

arhivi

Zbornik ob sedemdesetletnici
Marije Oblak-Čarni

Glasiló Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Letnik 26, št. 1 *Ljubljana 2003*

arhivi

UDK 930.25 (497.12) (05)

UDC 930.25 (497.12) (05)

ISSN 0351-2835

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije

Zeitschrift des Archivvereins und der Archive Sloweniens

Gazzetta dell'Associazione archivistica e degli archivi in Slovenia

The Gazette of the Archival Association and Archives of Slovenia

© 2003 Arhivsko društvo Slovenije

Izdalo in založilo Arhivsko društvo Slovenije

Uredništvo: Zvezdarska 1, p.p. 21, SI-1127 Ljubljana

telefon: (01) 241 42 00

telefaks: (01) 241 42 69

e-pošta: matevz.kosir@gov.si

Glavni in odgovorni urednik: dr. Matevž Košir (Ljubljana)

Tehnična urednica: Tatjana Šenk (Ljubljana)

Uredniški odbor: Zdenka Bonin (Koper), dr. Jože Ciperle (Ljubljana), Marija Hernja-Masten (Ptuj), Jozo Ivanović (Zagreb), Andrej Nared (Ljubljana), dr. Alfred Ogris (Celovec), Blaž Otrin (Ljubljana), dr. Marko Štuhec (Ljubljana), mag. Slavica Tovšak (Maribor), Ivanka Uršič (Nova Gorica), mag. Ivanka Zajc-Cizelj (Celje)

Redakcija te številke je bila zaključena 31. julija 2003.

Revija izhaja dvakrat letno. Cena posamezne številke je 3000 SIT.

Lektorica: Eva Blumauer

Prevodi: Bojana Šuper (angleščina), Wolfgang Zitta (nemščina), Anna Nizza (italijanščina)

Fotografska dela: Tatjana Rodošek

UDK: Alenka Hren

Izdajo so omogočili: Ministrstvo za kulturo, Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport in Arhivsko društvo Slovenije

Poslovni račun: NLB d.d. Ljubljana, 02083-0019446150

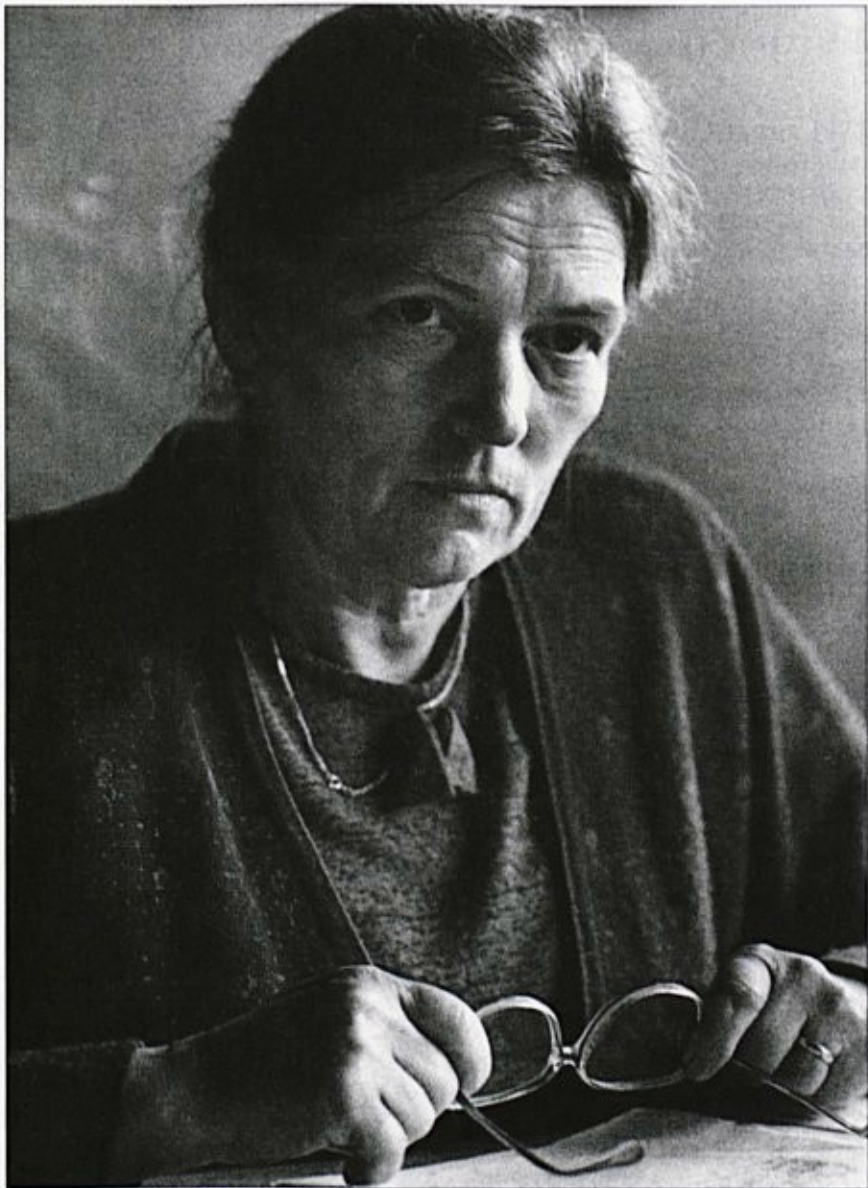
Računalniški prelom in oblikovanje: Franc Čuden, MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk: Grafika - M s.p.

Naklada: 500 izvodov

Na predhodni strani: Pogled s Centromerkurja na Tromostovje v Ljubljani. Foto Vlastja Simončič, okoli 1952. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, Poz II/E7, št. 160

Sedemdeset let Marije Oblak-Čarni

Marija Oblak-Čarni

Na začetku leta 1987, ko je bila Marija Oblak-Čarni stara 70 let, je bila že dolgoletna članica in predsednica Slovenskega društva za zgodovinsko in etnološko raziskovanje. Njena življenjska pot je bila izjemno bogata in raznolika. V mladosti je bila aktivna v kulturnem življenju, nato pa se je posvetila predvsem literarnemu ustvarjanju. Njena dela so odražala njeno globoko znanje in občutljivost za zgodovinske in etnološke probleme. V sedemdeset letih je objavila številne knjige in prispevke, ki so postali pomembni deli slovenskega knjižničnega dediščina. Njena delavnost je bila uspešna in plodna, kar kaže na njeno izjemno vztrajnost in znanje. V tem obdobju je tudi objavila svoje spominske zapise, ki so pomembni viri za razumevanje slovenskega kulturnega in etnološkega dediščina. Njena delavnost je bila uspešna in plodna, kar kaže na njeno izjemno vztrajnost in znanje. V tem obdobju je tudi objavila svoje spominske zapise, ki so pomembni viri za razumevanje slovenskega kulturnega in etnološkega dediščina.

Marija Oblak-Čarni je bila izjemno bogata in raznolika osebnost. Njena življenjska pot je bila izjemno bogata in raznolika. V mladosti je bila aktivna v kulturnem življenju, nato pa se je posvetila predvsem literarnemu ustvarjanju. Njena dela so odražala njeno globoko znanje in občutljivost za zgodovinske in etnološke probleme. V sedemdeset letih je objavila številne knjige in prispevke, ki so postali pomembni deli slovenskega knjižničnega dediščina. Njena delavnost je bila uspešna in plodna, kar kaže na njeno izjemno vztrajnost in znanje. V tem obdobju je tudi objavila svoje spominske zapise, ki so pomembni viri za razumevanje slovenskega kulturnega in etnološkega dediščina. Njena delavnost je bila uspešna in plodna, kar kaže na njeno izjemno vztrajnost in znanje. V tem obdobju je tudi objavila svoje spominske zapise, ki so pomembni viri za razumevanje slovenskega kulturnega in etnološkega dediščina.

arhivi

Zbornik ob sedemdesetletnici Marije Oblak-Čarni

Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije
Letnik 26, št. 1 *Ljubljana 2003*

Na predhodni strani: *Pogled iz Centromerkurja na Tromostovje v Ljubljani. Foto Vlastja Simončič, okoli 1952.*
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, Poz II/E7, št. 160

KAZALO / INDICE / INHALTVERZEICHNIS / INDEX

Zbornik ob sedemdesetletnici Marije Oblak-Čarni <i>Sammelband zum 70. Geburtstag von Marija Oblak-Čarni</i> Racolta in onore dei settant'anni del Marija Oblak-Čarni <i>Special edition on the occasion of Marija Oblak-Čarni 70th jubilee</i>	
Peter Ribnikar,	
Sedemdeset let Marije Oblak-Čarni	1
<i>Marija Oblak-Čarni – 70 Jahre</i>	
I settant'anni di Marija Oblak-Čarni	
<i>70 Years in the Life of Marija Oblak-Čarni</i>	
Brane Kozina,	
Brane, bodite tiho!	7
<i>Brane, seid still!</i>	
Brane, stia zitto!	
<i>Brane, Keep Still!</i>	
Bibliografija Marije Oblak-Čarni	9
<i>Bibliografie von Marija Oblak-Čarni</i>	
<i>Bibliografia di Marija Oblak-Čarni</i>	
<i>Bibliography of Marija Oblak-Čarni</i>	
Vladimir Žumer,	
Dostop do javnih podatkov, informacij, dokumentov in arhivskega gradiva v Republiki Sloveniji	13
<i>Der Zugriff auf öffentliche Daten, Informationen, Dokumente und Archivgut in der Republik Slowenien</i>	
Accesso ai dati pubblici, alle informazioni, ai documenti e al materiale archivistico nella Repubblica di Slovenia	
<i>Access to public information, documents and archives in the Republic of Slovenia</i>	
Jedert Vodopivec,	
Trajnost dediščine na papirju	23
<i>Die Dauerhaftigkeit des Erbes auf dem Papier</i>	
La permanenza dell'eredità sulla carta	
<i>Durability of written artefacts</i>	
Hans Hofmann,	
Pot do boljše usklajenosti arhivskih dejavnosti v Evropski uniji: dosežki in pričakovanja	31
<i>Der Weg zu einer besseren Harmonisierung der archivalischen Tätigkeit in der Europäischen Union: Leistungen und Erwartungen</i>	
La strada verso un miglior coordinamento delle attività archivistiche nell'Unione Europea: risultati e aspettative	
<i>Towards greater coordination of archival activities in the European Union: achievements and perspectives</i>	
Nina Šulek,	
Vodni znaki zgodnjega 15. stoletja v testamentih, hranjenih v Pokrajinskem arhivu Koper – Enota Piran.....	37
<i>Wasserzeichen des frühen 15. Jahrhunderts in Testamenten des Regionalarchivs Koper</i>	
La filigrana dei primi del XV secolo nei testamenti conservati nell'archivio regionale di Capodistria	
<i>Watermarks from the first half of the 15th century in the testaments preserved in the Provincial archive of Koper – the Piran unit</i>	

Damjan Hančič,	
Kronika in nekrolog loškega samostana klaris – 17. stoletje	47
<i>Chronik und Nekrolog des Klarissenklosters in Škofja Loka – 17. Jahrhundert</i>	
Cronaca e necrologio del monastero delle clarisse di Loka – XVII secolo	
<i>Chronicle and necrology of the loka convent of the order of st. clare – 17th century</i>	
Borut Holcman,	
Pogodbe med gosposčino Negova in podložniki o opravljanju tlake	61
<i>Die Verträge zwischen der Herrschaft Negova und den Hörigen über die Abschaffung der Fron</i>	
I contratti tra il feudo Negova e i sudditi sull'esercizio della corvée	
<i>Contractual agreements on statute labour between Negova landowners and their serfs</i>	
Stanislav Južnič,	
Gabriel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega	69
<i>Gabriel Gruber und der Navigationsingenieur Jurij Vega</i>	
Gabriel Gruber e l'ingegnere di navigazione Jurij Vega	
<i>Gabriel Gruber and navigational engineer Jurij Vega</i>	
Ivan Nemanič,	
Kratek oris zgodovine gospostva Turn pod Novim gradom	81
<i>Historischer Abriss der Herrschaft Turn unter Neuburg</i>	
Breve descrizione della storia della signoria Turn pod Novim Gradom	
<i>Short description of the history of the Turn pod Novim gradom estate</i>	
Matevž Košir,	
Primeri starejših oporok v slovenščini, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije	89
<i>Beispiele älterer, im Archiv der Republik Slowenien verwahrter Testamente in slowenischer Sprache</i>	
Esempi dei più antichi testamenti in sloveno, conservati dall'Archivio della Repubblica di Slovenia	
<i>Examples of older slovene testaments kept by the Archives of the Republic of Slovenia</i>	
Saša Serše,	
Kakšno vodo so pili na Vrhniki v 19. stoletju?	115
<i>Welches Wasser trank man in Vrhnika im 19. Jahrhundert?</i>	
Che acqua bevevano a Vrhnika nel XIX secolo?	
<i>What kind of water did Vrhnika have in the 19th century?</i>	
Peter Ribnikar,	
Naredba o prehodni upravi v Sloveniji iz leta 1918 in njen pomen za Slovenijo	119
<i>Die Verordnung über die provisorische Verwaltung in Slowenien aus dem Jahre 1918 und ihre Bedeutung für Slowenien</i>	
L'ordinanza del 1918 sull'amministrazione transitoria in Slovenia e la sua importanza per la Slovenia	
<i>Decree on transitional administration from 1918 and its significance to Slovenia</i>	
Vasilij Melik,	
Protoliberalno občinsko vodstvo v Ljubljani 1921-1923	129
<i>Die antiliberaler Gemeindeführung in Ljubljana 1921-1923</i>	
La direzione comunale antiliberaler a Lubiana negli anni 1921-1923	
<i>Anti-liberal municipality leadership in Ljubljana from 1921 to 1923</i>	
Jože Žontar,	
Splošna okrajna uprava v Sloveniji v letih 1918 do 1941	133
<i>Die allgemeine Bezirksverwaltung in Slowenien in den Jahren 1918 bis 1941</i>	
L'amministrazione distrettuale generale in Slovenia negli anni dal 1918 al 1941	
<i>District administration in Slovenia in 1918-1941</i>	
Daniela Juričič Čargo,	
Arhivsko gradivo Ljubljanskega Sokola v Arhivu Republike Slovenije	139
<i>Archivalisches Material des Turnvereins Ljubljanski Sokol im Archiv der Republik Slowenien</i>	
Il materiale archivistico del Sokol di Lubiana nell'archivio della Repubblica di Slovenia	
<i>Archive material of the Ljubljana Sokol in the archives of the Republic of Slovenia</i>	

France Kresal,	
Zavarovalništvo in socialno zavarovanje na Slovenskem 1890-1990	145
<i>Versicherungswesen und Sozialversicherung in Slowenien 1890-1990</i>	
Le assicurazioni e la previdenza sociale in Slovenia negli anni dal 1890 al 1990	
<i>Insurance industry and social insurance in Slovenia in 1890-1990</i>	
Ljuba Dornik Šubelj,	
Osební fond Jožeta Lampreta (1903-1969)	153
<i>Der persönliche Bestand von Jože Lampret (1903-1969)</i>	
Il fondo personale di Jože Lampret (1903-1969)	
<i>The personal archive fond of Jože Lampret (1903-1969)</i>	
Mateja Jeraj,	
Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske	
enakopravnosti v Sloveniji (1943-1953)	161
<i>Die Kommunistische Partei, die Antifaschistische Frauenfront und die Realisierung der</i>	
<i>Gleichberechtigung der Frauen in Slowenien (1943-1953)</i>	
Il Partito comunista, il Fronte antifascista delle donne e il conseguimento	
dell'uguaglianza femminile in Slovenia (1943-1953)	
<i>Communist party, Anti fascist women's league and the realisation of the equality</i>	
<i>of women in Slovenia (1943-1953)</i>	
Metka Gombač,	
Ljudsko štetje prebivalstva v Julijski krajini z dne 1. 10. 1945	179
<i>Die Volkszählung in Julisch-Venetien vom 1. 10. 1945</i>	
Il censimento della popolazione nella Venezia Giulia nel 1. 10. 1945	
<i>Material on the census in the Venezia Giulia of the 1st october 1945</i>	
Darinka Drnovšek,	
Srečanja partijskih vrhov na najvišjem nivoju	187
<i>Begegnungen von Spitzen der Partei auf höchster Ebene</i>	
Incontri dei vertici del partito ai massimi livelli	
<i>Meetings of communist party leaders at the highest level</i>	
Aleksandra Pavšič Milost,	
Trgovinska zbornica Gorica in njeno arhivsko gradivo	199
<i>Die Handelskammer von Gorica und ihr archivalisches Material</i>	
La camera di commercio di Gorica e il suo materiale archivistico	
<i>The Nova Gorica chamber of commerce and its archive material</i>	
Janez Kopač,	
Kodeks arhivske poklicne etike	207
<i>Der Kodex der archivarischen Berufsethik</i>	
Codice dell'etica professionale archivistica	
<i>Code of professional ethics in archives</i>	
Jelka Melik,	
Arhivsko gradivo sodišč združenega dela, zanimiva arhivska dediščina	
zadnjega obdobja socializma	213
<i>Das archivalische Material der Gerichte der assoziierten Arbeit, ein interessantes</i>	
<i>archivalisches Erbe der letzten Periode des Sozialismus</i>	
Materiale archivistico dei Tribunali del lavoro comune, interessanti eredità archivistiche	
dell'ultimo periodo del socialismo	
<i>Archive materials of the courts of associated labour interesting heritage</i>	
<i>from the late period of socialism</i>	
Milica Trebše Štolfa,	
Nam bo še uspelo ujeti čas?	217
<i>Werden wir mit der Zeit noch Schritt halten können?</i>	
Riusciremo ancora a recuperare il tempo perduto?	
<i>Can we still catch time?</i>	

Meta Matijević,	
Novomeški mestni arhiv in skrb zanj	221
<i>Das Stadtarchiv von Novo mesto und die Sorge für dieses</i>	
L'archivio cittadino di Novo Mesto e la sua cura	
<i>Novo mesto city archive and its preservation</i>	
Hannah Starman,	
Arhiviran holokavst: pregled gradiva, ki ga hranijo v Izraelu	227
<i>Der archivierte Holocaust: Übersicht über das in Israel verwahrte Material</i>	
L'Olocausto archiviato: visione del materiale conservato in Israele	
<i>Holocaust in the archives: a review of the material in Israeli holdings</i>	
Ivanka Zajc-Cizelj,	
Arhivsko gradivo vrtcev v luči predpisov	239
<i>Das archivalische Material von Kindergärten im Licht der Vorschriften</i>	
Il materiale archivistico degli asili alla luce delle norme	
<i>Archive material of kindergartens in the light of regulations</i>	

Navodila avtorjem prispevkov za ARHIVE

1. ARHIVI, Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije so osrednja slovenska arhivska revija, ki spremlja širok spekter arhivskih vprašanj. V njej objavljamo prispevke s področja arhivistike, (upravne) zgodovine, zgodovinskih pomožnih ved, vede o virih, arhivske teorije in prakse ter vsakdana slovenskih arhivov.
2. Prispevke sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Arhivov, Arhivsko društvo Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana; tel. (01) 24 14 214, e-pošta: matevz.kosir@gov.si.

Pri tem prosimo, da se držite sledečih navodil:

- ☞ Prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: v elektronski obliki in odtisnjeni na papir (razmak 1,5 vrstice).
- ☞ Prispevki za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* naj obsegajo do 1,5 avtorske pole (24 standardnih strani), za ostale rubrike pa pol avtorske pole (8 strani).
- ☞ Prispevki za rubrike *Članki in razprave*, *Iz prakse za prakso* in *Iz arhivskih fondov in zbirk* morajo obvezno vsebovati izvleček v obsegu do 250 besed in ključne besede, primerne za indeksiranje.
- ☞ Avtor naj navede svoj polni naslov, naziv oz. poklic, delovno mesto in naslov ustanove, kjer je zaposlen, tel. številko in e-pošto.
- ☞ Slikovno gradivo (fotografije, mikrofilmski posnetki, skenirano gradivo, izjemoma tudi dobre fotokopije) mora biti obvezno priloženo posebej. Slikovno gradivo naj bo označeno s številko podnapisa. Podnapisi z navedbo nahajališča vira naj bodo priloženi na posebnem listu.
- ☞ Uredništvo ima pravico prispevke jezikovno lektorirati; lektorske popravke navadno vnesejo avtorji sami. Korekture načeloma opravi uredništvo.
- ☞ Prispevkov ne vračamo; o zavrnjenih prispevkih avtorje obvestimo.
- ☞ Avtorje prosimo, da upoštevajo zgornja navodila. Ob morebitnih nejasnostih je uredništvo na voljo za pojasnila.

Ljubljana, 04. 06. 2003

Uredništvo Arhivov

UDK 929 Oblak-Čarni M.

Sedemdeset let Marije Oblak-Čarni

PETER RIBNIKAR

arhivski svetnik v pokoju, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

Na zadnji jesenski dan dne 20. decembra 1932 se je v Krmelju na Dolenjskem rodila Marija Oblak. Šolala se je v Mokronogu, Novem mestu in v Ljubljani. Maturirala je leta 1951 na bežigranski gimnaziji v Ljubljani. Po maturi je študirala zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani in 3. oktobra 1957 diplomirala. Dne 11. novembra se je zaposlila kot arhivistka pripravnica v arhivskem oddelku Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani. Maja 1960 je opravila arhivski strokovni izpit, junija 1973 specialistični izpit za naziv arhivist specialist, maja 1974 se je njen naziv spremenil/preimenoval v naziv višji arhivist, decembra 1978 pa je na podlagi opravljenega dela pridobila naziv arhivski svetnik.

Z nastopom službe v arhivskem oddelku Muzeja narodne osvoboditve je vstopila v krog maloštevilnih arhivskih delavcev v Sloveniji, v poklic, ki je bil slovenski javnosti skoraj neznan. Arhivski oddelek Muzeja narodne osvoboditve je bil številčno majhen kolektiv. Za delo v arhivih takrat ni bilo na razpolago primernih učbenikov, niti navodil ali drugih priročnikov. Arhivisti so si morali sami izdelati metodologijo za strokovno obdelavo arhivskega gradiva, ki jim je bilo zaupano. Še v največjo pomoč pri delu jim je bil izobraževalni program Arhivskega društva Slovenije, ki je s predavanji in razgovori na srečanjih maloštevilnim arhivistom omogočilo izmenjavo delovnih izkušenj. Po reorganizaciji Muzeja narodne osvoboditve leta 1959 je arhiv prešel v sestav Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. V arhivu je Marija Oblak-Čarni opravljala vse strokovne naloge, od zbiranja arhivskega gradiva, ugotavljanja provenienc, urejanja in popisovanja arhivskega gradiva, do izdelave pripomočkov za uporabo; sodelovala je pri arhivskih razstavah, pri izboru dokumentov za objavo, pri objavi dokumentov v Zborniku dokumentov o ljudski revoluciji in pri objavah kronologije dogodkov NOB v Ljubljani. Njeno ožje delovno področje je bila strokovna obdelava arhivskega gradiva iz obdobja NOB. O svojem delu je objavila več poročil, člankov in razprav. Uveljavila se je kot ena pomembnejših poznavalk arhivskega gradiva NOB.

Ob vstopu v službo je postala članica Arhivskega društva Slovenije. Pokazala je izjemno privrženost arhivom in delu v arhivu. Že leta 1959 je bila kooptirana v društveni odbor, leta 1968 je bila izvoljena za predsednico Arhivskega društva Slovenije, funkcijo predsednice društva

pa je nato opravljala do leta 1976.

Arhivsko društvo Slovenije je v obdobju njenega predsedovanja izvedlo več pomembnih akcij. S sekcijo za narodno in občo zgodovino SAZU je organiziralo posvetovanja o objavljanju virov za zgodovino Slovencev. Sklepe teh posvetovanj je objavilo v publikaciji Program edicij virov za slovensko zgodovino (1972). Na tej podlagi je po dogovoru s SAZU oblikovalo edicijo Viri za slovensko zgodovino, kar je potrdilo tudi sedmo zborovanje slovenskih arhivarjev v Slovenj Gradcu septembra 1974, Marija Oblak-Čarni pa je bila odgovorna urednica Virov do leta 1995. Zaradi birokratskih zapletov je prva številka Virov izšla šele leta 1980.

Ob petdeseti obletnici podpisa neizpolnjenega Arhivskega sporazuma, sklenjenega med Jugoslavijo in Avstrijo leta 1923, je društvo sklicalo sestanek zgodovinarjev – poznavalcev tega vprašanja ter predstavnikov arhivov in novinarjev. Na temelju tega sestanka je pripravilo Odprto pismo o neizpolnjenem sporazumu, ki ga je podprla tudi vsa jugoslovanska strokovna javnost. Pismo, natisnjeno v štirih svetovnih jezikih, je bilo poslano generalnemu sekretarju OZN, Mednarodnemu arhivskemu svetu v Parizu, avstrijskemu veleposlaniku v Beogradu, Zveznemu sekretariatu za zunanje zadeve v Beogradu, časopisnim hišam v Sloveniji in Celovcu ter številnim strokovnim, političnim in javnim delavcem doma in po svetu. Odprto pismo je imelo velik odmev in lahko sklepamo, da je pripomoglo tudi k sporočilu Republike Avstrije leta 1975, da je pripravljena k nadaljevanju leta 1960 prekinjenih arhivskih pogajanj.

V obdobju jubilentkinega predsedovanja je društvo izdalo več publikacij: leta 1970 knjižico Arhivi v Sloveniji, besedilo sta pripravila dr. Sergij Vilfan in Jože Žontar; za delavce v arhivih tri učbenike: Arhivska tehnika (1972), Arhivistika (1973) ter Zgodovina arhivistike in arhivske službe (1976). Na arhivskem posvetovanju v Slovenj Gradcu leta 1974 je bil sprejet sklep za ustanovitev in izdajo slovenske arhivske strokovne revije ARHIVI. Prva številka je bila pripravljena za natis leta 1975, a je po krivdi lektorice izšla šele leta 1978. O delovanju Arhivskega društva Slovenije je Marija Oblak-Čarni objavila članek Dvajset let Arhivskega društva Slovenije (1978) in publikacijo Arhivsko društvo Slovenije – 40 let (1995).

Zborovanje Arhivskega društva v Novi Gorici leta 1972. Na fotografiji predsednica Arhivskega društva Slovenije Marija Oblak-Čarni in podpredsednika dr. Vasilij Melik in dr. Tone Zorn. Arhiv Republike Slovenije, Fototeka

Na občnem zboru Arhivskega društva Slovenije leta 1976 je dala pobudo za praznovanje dneva arhivov. Tedaj je bil sprejet sklep, da slovenski arhivi vsako leto 20. oktobra praznujejo dan arhivov.

Marija Oblak-Čarni je leta 1983 Arhivskemu društvu Slovenije predlagala, da najpomembnejše člane slovenske delegacije na pogajanjih za izvedbo Arhivskega sporazuma iz leta 1923 imenuje za svoje častne člane. Arhivsko društvo Slovenije je jubilej ob 40-letnici svojega delovanja podelilo posebno priznanje.

Aktivno je sodelovala tudi v Zvezi društev arhivskih delavcev Jugoslavije. V letih 1965-1969 je bila članica uredniškega odbora Arhivista, glasila Zveze društev arhivskih delavcev Jugoslavije. V letih 1968-1976 je bila kot predsednica Arhivskega društva Slovenije članica odbora Zveze društev arhivskih delavcev Jugoslavije, zatem pa članica različnih strokovnih komisij omenjene zveze. Leta 1978 je Zveza društev arhivskih društev delavcev Jugoslavije Arhivskemu društvu Slovenije na kongresu v Dubrovniku podelila posebno priznanje, k tem je veliko pripomogla tudi Marija Oblak-Čarni.

Na predlog delovnega kolektiva Arhiva Slovenije je Skupščina SR Slovenije leta 1974 izvolila Marijo Oblak-Čarni za direktorico Arhiva Slovenije. To mesto je zasedala do leta 1984, v letih od 1984-1988 je bila republiška svetovalka,

dodeljena Arhivu Slovenije, in namestnica direktorice Eme Umek, v letih 1988-1993 pa je bila znova direktorica Arhiva Republike Slovenije. Z izvolitvijo za direktorico Arhiva Slovenije je postala republiška funkcionarka, članica Republiškega komiteja za kulturo, članica Sveta za tradicije pri Republiški konferenci SZDL in Odbora za spomeniško varstvo.

Ob njenem prihodu v Arhiv Slovenije se je kot višja arhivistka morala soočiti z novim položajem in povsem novimi problemi. Posvetiti se je morala upravno-organizacijskim nalogam v arhivu. Ena izmed najpomembnejših nalog je bila izvedba prostorske sanacije Arhiva Slovenije, nabava tehnične opreme za namestitev arhivskega gradiva in kadrovska okrepitev v arhivu. Ob pomoči delovnega kolektiva je poleg dolgoročnega delovnega načrta pripravila program obnove stavbnega kompleksa Arhiva Slovenije; ta je bila večidel končana do leta 1981. Leta 1980 je bilo urejeno vprašanje ureditve konservatorsko-restavratorskega laboratorija, ki je bil preseljen iz Muzeja ljudske revolucije, nato pa je bila opravljena še obnova grajskega kompleksa Lisičje pri Škofljici, kamor naj bi po prvotnem načrtu namestili slovenski filmski arhiv. Po vnovični izvolitvi za direktorico Arhiva Republike Slovenije leta 1988 si je prizadevala za dodelitev ene stavbe nekdanje vojašnice ob Roški cesti. V njej naj bi uredili arhivska skladišča za name-

stitev arhivskega gradiva najnovejšega obdobja, zlasti gradiva Zgodovinskega arhiva CK ZKS, arhivskega oddelka Inštituta za novejšo zgodovino in Ministrstva za notranje zadeve, ki so bili priključeni Arhivu Republike Slovenije.

Jubilantka je veliko pozornost posvetila arhivskim kadrom in njihovem izobraževanju. Pri tem ni zanemarila reševanja kadrovskih problemov v drugih arhivih v Sloveniji. Prepričana je bila, da le dobro usposobljeni kadri zagotavljajo uspešen razvoj in delovanje arhivske službe v Sloveniji. Uspešno je izvedla program opravljanja strokovnih izpitov za delavce v arhivih. Bila je predsednica izpitne komisije in izpraševalka za predmet Vloga in naloge arhivov kot strokovnih organizacij na področju kulture. Arhivistom pripravnikom je omogočila organiziranje tečajev za pripravnike, pripravnikom iz drugih arhivov Slovenije pa je tudi omogočila prakso v Arhivu Slovenije. Zavzemala se je za uvedbo študija arhivistike pri oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Pripravljen je bil študijski program, študij arhivistike je bil uveden leta 1978, katedra za arhivistiko pa je bila ustanovljena leta 1982 na istem oddelku.

O kadrovskih problemih v slovenskih arhivih je Marija Oblak-Čarni poročala na zasedanjih Skupščine SR Slovenije v letih 1973-1978. Za seznanjanje z arhivsko službo v arhivih v domovini in tujini je za delavce arhivov organizirala uspešne strokovne ekskurzije. Prizadevala si je, da je več arhivistov v okviru mednarodne kulturno-prosvetne izmenjave obiskalo pomembne arhive v tujini, tam so se seznanjali s tujo arhivsko prakso ter evidentirali arhivsko gradivo, pomembno za zgodovino Slovencev. Podpirala je računalniško opismenjevanje delavcev arhiva in jim tako omogočila obisk računalniških tečajev, ki jih je organiziral Republiški sekretariat za občo upravo in proračun, ter poskrbela za nakup računalniške opreme. Omogočila je izdelavo arhivskega računalniškega programa Armida, ki so ga v letih 1989-1991 osvojili tudi drugi arhivi v Sloveniji.

Pomemben del arhivskega dela je posvetila popularizaciji arhivske službe, kulturno-prosvetni dejavnosti ter založniški dejavnosti Arhiva Slovenije. Ta njena skrb se je odražala v organiziranju dobro pripravljenih in dobro obiskanih arhivskih razstav, v predstavitev arhivskega gradiva šolski mladini, študentom in širši javnosti, organiziranju zgodovinskih krožkov na srednjih šolah s pobudo za raziskovalno delo na arhivskem gradivu in s predavanji. Ob arhivskih razstavah so izšli katalogi razstavljenih dokumentov. Več tematskih arhivskih raziskav je bilo postavljenih v raznih krajih širom Slovenije ter v Beogradu in Prištini. Arhiv Slovenije je organiziral tudi gostovanja arhivskih razstav iz Beograda in Prištine. Pri popularizaciji arhivske službe Arhiva Slovenije sta s svojimi oddajami

sodelovala tudi Radio Slovenija in TV Slovenija. Pomemben delež pri popularizaciji Arhiva Slovenije so prispevale publikacije arhiva. Pod vodstvom Marije Oblak-Čarni je Arhiv Slovenije začel izmenjavati svoje publikacije s publikacijami arhivov v Jugoslaviji in z arhivi v tujini.

Jubilantka se je zelo posvečala tudi razvoju filmskega oddelka v Arhivu Slovenije in ta se je razvil v samostojno enoto. Poskrbela je za finančna sredstva za ureditev in tehnično opremo arhivskih skladišč in za kadrovske okrepitve filmskega oddelka. Pod njenim vodstvom so bili urejeni odnosi s podjetji za proizvodnjo filmov, predvsem z Viba-filmom – z njim je bilo rešeno vprašanje kopiranja filmov slovenske filmske proizvodnje, izročanje filmov v slovenski filmski arhiv pa je potekalo tekoče. Urejeni sta bili tudi razmerje med Arhivom Slovenije in filmskim muzejem ter vprašanje včlanitve slovenskega filmskega arhiva v Mednarodno organizacijo filmskih arhivov (FIAF). Zasluga jublantke je, da je bil slovenski filmski arhiv že leta 1993 kot prvi v Sloveniji sprejet v FIAF. Z njenim sodelovanjem se je rešil pravni status slovenskega filmskega arhiva, prav tako pa se je uredilo vprašanje avtorskih pravic z avtorji filmskega arhivskega gradiva. Tik pred razpadom Jugoslavije so po njeni zaslugi leta 1991 v Ljubljano pripeljali slovenski filmski fond, ki ga je hranila Jugoslovanska kinoteka v Beogradu.

Marija Oblak-Čarni je dala pobudo za zbiranje arhivskega gradiva pomembnih občanov. V osemdesetih letih in nato spet ob političnih spremembah v letih 1990-1991 se je s posebnim pismom obrnila na vodilne slovenske politike, kulturne in javne delavce s povabilom, da izroče svoje zasebne arhivske fonde v arhiv. Odziv na povabilo je bil zelo ugoden. Arhiv Republike Slovenije je s tem obogatil svoj arhivski fond z zelo dragocenim arhivskim gradivom polpretekle dobe. Med drugimi je Arhiv Republike Slovenije prevzel gradivo Edvarda Kardelja, Jožeta in Marije Vilfan, Vide Tomšič, Sergeja Kraigherja, Bojana Štiha in drugih.

Veliko pomembnih nalog je opravila tudi v Skupnosti arhivov Slovenije, ki je bila pristojna za poenotenje strokovnega dela v slovenskih arhivih, za mednarodno kulturno-prosvetno izmenjavo, izobraževanje strokovnih kadrov, financiranje zgodovinskih in pokrajinskih arhivov ter pripravo zakonodaje. Osebnostno se je zavzemala za izgradnjo arhivskih prostorov za Pokrajinskega arhiva v Kopru in Novi Gorici ter Zgodovinskega arhiva v Celju. Po razpustu Skupnosti arhivov Slovenije je vodila Koordinacijski odbor, v katerem so predstavniki arhivov reševali skupne strokovne probleme in med drugim usklajevali sezname ustvarjalcev arhivskega gradiva, za katere so bili pristojni posamezni arhivi. Leta 1985 je Arhiv Slovenije začel izdajati informativni bilten Obvestila. Marija Oblak-Čarni je bila do leta

1988 glavna urednica, nato pa do leta 1993 odgovorna urednica. Z Obvestili je bila arhivska javnost obveščena o pomembnih dogajanjih v arhivski službi v Sloveniji.

Marija Oblak-Čarni je opravila tudi veliko odgovornega dela pri vračanju arhivskega gradiva po mednarodnih pogodbah. Kot direktorica Arhiva Slovenije je bila imenovana v državno delegacijo v mešani jugoslovansko-avstrijski komisiji za pogajanja o vračanju arhivskega gradiva iz Avstrije po Arhivskem sporazumu iz leta 1923. Pogajanja z Republiko Avstrijo so potekala v letih 1975-1990. V tem času je bilo opravljeno enajst primopredaj arhivskega gradiva. Ob razpadanju Jugoslavije so bila pogajanja pretrgana, med nerešenimi vprašanji je ostalo najpomembnejše vprašanje vrnitve arhivskega gradiva iz Štajerskega deželnega arhiva v Gradcu.

Kot direktorica Arhiva Slovenije je bila tudi članica jugoslovanske delegacije za pogajanja o vračanju arhivskega gradiva iz Italije po Osimskih sporazumih. S sodelovanjem slovenskih arhivistov je delala pri pripravi seznama jugoslovanskih zahtev. Mešana jugoslovansko-italijanska komisija se je neuspešno sestala v letih 1978, 1979 in 1981. Italijanska stran je jugoslovanske zahteve zavračala, strokovnjakom ni dovolila vpogleda v gradivo v italijanskih ustanovah, niti ni bilo sestanka ekspertov, da bi preučili jugoslovanske zahteve. Vprašanje vrnitve arhivskega gradiva po Osimskih sporazumih je ostalo še naprej odprto.

Leta 1992 je slovenska vlada imenovala Ma-

rijo Oblak-Čarni v članstvo delovne skupine za nasledstvo po razpadli Jugoslaviji, in sicer kot strokovnjakinjo za arhive. Na podlagi pogajalskih izkušenj z Avstrijo in Italijo je za pogajanja glede arhivov pripravila izhodišča za slovenske zahteve, ki so temeljila na določilih Dunajske konvencije o sukcesiji državnega premoženja, arhivov in dolgov iz leta 1983 (31. člen), na strokovnih načelih in priporočilih Mednarodnega arhivskega sveta, rezultatih razprav 17. okrogle mize arhivov iz leta 1977 in na določilih 19. in 20. zasedanja generalne skupščine UNESCO. Pripravila je sezname gradiva, ki po provenienci pripada Sloveniji in je bilo odnešeno v zvezne jugoslovanske ustanove. V sodelovanju s slovenskimi ministrstvi in drugimi prizadetimi ustanovami je pripravila sezname gradiva, ki ga naša država potrebuje za upravno poslovanje v Sloveniji. Pogajanja o nasledstvu po razpadli Jugoslaviji so potekala od leta 1992 do leta 2001. Sporazum o nasledstvu je bil podpisan 29. junija 2001 na Dunaju, Državni zbor Republike Slovenije pa ga je ratificiral 12. julija 2002. V sporazumu so upoštewane zahteve Republike Slovenije; Ministrstvo za zunanje zadeve pa je Mariji Oblak-Čarni, ob desetletnici slovenske države 25. junija 2001, podelilo posebno priznanje.

V letih 1984-1988 je bila Marija Oblak-Čarni republiška svetovalka v Arhivu Slovenije. Bila je članica jugoslovanske komisije za raziskave v vatikanskih arhivih. Za komisijo je pripravila slovenski program za raziskovanje v vatikanskih arhivih. V letih 1985-1988 je bila izvoljena za

*Marija Oblak-Čarni prejema državno odlikovanje red dela z zlatim vencem leta 1978
Arhiv Republike Slovenije, Fototeka*

Dunaj 25. 5. 2001. Slovenska pogajalska skupina na Dunaju po parafriranju sporazuma o nasledstvenih vprašanjih po nekdanji SFRJ (Andrej Ramt, Tina Kokalj, Blanka Primec, dr. Miran Mejak, dr. Borut Bohte, dr. Mirjam Škrk, Marija Oblak-Čarni). Arhiv Republike Slovenije, Fototeka

predsednico Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Nadalje je bila članica sveta Muzeja ljudske revolucije, članica sveta Zgodovinskega arhiva v Ljubljani, članica sveta VIBA-filma in sveta Filozofske fakultete v Ljubljani. V letih 1973-1974 je bila izvoljena kot delegatka v Skupščino SR Slovenije. Za svoje delovne uspehe je že leta 1978 prejela državno odlikovanje red dela z zlatim vencem. Z dolgoletnim uspešnim vodenjem arhiva je pomembno pripomogla k podelitvi državnega odlikovanja reda zaslug za narod z zlato zvezdo, ki ga je prejel Arhiv Slovenije leta 1987.

Arhiv Slovenije je pod njenim vodstvom navezal delovne stike s številnimi arhivi v tujini. Arhiv Slovenije so obiskale arhivske delegacije iz nekdanjih jugoslovanskih republik in tujine, med njimi delegacija iz Kitajske, Italije, Rusije, Češke in Nemčije. Arhiv je obiskal tudi predsednik Nemškega zveznega arhiva v Koblenzu, gospod dr. Kahlenberg. V okviru mednarodne kulturno-prosvetne izmenjave je Marija Oblak-Čarni obiskala arhive v Moskvi, Minsku in v Pragi, z organiziranjem strokovnih ekskurzij pa več pomembnejših arhivov v Nemčiji, Italiji, Avstriji, Angliji, Španiji, na Poljskem, Češkem, Slovaškem in Madžarskem. Udeležila se je svetovnega arhivskega kongresa v Londonu in Bonnu, v Ljubljani je organizirala pripravljalni sestanek za prireditev Okrogle mize Mednarodnega arhivskega sveta v Nairobiu, leta 1994

se je udeležila mednarodne konference okrogle mize v Solunu. S skupino slovenskih zgodovinarjev je leta 1997 v Moskvi obiskala Center za hranbo zgodovinskih in dokumentarnih zbirk ter ruski državni vojni arhiv in tam evidentirala vire za slovensko zgodovino.

Po upokojitvi 1. oktobra 1992 je Marija Oblak-Čarni še naprej sodelovala z Arhivom Republike Slovenije in Arhivskim društvom Slovenije. Sodelovala je kot strokovnjakinja v pogajanjih o nasledstvu nekdanje SFRJ, o pogajanjih je poročala vodstvu Arhiva Republike Slovenije in Arhivskemu društvu Slovenije. Sodelovala je na arhivskih zborovanjih. Referate in poročila je objavljala v Arhivih in Obvestilih. Ob štirideseti obletnici ustanovitve Arhivskega društva je pripravila publikacijo Arhivsko društvo Slovenije – 40 let – ter leta 1995 uredila društveni arhiv za obdobje 1954-1985, ki obsega trintrideset letničnih enot.

Razbremenjena službenih obveznosti se je po upokojitvi včlanila v Muzejsko društvo na Vrhniki, njenem domačem kraju, kjer je preživela obdobje svojega odraščanja. Leta 1999 je bila izvoljena za predsednico društva, leta 2001 je prevzela uredništvo publikacije Vrhniki razgledi.

Muzejsko društvo na Vrhniki deluje predvsem na področju domoznanstva in kulturne dediščine. Društvo zbira gradivo in pričevanja o pomembnejših občanih, zgodovinskih dogajanjih in

pomembnejših objektih. Društvo je odkrilo spominska obeležja slikarjema Petkovšku in Sternenu ter Ogrinu.

Marija Oblak-Čarni je svoje razprave, članke in poročila objavljala v Prispelkih za zgodovino delavskega gibanja, Letopisu Muzeja narodne osvoboditve, Zgodovinskemu časopisu, Arhivistu, Arhivih, Obvestilih Arhiva Republike Slovenije, Enciklopediji Slovenije, spominskih zbornikih ter v časopisih Delo, Naši Razgledi, Razgledi, Našem tedniku in Slovenskem vestniku; v zadnjem času pa tudi mesečniku Naš časopis, ki izhaja na Vrhniki. Članke biografske vsebine je objavljala v Enciklopediji Jugoslavije in v Arhivih. Pri objavi knjig Dokumenti ljudske revolucije (knjige 1-4) je bila sodelavka, pri knjigah 5-8 pa je soavtorica.

Jubilantka je priznana arhivska strokovnjakinja. Svoje delo v arhivih in v arhivskem društvu je opravljala z veliko vnemo, dosledno in strokovno. Poslušala je mnenja drugih in predloge svojih sodelavcev. Rada je sprejemala nove pobude in jih tudi podpirala. Zmeraj je bila pripravljena na polemične razprave o arhivskih problemih, če so koristile arhivski službi in arhivistiki. Poudarjala je, da je pri arhivskem strokovnem delu potrebna enotnost, posebej še v Sloveniji, kjer je arhivska služba maloštevilna. Samo enotnost je po njenem zagotavljala uspešno delovanje arhivske stroke. Ob poskusu ustvarjanja neenotnosti v arhivski službi v Sloveniji, ki ji je botroval preambiciozni direktor Pokrajinskega arhiva v Mariboru, Marija Oblak-

Čarni ni ostala ravnodušna. Njegova namera po razcepitvi arhivske službe v Sloveniji se je odražala v ustanovitvi ločenega arhivskega društva v Mariboru, v organiziranju ločenih arhivskih posvetovanj v Radencih, sklicevanju direktorjev arhivov na Stajerskem, izdajanju novih arhivskih glasil Arhivi, Sodobni arhivi, Slovenski arhivski časopis, v vmešavanju in spreminjanju programa mednarodne kulturno-prosvetne izmenjave in v delu skupine slovenskih strokovnjakov za vračanje arhivskega gradiva iz Avstrije ter končno v ustanovitvi Mednarodnega inštituta arhivskih znanosti s časopisom Atlanti. Velika večina arhivskih delavcev in slovenskih arhivov je ravnanje direktorja mariborskega arhiva zavračala, nekaj podpore pa je prejemal od nekaterih posameznikov v republiški upravi. Preambicioznemu direktorju njegove namere niso uspeli tudi zaradi preudarnega ravnanja Marije Oblak-Čarni, vseeno pa so negativne posledice njegovega ravnanja v arhivski stroki zaznavne še danes.

Ob praznovanju sedemdesetletnice Marije Oblak-Čarni ji želimo še dolgo in plodno delovanje na področju arhivske stroke, ki ji je posvetila ves čas svojega službovanja. Uresničijo naj se ji želje, da se uspešno dokončajo vsa začeta in nedokončana dela, kot so vračanje arhivskega gradiva po mednarodnih sporazumih, ureditev arhivskih prostorov na Roški cesti, in da se ji izpolnijo načrti delovanja Muzejskega društva na Vrhniki; njej osebno pa veliko zdravja in zadovoljstva v krogu njenih najbližjih.

UDK 929 Oblak-Čarni M.

Brane, bodite tiho!

BRANE KOZINA

mag., direktor, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana

Ko sta me dr. Matevž Košir in Tatjana Šenk (glavni urednik in tehnična urednica glasila Arhivi) povabila, naj ob letošnji številki Arhivov, ki bo zaznamovala jubilej – 70-letnico Marije Oblak-Čarni, pripravim kratek prispevek, sem pred meseci takoj privolil, da zapišem nekaj spominov (ki me vežejo) na najino devet let trajajoče sodelovanje v Arhivu Slovenije. Ko pa sem se lotil pisanja, sem spoznal, da je človekov spomin podoben švicarskemu siru, vsebina je vidna, a je v njej nešteto lukenj.

Zato bo ta zapis temeljil izključno na le nekaterih dogodkih, ki so mi še posebej ostali v spominu in so le kamenčki v mozaiku najinega uspešnega sodelovanja. Članek je napisan izključno po spominih in na podlagi mojega subjektivnega odnosa do jubilarke.

Ne spominjam se natanko tistega 16. julija 1984, ko sem po odsluženju vojaščini prvič kot bodoči arhivist oziroma novi član kolektiva takratnega Arhiva Socialistične Republike Slovenije prestopil prag znane Gruberjeve palače v Zvezdarski 1. Verjetno je bil tisti ponedeljek zelo vroč. Mentor Marjan Zupančič me je napovedal in direktorica Marija Oblak-Čarni sprejela že prvi dan. Občutek je bil še malce "vojaški". Že po nekaj minutah pogovora sem spoznal, da imam za sogovornico človeka, ki se zna pogovarjati, zna poslušati, zna pa tudi človeku povedati, da služba ni več študentsko obdobje in da od mene pričakuje delovno disciplino. Še dveh stvari se spominjam. V pogovorih mi je nakazala možnost za nadaljne izobraževanje. Tega sem bil vesel saj sem o tem razmišljal že med služenjem vojaščine. Poudarila pa je, da je potrebna velika mera samostojnosti pri delu in tudi odgovornosti, predvsem pri izločanju gradiva, kajti gradivo za obdobje po letu 1945 za to sem bil določen – je bilo v precejšnji meri še neurejeno.

Čeprav so bili pogovori kratki sem njene besede, predvsem o odgovornosti do gradiva, še dolgo premleval in se spraševal, ali bom zmožen pravilne presoje. Moram povedati, da so bile skrbi skoraj odveč, saj sem imel ob mentorjih Marjanu Zupančiču, Vladu Sunčiču in vodji oddelka Petru Ribnikarju vso potrebno oporo.

Po dobrih štirih mesecih dela v arhivu je imel celoten kolektiv strokovno ekskurzijo v Zgodovinski arhiv Ptuj, kjer so odprli obnovljena skladišča, in otvoritev razstave ter podelitve državnega priznanja v Pokrajinskemu arhivu Maribor.

Gostoljubni ptujski kolegi so nam že ob prihodu pripravili nepozabno pogostitev; ni

manjkalo tudi znanih štajerskih vin (op., takrat še ni bilo Kebrovega zakona). Tako smo bili na otvoritvi razstave že kar dobre volje. Na otvoritvi sva stala skupaj z gospo Marijo, ko je neki starejši gospe postalo slabo. Direktorica mi je namignila, naj ji pomagam in jo odpeljem na sveži zrak. Še danes ne vem, ali je vedela, da sem bil svežega zraka bolj kot gospa potreben sam. Hvaležen sem ji bil za to nalogo. Ekskurzija se je končala v vinski kleti gospoda Klasinca. Ne smem pozabiti, da so nas tudi mariborski kolegi lepo sprejeli. Nikoli ne bom pozabil vožnje nazaj v Ljubljano. Skupaj sta na avtobusu sedeli ga. Marija in Ema Umek. V svoji mladostniški razposajenosti sem povedal nekaj šal, ki si jih danes ne bi dovolil, da ne govorim, kolikokrat smo na mojo "zahtevo" zapeli tisto narodno – Pleničke je prala...

Naslednji dan sem pričakoval "raport". Direktorica me je srečala na stopnicah (raporta ni bilo). Na moje opravičevanje mi je odgovorila približno takole: "Tudi poveselit se je potrebno, bili ste enkratni, vse je bilo v redu, zavedajte pa se, da smo danes zopet v službi." Čeprav sem bil razposajen tudi na naslednjih ekskurzijah nikoli

Vrhnika 16. 10. 2001. Razstava "Atelje Tišler" in srečanje s krajani. Arhiv Republike Slovenije, Fototeka

ni bilo problemov. Po njenem načelu je ravnala tudi njena naslednica Ema Umek. Še danes ju spoštujem, ker sta znali v skladu s svojimi pooblastili zahtevati disciplino pri delu in dovoljevali razposajenost in zabavo, seveda, zunaj službenega časa.

Še en dogodek mi bo ostal v živem spominu na go. Marijo. Leta 1991 mi je direktorica ponudila možnost, da nadaljujem evidentiranje arhivskega gradiva v čeških arhivih. Nadaljeval naj bi delo, ki sta ga do tedaj opravljala ona in g. Peter Ribnikar. Z njeno mentorsko pomočjo sva skupaj z direktorjem Arhiva Bosne in Hercegovine g. Matkom Kovačevičem končevali evidentiranje gradiva v arhivu Karlove univerze v Pragi. Čeprav je bil g. Kovačevič vodja takratne jugoslovanske delegacije je ga. Marija uspešno vodila vse pogovore in vodila strokovno delo. Po uspešnem "usposabljanju" v arhivu so nam gostitelji preskrbeli za nedeljo dopolne vstopnice za koncert. Ne spomnim se natanko programa in izvajalcev, vem pa, da je bil koncert v čudoviti dvorani na Staromestkih namestih "Pri starem zvonu".

Ko nam je gospa Syrova, ki je na Češki arhivski upravi skrbela za mednarodno sodelovanje, izročala vstopnice, sem jih lahkomišelnost že vnaprej zavrnil, češ da si bom raje individualno ogledal Prago, saj sem bil tam prvič. Ga. Marija me je v tem trenutku res prvič grdo pogledala. V sekundi sem spoznal, da sem naredil veliko neumnost. V tej sekundi, morda dveh, treh mi je ostro rekla: "Brane, bodite tiho". Sledila je poučna "pridiga" o obnašanju do gostiteljev in predstavljanju države in arhiva v tujini. Na tiste besede se spomnim vedno, še danes, ko predstavljam državo, arhiv in sebe in v

vseh naslednjih letih, ko je go. Marijo pri evidentiranju na Češkem nadomestil kolega Branko Radulović. Kratka, jedernata in uspešna šola in moram priznati, da v vseh nadaljnjih letih do danes ni bilo nobenih problemov. Nasprotno, vsa leta sodelovanje uspešno poteka. Češki kolegi na vsakoletnem srečanju na Češkem ali tu v Sloveniji obujajo lepe čudovite spomine na go. Marijo.

Moram pa priznati, da po tistem "ukoru" ni bilo zamere. Direktorica naju je z Matkom Kovačevičem povabila na znano češko pivo v gostilno ob Karlovem mostu, ki je danes na žalost zaprta, saj je bila poplavljena ob lanskim avgustovskih poplavalah.

Kar precej spominov se mi še utrne, ko skušam obuditi dogajana na tista leta – zapisana v mojih spominih. Skupno praznovanje rodnih dni skupaj s Tatjano in Gašperjem (vsi smo "decembrovci"), priprava publikacije ADS ob njegovih 40-letnici – bili ste tisti, ki ste vlekli voz do izida knjige, da ne omenjam vseh naših strokovnih ekskurzij (Pariz, Rim, Dunaj, Budimpešta ...) in seveda sindikalnih izletov, na katerih sva sicer bila kot predsednik sindikata in direktorica na nasprotnih bregovih, vendar je bilo sodelovanje korektno.

Ko smo konec osemdesetih, prva generacija arhivistov vpisali magisterij, smo morali redno poročati, kako napreduje delo. Pri tem je bila ga. Marija res direktorica v pravem pomenu besede – čim bolj je hotela biti seznanjena z našim delom. Tudi njena spodbuda, morda tudi ostra beseda, je bila spodbuda, da smo danes dokončali študij.

Naj končam. Moje prijetno devetletno sodelovanje z go. Marijo v Arhivu Slovenije je bilo uspešno. Kot direktorica je vedno imela čas za pogovor, včasih tudi o osebnih problemih. Omeniti moram še eno lastnost, ki mi je ostala v spominu iz njene šole – bila je dosledna. Ko so se pojavili problemi, je stvari urejala sproti. Nema lokrat sem prišel k njej s problemi in še danes mi v ušesih zveni njen stavek: "Počakajte (potrpite) takoj bomo to uredili, sicer bom pozabila". Zavrtela je telefon in problemi so se urejali.

Omenil sem, da gre v članku za subjektivno mnenje. Verjamem, da je bila kot direktorica morda kdaj tudi "slabe volje", vendar take volje nisem nikoli občutil.

Mariji Oblak-Čarni želim ob njenem jubileju predvsem zdravja, sreče, o tistem pa, da babice nimajo nikoli časa, ne bom govoril. Aha, ga. Marija, ali kot upokojenka pogrešate redni leti dopust?

UDK 012 Oblak Čarni M.

Bibliografija Marije Oblak-Čarni

- Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v prvi polovici 1942. leta, v: Letopis muzeja narodne osvoboditve (1958), str. 265-303 (soavtorica)
- Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani v drugi polovici leta 1942, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1, št. 1 (1960), str. 205-274 (soavtorica)
- Partizanske akcije na železnici Zalog-Rakek pod italijansko okupacijo, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1, št. 2 (1960), str. 229-264
- Lizika Jančar - Majda, v: Enciklopedija Jugoslavije 1960, 4. zvezek
- Spomeniki narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani, Partizanski pohod ob žici okupirane Ljubljane, Ljubljana 1961 (soavtorica)
- Kronološki pregled dogodkov v Ljubljani od 17. septembra 1941 do 23. februarja 1942, v: Ljubljana v ilegali II, Ljubljana 1961, str. 481-493 (soavtorica)
- Okraj Ljubljana, Pomniki naše revolucije, Ljubljana 1961, str. 21-105 (soavtorica)
- Dokumenti o vstaji v Sloveniji leta 1941, v: Arhivist 11, št. 2 (1961), str. 212-213
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (marec 1941 - marec 1942), knjiga 1, Ljubljana 1962, 354 strani (soavtorica)
- Levstik Jože, v: Enciklopedija Jugoslavije 1962, 5. zvezek
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (april 1942 - julij 1942), knjiga 2, Ljubljana 1964, 471 strani (soavtorica)
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (avgust 1942 - oktober 1942), knjiga 3, Ljubljana 1966, 494 strani (soavtorica)
- Viri za zgodovino Osvobodilne fronte, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 6, št. 1-2 (1966), str. 447-458
- Pregled najvažnejših dogodkov v Ljubljani v letu 1942. Kratek pregled belogardističnih postojank 1942 v ljubljanski okolici, v: Ljubljana v ilegali III, Ljubljana 1967, str. 481-493 (soavtorica)
- Oktober u Jugoslaviji 1918-1945. Izbor dokumenata o godišnjicama oktobra, Beograd 1967, 816 strani (soavtorica)
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (november 1942 - december 1942), knjiga 4, Ljubljana 1968 (soavtorica)
- Putovi revolucije I-V. Glasilo Instituta za historiju radničkog pokreta, Zagreb 1963-1967, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 8-9, št.1-2 (1968-1969), str. 343-353
- Leonid Efimovič Šepelov, Rabota issledovatelja s arhivnimi dokumentami, Moskva - Leningrad 1966, v: Arhivist 19, št. 1 (1969), str. 97-98
- Okrožje Kranj v NOB: rekonstrukcija in kratek pregled dejavnosti OK KPS in OO OF, v: Kranjski zbornik (1970), str. 24-31
- Poročilo o delu Arhivskega društva Slovenije za leto 1971, Arhivist 22, št. 1-2 (1972), str. 211
- Arhivska čitalnica in njena oprema, v: Arhivska tehnika, Ljubljana 1972, str. 195-198
- Nepopravljiva škoda - Zgubljenega ali uničenega gradiva ni mogoče nadomestiti (Stanje arhivske službe v Sloveniji), v: Delo 12. maja 1973, str. 20
- Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1947, Kočevje 1973, katalog razstave (soavtorica)
- Objavljanje virov iz obdobja narodnoosvobodilnega boja, v: Arhivist 24, št. 1 (1974), str. 36-42
- Vsak narod ima pravico do svojih arhivov (o neizpolnjenem arhivskem sporazumu z Avstrijo), v: Delo 13. aprila 1974, sobotna priloga, str. 21; in v: Naš tednik, Celovec, 16. maja 1974, str. 3

- "Avstrija je kriva, da pogodbe niso izpolnjene", v: Slovenski vestnik, Celovec, 3. maja 1974, str. 2
- Kadrovska problematika v arhivih, v: Sejni zapisniki skupščine SRS, Ljubljana 1974 (Osnuitek zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o arhivskem gradivu in arhivih), str. 99
- Branko Kovačević, Omladina Jugoslavije u 1941. godini, Beograd 1973, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 14, št. 1-2 (1974), str. 318-319
- Nacionalni in socialni programi pri Slovencih, Ljubljana 1975, katalog razstave (soavtorica)
- O iskanju in uporabljanju virov in literature o okupacijskih sistemih in NOB v Sloveniji za leto 1951, v: Mladina 21. oktobra 1976, str. 15
- Nacionalni in socialni programi pri Slovencih 1848 do 1950 (razstava Arhiva SR Slovenije), v: Kronika 24, št. 1 (1976), str. 54-56, str. 47-48
- Osnovi organizacije stručnog rada u arhivima SFRJ, v: Arhivist 27, št. 1 (1977), str. 153-197 (soavtorica)
- Arhivsko gradivo za zgodovino Komunistične partije na Slovenskem, v: Arhivist 27, št. 2 (1977), str. 83-87
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (januar - februar 1943), knjiga 5, Ljubljana 1978, 604 strani (soavtorica)
- Dvajset let Arhivskega društva Slovenije, v: Arhivi 1, št. 1 (1978), str. 7-10
- Ob dnevu arhivov, v: Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi, Ljubljana 1978, str. 11-12
- O nalogah in delu arhivov, v: Sejni zapisniki skupščine RS, Ljubljana 1978 (Informacija o arhivski službi SR Slovenije), str. 229-233
- Razprava o arhivih v Skupščini Socialistične republike Slovenije, v: Arhivi 1, št. 1 (1978), str. 47-48
- Načrtovanje in gradnja arhivske stavbe na primeru Arhiva SRS, v: Arhivi '79, I. posvetovanje - Maribor 1979, 15 strani (soavtorica)
- Organi ljudske oblasti na Slovenskem med leti 1941-1944 in njihovi arhivski fond, v: Arhivi 2, št. 1-2 (1979), str. 51-56
- Preatoni Zdenka - Tajda, v: Arhivi 2, št. 1-2 (1979), str. 117-118
- Predgovor. Komunistična partija v Sloveniji 1919-1941, katalog razstave, Ljubljana 1979
- Informacija o stanju in problemih valorizacije arhivskega gradiva v SR Sloveniji, v: Arhivi 2, št. 1/2 (1979), str. 76-82 (soavtorica)
- Poročilo o delu uredniškega odbora Arhivskega društva Slovenije na občnem zboru 18. maja 1979 v Ljubljani, Arhivi 2, št. 1-2 (1979), str. 74
- K programiranju dela v arhivih, v: Arhivist 30, št. 1 (1980), str. 125-126
- Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917, poročili vojaške in vladne komisije, Ljubljana 1980, v: Arhivi 3, št. 1-2 (1980), str. 72-73
- Dzialalność naukowa archiwów polskich, Warszawa - Łódź, v: Arhivi 3, št. 1-2 (1980), str. 69-70
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (marec-april 1943), knjiga 6, Ljubljana 1981, 392 strani (soavtorica)
- Aktovoe istočnikovedenie. Zbornik člankov, Akademija Nauk Moskva, 1978, v: Arhivi 4, št. 1-2 (1981), str. 191-192
- Poročilo o obisku poljskih arhivskih strokovnjakov v Arhivu Republike Slovenije, v: Arhivi 8, št. 1-2 (1985), str. 120-121
- Arhivsko gradivo je temeljna informacija o razvoju družbe, v: Obveščanje in odločanje 4 (1982)
- Vsezvezni znanstveno-raziskovalni inštitut za dokumentalistiko in arhivistiko (VNIDAD) v Moskvi, v: Raziskovalec 12 (1982), str. 401-402
- Predgovor. Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem jeziku, katalog razstave, Ljubljana 1982
- Študijski arhivski obisk v Sovjetski zvezi, v: Arhivi 5, št. 1-2 (1982), str. 85-86
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 6, Ljubljana 1981, v: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 22 (1982), str. 292-294
- Strokovna obdelava in popisovanje gradiva družbeno-političnih organizacij, v: Arhivi 6, št. 1-2 (1983), str. 45-49
- Arhivska služba do leta 2000, v: Študije in gradiva 16 (1983), Kulturna skupnost Slovenije, str. 55-58

- Predgovor. Pridobitve Arhiva SR Slovenije. Razstava ob Dnevu arhivov 20. oktobra, Ljubljana 1983, katalog razstave
- Janko Liška. In memoriam, v: Arhivi 6, št. 1-2 (1983), str. 177-178
- Arhiv socialistične republike Slovenije, v: Obvestila Zavoda SRS za mednarodno, znanstveno, tehnično in kulturno sodelovanje 6/84, Ljubljana 1984, str. 42-43
- Sredoje Lalić: Arhivska služba v SAP Vojvodini 1944-1975, Sremski Karlovci 1984, v: Arhivi 8, št. 1-2 (1985), str. 159
- Pomembne zgodovinske obletnice in arhivi, v: Arhivi 8, št. 1-2 (1985), str. 97
- Dr. Fran Zwitter - osemdesetletnik, v: Arhivi 8, št. 1-2 (1985), str. 168-170
- Poročilo o obisku arhivskih institucij v Minsku, v: Arhivi 8, št. 1-2 (1985), str. 127-128
- Poročilo predsednika. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, občni zbor v Tolminu 2. 10. 1986, v: Zgodovinski časopis 40, št. 4 (1986), str. 497-498
- Dr. Tone Ferenc je šestdesetletnik, v: Arhivi 11, št. 1-2 (1988), str. 122-123
- Temelji naše "Keopsove piramide", Govori direktorica Arhiva SR Slovenije Marija Oblak-Čarni, spraševal je Slavko Fras, v: Naši razgledi 38, št. 19, 6. september 1989, str. 564
- Fran Zwitter (24. 10. 1905 - 14. 4. 1988), Arhivi in naši rojaki na tujem, v: Arhivi 12, št. 1-2 (1989), str. 108-109
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (maj - junij 1943), knjiga 7, Ljubljana 1989, 762 strani (soavtorica)
- Marija Verbič - petinsedemdesetletnica, v: Arhivi 12, št. 1-2 (1989), str. 112-113
- Poročilo o obisku v praških arhivih, v: Arhivi 12, št. 1-2 (1989), str. 61-65 (soavtorica)
- Arhivi v Sloveniji v letih 1945-1950, v: Arhivi 13, št. 1-2 (1990), str. 83-92
- Zasedanje jugoslovansko-italijanske arhivistične komisije v Rimu junija 1990, v: Arhivi 13, št. 1-2 (1990), str. 154-155
- Organizacija arhivske službe v Sloveniji, v: Arhivi 14, št. 1-2 (1991), str. 27-31
- Dr. Vasilij Melik - sedemdesetletnik, v: Arhivi 14, št. 1-2 (1991), str. 124
- Ivan Nemanič - šestdesetletnik, v: Arhivi 14, št. 1-2 (1991), str. 123-124
- Filmski arhiv v Pragi, v: Obvestila Arhiva RS 7, št. 4 (1991), str. 45-47
- O arhivih. Poslovni dnevnik "Dizmova kronika", Ljubljana 1991
- Predgovor, v: Filmski obzornik, katalogi 11, Ljubljana 1991, str. 3
- Jože Maček. In memoriam, v: Delo, 28. januarja 1992, str. 2; in v: Obvestila Arhiva RS 8, št. 1 (1992), str. 48-49
- Slovene archives in independent Slovenia, v: Atlanti št. 1 (1992), str. 127-128
- Sukcesija arhivov bivše Jugoslavije, v: Obvestila Arhiva RS 8, št. 3-4 (1992)
- Slovenija in njeni arhivi, v: Arhiv Republike Slovenije, katalog razstave, Ljubljana 1993, str. 3
- V premislek in bodrilo, v: Obvestila Arhiva RS 9, št. 3 (1993)
- Arhivi SFRJ, v: Razgledi, št. 6, 18. marca 1994, str. 22-23
- Mednarodni dokumenti o prenosu arhivov in nasledstvo arhivov SFRJ, v: Arhivi 17, št. 1-2 (1994), str. 6-11
- Poročilo s XXX. mednarodne konference okrogle mize arhivov (CITRA) v Solunu od 12. do 15. oktobra 1994, v: Obvestila Arhiva RS 10, št. 4 (1994), str. 5-7
- Bogo Grafenauer (1916-1995), v: Arhivi 18, št. 1-2 (1995), str. 190-191
- Štirideset let Arhivskega društva Slovenije, v: ADS - 40 let, Ljubljana 1995, str. 9-92
- Ob dvajsetletnici Osimskih sporazumov, v: Obvestila Arhiva RS 11, št. 4 (1995), str. 10-11
- Vloga in pomen arhivov, v: Gradivo za zborovanje Slovenski arhivi in javnost, Ptuj 1995, str. 135-138
- Restitucija, v: Enciklopedija Slovenije, Ljubljana 1996

- Bogo Grafenauer in izvajanje arhivskega sporazuma z Avstrijo, v: Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996, str. 143-150
- O nasledstvu arhivov bivše države, v: Delo 28, september 1996, sobotna priloga
- Sir Arthur Watts v Arhivu Republike Slovenije, v: Obvestila Arhiva RS 12, št. 2 (1996), str. 5-8
- Arhivsko gradivo narodnoosvobodilnega boja 1941-1945 in njegova strokovna obdelava, v: Ferenčev zbornik, Prispevki za novejšo zgodovino 37, št. 2 (1997), str. 283-289
- Kartoteka vojnih ujetnikov iz druge svetovne vojne v Ruskem državnem vojnem arhivu v Moskvi, v: Obvestila Arhiva RS 13, št. 2 (1997), str. 29-30 (soavtorica)
- O sukcesiji arhivov nekdanje SFRJ - nadaljevanje pogajanj po Daytonu, v: Obvestila Arhiva RS 13, št. 2 (1997), str. 20-22
- Anton Klasinc, član Arhivskega društva Slovenije, v: Zbornik Anton Klasinc, Ptuj 1998, str. 113-119
- Ob sedemdesetletnici Eme Umek, v: Zgodovinski časopis 53, št. 1 (1999), str. 114-116
- Rimska konvencija iz leta 1922 in urejanje vprašanja arhivov z Italijo, v: Arhivi 22, št. 1-2 (1999), str. 28-34
- Succession to the archives of the former SFR Yugoslavia, edited by Mojmir Mrak, Kluwer Law International, Nizozemska 1999, str. 171-185 (soavtorica)
- Fondi in zbirke mladinskih organizacij v Arhivu Republike Slovenije (1941-1965), Ljubljana 2000, 415 strani (soavtorica)
- Mladinske organizacije v obdobju 1919-1945, v: Fondi in zbirke mladinskih organizacij v Arhivu Republike Slovenije, Ljubljana 2000, str. 13-32
- Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji (julij 1943), knjiga 8, Ljubljana 2001 (soavtorica)
- Arhivi v Sporazumu o nasledstvu po SFR Jugoslaviji, v: Obvestila Arhiva RS 27, št. 5 (2001), str. 7-11
- Stavbe našega Narodnega arhiva, v: Arhivi 25, št. 1 (2002), str. 195-206

UDK 342.7:659.2(497.4)

Dostop do javnih podatkov, informacij, dokumentov in arhivskega gradiva v Republiki Sloveniji

VLADIMIR ŽUMER

mag., direktor, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Dostop do podatkov, informacij in dokumentov, ki nastajajo pri javnih pravnih osebah, v Republiki Sloveniji po letu 1991 določajo zakon o varstvu osebnih podatkov, zakon o tajnih podatkih, zakon o avtorskih in sorodnih pravicah ter zakon o dostopu do informacij javnega značaja. Ti prepisi so večinoma usklajeni z navodili Sveta Evrope in direktivami Evropske unije. Varstvo poslovne tajnosti določa zakon o gospodarskih družbah. Postopke uporabe dokumentov urejajo tudi zakon o splošnem upravnem postopku, sodni red ter številni področni predpisi, zelo na splošno pa tudi uredba o poslovanju organov javne uprave z dokumentarnim gradivom in drugi predpisi, ki določajo records management.

Dostop in uporaba javnega arhivskega gradiva v javnih arhivih, ki je kulturni spomenik, sta določena z zakonom o arhivskem gradivu in arhivih, pravilnikom o uporabi javnega arhivskega gradiva v arhivih ter s čitalniškimi redi posameznih javnih arhivov. Arhivski predpisi posebej določajo tudi varovanje tajnih podatkov ter varstvo osebnih podatkov in podatkov, ki se nanašajo na zasebnost posameznikov v javnem arhivskem gradivu. Zakon o dostopu do informacij javnega značaja, ki je začel veljati aprila 2003, je zelo grobo in nestrokovno posegel v arhivski zakon ter odpravil različne vrste uporabe javnega arhivskega gradiva, zlasti pa navajanje pravnega interesa, kadar gradivo uporabljajo pravne in fizične osebe.

ABSTRACT

ACCESS TO PUBLIC INFORMATION, DOCUMENTS AND ARCHIVE MATERIAL IN THE REPUBLIC OF SLOVENIA

In the Republic of Slovenia, access to information and documents produced by public legal persons has been governed by the Personal Data Act, the Classified Information Act, the Copyright Act and the Access to Public Information Act since 1991. In most cases, these regulations comply with the instructions of the Council of Europe and EU directives. The Companies Act governs the protection of business secrets. Procedures of document use are governed by the Administrative Procedure Act, the Judicial Code and many other regulations for different areas, including the Regulation on public administration management, documentary materials and other regulations relating to records management.

Access to and use of public archive material which is a part of cultural heritage are governed by the Archives Act, the Rules on Use of Public Archives and internal rules of individual public archives. Archive regulations govern particularly the protection of classified information in public archives, personal information and information relating to the privacy of individuals. The access to Public Information Act, that came into force in April in 2003, violently and unprofessionally interfered with the Archives Act and abolished different uses for public archive material, and in particular, abolished the need to state any legal interest when legal and natural persons use this material.

Vsebina prispevka:

1. Uvod
2. Predpisi, ki urejajo dostop do javnih podatkov, informacij in dokumentov pri javnih pravnih osebah in dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih v Sloveniji
3. Dostop v upravnih in sodnih postopkih
4. Dostop v okviru pravil "records managementa"
5. Varstvo tajnih podatkov
6. Varstvo poslovnih tajnosti

7. Varstvo osebnih podatkov
8. Varstvo avtorskih in sorodnih pravic
9. Dostop do informacij javnega značaja
10. Uporaba javnega arhivskega gradiva v javnih arhivih
11. Dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih
12. Čitalniški redi v javnih arhivih
13. Kopiranje arhivskega gradiva in izdajanje potrdil za potrebe uporabnikov
14. Zaključek

1. Uvod

V demokratičnih državah morajo biti načeloma javni podatki, informacije in dokumenti pri javnih pravnih osebah (v nadaljevanju: javni dokumenti) in arhivsko gradivo v javnih arhivih čim hitreje in čim bolj dostopni javnosti. Tako določajo ali priporočajo številne resolucije, ustave, zakoni in drugi predpisi. V resnici pa so omejitve dostopa povsod mnogo večje od pravic pravnih in fizičnih oseb do dostopa! Problematiko moramo torej obravnavati s stališča pravic do javne uporabe in s stališča omejitev uporabe javnih dokumentov zaradi varovanja različnih specifičnih interesov državljanov ali države.

V prispevku želim opozoriti na pomembnejše predpise, ki v Republiki Sloveniji urejajo dostop oziroma postopke dostopa do javnih dokumentov pri javnih pravnih osebah in dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih. Posebej pa želim opozoriti na Zakon o dostopu do informacij javnega značaja,¹ ki je v Republiki Sloveniji začel veljati aprila leta 2003. Deklarativno ta zakon na široko odpira dostop do javnih dokumentov pri javnih pravnih osebah, hkrati pa ga zelo omejuje, čeprav je njegov namen prav nasproten. Poleg tega ta zakon na nestrokovnen način posega na področje dostopa do javnega arhivskega gradiva v javnih arhivih, čeprav je to gradivo kulturni spomenik in je zavarovano z zakonom o arhivskem gradivu in arhivih.²

Dostop do javnih dokumentov oziroma do dokumentarnega gradiva pri javnih pravnih osebah,³ ter dostop do javnega arhivskega gradiva, ki ga kot kulturno dediščino hranijo javni arhivi,⁴ v vseh državah urejajo zakoni, uredbe, navodila in drugi pravni akti, pa tudi različne resolucije, priporočila in standardi. Pravno ureditev dostopa in uporabe na eni strani narekujejo zlasti vse večje demokratične zahteve pravnih in fizičnih oseb do dostopa do javnih informacij. Na drugi strani pa obstajajo potrebe po zavarovanju različnih tajnih podatkov, poslovnih skrivnosti, osebnih podatkov, avtorskih pravic ter drugih občutljivih podatkov v upravnih, sodnih, statističnih, davčnih in drugih postopkih, ki jih hranijo javne pravne osebe in navsezadnje tudi javni arhivi.

Arhivi morajo poleg tega varovati arhivsko

gradivo tudi in predvsem kot zgodovinski oziroma kulturni spomenik. Pri dokumentih je potrebno ločiti **primarno in sekundarno vrednost**,⁵ ki bistveno vpliva na pogoje za dostop in postopke pri tem. Primarni cilj nastajanja in ohranjanja dokumentov je vsekakor potreba po krajšem ali daljšem hranjenju podatkov in informacij za poslovanje, delo, dejavnost, cilj pa so tudi druge potrebe pravnih in fizičnih oseb kot ustvarjalcev dokumentarnega gradiva. Arhivi prevzemajo in hranijo dokumente predvsem glede na njihov sekundarni, to je zgodovinski, znanstveni in kulturni pomen. Ob tem arhivsko gradivo v javnih arhivih ohrani tudi svoj primarni pomen, saj še vedno lahko stoletja dolgo služi pravnim in fizičnim osebam za uradne, pravne, poslovne in osebne namene. To dokazujejo zlasti dogodki v tranzicijskem obdobju, v katerem so že povsem "zgodovinski" dokumenti ponovno postali pomembni v postopkih denacionalizacije nekdanje zasebne lastnine, lustracije članov nekdanjih tajnih služb, pri popravi medvojnih in povojnih krivic, ugotavljanju državljanstva itd. Iz navedenih razlogov je potrebno tudi pri javnem arhivskem gradivu v javnih arhivih določen čas varovati tajne podatke, osebne podatke, avtorske pravice in drugo.

Svet Evrope in Evropska unija sta v zadnjih dvajsetih letih sprejela številna priporočila in direktive o demokratičnem dostopu do javnih informacij pri javnih pravnih osebah in tudi do javnega arhivskega gradiva v javnih arhivih. Odbor ministrov Sveta Evrope je na primer med številnimi tovrstnimi pravnimi akti državam članicam leta 2000 predpisal **Priporočilo o evropski politiki dostopa do arhivov**,⁶ leta 2002 pa **Priporočilo o dostopu do javnih informacij**.⁷ Od pravnih aktov Evropske unije je nedvomno zelo pomembna **Direktiva Evropskega parlamenta in Sveta o javnem dostopu do dokumentov Evropskega parlamenta, Sveta in Komisije iz leta 2001**,⁸ poleg tega pa tudi **Direktiva**

¹ Zakon o dostopu do informacij javnega značaja (Uradni list RS, št. 24/2003).

² Zakon o arhivskem gradivu in arhivih (Uradni list RS, št. 20/97, popravek št. 32/97).

³ Med javne pravne osebe štejejo državne upravne in pravosodne organe, organe lokalnih skupnosti (v Sloveniji občine in mesta), javna podjetja, javne zavode in druge pravne in fizične osebe, ki na podlagi javnih pooblastil opravljajo upravne naloge.

⁴ V okviru javnih arhivov ločimo državne arhive na različnih stopnjah, arhive lokalnih skupnosti in druge javne arhive.

⁵ Razlikovanje med primarno in sekundarno vrednostjo zapisov je teoretično utemeljil ameriški arhivist Th. R. Schellenberg v učbeniku *Modern Archives, Principles and Techniques*, Melbourne 1956.

⁶ Priporočilo Odbora ministrov Sveta Evrope št. R (2000) 13 z dne 13. 7. 2000 državam članicam o evropski politiki dostopa do arhivov / Recommendation No. R (2000) 13 of the Committee of Ministers to member States on a European policy on access to archives.

⁷ Priporočilo Odbora ministrov Sveta Evrope št. R (2002) državam članicam o dostopu do javnih informacij, sprejeto 21. februarja 2002 / Recommendation No. R (2002) of the Committee of Ministers to member States on access to official information of 21 Februar 2002.

⁸ Direktiva Evropske unije oziroma Evropskega parlamenta in Sveta 1049/2001 z dne 30. maja 2001 o javnem dostopu do dokumentov Evropskega parlamenta, Sveta in Komisije / Regulation (EC) 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to

o harmonizaciji določenih vidikov avtorskih in sorodnih pravic v informacijski družbi⁹ iz leta 2001 ter nekoliko starejša Direktiva o pravni zaščiti zbirk podatkov¹⁰ iz leta 1996. V pripravi je tudi predlog Direktive Evropskega parlamenta in Sveta o reproduciranju in komercialni uporabi javnih dokumentov.¹¹

V vseh demokratičnih državah, še zlasti v državah v tranziciji, so po letu 1989 na osnovi omenjenih aktov Sveta Evrope in Evropske unije v javnosti mnogo razpravljali in pisali o demokratičnih pravicah pravnih in fizičnih oseb glede dostopa do javnih informacij, ki nastajajo pri poslovanju javnih pravnih oseb ter glede dostopa do arhivskega gradiva, ki ga prevzemajo in hranijo javni arhivi. V številnih državah so usklajevali domačo zakonodajo z evropsko. Posamezne države, med njimi tudi Slovenija, so v zadnjih petnajstih letih v okviru zagotavljanja demokratičnih pravic in svoboščin človeka in državljana pohitele pri sprejemanju zakonodaje na področju varstva osebnih podatkov, varstva tajnih podatkov, dostopa do informacij javnega značaja, varovanja avtorskih pravic ter s sprejemanjem drugih predpisov, ki urejajo dostop do takšnih podatkov.

Posamezne države so poleg tega sprejemale tudi nove arhivske zakone in podzakonske predpise, s katerimi so določile dostop in postopke uporabe javnega arhivskega gradiva v javnih arhivih. Pri celoviti obravnavi dostopa in uporabe javnih informacij in dokumentov moramo upoštevati tudi številne predpise s področja "records managementa" v organih javne uprave in pravosodnih organih ter predpise, ki urejajo postopke upravnega in sodnega poslovanja.

V tem prispevku nas bodo zanimale predvsem omejitve dostopa do podatkov, informacij, dokumentov in do arhivskega gradiva pri javnih pravnih osebah in v javnih arhivih, ki so s stališča demokratičnih pravic pravnih ali fizičnih oseb (državljanov oziroma občanov) najzanimivejše, z

vidika zavarovanja določenih podatkov ali gradiva pa (tudi za javne arhive) najpomembnejše.

2. Predpisi, ki urejajo dostop do javnih podatkov, informacij in dokumentov pri javnih pravnih osebah in dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih v Sloveniji

Dostop je reguliran na več načinov:

1. z Zakonom o splošnem upravnem postopku,¹² Sodnim redom¹³ in drugimi specialnimi predpisi, ki določajo predvsem postopke dostopa do javnih dokumentov v upravnih in sodnih postopkih,

2. s predpisi, ki določajo poslovanje z dokumentarnim gradivom (record management) v javni upravi, pravosodju, gospodarstvu, šolstvu, zdravstvu in na drugih javnih področjih, ki v celoti ustrezajo mednarodnemu standardu ISO 15489 "Information and documentation – Records management",¹⁴ mnogi pa ga tudi nadgrajujejo,

3. s specialnimi zakoni, ki določajo varstvo tajnih podatkov, varovanje poslovne tajnosti, varstvo osebnih podatkov, zaščito avtorskih pravic in drugih podatkov, informacij in dokumentov,¹⁵

¹² Zakon o splošnem upravnem postopku (Uradni list RS, št. 80/99).

¹³ Sodni red (Uradni list RS, št. 17/1995).

¹⁴ Med zelo številnimi modernimi predpisi v Republiki Sloveniji s področja records managementa, ki ustrezajo tudi mednarodnemu standardu ISO 15489 "Information and documentation – Records management", naj navedem le:

- Uredba o poslovanju organov javne uprave z dokumentarnim gradivom (Uradni list RS, št. 91/2001),

- Navodilo za izvajanje uredbe o poslovanju organov javne uprave z dokumentarnim gradivom (Uradni list RS, št. 26/2002),

- Zakon o elektronskem poslovanju in elektronskem podpisu (Uradni list RS, št. 57/2000),

- Pravilnik o notranji organizaciji in pisarniškem poslovanju Ustavnega sodišča Republike Slovenije (Uradni list RS, št. 80/2000),

- Pravilnik o notranji organizaciji in poslovanju državnih tožilcev v Republiki Sloveniji (Uradni list RS, št. 78/1998),

- Pravilnik o poslovanju notarja (Uradni list RS, št. 50/1994),

- Pravilnik o dokumentaciji v 9-letni osnovni šoli (Uradni list RS, št. 64/1999),

- Pravilnik o šolski dokumentaciji v srednješolskem izobraževanju (Uradni list RS, št. 96/1999),

- Zakon o zbirkah podatkov s področja zdravstvenega varstva (Uradni list RS, št. 65/2000).

¹⁵ Predpisi v Republiki Sloveniji s tega področja:

- Zakon o varstvu osebnih podatkov (Uradni list SRS, št. 59/99) – prvi tovrstni zakon je bil sprejet že leta 1991,

- Zakon o gospodarskih družbah (Uradni list RS, št. 30/93, 29/94, 82/94),

- Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (Uradni list RS, št. 21/95),

- Zakon o tajnih podatkih (Uradni list RS, št. 87/2001),

- Zakon o dostopu do informacij javnega značaja (Uradni list RS, št. 24/2003).

European Parliament, Council and Commission documents, Official Journal L 145, 31. 5. 2001, p. 43-48.

⁹ Direktiva Evropskega parlamenta in Sveta 2001/29/EC z dne 22. maja 2001 o harmonizaciji določenih vidikov copyrighta in sorodnih pravic v informacijski družbi / Directive 2001/29/EC of the European Parliament and of the Council of 22 May 2001 on the harmonisation of certain aspects of copyright and related right in the information society, Official Journal L 167, 22. 6. 2001, p. 10-19.

¹⁰ Direktiva Evropskega parlamenta in Sveta 96/9/EC z dne 11. marca 1996 o pravni zaščiti zbirk podatkov / Directive 96/9/EC of the European Parliament and of the Council of 11 March 1996 on the legal protection of databases, Official Journal L 77, 27. 3. 1996, p. 20-28.

¹¹ Direktiva Evropskega parlamenta in Sveta o reproduciranju in komercialni uporabi javnih dokumentov – Bruselj, predlog z dne 5. 6. 2002 / Directive of the European Parliament and of the Council on the re-use and commercial exploitation of public sector documents, Brussels, 5. 6. 2002 – Draft.

4. z Zakonom o dostopu do informacij javnega značaja,¹⁶ ki je začel veljati aprila 2003 in s katerim je predlagatelj (Ministrstvo za informacijsko družbo RS) želel urediti dostop do informacij pri javnih pravnih osebah in tudi v javnih arhivih, čeprav to področje ureja že Zakon o arhivskem gradivu in arhivih iz leta 1997 ter

5. z Zakonom o arhivskem gradivu, Pravilnikom o uporabi javnega arhivskega gradiva v arhivih,¹⁷ ter čitalniškimi redi posameznih javnih arhivov, ki podrobno urejajo dostop in postopke uporabe javnega arhivskega gradiva v javnih arhivih.¹⁸

3. Dostop v upravnih in sodnih postopkih

Ne bomo se podrobneje spuščali v določbe Zakona o splošnem upravnem postopku iz leta 1999 in Sodnega reda iz leta 1995, ki v Sloveniji določata zelo podrobne in natančne postopke dostopa oziroma uporabe podatkov, informacij in dokumentov, ki nastajajo pri upravnem in sodnem poslovanju v organih javne uprave in rednih sodiščih. Postopki, predpisani z zakonom o splošnem upravnem postopku, veljajo enotno za vse organe javne uprave in vse pravne in fizične osebe, ki imajo pooblastilo (koncesijo) za vodenje upravnih zadev. Izjema so le nekatera specialna področja, na katerih pa je dostop urejen tudi s posebnimi zakoni (na primer zakon o tajnih podatkih, zakon o varstvu osebnih podatkov, za-

kon o arhivskem gradivu in arhivih). Navadno postopki dostopa v posebnih zakonih upoštevajo pravila splošnega upravnega postopka, dodajajo pa specifične zahteve dostopa glede na naravo podatkov in dokumentov, ki jih varujejo. Specifične postopke dostopa zahtevajo vsebina tajnih podatkov, narava osebnih podatkov, moralne in materialne avtorske pravice za avtorska dela, zgodovinsko-kulturni pomen arhivskega gradiva itd.

4. Dostop v okviru pravil records managementa

Pri pisarniškem delu (records management) se morajo organi javne uprave oziroma vse javne pravne osebe¹⁹ glede varovanja občutljivih podatkov, tajnih podatkov, poslovnih, osebnih in drugih pomembnih podatkov strogo držati splošnih pravil, ki jih določajo uredba o poslovanju organov javne uprave z dokumentarnim gradivom in drugi citirani področni predpisi.²⁰ Tudi sicer morajo javni uslužbenci ravnati s podatki le v skladu s pooblastili. Delavci v organih javne uprave, pa tudi v javnih podjetjih in javnih zavodih, smejo dajati podatke iz dokumentov, spisov, zadev, dosjejev ter druga obvestila samo v mejah svojih pooblastil. Za obveščanje javnosti mora biti pooblaščen poseben delavec.

Dokumenti s pomembnimi, osebnimi, tajnimi, poslovnimi in drugimi občutljivimi podatki se ne smejo puščati na odprtih in javno dostopnih površinah pisarniške opreme ali drugih mestih, na katerih so dostopni nepooblaščenim osebam. Med odmorom ali kadar med službenim časom delavec začasno zapusti delovno mesto, jih mora odložiti v omare in predale. Vsak, ki za krajši ali daljši čas zapusti svoje delovno mesto, mora nepooblaščenim osebam onemogočiti vpogled tudi na računalniški zaslon oziroma v drug del računalniške opreme. Zunaj delovnega časa mora biti vsa pisarniška oprema, kjer se hranijo nosilci kakršnihkoli podatkov, ki niso javne narave, zaklenjena ali drugače zavarovana, informacijsko telekomunikacijska oprema pa fizično ali programsko zaklenjena oziroma zavarovana.

Vse javne pravne osebe morajo zagotoviti uničevanje nosilcev podatkov (papir, film, diske, magnetni in optični diski, itd.), ki vsebujejo osebne, tajne ali druge občutljive vsebine na način, ki zanesljivo onemogoči branje oziroma dostop do podatkov, potem ko takšnim dokumentom poteče rok hranjenja. Takšne dokumente na papirju običajno s posebnimi strojčki razrežemo tako, da jih ni mogoče več sestaviti in jih nato oddamo v industrijsko predelavo.

¹⁶ Zakon o dostopu do informacij javnega značaja (Uradni list RS, št. 24/2003).

¹⁷ V Sloveniji je bil sprejet nov Zakon o arhivskem gradivu in arhivih (Uradni list RS, št. 20/97, popravek št. 32/97) leta 1997, Pravilnik o uporabi javnega arhivskega gradiva v arhivih (Uradni list RS, št. 59/99) pa leta 1999.

¹⁸ Za problematiko dostopa do arhivskega gradiva v arhivih Republike Slovenije glej:

- Jože Žontar, Pravila o uporabi arhivskega gradiva na podlagi nemških arhivskih predpisov, Arhivi XV, 1992, št. 1-2, str. 16-23.

- Žontar Jože, Mednarodna konferenca o dostopnosti arhivskega gradiva, Belaggio 28. 2.-4. 3. 1994, Arhivi XVII, 1994, št. 1-2, str. 137-138.

- Gašper Šmid, Uporaba arhivskega gradiva, Zbornik 17. posvetovanja Arhivskega društva Slovenije, Koper 1996, str. 55-58.

- Janez Šinkovec, Uporaba arhivskega gradiva in varovanje zasebnosti ter osebnih podatkov, Arhivi XX, 1997, št. 1-2, str. 29-38.

- Andrej Zupančič, Uporaba arhivskega gradiva in varstvo avtorskih pravic, Arhivi XX, št. 1-2, 1997, str. 39-40.

- Marjan Zupančič, Uporaba arhivskega gradiva, Zbornik 18. zborovanja Arhivskega društva Slovenije, Postojna, 1999, str. 93-97.

- Nina Zupančič Pušavec, Accessibility of archival materials in the Republic of Slovenia: legislation and current situation, Accessibility of archival materials ..., Colloquia Jerzy Skowronewk dedicata, Naczelna Dyrekcja Archiwow Panstwowych, Warszawa 2000, str. 103-109.

¹⁹ Glej opombo št. 1.

²⁰ Glej opombo št. 12.

5. Varstvo tajnih podatkov

V Sloveniji imamo za to področje zakon o tajnih podatkih iz leta 2001, številne podzакonske akte (uredbe in pravilniki) ter interne predpise (statuti in pravilniki). Varstvo tajnih podatkov se nanaša na določanje, varovanje, dostop in prenehanje tajnosti zaupnih dokumentov. Za tajnega se lahko določi podatek oziroma dokument, ki je tako pomemben, da bi z razkritjem nepoklicani osebi nastale škodljive posledice za varnost države ali za njene politične ali gospodarske koristi. Tajni podatki se lahko nanašajo na:

1. javno varnost,
2. obrambo,
3. zunanje zadeve,
4. obveščevalno in varnostno dejavnost državnih organov Republike Slovenije,
5. sisteme, naprave, projekte in načrte, znanstvene, raziskovalne, tehnološke, gospodarske in finančne zadeve, pomembne za javno varnost, obrambo, zunanje zadeve ter obveščevalno in varnostno dejavnost državnih organov Republike Slovenije.

Vsak tajni podatek oziroma vsak dokument, ki vsebuje tajne podatke, mora biti označen s stopnjo tajnosti, načinom prenehanja tajnosti, s podatki o pooblaščenih osebi in podatki o organu, če to že sicer ni razvidno. Podatek oziroma dokument se mora obravnavati kot taje, tudi če je označen le s stopnjo tajnosti. Po novem zakonu ne poznamo več nekdanjih vrst tajnosti (državna, vojaška in uradna tajnost) in prejšnjih stopenj (strogo zaupno, zaupno in interno).

Tajni podatki imajo po novem zakonu glede na možne škodljive posledice za varnost države ali za njene politične ali gospodarske koristi, katero od teh stopenj tajnosti:

1. STROGO TAJNO (podatki, ki se nanašajo na vitalne interese države in katerih razkritje bi napravilo nepopravljivo škodo),
2. TAJNO (podatki, katerih razkritje bi lahko hudo škodovalo varnosti ali interesom države),
3. ZAUPNO (podatki, katerih razkritje bi lahko škodovalo varnosti ali interesom države),
4. INTERNO (podatki, katerih razkritje bi lahko škodovalo delovanju ali izvajanju nalog inštitucij).

Ob označevanju stopnje tajnosti je na tajnih dokumentih obvezno označevanje prenehanja tajnosti. Tajnost lahko preneha na določen datum, z nastopom določenega dogodka, s potekom določenega časa in preklicem tajnosti. Kadar ni mogoče določiti načina prenehanja tajnosti, zaupnost preneha po poteku časa, ki je določen v zakonu o arhivskem gradivu in arhivih, to je po 40 letih od nastanka tajnega dokumenta. Zloraba tajnih podatkov je kot kaznivo dejanje sankcionirano v Kazenskem zakoniku Republike Slovenije.

Podatke, informacije oziroma dokumente, ki so določeni kot tajni, moramo varovati na predpisan način vse od nastanka pa do poteka roka tajnosti. Velika večina tajnih dokumentov ima tudi značaj trajnega arhivskega gradiva, ki se izroča pristojnim javnim arhivom še med veljavnostjo tajnosti ali po prenehanju. Tudi arhivi morajo po prevzemu tajnega gradiva ali gradiva z osebnimi podatki varovati različne stopnje in roke tajnosti. Po zakonu o arhivskem gradivu in arhivih so tajni podatki, ki se nanašajo na državno varnost, zunanje zadeve, notranje zadeve, ekonomske zadeve države in poslovne skrivnosti, javnosti nedostopni lahko največ 40 let od nastanka tajnega gradiva.

6. Varstvo poslovnih tajnosti

Varstvo poslovnih skrivnosti določa Zakon o gospodarskih družbah iz leta 1993. Za poslovno skrivnost se štejejo tisti podatki, ki jih družbe, podjetja in drugi gospodarski subjekti določijo s pismenimi sklepi in z njimi seznanijo delavce, družbenike in druge osebe, ki so dolžne varovati poslovno skrivnost. Ne glede na to je treba kot poslovno skrivnost varovati tudi podatke, za katere je očitno, da bi nastala občutna škoda, če bi zanje izvedele nepooblaščen osebe. Za poslovno skrivnost ne morejo biti določeni podatki, ki so po zakonu določeni kot javni.

7. Varstvo osebnih podatkov

Zakon o varstvu osebnih podatkov²¹, na katerega se v demokratičnih državah zelo veliko sklicujemo, velja praviloma za varstvo osebnih podatkov, ki so v zbirkah osebnih podatkov pri javnih pravnih osebah. Takšne zbirke lahko nastanejo in se vodijo le na podlagi zakonov ali če ima upravljalec zbirke osebnih podatkov pisno privolitve posameznika.

Zakoni natančno določajo naziv zbirke osebnih podatkov, upravljavca zbirke, pravno podlago vzpostavitve zbirke, vrste osebnih podatkov, ki se lahko zbirajo, način in namen zbiranja, obdelave, shranjevanja in uporabe osebnih podatkov, uporabnike osebnih podatkov, pravice posameznikov do vpogleda, popravkov in izbrisa podatkov, opis zavarovanja podatkov in tako dalje. V sklop varstva osebnih podatkov sodi tudi varovanje podatkov, ki se nanašajo na zasebnost posameznika oziroma na njegovo ideološko, versko in politično prepričanje, na izobrazbo, intimne in zdravstvene zadeve, davčne, poslovne ter premoženjske zadeve.

Osebnih podatki se lahko shranjujejo in uporabljajo načeloma le toliko časa, dokler je potrebno za doseg namena, zaradi katerega so bili

²¹ Prvi zakon o varstvu osebnih podatkov je bil v Republiki Sloveniji sprejet leta 1991, drugi pa leta 1999.

obdelovani. Po izpolnitvi tega namena se osebni podatki po zakonu o varstvu osebnih podatkov zbršejo iz zbirke osebnih podatkov ali blokirajo, če z zakoni za posamezne vrste osebnih podatkov ni določeno drugače. Opozoriti pa moram, da se kljub takšni določbi osebni podatki v zbirkah osebnih podatkov pri javnih pravnih osebah ne brišejo oziroma uničujejo, ker so na podlagi zakona o arhivskem gradivu in arhivskih praviloma arhivsko gradivo in se izročajo pristojnim arhivom (na papirju ali magnetno-optičnih nosilcih)! Tudi v skladu z uredbo o poslovanju organov javne uprave z dokumentarnim gradivom je treba vse javne oziroma uradne evidence (zbirke osebnih podatkov, katastre, evidence, knjige, sezname itd. v fizični ali elektronski obliki) hraniti trajno oziroma imajo značaj trajnega arhivskega gradiva.

Zakon o varstvu osebnih podatkov ne velja za osebne podatke, ki jih vsebuje arhivsko gradivo v javnih arhivih, muzejih in knjižnicah.²² Osebni podatki v zbirkah osebnih podatkov ter številni drugi podatki, ki se nanašajo na zasebnost posameznikov, ki jih vsebuje arhivsko gradivo v javnih arhivih, so zavarovani z zakonom o arhivskem gradivu in arhivih, in sicer tako, da so nedostopni javnosti 75 let od nastanka gradiva oziroma 10 let od smrti posameznika, na katerega se nanašajo. Pravico do takojšnjega dostopa do dokumentov z osebnimi podatki in do uporabe letih imajo po predpisih posamezniki, na katere se osebni podatki nanašajo, zakoniti zastopniki, pooblaščenca, dediči, upravni in pravosodni organi, parlamentarne komisije na podlagi posebnih zakonov ter raziskovalci zgodovine s posebnim dovoljenjem, če opravljajo anonimne raziskave.

8. Varstvo avtorskih in sorodnih pravic

Varstvo avtorskih pravic ureja zakon o avtorski in sorodnih pravicah iz leta 1995. Zakon zelo precizno varuje moralne in materialne avtorske pravice pri avtorskih delih, kot so na primer govornica, pisana, glasbena, gledališka, gledališko-glasbena, glasbena, koreografska, pantomimska, fotografska, avdiovizualna, likovna, arhitekturna, kartografska dela, dela uporabne umetnosti in industrijskega oblikovanja, druga dela književnosti, znanosti in umetnosti, predelave avtorskih del (prevodi, priredbe) in tako dalje. Pri tem ni pomembno, kje so avtorska dela. Nezavarovana dela oziroma storitve pa so na primer ideje, načela, odkritja, uradna besedila z zakonodajnega, upravnega in sodnega področja ter ljudske in umetniške storitve.

Med **moralnimi avtorskimi pravicami**, ki so neodtujljive, je potrebno spoštovati predvsem pravico do prve objave, pravico do priznanja

avtorstva in pravico do spoštovanja dela. Veliko več pravic pa je potrebno varovati v okviru **materialnih avtorskih pravic**, ki obsegajo pravico do reproduciranja, javnega izvajanja, javnega prenašanja, do javnega predvajanja, javnega prikazovanja, radiodifuznega oddajanja, pravico do dajanja na voljo javnosti, pravico do predelave, avdiovizualne priredbe, distribuiranja in dajanja v najem. Materialnih pravic na avtorskih delih ni, kadar javnost avtorska dela uporablja v prosti uporabi in se pri tem naslanja na pravico do obveščeniosti, citiranja odlomkov avtorskega dela, do pouka oziroma izobraževanja, do zasebnega oziroma lastnega reproduciranja največ v treh primerih, pravico do proste predelave, do reproduciranja v baze podatkov in razne kataloge, do uporabe v dokaznih postopkih in tako dalje.

V okviru splošnih časovnih omejitev avtorskih pravic je potrebno upoštevati, da traja avtorska pravica za čas avtorjevega življenja in še 70 let po avtorjevi smrti. Avtorska pravica na kolektivnih delih (film) ter anonimnih in psevdonimnih delih pa traja 70 let od zakonite objave dela.

Problematika varovanja in dostopa do avtorskih del je zelo obsežna in zapletena tako v zakonu kot v praksi. V javnih arhivih je ta zakon potrebno dosledno upoštevati, še zlasti pri fotografskem in filmskem arhivskem gradivu.

9. Dostop do informacij javnega značaja

Zakon o dostopu do informacij javnega značaja iz leta 2003 določa postopke, ki vsakomur omogočajo prost dostop do informacij javnega značaja, s katerimi razpolagajo državni organi, organi lokalnih skupnosti, javne agencije, javni skladi in druge osebe javnega prava, nosilci javnih pooblastil in izvajalci javnih služb. **Informacije javnega značaja** so informacije, ki izvirajo iz delovnega področja navedenih organov, nahajajo pa se v obliki dokumentov, zadev, dosjejev, registrov, evidenc ali dokumentarnega gradiva, ki so ga te osebe prejele ali pa je nastalo pri njihovem poslovanju. Vsak organ je dolžan v uradnih glasilih ali prek spletnih strani redno vzdrževati in na primeren način javno objavljati ter dati na vpogled **katalog informacij javnega značaja**, s katerimi razpolaga.

Ob vseh demokratičnih pravicah, ki omogočajo dostop do javnih informacij, pa je paradoks, da predpisi po eni strani pred javnostjo močno varujejo tajne, osebne, poslovne in druge podatke, pod drugi strani pa skušajo javnosti vsaj deklarativno odpreti in posredovati čim več podatkov in informacij. Takšen je zlasti zakon o dostopu do informacij javnega značaja. Vsi tisti, ki upravljamo z zapisi ali se pri poslovanju srečujemo z različnimi podatki, informacijami in dokumenti, smo zato pogosto v dvomih. Na eni

²² 4. točka 5. člena Zakon o varstvu osebnih podatkov (Uradni list SRS, št. 59/99).

strani smo obvezani varovati različne vrste podatkov pred javnostjo in nepooblaščenimi osebami, na drugi strani pa lahko pravne in fizične osebe zahtevajo od nas skoraj neomejen dostop do javnih informacij. Vsak prosilec ima na ustno ali pisмено zahtevo pravico pridobiti od javnega organa informacijo javnega značaja. Če javna pravna oseba zahtevi ugotovi, mora prosilcu nemudoma omogočiti seznanitev z vsebino zahtevane informacije tako, da mu jo da na vpogled, ali tako, da mu zagotovi prepis, fotokopijo ali elektronski zapis. Če je zahtevana informacija zavarovana skladno z zakonom, ki ureja avtorske pravice, je treba prosilcu omogočiti seznanitev z informacijo tako, da jo dobi le na vpogled. Dostop do javnih informacij je brezplačen. Ob zavrnitvi pismene zahteve do dostopa imajo pravne in fizične osebe pravico do pritožbe državnemu pooblaščenцу za dostop do informacij javnega značaja in naprej na upravno sodišče.

Nenehno smo torej pred vprašanjem: odpri ali zapreti dostop do dokumentov? V praksi seveda zato raje več podatkov zapremo, saj se s tem zavarujemo oziroma izognemo možnosti obtožbe kaznivega dejanja zlorabe ali pa se izognemo vsaj disciplinskemu postopku oziroma hujši kršitvi delovne discipline. Na takšno ravnanje nas navaja tudi sam zakon o dostopu do informacij javnega značaja, na podlagi katerega lahko prosilcem kar v dvanajstih različnih primerih zavrnemo dostop do javnih informacij. V praksi to pomeni, da je javnosti več javnih informacij (lahko) zaprtih kot odprtih.

Dostop se na podlagi 6. člena zakona lahko zavrne, če se nanaša na:

1. podatek, ki je na podlagi zakona, ki ureja tajne podatke, opredeljen kot tajen,
2. podatek, ki je opredeljen kot poslovna skrivnost v skladu z zakonom, ki ureja gospodarske družbe;
3. osebni podatek, katerega razkritje bi pomenilo kršitev varstva osebnih podatkov v skladu z zakonom, ki ureja varstvo osebnih podatkov;
4. podatek, ki se nanaša na državno statistiko;
5. podatek, ki se nahaja v javnem arhivskem gradivu, ki je skladno z zakonom, ki ureja arhivsko gradivo in arhive, opredeljen kot zaupen;
6. podatek, katerega razkritje bi pomenilo kršitev zaupnosti davčnega postopka, skladno z zakonom, ki ureja davčni postopek;
7. podatek, ki se nanaša na kazenski pregon ali postopek o prekrških,
8. podatek, ki je bil pridobljen ali sestavljen zaradi upravnega postopka, in bi njegovo razkritje škodovalo njegovi izvedbi;
9. podatek, ki je bil pridobljen ali sestavljen zaradi pravnega, nepravdnega ali drugega sodnega postopka, in bi njegovo razkritje škodovalo njegovi izvedbi;
10. podatek iz dokumenta, ki je v postopku izdelave, in je še predmet posvetovanja v organu,

njegovo razkritje pa bi povzročilo napačno razumevanje njegove vsebine;

11. podatek o naravni vrednoti, ki ureja ohranjanje narave in ni dostopen javnosti zaradi varovanja naravne vrednote;

12. podatek iz dokumenta, ki je bil sestavljen v zvezi z notranjim delovanjem oziroma dejavnostjo organov, in bi njegovo razkritje povzročilo motnje pri delovanju oziroma dejavnosti organa.

Velikanski napredek kar zadeva odpiranje in posredovanje javnih informacij javnosti pa pomeni določba zakona, ki določa posredovanje informacij javnega značaja na svetovni splet (internet). Vsaka javna pravna oseba je dolžna posredovati na svetovni splet te informacije javnega značaja, ki se nanašajo na njeno delovno področje:

1. prečiščena besedila predpisov;
2. programe, strategije, stališča, mnenja, študije in druge podobne dokumente;
3. predloge predpisov, programov, strategij in drugih podobnih dokumentov;
4. vse objave in razpisno dokumentacijo v skladu s predpisi, ki urejajo javna naročila;
5. podatke o upravnih storitvah;
6. druge informacije javnega značaja.

Omeniti moram še velik strokovni spodrsrljaj predlagatelj zakona o dostopu do informacij javnega značaja, ki so v drugem branju "podtaknili" parlamentu²³ prehodni 45. člen, ki je razveljavil del dveh členov zakona o arhivskem gradivu in arhivih, ki sta določala vrste in postopek uporabe arhivskega gradiva kot kulturnega spomenika v javnih arhivih. Obenem je to tudi spodrsrljaj Ministrstva za kulturo, saj ni dovolj pozorno spremljalo proceduro sprejemanja zakona. Razveljavljeno je bilo to besedilo zakona o arhivskem gradivu in arhivih:

- prvi odstavek 38. člena "Javno arhivsko gradivo se v arhivih lahko uporablja v znanstveno – raziskovalne, kulturne in publicistične namene, za predstavitve arhivskega gradiva in za izobraževanje. Pravne in fizične osebe lahko poleg teh namenov uporabljajo javno arhivsko gradivo, če izkažejo pravni interes" in

- prvi odstavek 40. člen: "Javno arhivsko gradivo se uporablja v dovoljene namene na podlagi prijave uporabe upravičenca arhivu."

Zakonodajalec je pri tem povsem prezrl dejstvo, da je potrebno javno arhivsko gradivo v javnih arhivih varovati predvsem kot kulturno dediščino in da tako kot na primer tajni podatki, osebni podatki in avtorska dela, arhivsko gradivo kot kulturni spomenik ne more biti splošno in javno dostopno brez omejitev oziroma brez do-

²³ Zakon o dostopu do informacij javnega značaja (Uradni list RS št. 24/2003) je na predlog Vlade RS oziroma Ministrstva za informacijsko družbo RS sprejel Državni zbor RS dne 25. februarja 2003.

ločenega posebnega postopka pri dostopu. Poleg tega se zakon o dostopu do informacij javnega značaja v skladu z uvodnimi načeli in definicijo "informacije javnega značaja" nanaša izključno na dostop do informacij javnega značaja, ki jih prejmejo javne pravne osebe od drugih oseb ali nastanejo pri njihovem delovanju. Iz takšnih uvodnih določb zakona nedvoumno izhaja, da je dostop do informacij javnega značaja omejen le na javne dokumente pri javnih pravnih osebah in da se ne nanaša na dostop in uporabo arhivskega gradiva v javnih arhivih. Zakon naj bi bil usklajen tudi z evropsko zakonodajo, to pa očitno ni. Svet Evrope v dveh priporočilih dosledno ločuje dostop do javnih informacij in politiko dostopa do arhivov²⁴. Tudi Uredba Evropske unije oziroma Evropskega parlamenta in Sveta 1049/2001 z dne 30. maja 2001 o javnem dostopu do dokumentov Evropskega parlamenta, Sveta in Komisije,²⁵ na katero se sklicuje slovenski zakon, takšnih določb ne vsebuje.

10. Uporaba javnega arhivskega gradiva v javnih arhivih

Arhivsko gradivo se v javnih arhivih uporablja za znanstveno-raziskovalne, kulturne, izobraževalne in publicistične namene. Pravne in fizične osebe lahko arhivsko gradivo uporabljajo tudi v upravne, poslovne in osebne namene, če izkažejo pravni interes. Javno in zasebno arhivsko gradivo se daje v uporabo v skladu z Zakonom o arhivskem gradivu in arhivih, Pravilnikom o uporabi javnega arhivskega gradiva v arhivih, v skladu s čitalniškimi redi javnih arhivov, arhivskim Kodeksom etike²⁶ in v skladu s pogoji izročiteljev fondov in zbirk glede dostopnosti. Arhivsko gradivo lahko uporabljajo fizične in pravne osebe. Mladoletne osebe morajo pred uporabo predložiti potrdilo zakonitega zastopnika ali ustrezne ustanove.

Tuji državljani so glede uporabe izenačeni z domačimi. Arhiv iz arhivskega gradiva ne išče podatkov za raziskovalne in študijske namene uporabnikov ter zanje ne opravlja transliteracij, prevodov in drugega raziskovalnega dela. Uporabnik odgovarja za zlorabo vseh vrst tajnosti, zlorabo osebnih podatkov in podatkov, ki se nanašajo na zasebnost posameznika.

11. Dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih

Javno arhivsko gradivo v javnih arhivih Republike Slovenije, ki je nastalo do leta 1991 oziroma do razpada nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije, je vključno z nek-

danjimi tajnimi dokumenti in drugimi do tedaj zaprtimi dokumenti, javno dostopno brez omejitev, razen omejitve varstva osebnih podatkov in podatkov, ki se nanašajo na zasebnost posameznika. Glede na takšno določbo zakona o arhivskem gradivu in arhivih iz leta 1997 lahko trdimo, da je arhivska zakonodaja v Sloveniji glede dostopa med najliberalnejšimi v Evropi. Načelo, da arhivsko gradivo v javnih arhivih postane dostopno za uporabo šele 30 let po nastanku, velja za javno arhivsko gradivo, ki je nastalo po letu 1991, če ni bilo že ob nastanku dostopno javnosti.

Javno arhivsko gradivo, ki vsebuje podatke, ki se nanašajo na obrambne in mednarodne zadeve, zadeve s področja nacionalne varnosti, na vzdrževanje reda in miru ter na ekonomske interese države in katerih odkritje bi lahko povzročilo škodo, postane dostopno za uporabo 40 let po nastanku. Javno arhivsko gradivo, ki vsebuje osebne podatke in podatke o zasebnosti posameznika, postane dostopno za uporabo 75 let po nastanku oziroma 10 let po smrti osebe, na katero se podatki nanašajo, če je datum smrti znan oziroma če ni z drugimi predpisi določeno drugače. Roke nedostopnosti je možno skrajšati, če javni ali znanstveni interesi prevladujejo nad interesi, ki jih je treba varovati. Na zahtevo javne pravne osebe, ki je izročila javno arhivsko gradivo, se roki lahko izjemoma podaljšajo, vendar ne za več kot 10 let. Omejitve dostopnosti arhivskega gradiva z osebnimi in zasebnimi podatki ne veljajo za posameznike, na katere se podatki nanašajo, in na njihove pooblaščenice, za zakonite zastopnike in dediče, za državne upravne in pravosodne organe in organe lokalnih skupnosti, za parlamentarne komisije in za raziskovalce, ki imajo status raziskovalca in če opravljajo anonimne raziskave. Pravne in fizične osebe, ki izročajo javno arhivsko gradivo arhivu, morajo v izročitvenih zapisnikih označiti vrste in roke nedostopnosti.

12. Čitalniški redi v javnih arhivih

Dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih omogočajo oziroma onemogočajo tudi dokaj stroga pravila čitalniških redov. Cilj teh je čim večja zaščita dragocene arhivske kulturne dediščine ob uporabi za različne namene. Javno in zasebno arhivsko gradivo, razen filmskega, se daje v uporabo v originalu ali kopijah samo v čitalnicah javnih arhivov, izven arhivov pa ga je mogoče posoditi za razstavne in podobne namene samo na podlagi pogodbe in to če sta zagotovljeni ustrezno materialno varstvo in zavarovanje gradiva pri zavarovalnici. V čitalnicah imajo uporabniki na voljo arhivske vodnike, inventarje, popise in druge pripomočke za uporabo gradiva (delovodnike, kazala, kartoteke, računalniške baze podatkov itd.). Uporabnik lahko

²⁴ Glej opombi št. 4 in 5.

²⁵ Glej opombo št. 6.

²⁶ Kodeks etike, ICA Bulletin, No. 47.

dobi v uporabo največ pet tehničnih enot arhivskega gradiva na dan (pri tem se šteje za tehnično enoto: fascikel, škatla, knjiga, mapa, kos – npr. pri listinah), med te pa niso vštetri pripomočki za uporabo. Uporabnik sme praviloma uporabljati le po eno tehnično enoto hkrati. Če so za to, da bi zaščitili originale, izdelane kopije arhivskega gradiva, je mogoče dati v uporabo praviloma le kopije: fotokopije, mikrofilmske posnetke, fotografije, diapozitive, diskete, kasete, optične diske...). Arhiv lahko začasno omeji uporabo neurejenega ali poškodovanega gradiva, vendar mora uporabnika obvestiti, kdaj bo dostopno. Uporabnik mora arhivsko gradivo uporabljati tako, da ostane njegova urejenost ohranjena in da se gradivo ne poškoduje. Upoštevati mora navodila pristojnih delavcev v čitalnicah, sicer se mu uporaba prepove. Če se po krivdi uporabnika arhivsko gradivo poškoduje, je ta dolžan Arhivu povrniti stroške za restavracijo, tudi če je bila poškodba nenamerna.

Filmsko arhivsko gradivo je mogoče uporabljati s pregledom na montažni mizi ali videopregledom v arhivu, s projekcijami v kinodvoranah in presnemavanjem na filmski trak ali na elektronske oziroma optične nosilce. Pri uporabi filmskega arhivskega gradiva je treba zaradi specifičnosti upoštevati še določila zakona o avtorski in sorodnih pravicah. Če te pravice še niso potekle, to pa velja za večino filmskega arhivskega gradiva, se uporabnik zaveže, da bo ob reproduciranju uredil pravna razmerja z avtorji (producent, glavni režiser, pisec scenarija, glavni snemalec ali drugi imetniki pravic) in bo spoštoval tudi moralne avtorske pravice. Arhiv za uporabo filmskega arhivskega gradiva zaračunava obrabnino.

13. Kopiranje arhivskega gradiva in izdajanje potrdil za potrebe uporabnikov

Arhiv izdaja državljanom za uveljavljanje njihovih pravic, državnim organom in organom lokalnih skupnosti ter drugim pravnim osebam overovljene ali neoverovljene kopije, prepise, izpise in potrdila na podlagi dokumentov, ki jih hrani. Če arhiv iz tehničnih razlogov uporabnikom ne more izdelati ustrezne kopije, je možno arhivsko gradivo z dovoljenjem in v spremstvu

arhivskega delavca kopirati tudi zunaj njega. Uporabnik lahko naroči omejeno število kopij. Rok za izdelavo je odvisen od števila kopij in vrste kopiranja (od 7 do 30 dni).

Zaradi varstva arhivskega gradiva in iz različnih objektivnih razlogov ni možno fotokopirati:

- celotnih fondov in zbirk oziroma večjih delov,
- katastrskih načrtov (razen kopij in skeniranega katastra),
- načrtov in zemljevidov, večjih od formata A3,
- srednjeveških listin in dokumentov z vtisnjenimi voščenimi pečati,
- rokopisov (kodeksov), urbarjev in knjig ter
- arhivskih popisov in inventarjev.

Katastrske mape, načrte, zemljevide, listine, dokumente z voščenimi pečati, rokopise, urbarje in knjige je možno mikrofilmati, fotografirati ali računalniško skenirati.

14. Zaključek

Pregled predpisov, ki urejajo dostop do podatkov, informacij in dokumentov pri javnih pravnih osebah in dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih v Republiki Sloveniji ob veliki deklarativni javni dostopnosti oziroma odprtosti kaže na številne omejitve dostopa, na katere morajo računati pravne in fizične osebe. Večina predpisov je usklajena z evropsko zakonodajo oziroma priporočili. Posamezni predpisi so usklajeni tudi med seboj, to pa je seveda za delovanje pravne države bistvenega pomena. Pri tem niso le usklajeni, ampak se med seboj tudi dopolnjujejo, kot na primer zakon o tajnih podatkih in zakon o varstvu osebnih podatkov ter zakon o arhivskem gradivu in arhivih. Tega na žalost ne moremo trditi za zakon o dostopu do informacij javnega značaja, ki na neusklajen in nestrokoven način posega v zakon o arhivskem gradivu in arhivih oziroma v dostop in uporabo arhivskega gradiva, ki ima status kulturnega spomenika. Zaradi takšnega statusa dostop do arhivskega gradiva v javnih arhivih ne more biti izenačen z dostopom do javnih dokumentov pri javnih pravnih osebah.

*Zatiranje koloradskega hrošča, Brežice 1948.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, delovne akcije*

UDK 025.85:676.017

Trajnost dediščine na papirju

JEDERT VODOPIVEC

doc. dr., svetovalka vlade RS, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Čeprav je bilo v zadnjih desetletjih v prenosu informacij mnogo revolucionarnih sprememb, ostaja papir v primerjavi z novejšimi nosilci informacij ali zapisov še vedno trajnejši kot elektronske oblike. Ker so informacije v sodobnem svetu hitro pokvarljivo blago, tudi ni potrebe, da bi bili nosilci sporočil ter oprema za uporabo trajna. Trajnost postane pomembna šele takrat, ko vsebina dobi zgodovinsko ali umetniško vrednost.

Vendar tudi papir ni večern in je tako kot vse snovi podvržen staranju. Staranje je lahko hitrejše ali počasnejše, odvisno od:

- kakovosti surovin, ki sestavljajo papir
- tehnologije izdelave le-tega, ter od
- načina uporabe in razmer za hranjenje različnih vrst gradiv.

ABSTRACT

DURABILITY OF WRITTEN ARTEFACTS

Despite all the revolutionary changes in the last few decades in the field of information transfer, paper still proves more durable than electronic storage media. Since most information in the modern world is short-lived, there is also no need for the information storage media and equipment to have a long lifespan. Durability only becomes significant when the content is valuable in terms of history and art.

However, even paper is not eternal and falls victim to the aging process. This process can be either fast or slow, depending on:

- The quality of raw materials for paper
- The technology with which paper was manufactured
- The use of paper and storage conditions for different types of written material.

Uvod

Nekateri napovedujejo konec papirju z informacijsko revolucijo in računalniško družbo. Mogoče se bo to ali kaj podobnega res kdaj mogoče, vendar se danes tudi računalniški strokovnjaki strinjajo, da so novi nosilci izjemno pomembni za hiter dostop do informacij, za trajno hranjenje pa obstaja tradicionalni nosilec – papir še vedno nenadomestljiv.

Razlika med papirji je v sestavi. Novi papirji so si lahko na videz med seboj zelo podobni. Šele kemijske in fizikalne analize ter testi umetnega in naravnega staranja pa pokažejo razliko v kakovosti papirjev.

Delavci v ustanovah, ki hranijo pisno dediščino in jo upravljajo, opazamo, da določene vrste papirjev, na katerih je nastalo gradivo v zadnjih 150 letih, kažejo v primerjavi s starejšimi, ročno izdelanimi papirji, resne znake poškodb, zato so potrebne omejitve pri uporabi.

Prav posebej nas skrbi neregulirana uporaba papirjev na osnovi recikliranih surovin. Zaradi množične uporabe teh vrst vlaknin se bodo naslednje generacije soočile z mnogimi težavami

pri uporabi precejšnjega dela kulturne, zgodovinske in umetniške dediščine.

1. Papir včeraj in danes

Papir je verjetno dobil ime po papirusu. Princip in tehnologija izdelave papirja pa se od načina priprave papirusovih pol zelo razlikujeta. Skupen je le rastlinski izvor v nasprotju z izvorom pergamenta, saj je surovina živalskega izvora.

Papir so iznašli na Kitajskem v začetku 2. stol. Izdelava se je pozneje širila na zahod čez srednjo Azijo v severno Afriko in od tam prek Španije (12. stol.) in Italije (13. stol.) v Evropo. Od takrat je papir v Evropi postopno spodrival dražji pergament. Zlasti od srede 14. stol. je že pogosta podlaga arhivskim dokumentom in knjigam.

Izdelava papirja v Evropi je zacvetela po Guttembergovi iznajdbi tiska v drugi polovici 15. stol. Večina inkunabul je bila natisnjenih na papirju. Od 16. stol. do danes je papir prevladujoča pisna podlaga.

Ročno izdelan papir

Evropsko ročno izdelovanje papirja se je razlikovalo od kitajskega načina med drugim tudi po uporabi vodne sile kot vira energije in tudi po označevanju vrste ter kakovosti z vodnimi znaki.

Preden so v Evropi spoznali bombaž (17. stol.), so kot surovino za izdelavo papirja uporabljali predvsem stare lanene in konopljene krpe. Te so najprej sortirali, dobro očistili, obelili in primerno mehansko razvlaknili. Iz vodne suspenzije vlaken so mojstri s sitom izdelovali vlakninske pole. Po dodatku polnil (kalcijev karbonat), površinski impregnaciji s klejivi (klej ali škrob) in glajenju so dobili papir ustrezne kakovosti.

Tako izdelan papir je kemijsko izredno stabilen, saj je izdelan iz zelo kakovostnih celuloznih vlaken, dodatek kalcijevega karbonata pa mu daje alkalno zalogo, ki deluje ob kislih razkrojnih produktih kot pufer. Klej in škrob tudi ne vplivata na staranje, če le nista izpostavljena vlagi in s tem plesnjenju.

Ročna izdelava papirja v Sloveniji

Tradicija izdelave papirja na slovenskih tleh sega v sredo 16. stol. Do tedaj so vse potrebe po papirju krili z uvozom iz sosednjih dežel.

16. stoletje je bilo stoletje velikih sprememb; te se kažejo tudi v veliki knjižni produkciji. Posledica je tudi razmah papirne manufakture.

V Sloveniji smo v reformaciji poleg prvih knjig leta 1579 dobili tudi prvi papirni mlin. Ta je deloval nasproti znane fužinske graščine (danes Studenec pri Ljubljani). Postavil ga je lastnik graščine Janž Kisl, tudi sam protestant. Papir je izdeloval mojster Pankrac. Mlin ni bil prav velik in primerna je bila tudi proizvodnja papirja. Deloval je do okoli leta 1593.

Kasneje so sledili še papirni mlini v Vipavi (konec 17. stol.), pri Žužemberku (okoli leta 1716) in pri Škofji Loki (okoli leta 1750).

Kljub delovanju domačih papirnih mlinov so bile na slovenskem potrebe po papirju večje. Večina papirja pa je vendarle prišla iz mlinov Beneške republike in nemških dežel.

Industrijska izdelava papirja

Z napredkom in širjenjem pismenosti se je v drugi polovici 18. stol. in v 19. stol. povečevala tudi potreba po papirju. Star ročni postopek izdelave in razpoložljiva količina krp nista mogla zadovoljiti vseh potreb. Tako so potrebe tudi v papirništvu povzročile iznajdbe novih strojev in bile vzrok za iskanje dodatnih virov surovin.

Postopek izdelave papirja se do iznajdbe holanderjev (1790) – prvih strojev za mehansko obdelavo vlaken – ni zelo spremenjal.

Za veliko prelomnico štejemo iznajdbo Fran-

coza Louisa Roberta, ki je leta 1799 izdelal prvi papirni stroj in s tem uvedel industrijsko izdelavo papirja. Papirni stroj je bil sestavljen samo iz dveh valjev in neskončnega sita. Izdelava papirja je potekala v kemijsko nevtralnem okolju.

Leta 1806 je Moritz Friedrich izumil nadomestilo za površinsko klejenje (z živalskim klejem), t.i. klejenje v masi (s smolnim klejivom ob dodatku aluminijevega sulfata – galuna). Tak postopek je zahteval kislo okolje (vrednost pH 4-5). Tako izdelani papirji so kemijsko, mehansko in optično slabše obstojni.

Novo surovine so s pospešenim industrijskim razvojem vplivale na izdelavo papirja. Leta 1935 so v Ameriki razvili postopek premazovanja papirja. Na izdelavo papirja je močno vplival tudi razvoj procesne merilne tehnike, predvsem po drugi svetovni vojni. Prvi začetki procesnega vodenja proizvodnje celuloze in papirja segajo v leto 1960.

Kot veliko prelomnico v papirništvu je prav gotovo treba omeniti ponovno uporabo kalcijevega karbonata kot polnila. Začetki zamenjave kaolina z naravnim kalcijevim karbonatom pri industrijski izdelavi papirja so povezani z razvojem sintetičnega klejiva in segajo v 50. leta. Uporaba kalcijevega karbonata, ki se v vodi v navzočnosti kisline raztaplja, je zahtevala preusmeritev celotne proizvodnje papirja s kislega na nevtralni ali alkalni postopek. Poleg pocenitve in izboljšanja kakovosti pa je uvedba tega postopka prinesla še razveseljivo dejstvo, da je papir, izdelan s kalcijevim karbonatom kot polnilom, praviloma trajnejši od papirja, izdelanega v kislem mediju.

Osnovne surovine za današnjo izdelavo papirja

Z razvojem kemije in celulozne industrije so se razvile nove tehnologije za pridobivanje lesovine in celuloze po mehanskih in kemijskih postopkih ter kombinacijah le-teh.

Danes je les najpomembnejša surovina za izdelavo lesovinskih in celuloznih vlaken. Zaradi ustrezne sestave in dolžine celuloznih vlaken je najboljši les iglavcev (smreka, jelka; bor je zaradi prevelikega deleža smole uporaben le v določenih primerih). Pomanjkanje in cena slednjega sili tudi k uporabi lesa listavcev (bukev, breza, topol ipd.), vendar pa zaradi velike porabe in visoke cene lesa pogosto uporabljajo tudi druge rastline (predvsem žitno slamo, bombaž, koruzna stebila, juto, esparto, ostanke lanu ipd.), posebno pomembna pa je uporaba recikliranih vlaken.

Uporabnost recikliranih vlaken

Izraz recikliran papir se je uveljavil šele v zadnjem času in ga uporabljamo za označevanje

različnih vrst grafičnih papirjev, ki so izdelani iz 100% papirnih odpadkov oziroma iz 50% slabših vrst papirnih odpadkov.

V zadnjem času papirna industrija močno povečuje porabo sekundarnih vlaknin. V Evropi povprečno uporabljajo že okoli 45% recikliranih vlaken, podobne težnje po povečevanju uporabe le-teh pa se kažejo tudi v svetu nasploh: poraba sekundarnih vlaknin narašča štirikrat hitreje kot poraba svežih vlaken.

Med grafičnimi papirji, ki so bili še nedavno izdelani le iz svežih primarnih vlaknin (to ne velja za časopisni papir), so reciklirani papirji popolnoma nova vrsta.

Reciklirani papirji oz. t.i. ekološki papirji so izdelani iz odpadnih surovin. Tak papir ima zaradi slabe kakovosti surovin kratko življenjsko dobo. Tako ima tudi gradivo, ki nastaja na takem papirju, kratko življenjsko dobo. Trajno hranjenje in uporaba takega gradiva sta zelo zahtevna in dolgoročno gledano predstavljata za posamezno ustanovo kot tudi za državo veliko finančno breme. Podaljševanje življenjske dobe (konserviranje in restavriranje) ter druge zaščitne oblike (mikrofilmanje in optično odčitavanje) so tehnično ter finančno zahtevne naloge.

Zaradi navedenih razlogov uporaba t.i. ekoloških papirjev za trajno hranjenje gradiva **NI PRIMERNA**. Za tako gradivo priporočamo uporabo papirjev in lepenk, ki so izdelani iz kar najbolj kakovostnih vlaken. Najprimernejši so t.i. trajno-obstojni papirji, ki so izdelani v skladu z mednarodnim standardom ISO 9706, oz. t.i. muzejske in konservatorske lepenke za zaščito likovnih del na papirju.

Trajnoobstojni papir

Trajnoobstojni je tisti papir, katerega kemijske in fizikalne lastnosti omogočajo obstoj in uporabo dalj časa kot lastnosti papirja za splošno uporabo, to je več sto let.

Danes že številni državni in mednarodni standardi predpisujejo kakovost trajnejših vrst pisalnih in tiskovnih papirjev ter njihovo kemijsko, mehansko in optično odpornost proti staranju skozi daljše obdobje. V nekaterih državah so te standarde že sprejeli v zakonodajo in jih upoštevajo.

Od aprila 1996 v Sloveniji velja mednarodni standard SIST/ISO 9706 – Informacija in dokumentacija, papir za dokumente, zahteve za trajnost.

Glede na posamezno vrsto in dokončno obdelavo so papirji, ki ustrezajo omenjenemu standardu, uporabni za zaščito gradiv v arhivih, knjižnicah, muzejih, galerijah in sorodnih dejavnostih, pa tudi za pisanje, risanje in tiskanje tistih dokumentov in publikacij, za katere predvidujemo, da bodo v uporabi ali jih bo treba hraniti več kot deset let.

2. Trajnost dediščine na papirju

Danes je že povsem jasno, da je starejše gradivo v boljšem stanju kot gradivo, nastalo v 20. stoletju. Papir v prvih tiskanih knjigah – inkunabulah – je po pol tisočletja še vedno prožen in bel, papir v prenekateri knjigi ali v arhivskem gradivu iz prejšnjega stoletja pa je že krhek in potemnel. Zelo nazorna je primerjava stanja papirja npr. med prvo in drugo izdajo Valvasorjeve Slave vojvodine krajske. Papir v knjigah prve izdaje iz leta 1686 je še vedno prožen in ni porumenel, papir v 200 let mlajši izdaji – s konca 19. stol. – pa je krhek in porumenel. Takih primerov v arhivih in knjižnicah najdemo vedno znova in povsod zelo veliko.

Vse to, žal, kaže, da smo v obdobju, ko se že soočamo s popolno nedostopnostjo do originalnega gradiva, nastalega v zadnjih 100 do 150 letih ali pa vsaj z velikanskimi težavami pri uporabi precejšnjega dela kulturne, zgodovinske in umetniške dediščine. Najpomembnejše stvaritve bodo verjetno reproducirane. Kaj pa bo z vsemi ostalimi dokumenti, knjigami in drugimi zapisi, ki so pomembni, da nas bodo zanamci prepoznali, še ni povsem jasno.

Vzroki staranja papirja

Vzrokov hitrejšega staranja pisanega, tiskanege ali risanege gradiva je več in so lahko zunanji ali notranji.

Notranji dejavniki staranja papirja:

- surovinska sestava,
- tehnološke razmere pri izdelavi.

Zunanji dejavniki staranja papirja:

- klimatske razmere (vlaga temperatura, svetloba, korozivni plini, mineralni prah),
- biološki (mikroorganizmi, insekti, glodalci),
- človek,
- elementarne nesreče.

Osnovni vzroki, ki povzročajo staranje, so posledica kombinacije notranjih in zunanjih dejavnikov, in sicer:

- neustrezna surovinska sestava (vlaknine, polnila, klejiva, dodatki) in tehnologija izdelave (postopek mletja vlaknin in priprave papirne snovi, postopek klejenja in vrsta klejiva, kisló, nevtrálno, alkalno klejenje);

- vplivi postopkov pisanja (črníla), tiskanja (vrsta tiska, kakovost tiskarske barve), predelave (postopki vezave) in uporabe nasploh;

- onesnaževanje iz zraka, učinkovanje svetlobe, povišane temperature in vlažnosti ozračja; tudi delovanje mikroorganizmov in plesni ni zanemarljivo;

- vpliv notranjih dejavnikov na staranje je 80-85 %, zunanjih pa le 10-15 % in je večinoma odvisen od uporabe in načina shranjevanja gradiv.

Slika 1 - Kronika Lendave, Budimpešta 1892, ev. št.: 128/01, konservirali: Lucija Planinc in Blanka Florjanovič, foto: Dragica Kokalj.

Zelo pogosta vrsta poškodb značilna za pisno dediščino nastalo koncem 19. stol. in 20. stol. Knjiga je bila tiskana na papirju slabe kakovosti (lesovina) in vezana s pomočjo železnih sponk. Prav slaba kakovost papirja in neprimeren tip vezave onemogočata uporabo originala, zato je bila knjiga pred konservatorskim posegom leta 2001 varnostno mikrofilmata in iz mikrofilmske kopije skenirana ter tako dostopna uporabnikom lendavske knjižnice od koder izhaja.

Vlaga

Konservatorji – restavratorji se srečujemo z mnogimi vzroki poškodb. Vlaga pa prav gotovo sodi med najpogostejše in žal tudi najhujše in najtežje obvladljive nasprotnike. Hkrati z dru-

Slika 2 - AS 763, Stift register Urbar 1760-1781, ev. št.: 3/01, foto: Dragica Kokalj.

Med zunanjimi poškodbami je vlaga najpogostejši vzrok, vendar je na starejšem fondu, zaradi kakovostnega papirja, poškodba navadno omejena na mesto neposrednega stika z virom vlage in ne prizadene celotnega objekta v enaki meri.

gimi atmosferskimi vplivi povzročajo nagle spremembe in neredko tudi propadanje pisnih in likovnih spomenikov.

Na starem papirju, ki ima zaradi tehnologije izdelave boljše mehanske in kemijske lastnosti kot večina zdaj izdelanih vrst papirja, vlaga prav tako pusti sledove, robovi potemnijo, ovlaženi deli se nagubajo in potemnijo. Vendar pa prodira v gradivo le postopoma in tudi takrat, ko robovi že precej propadejo, lahko ostane notranjost knjižnega bloka še sorazmerno zdrava. Na starejšem, ročno izdelanem papirju ostane poškodba le lokalno omejena, jedro knjige pa lahko ohrani tako kemijsko strukturo in take kemijske lastnosti, kot so bile gradivu dane ob njegovem nastanku.

Gradivo, nastalo na mlajšem industrijsko izdelanem papirju, pa v enakih razmerah v enakem časovnem obdobju že skoraj povsem propade.

Plesen

S povečano vlago se pojavlja tudi plesen in je v večini primerov vzporeden pojav. Včasih se pokaže prej, kot se zavemo, da v gradivu potekajo procesi zaradi povečane vlage. To je opozorilo, ki ga opazimo, saj škodljivega obsega vlage z našimi čutili pogosto ne zaznamo dovolj zgodaj.

Insekti

Arhivsko gradivo je lahko tudi hrana za različne vrste žuželk. Zaredijo se v zanemarjenih, nevzdrževanih skladiščih, če gradivo dolgo ni bilo pregledano. Škoda, ki jo povzročajo, je velika, saj se z njim hranijo. Poškodbe so nepopravljive.

Slika 3 - NŠAL, Krstna knjiga 1713-1744, ev. št.: 88/03, foto: Dragica Kokalj.

Eden od možnih vzrokov poškodb so tudi požari, kot na primeru krstne knjige, ki jo hrani Nadškofjski arhiv v Ljubljani. Žal s konservatorskim postopkom lahko le ublažimo poškodbo, ne moremo pa nadomestiti izgubljenega besedila. Na posnetku je predstavljeno stanje pred posegom.

Človek

Skoraj vse poškodbe vsaj posredno povzročajo človek, so pa še drugačne, za katere je neposredno odgovoren. To so mehanske poškodbe, ki nastajajo zaradi pogoste uporabe (zatrganine, raztrganine) zaradi listanja, zvijanja, zgibanja, poškodbe, ki nastajajo zaradi malomarnosti, če se po gradivu polije tekočina ali kako drugače umaže.

Svetloba

Svetloba škoduje vsakemu gradivu, saj povzroča destruktivne kemijske spremembe v pisni podlagi (pergament, papir) in na pisnih snoveh (črnila, barve). Vse valovne dolžine svetlobe: vidne, infrardeče (IR) in ultravijolične (UV), pospešujejo kemijsko razgraditev materialov. Na nekaterih papirjih povzroča čezmerno obledelost, na drugih porumenelost oz. potemnelost. Negativno vpliva na črnila, ker obledijo, spremenijo barvo, s tem pa dokumenti postanejo nečitljivi oz. imajo spremenjen videz.

Korozivna črnila in pigmenti

Poškodbe na gradivu so lahko tudi posledica korozivnega delovanja kovinskih ionov, ki jih vsebujejo železotaninska črnila in nekateri bakrovi pigmenti. Med rokopisnim in likovnim gradivom je razmeroma veliko tako poškodovanega gradiva, vendar poškodbe niso vedno enako izrazite na vsem gradivu.

Na izrazitost poškodbe vplivajo sestava in primesi v komponentah črnila oz. pigmenta ter kemijska reaktivnost s polnili, klejivi in nečistočami kot sestavnimi deli pisne podlage – papirja.

Pri pregledu gradiva ugotavljamo, da intenzivnost poškodb ni v tesni zvezi z vrsto in kakovostjo papirja. Obstaja pa povezanost med koncentracijo nanosa in razmerji osnovnih komponent ter nečistoč v črnilu oz. pigmentu in papirju.

Slaba kakovost papirja

Z napredkom in širjenjem pismenosti v 19. in 20. stol. So se povečevale tudi potrebe po papirju. Ročni način izdelave in razpoložljiva količina krp niso več zadovoljili vseh potreb. Spremenil se je tehnološki postopek izdelave papirja. Zaradi čedalje večjega povpraševanja po ekonomsko dostopnih vrstah papirja se je znižala tudi kakovost le tega.

Na dejstvo, da navzočnost lesovinskih nečistoč, aluminijevega sulfata ter klorovih spojin vplivata kvarno na trajnost papirja, so strokovnjaki opozarjali že kmalu po osvojitvi industrijske izdelave papirja. Z raziskavami, ki so potekale in še potekajo pri ugotavljanju vzrokov razpadanja papirja, so to tudi povsem dokazali. Danes lahko dodamo še dodaten vzrok, in sicer uporabo recikliranih vlaknin. Brez dvoma z recikliranjem odpadnega papirja lahko prihranimo kar nekaj lesa, vendar je potrebno vedeti za katere namene je tak papir primeren, ter kdaj in zakaj ga ne smemo uporabljati.

Poleg notranjih vzrokov, pa k hitrejšemu razpadu pripomorejo še zunanji: neprimerne klimatske razmere, nečisto okolje in prepegosta uporaba.

Do skoraj tragičnih ugotovitev pridemo, kadar

tehtamo življenjsko dobo starejšega gradiva v primerjavi z mlajšim. Ko se je v drugi polovici 19. stol. v papirništvu uveljavil industrijsko izdelan papir, so se začeli hitrejši procesi staranja in propadanja, ki ju dolgoročno še ne znamo povsem ustaviti. Najslabše kakovosti so papirji za splošno uporabo (npr. časopisni), ki kmalu pokažejo znamenja razkrajanja. Gradivo, ki ima veljavo kulturne dediščine, bi moralo biti na papirju, ki ima lastnosti t.i. trajnoobstojnega papirja. Trajnoobstojni papir je po definiciji tisti, katerega kemijske in fizikalne lastnosti se v daljšem časovnem obdobju (nekaj desetletij) ne spremenijo opazno. Če želimo svoje misli, čustva, spoznanja in znanje zapustiti prihodnjim rodovom, bi moral biti na trajnoobstojnem papirju natisnjen vsaj kak odstotek vseh publikacij, del sleherne naklade – sicer bomo po nekaj rodovih veljali za ljudi iz časa brez spomina.

Stopnje ohranjenosti gradiva:

Pri določanju stopnje ohranjenosti določenega gradiva je potrebno vedno upoštevati tudi vrsto poškodbe; stopnjo poškodbe, papirja, črnih, veza-ve in uporabo le-tega. Predvsem je potrebno pravilno oceniti ohranjenost vitalnih delov gradiva. Včasih je poškodba na videz veliko hujša, pa se izkaže, da je bolj prizadet le estetski del, manj pa strukturni, ali narobe. Pri ocenjevanju stanja, so pomembni izkušnost, praktičnost in prava mera logičnega razmišljanja.

Odlična ohranjenost (1), 0-10% poškodb: pri uporabi ni posebnih omejitev

npr.: nepoškodovan papir, trdna vezava, odlično ohranjen hrbet, pregibni spoj ni natrgan.

Dobra ohranjenost (2) 10-30% poškodb, še dovoljena uporaba v čitalnici:

npr.: deloma porumenel papir, manjše raztrganine, delno poškodovana vezava, hrbet dobro ohranjen, vezice dobro držijo knjižni blok, ki ima lahko že natrgan papir, platnice niso natrgane.

Slaba ohranjenost (3): 30-50% poškodb: Dovoljena uporaba le arhivistu za popis gradiva, PREPOVEDANA je uporaba v čitalnici

npr.: porumenel papir, raztrganine, razrahljana ali delno poškodovana vezava, hrbet razpada, knjižni blok ponekod odstopa, vezice delno potrgane. Priporočljiva je izdelava mikrofilmske kopije.

Zelo slaba ohranjenost(4): več kot 50% poškodbe NI DOVOLJEN NIKAKRŠEN VPOGLED NITI ARHIVISTA – ŠE NAJMANJ PA UPORABA V ČITALNICI – NUJEN JE KONSERVATORSKO-RESTAVRATORSKI POSEG

npr.: zelo preperel papir, močno raztrgan papir, že v fragmentih, močno poškodovana vezava, hrbet hudo poškodovan, vezice potrgane, knjižni blok razrahljan. Če je ali predvidevamo, da bo

gradivo veliko v uporabi, je po konservatorsko-restavratorskem posegu nujna izdelava mikrofilmske kopije.

Konservatorsko-restavratorski posegi na gradivu

H gradivu na papirju sodijo: rokopisne in tiskane knjige, rokopisno in tiskano spisovno gradivo, likovna dela, zemljevidi, načrti, makete in podobno gradivo.

Pri konservatorsko-restavratorskih postopkih moramo upoštevati tudi, ali je gradivo t.i. muzejski primerek (npr. inkunabule, listine, likovna dela) in ali je pogosto v uporabi. Gradivo, ki je pogosto v rabi, kot so nekatere zvrsti starejšega gradiva (npr. matične knjige) in velika večina gradiva 20. stol. (npr. časopisno gradivo), zahteva nekoliko drugačen pristop.

Pristop je odvisen tudi od materialov samih, velikosti objekta, vrste in stopnje poškodovanosti. Od vsega naštetega je odvisno, ali bomo uporabili vse stopnje konservatorsko-restavratorske obdelave ali pa samo nekatere.

Preventiva

V splošnem velja, da je izbira gradiva, ki je deležno posebnih zaščitnih ukrepov, kot sta na primer reproduciranje (spreminjanje materialne oblike zapisa, t.j. fotokopiranje, mikrofilmanje in digitalizacija) ter hranjenje v škatlah, ovojih, paspartujih tudi stvar zdrave presoje. Če pri hranjenju v škatlah dajemo prednost gradivu, ki je v dobrem stanju in ga le redko uporabljamo, pred gradivom, ki je v slabem stanju in ga uporabljamo pogosto, odločitev ni bila razumna.

Pri zaščiti gradiva je treba upoštevati:

- kakšno je splošno stanje gradiva,
- katero gradivo je v izredno slabem stanju,
- katero gradivo je posebno dragoceno oz. pomembno,
- katero gradivo je najbolj ogroženo,
- kako hitro naraščajo zbirke,
- katere vrste gradiva imajo največji priliv,
- ali je za novo gradivo predvidenega dovolj prostora.

Sistem hranjenja

Nevezano gradivo hranimo v zaščitnih škatlah ali mapah. Gradivo formata A4 in manjšega lahko hranimo pokonci, gradivo večjega formata pa je priporočljivo hraniti v vodoravnem položaju. Nepoškodovano gradivo hranimo originalno prepognjeno, za konservirano in restavrirano pa odvisno od uporabe in poškodb, priporočamo hranjenje vodoravno.

Likovna dela potrebujejo po meri izdelane zaščitne ovoje ali paspartuje iz trajnoobstojnih papirjev in lepenke.

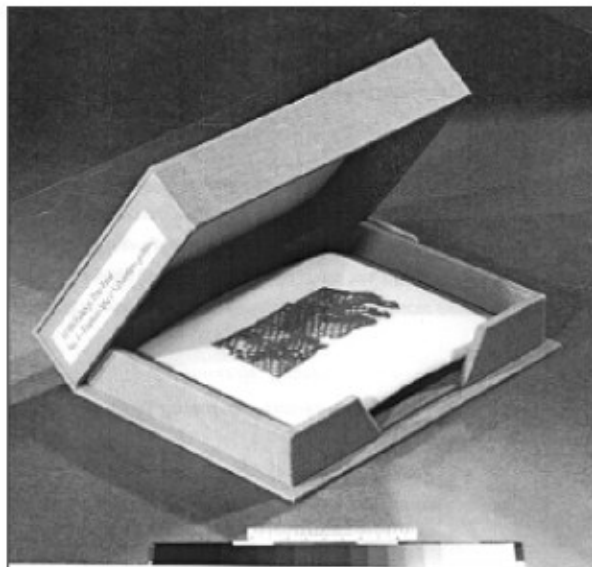
Slika 4 – Novi skladišni prostori v Pokrajinskem arhivu Celje, foto: Studio Fonda, Celje. Gradivo formata A4 in manjšega lahko hranimo pokonci, gradivo večjega formata pa je priporočljivo hraniti v vodoravnem položaju, vendar največ po tri enote ena na drugi. V novih prostorih Pokrajinskega arhiva Celje je večina knjig večjega formata hranjenih v skladu s priporočili.

Tridimenzionalni objekti in redke ter dragocene knjige potrebujejo po meri izdelane zaščitne škatle.

Knjige večjega formata naj na policah ležijo, vendar največ po tri enote ena na drugi.

Zaščitna embalaža

Zaščitne škatle in ovoji morajo biti iz trajno obstojnega papirja oz. lepenke. Izdelani morajo biti tako, da je zagotovljena največja možna zaščita gradiva pred vplivi iz okolja in mehanskimi poškodbami. Vlaganje dokumentov med poliestrske folije priporočajo le za obstojna črnila in tiskarske barve. Na ta način je gradivo varovano pred mehanskimi poškodbami, uporabnik ne prihaja v neposredni stik z izvornikom, vendar tako zaščiteno gradivo ne diha dovolj, poleg tega pa lahko zaradi statične elektrike črnila in barvne plasti odstopijo. Raziskave so dale prednost hranjenju v trajnoobstojnem papirju ali lepenki.

Slika 5 – AS 984, osebni fond Peter Pavel pl. Radics, fasc. 8, ev. št.:1/02, konservirali: Tina Buh in Jedert Vodopivec, foto: Dragica Kokalj. Zaščitne škatle in ovoji morajo biti iz trajnoobstojnega papirja oz. kartona. Izdelani morajo biti tako, da je zagotovljena največja možna zaščita gradiva pred vplivi iz okolja in mehanskimi poškodbami. Na posnetku je predstavljena zaščita za izredno krhek fragment čipke iz 17. stol. najden v Valvasorjevi grobnici na gradu Medija. Hrani se v Arhivu RS, razstavljen na razstavi Narodnega muzeja "Theatrum Vitae et Mortis Humanae" leta 2002.

Zaključek

Največjo težavo pri uporabi in hrambi predstavlja gradivo, nastalo v 20. stol. V tem času se je zaradi težnje po množični proizvodnji in čim nižji ceni slabšala kakovost materialov in izdelave.

Papir je v večini primerov slabši, manj obstojen in trpežen. Podobno je s črnili in tintami, ker hitreje bledijo in so manj obstojne. Tehnike izdelave so zaradi avtomatizacije poenostavljene.

Nasploh se še ne moremo povsem sprijazniti z dejstvom, da se precejšnjemu delu takega gradiva naravni življenjski cikel že izteka in da mu preostalo življenje lahko le umetno podaljšujemo.

Za ustrezno materialno varovanje gradiva smo odgovorni vsi zaposleni. Direktorji, vodje, vzdrževalci, konservatorji, arhivisti, zadolženi za posamezno gradivo, moramo tesno sodelovati. Obstajati mora neposredna komunikacija. Da bi bolje razumeli problematiko varovanja gradiva, bi morali biti vsi delavci seznanjeni tako z vsebinsko vrednostjo gradiva kakor z naravo materialov, ki ga sestavljajo, z morebitnimi poškodbami in ustreznimi zaščitnimi ukrepi.

Zapleteno varovanje različnih materialov in vrst gradiva, kot jih je dalo zadnje stoletje, terja upoštevanje določenih pravil, navodil, standardov, ki se nanašajo na zgradbe, hranjenje, uporabo, varnost, selekcijo, reproduciranje, razstavljanje in konserviranje oz. restavriranje. Upoštevanje standardov naj bi pripomoglo k izboljšanju razmer, nujno potrebnih za hranjenje gradiva, in pomagalo pri fizični identifikaciji posameznega gradiva in s tem omogočilo dostop in trajno hranjenje zapisov.

Pri tem so v veliko pomoč standardi in politika varovanja na lokalnih in nacionalnih ravneh.

Praksa je pokazala, da sicer zelo koristni programi, kot so obilica dosegljive literature, načrtovanje, izobraževanje sodelujočih v procesu, ne zaležejo, če akcije niso temeljito organizirane in jih ne podpre tudi vodstvo ustanove.

UPORABLJENI VIRI:

Nada Čučnik-Majcen: Zapis v čas, Ljubljana 1996.

Jedert Vodopivec, Nataša Golob, Zapis in Podoba, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1996

Forde H.: Preservation as a strategic function and an integrated component of archives management; or can we cope without it? Proceedings of the International Conferences of the Round Table on Archives XXXIV CITRA – Budapest 1999, Paris, 2000, p. 21-29.

Ann Smith, The Future of the past, *Council on Library and Information Resources*, Washington D. C., 1999.

IFLA Načela za hrambo knjižničnega gradiva in za ravnanje z njim, *Biblio Thecaria 7-prevodi*

2, (ur. Jedert Vodopivec, Jože Urbanija, Filozofska fakulteta in Arhiv Republike Slovenije Ljubljana), Ljubljana 2000.

Jedert Vodopivec, Prihodnost dediščine 20. stoletja, Tradicionalni mediji v sodobni informacijski družbi, *Zborovanje Zveze bibliotekarskih društev Slovenije, Maribor 11.-13. okt. 2000* (ur. Vlasta Stavbar, Zveza bibliotekarskih društev Slovenije), Maribor 2000, str. 13-20

Jedert Vodopivec, Uporaba in konserviranje vezanega arhivskega gradiva, v: Arhivi in uporabniki, Arhivi in zgodovinopisje, Zbornik 20. zborovanja Arhivskega društva, Ptuj 2001, 116-120.

Jedert Vodopivec et. al.: Konserviranje in restavriranje matičnih knjig župnije Korte, v: Strokovna predstavitev slovenskih konservatorskih in restavratorskih delavnic, Narodni muzej Slovenije, 2001, str. 24.

Thea Burns, A serious and universal evil: the early scientific study of paper deterioration, *Works of art on paper, books, documents and photographs, Contributions to the Baltimore Congress, 2-6 September 2002*, International Institute for Conservation of Historic and artistic works, London 2002, str. 36-41.

Meta Černič Letnar, Jedert Vodopivec: Trajnost in obstojnost dokumentov na papirju – zahteve in testne metode, v: Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Zbornik referatov, Maribor 2003, str. 183-193.

Blanka Avguštin-Florjanovič, Tina Buh: Problematika matičnih knjig v Sloveniji, v: Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Zbornik referatov, Maribor 2003, str. 221-228.

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

UDK 676.026.22(497.4 Koper)"14"

Vodni znaki zgodnjega 15. stoletja v testamentih, hranjenih v Pokrajinskem arhivu Koper – Enota Piran

NINA ŠULEK

univ. dipl. bibliotekarka, Ljutomerska 7, SI-2270 Ormož

IZVLEČEK

Vodni znaki so vidni kot prosojnejši del v papirju, kadar papir podržimo ob viru svetlobe. Prvotni vodni znaki so bili oblikovani iz žice in pritrjeni na sito, s katerim so mojstri za papir zajeli papirno maso. Danes so ti odtisi v papirju pomembni za določevanje kraja in časa nastanka papirja in jih lahko najdemo tudi v slovenskih knjižnicah in arhivih. Predvsem v Pokrajinskem arhivu Koper – Enota Piran je ohranjenih precej zgodnjih papirjev, ki so verjetno italijanskega porekla. Zato je prvi del raziskave potekal v piranskem arhivu, kjer sem v času od 24. septembra do 12. oktobra 2001 pregledala sklop testamentov piranskih notarjev od 2483/1401, II. 11. do 3099/1432, VIII. 18. Vodne znake sem preisala in tako dobila zbirko 342 vodnih znakov, od teh je bilo 38 različnih tipov, ostalo so bile variante tipov. Največkrat so se v papirjih pojavili vodni znaki z motivi krone/"triroga" (tip 1) – 74-krat, zvona (tip 1) – 46-krat, nakovala – 30-krat, volovske glave (tip 2) in štirih zvončastih cvetov – 27-krat, zvona (tip 2) – 25-krat in kroga z dvojnimi obodom – 13-krat. Vodni znaki z ostalimi motivi so se pojavili manj kot 10-krat. Sledila je primerjava vodnih znakov, s tistimi, ki so zbrani v velikih priročnikih (Piccard, Zonghi, Mošin). Ta del je potekal v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani v času od 22. oktobra do 12. decembra 2001. V priročnikih sem našla variante za 31 tipov vodnih znakov, 7 tipov pa sploh nisem zasledila (lestev, trikotnik, črka S, neznan, ptič, oven, črka D). Rezultati v veliki meri kažejo na to, da je papir iz Italije.

ABSTRACT

WATERMARKS FROM THE FIRST HALF OF THE 15TH CENTURY IN THE TESTAMENTS PRESERVED IN THE PROVINCIAL ARCHIVE OF KOPER – THE PIRAN UNIT

Watermarks can be seen as a rather translucent part of paper if the paper is looked at against the light. The first watermarks were formed out of wire and attached to a paper mould with which a paper substance was laddled. Today these imprints play an important role in determining place and time of the paper's origin and they can also be found in Slovene libraries and archives. Many early papers, presumably of Italian origin, are preserved in the Piran unit of the Provincial Archive of Koper. This is the reason why the first part of the research took place in the Piran archive where a series of testaments from 2483/1401, II. 11. to 3099/1432, VIII. 18. of the Piran notaries were studied from the 24th September to the 12th October 2001. Watermarks were copied and thus a collection of 342 watermarks was created. There are 38 different types of watermarks, the rest of them are varieties of these types. Most frequent were the watermarks with the motives of a crown/three-horn (type 1) – 74 times, bell (type 1) – 46 times, anvil – 30 times, ox (type 2) and four bell-shaped flowers – 27 times, bell (type 2) – 25 times and the double circumference circle – 13 times. Watermarks with other motifs appeared less than 10 times. The comparison between the analysed watermarks and those described in extensive reference books (Piccard, Zonghi, Mošin) followed. This part of the research took place at the National and University Library in Ljubljana between the 22nd October and the 12th December 2001. In reference books, variants of 31 types of watermarks were found, whereas 7 types were not found at all (ladder, triangle, letter S, unknown, bird, ram, letter D). The results have shown that the paper probably originates in Italy.

Simbol, ki je opazen v papirju, če tega podržimo ob viru svetlobe, imenujemo vodni znak. Zakaj je ta znak, značilen za evropsko ročno izdelavo papirja, sploh nastal, ni natančno znano. Najverjetneje je bil vzrok v potrebi po korektnem trgovanju, saj je bilo mogoče na tak način ločevati papir boljše kvalitete od papirja slabše in izdelek enega mlina za papir od izdelka drugega. Za razumevanje tega, kako je tak zaščitni znak

nastal, je potrebno poznati zgodovino papirja in okoliščine v času, ko se je začela širiti uporaba.

Papir

Papir so, kot mnogo drugih stvari, iznašli Kitajci. Pred tem so Kitajci za pisanje uporabljali želvje oklepe, kosti, drevesno skorjo, kovinske in bambusove ploščice. Poznali so tudi neke vrste

papir, *či*, ki so ga izdelovali iz ostankov svile. Leta 105 n. št. naj bi Ts'ai Lun uporabil sicer isto metodo, kot je bila v navadi do takrat, vendar je za papirno snov namesto svilenih vlaken uporabil odpadke tekstila rastlinskega izvora. Tako je pripomogel k temu, da se je na Kitajskem razširila uporaba papirja.¹ Izdelava je potekala tako, da so najprej v kamnitem možnarju z lesenim tolkačem stolkli materiale (bambus, murvo, ribiške mreže, riževo slamo, razne krpe ...) in jih z vodo in apnenim lugom spremenili v papirno snov. To snov so zajeli iz kadi s štirikotnim sitom, ki je imelo lesen okvir, dno pa je bilo oblikovano iz tankih bambusovih trakov in prečnih svilenih niti. Z rahlim tresenjem so omogočili, da se je snov razporedila po situ – vlakna so se prepletla, voda pa je odtekla. List papirja so nato previdno odstranili s sita in ga dali sušiti na deske ali zidove. Posušene liste so zlagali enega na drugega in jih v svežnjih stiskali v lesenih stiskalnicah. Tako pripravljene so premazali z lepilom, zgladili s (slonovo) kostjo, obrezali in jih poslali v prodajo.² Postopke izdelave so Kitajci skrivnostno čuvali. Leta 610 so zanje izvedeli Korejci, še skoraj sto let pa je minilo do takrat, ko so papir začeli izdelovati na Japonskem. Leta 751 so bili Kitajci v vojaškem napadu Arabcev poraženi in s tem se je začela izdelava papirja širiti tudi proti zahodu. Arabci so papir drago prodajali, skrivnost izdelave le-tega pa jim je uspelo očuvati štiri stoletja. V številnih vojnih pohodih so izdelovanje papirja razširili po Siciliji, Grčiji, južni Italiji in južni Španiji.³ Leta 1144 so v kraju Xativa (današnja Játiva) pri Valencii začeli izdelovati prvi papir na evropski celini.⁴

Od iznajdbe papirja na Kitajskem do začetka izdelovanja na evropski celini je preteklo več kot tisoč let in v tem času so se spreminjali materiali in pripomočki za izdelavo. V vsaki državi so namreč morali najti zamenjavo za materiale, ki jim niso bili dostopni. Japonci so recimo začeli uporabljati lubje le na japonskem rastoče murve z zelo dolgimi vlakni, materiala pa niso več tolkli v možnarju, ampak s štiriozglato palico na kamniti ploskvi. Tehniko površinskega plemenjenja papirja so izboljšali Arabci. Uporabljati so začeli čisti škrob. Ta je dal papirju posebno čvrstost, trajnost in sijaj. Arabcem pripisujejo tudi preoblikovanje štirikotnih sit za zajemanje papirne snovi iz kadi. Namesto bambusovih trakov in svilenih niti so na dno sita pritrdili kovinske žice.⁵ Takšna sita so bila osnova za ročno iz-

delavo papirja v Evropi. Spremembe, ki so jih uvedli na evropski celini, so bile izpopolnjene v tolikšni meri, da so se v takšni obliki uporabljale, dokler so v Evropi izdelovali papir ročno. Turner⁶ pravi, da je bil zgodnji prispevek evropske proizvodnje papirja uvedba težkih kladiv; z njimi so tolkli krpe v vodi. Vendar je treba dodati, da so kladiva verjetno poznali že Arabci. Evropejci naj bi izboljšali postopek priprave papirne snovi z uvedbo vodne sile. Ta je delavcem olajšala delo, saj jim ni bilo več treba ročno poganjati koles, na katerih so bila pritrjena kladiva. Poseben način klejenja papirja z živalskim želatinskim klejivom (vezivom) so uvedli v Italiji. S tem postopkom so pridobili gibkost papirja, poleg tega je postal odporen v vodi. Šilasta gosja peresa so po takem papirju tekla gladko brez zatikanja in črnilo se ni razlivalo.⁷

Zaradi vseh teh izboljšav je papir pri pisarjih postal vse bolj priljubljen in zato je število mlinov za papir hitro naraščalo. Izdelovalci so izdelovali ne le vedno večje količine papirja,⁸ ampak kmalu tudi več vrst papirja. Treba je bilo najti način za razlikovanje papirja boljše kakovosti od slabšega, predvsem pa način, na katerega bi lahko določali, kateri od papirnih mojstrov je izdelal določen papir. Rešitev je bila v uvedbi vodnega znaka. To je bil iz kovinske žice oblikovan simbol, pritrjen na sita. S takim sitom sta v Evropi delala dva rokodelca. Prvi (angl. vatman, nem. schöpfer) je zajel papirno snov iz kadi. Situ je pripadal pokrov, ki je preprečeval, da bi zajeta papirna snov uhajala iz sita. Nato je sito dvignil in stresel, da se je snov razporedila po njem, voda pa odtekala. Odstranil je pokrov in papirno sito predal drugemu rokodelcu (angl. coucher, nem. gautscher); ta ga je obrnil in mokro polo papirja položil med platno. Medtem je prvi obrtnik zajel papirno snov z drugim sitom, ki pa je imelo enak vodni znak kot prvo. Ta dva vodna znaka sta sestavljala par. Postopek sta ponavljala, dokler ni nastal kup papirja; tega so dali v stiskalnico in iztisnili odvečno vodo. Papir so obdelali z že omenjenim lepilom živalskega izvora, ga posušili, zgladili z apnencem in ga po kakovosti in formatih zložili v pakete.⁹ Če tak izdelek obrnemo k svetlobi, je vodni znak (pa tudi odtis mreže sita) viden kot svetlejši – prosojnejši del v papirju. Izraz vodni znak (angleško "watermark", nemško "wasserzeichen") je pravzaprav zavajajoč, saj odtis motiva v papirju ni nastal zaradi vode, ampak zato, ker se je na tistem mestu nabralo manj vlaken kot v ostalem delu. Primernejši bi bil morda stari angleški izraz "papermark", saj gre za znak v papirju. Tudi francoski "filigrane" in italijanski

¹ Z. Kulundžić, *Historija pisama, materiala i instrumenata za pisanje*, Zagreb 1951, str. 445-448.

² V. Mošin, *Filigranologija kao pomoćna historijska nauka*, v: *Zbornik historijskog instituta jugoslavenske akademije*, Zagreb 1954, str. 41.

³ Z. Kulundžić, navedeno delo, str. 449-451.

⁴ K. Trobas, *ABC des Papiers: die Kunst, Papier zu machen: mit 116 Abbildungen und Zeichnungen*, Graz 1982, str. 14.

⁵ Z. Kulundžić, navedeno delo, str. 449-450.

⁶ S. Turner, *The book of fine paper*, London cop. 1998, str. 14.

⁷ *Papermaking: art and craft*, Washington 1968, str. 19 in 32.

⁸ Z. Kulundžić, navedeno delo, str. 456-457.

⁹ Z. Kulundžić, navedeno delo, str. 453-457.

"filigrana" sta bolj opisna izraza, saj je izdelovanje vodnega znaka podobno zlatarskemu oblikovanju žic iz zlahtnih kovin.¹⁰ Izhajajoč iz tega se pomožna zgodovinska veda – veda o vodnih znakih – imenuje tudi filigranologija. Za danes najstarejšega velja vodni znak v papirju iz leta 1282, ki je bil izdelan v mestu Fabriano v Italiji.¹¹

Papir je razmeroma kmalu dosegel tudi naše kraje. Na Slovenskem so ga uporabljali od druge polovice 13. stoletja za notarske knjige (v Piranu od 1282), računске knjige grofov Goriško-Tirolskih od 1288, od prvih let 14. stoletja pa se je uporabljal tudi za manj pomembne dopise in akte. Uvažali so ga iz Italije (najbližja papirnica je bila omenjena leta 1318 v Čedadu), pozneje pa iz južne Nemčije in v prvi polovici 16. stoletja tudi s Koroške.¹² Mlini za papir so za izdelovanje papirja uporabljali izključno cunje. "Dokler ni bilo na Slovenskem mlinov za papir, so cunje izvažali na Benečansko in na Koroško".¹³ Kot ugotavlja Šorn,¹⁴ je bilo o slovenskih mlinih za papir do leta 1954 malo napisanega in tudi ni bilo nikjer objavljenih vodnih znakov. Zato se je odločil izpopolniti to vrzel. Tako je podobno kot Slokar¹⁵ raziskoval zgodovino vseh mlinov za papir na Slovenskem, Cafuta¹⁶ pa je pozneje podrobneje obdelal še papirnici v Skofji Loki in Radečah. V številnih raziskavah omenjenih avtorjev smo dobili natančen pregled mlinov za papir in njihovega delovanja, podatke o mojstrih, ki so v njih delali, zvedeli smo, kakšne so bile cene papirja, kako so se oskrbovali s cunjami ipd. V teh raziskavah so objavljeni tudi vodni znaki določenih mojstrov za papir, vendar le-ti niso v originalni velikosti. Gre za vodne znake, ki jih je možno opaziti v papirjih s konca 16. stoletja ter 17. in 18. stoletja. Najstarejši vodni znak, izdelan na Slovenskem, je v papirju, nastalem leta 1579. Izdelal naj bi ga mojster Pankrac v mlinu pri Fužinah, ki velja tudi za naš najstarejši mlin za papir.¹⁷

Znano je, da so v slovenskih arhivih ohranjeni starejši fondi, pisani na papirjih z vodnimi znaki,

vendar ni zgodnejših znakov nihče raziskoval. Imamo sicer nekaj splošnih pregledov o filigranologiji, omenjenih znotraj drugih raziskav;¹⁸ niso pa bili vodni znaki raziskani na način, ki je v tujini uveljavljen že od objave C. M. Briqueta "Les Filigranes, Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600 avec 39 figures dans le texte et 16112 fac-similés de filigranes", s katero je postavil temelje filigranologiji.¹⁹ Osnovna pomanjkljivost je že ta, da vodni znaki niso objavljeni v naravni velikosti, zato jih ne bo mogoče primerjati z morebitnimi pozneje odkritimi. Dejstvo, da tovrstnih raziskav ni, je bilo glavni motiv za izbiro te teme za diplomsko delo.²⁰ Arhiv v Piranu sem izbrala zato, ker je eden bolje ohranjenih; njegove arhivalije segajo v 12. stoletje. Ker sem raziskovala vodne znake, mi je bilo lažje pregledovati listine, kot pa v knjigo vezane liste papirja. Poleg tega so testamenti datirani, kar mi je koristilo pri primerjanju časa izdelave določenega papirja z letnico uporabe tega papirja. V ostalih arhivih po Sloveniji nimajo ohranjenih zgodnjih evropskih papirjev ali pa je papir iz različnih držav, pri papirju piranskega arhiva pa sem bila skoraj prepričana o izvoru. Da so piranski notarji²¹ res pisali na papir, izdelan v italijanskih mlinih, sem se z raziskovanjem detajlov lahko prepričala.

Vodni znaki

Danes lahko s pomočjo vodnih znakov dokaj natančno določimo kraj in čas nastanka nekega dokumenta in trgovske poti od izdelovalca do uporabnika. Za določitev časa izdelave papirja pa ni pomemben samo vodni znak, ampak so pomembni tudi podatki, ki jih ponuja odtis mreže sita. Sito s kovinskimi žicami je bilo torej osnova za izdelovanje vodnega znaka. Bambusova sita, ki so jih uporabljali predvsem na vzhodu, so v Evropi zamenjali s togimi lesenimi okvirji.²² Po dolžini pravokotnega okvira so tesno skupaj napeli tanke žice. Zadrževale so papirno maso in prepuščale vodo. Te žice imenuje Zadnikar²³

¹⁰ A. Zadnikar, Vodni znak na papirju do leta 1800, v: Arhivi, XXI (1998, št. 1-2, str. 59.

¹¹ K. Trobas, navedeno delo, str. 14.

¹² B. Otorepec, Papir, v: Enciklopedija Slovenije, 8. zvezek, Ljubljana 1994, str. 237.

¹³ I. Slokar, Nekaj dodatkov k zgodovini mlinov za papir na Slovenskem, v: Zgodovinski časopis 1956-1957, št. X-XI, str. 297.

¹⁴ J. Šorn, Starejši mlini za papir na Slovenskem, v: Zgodovinski časopis 1954, št. VIII, str. 87-117. Isti, Dodatek k starejšim mlinom za papir na Slovenskem, v: Zgodovinski časopis 1955, št. IX, str. 189-192. Isti, Še o mlinih za papir na Slovenskem, v: Zgodovinski časopis 1958-1959, št. XII-XIII, str. 266-272.

¹⁵ I. Slokar, navedeno delo, str. 295-298.

¹⁶ D. Cafuta, Loška papirnica, v: Loški razgledi 1985, št. 32, str. 137-152. Isti, Dodatek k zgodovini loške papirnice, v: Loški razgledi 1986, št. 33, str. 57-64. Isti, Začetek radeške papirnice, v: Kronika 1986, št. 34, str. 152-160.

¹⁷ J. Šorn, Starejši, str. 88.

¹⁸ A. Zadnikar, navedeno delo, str. 62-63.

¹⁹ V. Mošin, navedeno delo, str. 31.

²⁰ Diplomsko delo z naslovom "Vodni znaki prve polovice 15. stoletja: Testamenti, hranjeni v pokrajinskem arhivu Koper – Enota Piran" sem pisala pod mentorstvom prof. dr. Nataše Golob in somentorstvom doc. dr. Jedert Vodopivec in sem ga zagovarjala septembra 2002 na oddelku za bibliotekarstvo, informacijsko znanost in knjigarstvo.

²¹ Delo notarjev in vicedominov je razčlenil Darko Darovec v svojem delu Notarjeva javna vera: notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike, Koper 1994. Isti, Inventar notarskih spisov v Pokrajinskem arhivu Koper (1558-1850), Koper 1996.

²² Papermaking, str. 35.

²³ A. Zadnikar, navedeno delo, str. 59.

osnovne žice, v drugih jezikih pa najdemo tudi te izraze: v francoščini *la vergeure*, angleščini *laid lines*, v nemščini *bodendrähte*, hrvaščini *potke*. Debelina in gostota teh žic sta, kot pravi Mošin,²⁴ pomemben podatek za določanje časa izdelave papirja.

V 13. stoletju in prvih štirih desetletjih 14. so bile osnovne žice drobne in fine. Dvajset žic je zavzemalo v 13. stoletju povprečno širino 28 mm, v prvih dveh desetletjih 14. stoletja povprečno 26 mm, med letoma 1320 in 1340 pa povprečno 23 mm. Proti koncu tretjega desetletja 14. stoletja se je začela pojavljati nova vrsta papirja z zelo širokimi osnovnimi žicami; pogostejša je bila v četrtem desetletju, postala značilna za obdobje 1340-1380 in izginjala proti letu 1390; v začetku 15. stoletja so bili papirji s širokimi osnovnimi žicami zelo redke izjeme.²⁵

Pravokotno na osnovne žice so v večjih razmikih napeli nekoliko debelejšje, ki se imenujejo vezne žice;²⁶ francosko *les pontuseaux*, angleško *chain lines*, nemško *binddrähte*, hrvaško *osnove*. Mošin²⁷ po Briquetu navaja razdelitev veznih žic, glede na to, v kakšnem razmiku so se pojavljale v papirju. Papir običajnega ("pomanišanega") formata – 0,32 x 0,45 m je imel:

v 13. in prvi polovici 14. stoletja navadno po 7 do 10 veznih žic z razmikom od 45 do 60 mm;

v drugi polovici 14. in v 15. stoletju 10 do 14 veznih žic z razmikom 28 do 40 mm;

proti koncu 15. in v 16. stoletju pa 20 do 24 veznih žic z razmikom od 18 do 25 mm.

Večje število veznih žic priča o boljši kvaliteti papirja. Pri enakih vodnih znakih je papir s širšimi veznimi žicami navadno starejši, pri večjih formatih je bil razmik med žicami večji. Pri nekaterih papirjih, v glavnem italijanskih, je bil razmik tistih veznih žic, ki so omejevale vodni znak, pogosto večji kot razmik med ostalimi na celotni poli papirja. Zelo pogosto najdemo v tem širšem prostoru dodatno vezno žico, na katero je bil pritrjen vodni znak.²⁸ Zato je bilo potrebno v raziskavi poleg vodnega znaka prisati tudi odtis, ki ga je v papirju pustila mreža sita.

Spreminjal se je tudi položaj vodnega znaka. V začetku 14. stoletja so bili znaki pomaknjeni proti robu ali pregibu lista, v spodnjem ali zgornjem delu. Kasneje pa je bil vodni znak redno postavljen v sredino polovice pole, in sicer tako, da je njegova vertikalna os potekala v smeri veznih žic.²⁹ Glede na položaj znaka lahko danes ugotovimo prvotni format pole.

Prvi vodni znaki, ki predstavljajo odtis žičnega znaka, so bili linearni in preprostih oblik. Vendar to še ne pomeni, da niso ustregli estetskemu merilu. V knjigi *Papermaking*³⁰ opazimo štiri kategorije, v katere so uvrščeni vodni znaki: *preprosti znaki ali simboli; človeška bitja in njihove osebne stvari; rastlinstvo ter živali*. Večina zgodnjih vodnih znakov je bila v obliki križev, krogov, trikotnikov, ovalov in ostalih oblik. Kategorija, ki se nanaša na človeka, vsebuje glavo, roke in noge, pojavlja se tudi celoten človek ali prizor. Sem so vključene tudi stvari, ki jih je uporabljal človek, npr. poljedelska orodja, ladje, instrumenti, orožje, pokrivala, pisma, ščiti. Religiozni simboli, tudi prizori Jezusa Kristusa, prav tako sodijo k tej skupini. Posebej zanimiv je tudi profil negroidne glave, ki so ga uporabljali v 14. in 15. stoletju. Kategorija vodnih znakov, ki predstavlja rastlinstvo, vsebuje sadje, zelenjavo, poganjke, žito, liste, rože in drevesa. V kategorijo živali sodijo četveronožci, ribe in vse vrste ptic.

Vedno večje zanimanje obrtnikov za vodne znake je narekovalo povečanje njihove kompleksnosti, dodajanje novih oblik in nekatere novosti. Tako se je npr. na prehodu iz 15. stoletja v 16. pojavil t.i. "kontraznak". To je bil vzporedni znak na drugi polovici pole in je bil navadno v obliki iniciale, ki je predstavljala začetnici imena izdelovalca ali papirnega mlina. "Kontraznake" so v Benetkah in Genovi postavljali v spodnjem zunanjem kotu, v ostalih krajih pa v sredini lista. Vedno bolj so razne znake kombinirali, tako da v kasnejših stoletjih redko najdemo znak, ki bi ga lahko uvrstili v eno samo kategorijo, npr. k živalstvu ali rastlinstvu.³¹

Da bi lahko danes čim natančneje evidentirali in datirali vodne znake, moramo upoštevati tudi, kako se je spreminjala njihova oblika. Te spremembe so najbolj vidne v priročnikih. Gre za večje zbirke zgodnjih vodnih znakov, ki so jih avtorji zbirali več let. Raziskovalci, kot so Liháčev, Briquet, Zonghi, Mošin, Piccard, so se z vodnimi znaki ukvarjali večino življenja. V njihovih priročnikih lahko opazimo zelo različne načine klasifikacije vodnih znakov: po predmetu, kronološko, po regionalnem kriteriju, po spomenikih in po formalnem abecednem redu.³²

Delitev na predmete je lahko poljubna, vendar pa ne more biti povsem dosledna. Tako lahko pri enem avtorju najdemo štirinajst skupin, drugi se odloči za manjše število, tretji spet drugače. Razpored po regionalnem načelu ima veliko prednost, ker olajša preučevanje izvora posameznih znakov in določevanje kraja izdelave. Ta način je primeren predvsem za zbirke z ožjega območja. Manj primeren je za velike priročnike zaradi

²⁴ V. Mošin, navedeno delo, str. 59.

²⁵ V. Mošin, navedeno delo, str. 60.

²⁶ A. Zadnikar, navedeno delo, str. 59.

²⁷ V. Mošin, navedeno delo, str. 59.

²⁸ Prav tam.

²⁹ V. Mošin, navedeno delo, str. 63.

³⁰ *Papermaking*, str. 73-74.

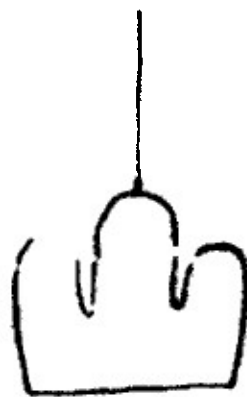
³¹ V. Mošin, navedeno delo, str. 63-64.

³² Prav tam, str. 71-72.

razdelitve iste vrste v posebne regionalne oddelke in zato, ker ne moremo z zanesljivostjo določiti kraj nastanka nekaterih vodnih znakov. Pri opisih inkunabul se pogosto pojavlja delitev po spomenikih, v večjem zborniku pa je tak način uporabil Lihačev. Po eni strani ta delitev otežuje uporabo priročnika, saj so isti znaki "raztreseni" po knjigi, po drugi strani pa ima prednost, ker pogosto kaže na skupni izvor različnih znakov iz iste delavnice. Kronološka delitev je manj primerna za večje priročnike. Omenjena sta primera dveh avtorjev – Midouxa in Mattona – ki sta ta način uporabila za gradivo iz francoskih arhivov za 14. in 15. stoletje. Enaki znaki z različnimi letnicami so tako razporejeni po vseh straneh knjige.³³

Zaradi navedenih pomanjkljivosti vsakega od omenjenih načinov klasifikacije se je Briquet odločil, da v svojem priročniku uredi znake glede na predmete po abecednem redu. Predmete je razdelil na skupine in tipe in jih razvrstil po kronološkem redu. V tem priročniku je Briquet izdelal terminologijo predmetov v francoskem, nemškem, angleškem in italijanskem jeziku, ki je objavljena v delu "The Briquet Album".³⁴ V razpravi "De la valeur des filigranes du papier" ni ostro razlikoval pojmov skupina in tip, zato je Lihačev predlagal uporabo teh izrazov: *tip* za skupino vodnih znakov z enakim nazivom (npr. zvon, ključ, krona), *vrsta*, ki se razločuje po časovnem ali krajevnem načelu, in *varianta*, ki se pojavlja kot izdelek istega mlina, a različnih sit. Briquet je prilagojeno klasifikacijo uporabil v svojem priročniku. Uporabil je te termine: *družina*, *razred*, *skupine*, *tip* in *variante*, ki so lahko identične, podobne ali različne.³⁵

Kasneje je Mošin³⁶ v svojih raziskavah delitev prav tako prilagodil. Uporabil je *vrsto* za skupino vodnih znakov z enakim nazivom (npr. zmaj, jelen), *skupino* za znake s skupnimi potezami, ki večinoma kažejo določen regionalni izvor, in *tip* za podobne znake, ki izhajajo iz iste delavnice. Tipi se delijo v variante. Mošin je delitev *variant* prevzel od Briqueta – torej *identične*, ki se neznatno razlikujejo in izhajajo iz različnih, a hkratnih sit istega mlina, *podobne*, ki veljajo za znake, med katerimi obstajajo manjše razlike, in *različne*, pri katerih so razlike zelo očitne. K tem trem pa je dodal še pojma *identični znaki*; zanje pravi, da izhajajo iz istih sit in kažejo na enak čas nastanka ter *deformirane variante*, pri katerih so vidne manjše razlike zaradi uporabe sita.

Krona – tip 1. Testament št. 2500/1402, VII. 15.

Zvon – tip 1. Testament št. 2492/1401. XI. 5.

³³ Prav tam.

³⁴ The Briquet Album. A miscellany on watermarks, supplementing dr. Briquet's Les filigranes, by various paper scholars. Hilversum 1952; hranijo v NUK.

³⁵ V. Mošin, navedeno delo, str. 72-74.

³⁶ Prav tam, str. 74-76.

Tudi Piccard (Wasserzeichen),³⁷ ki ima objavljenih največ zbranih vodnih znakov, je v teh objavljenih katalogih uporabil enako ureditev – torej skupine, tipe in variante.

Za izdelavo kronološkega kriterija vodnega znaka so pomembni: rok uporabnosti enega sita, interval med datumom izdelave in datumom uporabe papirja in kronološki okvir, v katerem se pojavljajo datirani znaki določenega tipa v raznih variantah.³⁸

Znano je, da je bilo sito uporabno razmeroma kratek čas – ne več kot leto ali dve. Zaradi stalnega tresenja in čiščenja so se tanke žice premikale ali trgale, znak je bil deformiran in potrebno ga je bilo popraviti. S popravilom pa je takoj nastala nova varianta. To je dokazano s številnim ohranjenim gradivom, v katerem se identični znaki pojavljajo v zelo kratkem časovnem razmiku. Vendar pa je Schulte v svojih raziskavah pokazal, "da je navedeni sklep glede trajanja enega sita potrebno omejiti z nekaterimi popravki. Če je delavnica izdelovala samo en format in eno vrsto papirja, je bilo sito (ali par sit) uporabno eno leto. Če pa je delavnica izdelovala več formatov, so bila nekatera sita lahko uporabna dalj časa".³⁹ Mošin⁴⁰ opozarja tudi na Weisssove pripombe, ki se prav tako nanašajo na sito. Vsak mojster je delal izmenično z dvema sitoma, na katerih znaka nista bila popolnoma identična in lahko se je zgodilo, da so bile razlike med paroma večje kot razlike med znaki različnih sit z znakom istega tipa. Kljub razlikam pa je Mošin⁴¹ mnenja, da le-te ne vplivajo na izdelavo kronološkega kriterija ter poudarja, da je priporočljivo v priručnikih o vodnih znakih objaviti znak z njegovimi variantami, pri datiranju pa moramo biti pozorni na dejstva o identičnih, podobnih in različnih variantah. O razlikah med znakoma, ki predstavljata par, je podrobneje pisal Woodward.⁴² V tem članku je primerjal znak sirene z dvema repoma v krogu,

nad katerim je zvezda. Gre za manjše razlike; ponazoril jih je s pomočjo določenih tehnik.

Za določevanje časovnega razmika med datumom izdelave in datumom uporabe papirja so gotovo edino zanesljivo sredstvo vodni znaki v obliki letnic, ki so se prvič pojavili leta 1545 in so postali obvezni leta 1741. Vendar je tudi tu potrebno upoštevati, da letnice niso nujno predstavljale dejanskega leta izdelave papirja, saj so bile po eni strani na situ, ki ga je bilo mogoče uporabljati več kot leto dni, po drugi strani pa so jih lahko kopirali na kasnejših sitih. Obstajajo tudi določeni postopki za računanje časovnih intervalov. Mošin⁴³ navaja Briqueta, ki je v raziskavi prišel do zaključka, da je ta razmik v večini primerov manj kot 15, pa tudi 10 let. Pri tem je potrebno poudariti, da je oddaljenost uporabe papirja od izdelave odvisna od vrste dokumenta, za katerega so papir uporabili. Najzanesljivejše merilo ponujajo notarske knjige – zapisniki, registri in ostale uradne knjige – ki so izdelane iz velikega števila listov z enakim znakom in na splošno veliki datirani rokopisi, napisani na enotnem papirju. Diplome in ostale uradne listine so večinoma zanesljiv kronološki kriterij, vendar tu ne smemo pozabiti na možnost, da so v določenih izjemnih priložnostih uradniki lahko uporabili papir iz starih zalog.⁴⁴

Če datirani vodni znaki izhajajo iz notarskih knjig ali nekaj raznih dokumentov približno istega datuma, je datiranje identične variante lahko zelo ozko, celo v okviru nekaj let. Pri podobnih variantah se ta okvir razširi na 10 do 15 let, pri različnih variantah pa tudi na 25 do 30 let. Vendar pa Mošin⁴⁵ dvomi, da bi se ta okvir lahko razširil na več kot 30 let znotraj znaka enega tipa.

Heawood⁴⁶ omenja tudi regionalne značilnosti vodnih znakov. Italijanske značilnosti naj bi bile: uporaba okroglega okvirja okrog znaka, polživali, umeščanje "kontraznaka" v kot lista, dvojni obroči (koluti) in umeščanje vodnega znaka k sredini pole.

Raziskovalna metoda in ugotovitve

Za raziskavo samo sem najprej sestavila popisni obrazec;⁴⁷ vanj sem kasneje vpisovala podatke o dimenzijah in ohranjenosti papirja, položaju in orientaciji vodnega znaka ter posebnostih (npr. v katerem testamentu se vodni znak določenega tipa ponovi).

³⁷ G. Piccard, *Die Kronen Wasserzeichen*, Stuttgart 1961. Isti, *Die Ochsenkopf Wasserzeichen*, Stuttgart 1966. Isti, *Wasserzeichen Waage*, Stuttgart 1978. Isti, *Wasserzeichen Horn*, Stuttgart 1979. Isti, *Wasserzeichen Fabeltiere: Greif, Drache, Einhorn*, Stuttgart 1980. Isti, *Wasserzeichen Werkzeug und Waffen*, 2 zv., Stuttgart 1980. Isti, *Wasserzeichen Kreuz*, Stuttgart 1981. Isti, *Wasserzeichen Lilie*, Stuttgart 1983. Isti, *Wasserzeichen Vierfüßler, Teil 1, Wasserzeichen Hirsch*, Stuttgart 1987. Isti, *Wasserzeichen Vierfüßler, Teil 2, Wasserzeichen Raubtiere*, Stuttgart 1987. Isti, *Wasserzeichen Vierfüßler, Teil 3, Wasserzeichen verschiedene Vierfüßler*, Stuttgart 1987. Isti, *Wasserzeichen Dreiberger*, 2 zv., Stuttgart 1996.

³⁸ V. Mošin, navedeno delo, str. 76.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam, str. 77.

⁴¹ Prav tam.

⁴² D. Woodward, *Martha and Mary, 1568-70: the use of a pair of watermarks in reconstructing the Venetian map trade*, v: *Looking at paper: evidence & interpretation: symposium proceedings*, Toronto 1999. Canada cop. 2001, str. 134-138.

⁴³ V. Mošin, navedeno delo, str. 77-80.

⁴⁴ V. Mošin, S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII. i XIV. vijeka*, 2 zv., Zagreb 1957, str. 8.

⁴⁵ V. Mošin, *Filigranologija*, str. 82.

⁴⁶ E. Heawood, *Watermarks: mainly of the 17th and 18th centuries*, Hilversum 1950, str. 28-29.

⁴⁷ J. Vodopivec, *Vezave srednjeveških rokopisov: strukturne prvine in njihov razvoj = Medieval binding in Slovenia: binding structures on stiff-board manuscripts*, Ljubljana 2000.

V Pokrajinskem arhivu Koper – Enota Piran sem ob upoštevanju vseh pomembnih elementov, s pomočjo steklene plošče (ki sem jo položila med dve mizi) in svetilke (ki je bila pod steklom) pregledovala sklop testamentov zgodnjega 15. stoletja (2483/1401, II.11.- 3099/1432, VIII.18.). Prerisovala sem z mehkim svinčnikom 2B na prosojen (pavs) papir. Pregledala sem 616 testamentov, od teh je bilo 342 takih, ki so vsebovali vodni znak. Zbrala sem 38 različnih tipov vodnih znakov, 304-krat so se ponovile variante teh tipov. Pri vsakem tipu vodnega znaka sem zapisala podatke o papirju, v katerem sem ga opazila, kje sem našla podoben vodni znak (katalogi – Piccard, Mošin, Zonghi) in čas izdelave papirja (to sem prav tako ugotovila s pomočjo katalogov). Pri tem opisu mi je bil v pomoč članek Nataše Golob.⁴⁸

Vodni znaki, ki so se največkrat ponovili, so: krona/trirog, zvon (tip 1), nakovalo, volovska glava (tip 2), štirje zvončasti cvetovi in zvon (tip 2). Glede na motive lahko zbrane vodne znake uvrstim v vseh šest glavnih skupin po Piccardu⁴⁹:

nepredmetni motivi – črke AR (?), D, M, R, S, dva kroga, trikotnik, krog z dvojnimi obodom in križem;

heraldični motivi – krona/"trirog" (tip 1, 3), lilija;

vesoljski, duhovni in posvetni motivi, razen grbov; pravljčni motivi – krona (tip 2), enorog (tip 1, 2), zmaj, vejnati križ oz. olistna veja, zvezda;

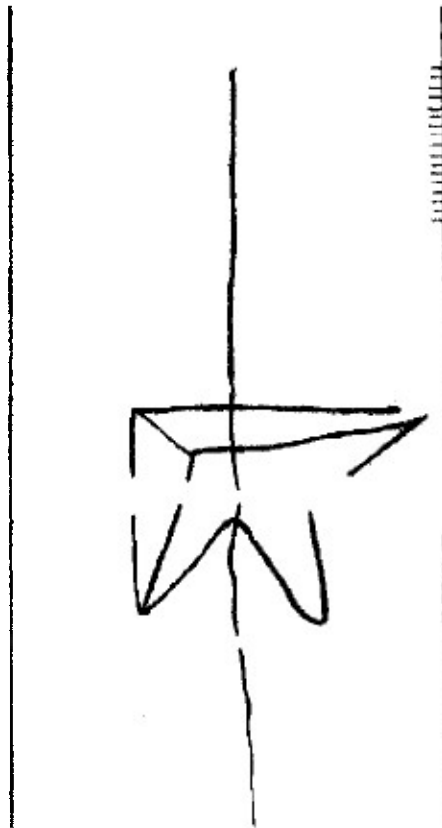
rastlinski motivi – štirje zvončasti cvetovi, peterodni cvet;

živalski motivi – ptič, pes, volovska glava (tip 1, 2), jelen (tip 1, 2, 3), oven, leopard;

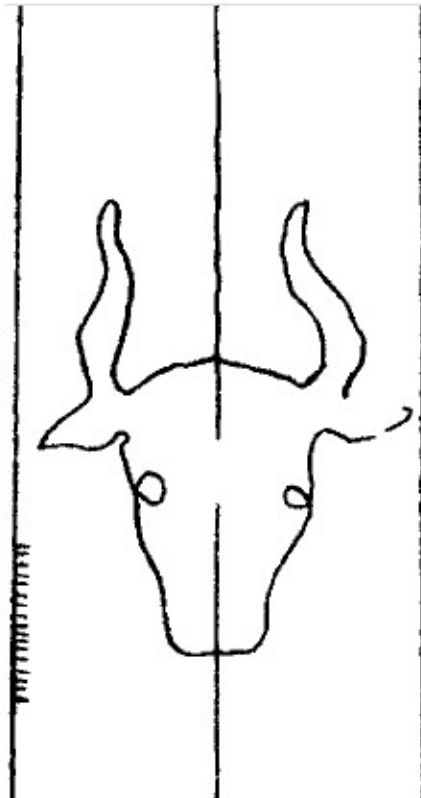
motivi človeka in predmetov, ki mu pripadajo – negroidna glava, nakovalo, tehtnica, čelada, samostrel, lok s puščico, rog, lestev, zvon (tip 1, 2).

Zanimivo je pogledati tudi, v kakšnem časovnem razmiku so se določene variante pojavljale v papirju oziroma koliko časa so notarji uporabljali papir z določenim vodnim znakom glede na to, kdaj sem ga prvič in zadnjič opazila v papirju.

Pri sklopu pregledanih testamentov sem najdaljši interval uporabe opazila pri papirjih s krono (tip 1) – 29 let, z rogom 27 – let in s tehtnico – 24 let. Lahko da so papir s temi vodnimi znaki uporabljali še več let, saj se je krona (tip 1) zadnjič pojavila v papirju iz leta 1431, rog in tehtnica pa leta 1432, zato je možno, da se ti znaki pojavljajo še v kakšnem naslednjem papirju v sklopu testamentov. Prav tako ni nujno, da se je vodni znak določenega tipa, ki

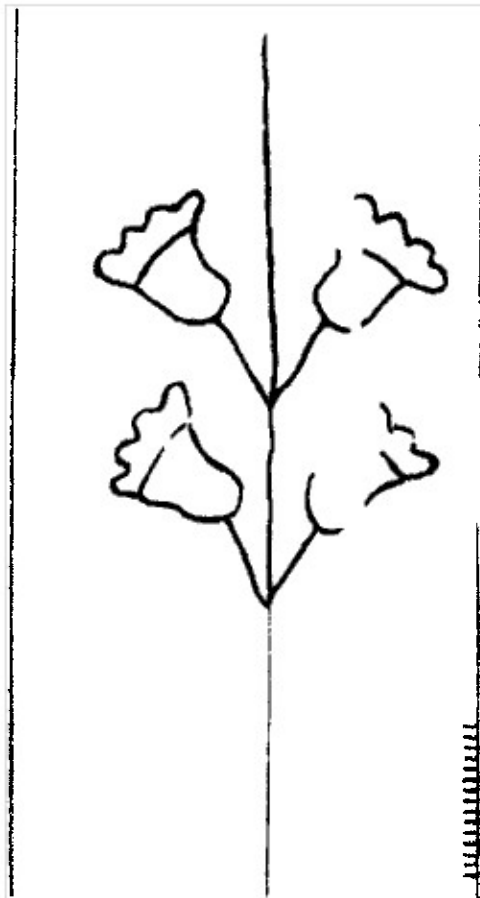
Nakovalo. Testament št. 2692/1407. VIII. 18.

Volovska glava – tip 2. Testament št. 2584/1405. IV. 1.

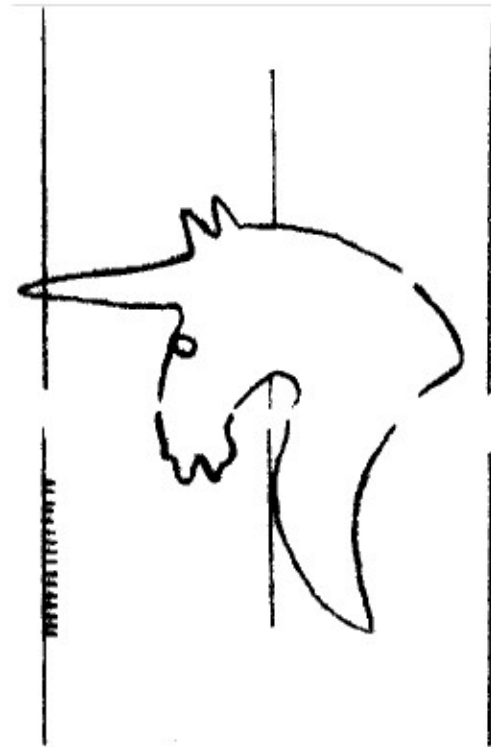
⁴⁸ N. Golob, Nekaj detajlov o vezavah srednjeveških rokopisov iz nekdanje Auerspergove ljubljanske knjižnice, v: Arhivi XXIV, Ljubljana 2001, št. 2, str. 53-58.

⁴⁹ G. Piccard: Die Kronen Wasserzeichen, Stuttgart 1961, str. 12.

Štirje zvončasti cvetovi. Testament št. 2833/1417.
VIII. 1.

sem ga v testamentih prepoznala za prvega, takrat tudi prvič pojavil. Možno je, da se je pojavil že nekaj let prej, v papirjih, ki jih nisem pregledovala. V večjem časovnem intervalu se je pojavljalo tudi nakovalo – 18 let, zvon (tip 1) – 17 let, enorog – 12 let in jelen (tip 3) – 7 let. Ostali vodni znaki so se pojavljali v časovnem intervalu štirih let in manj. Zanimiv je tudi podatek, da se je vseh 27 ponovitev vodnega znaka z volovsko glavo (tip 2) pojavljalo v papirju z letnico 1405. Število ponovitev variant in časovni intervali niso v nikakršnem razmerju. Pisarji so papir kupovali pri izdelovalcih in so lahko imeli papirje z različnimi vodnimi znaki. Ko so potrebovali pisni material, so vzeli list papirja naključno. Lahko pa bi verjetno povezali izdelavo papirja, ki ima določen vodni znak, s pogostostjo uporabe. Če se je vodni znak pogosto pojavljal, bi to lahko pomenilo, da je bilo veliko izdelanega papirja s tem vodnim znakom, to pa bi lahko pomenilo tudi boljšo oz. slabšo kvaliteto papirja. Prav tako bi lahko ugotavljali, kaj pomeni pogosta uporaba papirja z določenim vodnim znakom v zelo kratkem časovnem obdobju. Morda je bil vodni znak značilen le za tisto obdobje in ga kasneje niso več uporabljali.

Enorog – tip 1. Testament št. 2570/1405. I. 19.

S primerjanjem vodnih znakov s tistimi v priročnikih sem ugotovila, da lahko potrdim hipotezo, saj je večina vodnih znakov značilna za italijanske izdelovalce papirja, to pa pomeni, da so pisarji iz Slovenskega primorja kupovali papir v Italiji. To potrjuje tudi Gestrin⁵⁰ v svojih raziskavah o trgovanju slovenskih primorskih mest z Italijo in objavo Mitninskih knjig,⁵¹ ko pravi, da je bila že od začetka srednjega veka, zlasti pa od 14. stoletja dalje, pglavitna gospodarska povezava dežel na obeh straneh Jadranskega morja v trgovinski zamenjavi. Če upoštevamo še dejstvo, da na slovenskem ozemlju pred letom 1579 nismo imeli svojega mlina za papir, smo ga pa uporabljali, so papir morali uvažati. Če pogledamo podrobneje, so vodni znaki značilni predvsem za ta italijanska mesta: Udine, Firenze, Benetke, Bologno, Ferraro, Rim, Pescaro, Čedad in Fabriano. V manjši meri rezultati kažejo tudi, da nekateri papirji z vodnimi znaki izhajajo iz južne Nemčije, česar tudi ne gre spregledati, saj Otorepec⁵² pravi, da smo

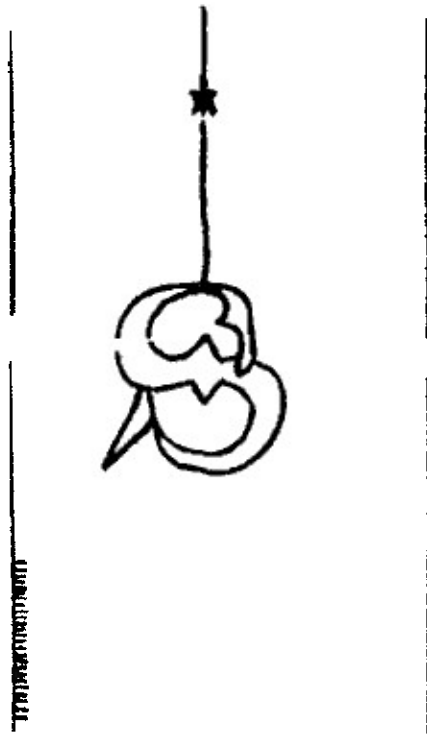
⁵⁰ F. Gestrin, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju, v: Zgodovinski časopis XXIX, Ljubljana 1975, št. 1-2, str. 89-108. Isti, Gospodarstvo in družba zahodnojugoslovanskih dežel od 15. do srede 17. stoletja, v: Zgodovinski časopis XXIX, Ljubljana 1975, št. 1-2, str. 45-76.

⁵¹ F. Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem=libri daziari del cinquecento e seicento in Slovenia, Ljubljana 1972, str. 423.

⁵² B. Otorepec, navedeno delo, str. 237.

papir med drugim uvažali prav od tam. Ugotovila sem, da je še manj papirjev, ki izhajajo iz Francije, Belgije in Nizozemske. Gledano v celoti gre gotovo bolj za italijanske papirje, saj je bilo Slovensko primorje močnejše povezano z Italijo.

Ostali rezultati, ki po Heawoodu⁵³ kažejo, da je papir iz Italije, so okrogli okvirji okrog znaka – krona (tip 3); polživali – oven; dvojni obroči (koluti) – krog s križem, vejnati križ oz. olistna veja; črke – R, S, AR (?), D, M.

Črka S. Testament št. 2672/1406. VII. 7.

Pri večini listov papirja je viden odtis petih veznih žic in ene tanjše, kadar pa so ohranjene pole papirja, je veznih žic 11-13 in ena tanjša, razmik med veznimi žicami pa je približno 29-42 mm. Ti podatki nas po Mošinu⁵⁴ vodijo k papirjem, ki so značilni za drugo polovico 14. in za 15. stoletje. Papir običajnega formata – 0,32 x 0,45 m ima v tem obdobju 10 do 14 veznih žic z razmikom 28 do 40 mm.

Položaj vodnega znaka je vedno približno enak. Na listu papirja je večinoma umeščen med drugo in tretjo vezno žico in pritrjen na dodatno tanjšo vezno žico med njima. Prostor med veznima žicama, ki omejujeta vodni znak, je večji kot med ostalimi veznimi žicami na papirju. Ti dve lastnosti – dodana vezna žica in širši prostor

med veznima žicama okrog vodnega znaka – sta prav tako značilni za italijanske papirje. V enem primeru je vodni znak med prvo in drugo vezno žico. Tako lahko sklepam, da je bil list papirja tako odrezan. Vodni znak z motivom človeške glave je izjema. Pritrjen je na drugo vezno žico, ki ga ne razpolavlja, kot je običajno pri ostalih vodnih znakih. Tudi prostor, v katerem je vodni znak, ni širši, ampak enako širok kot prostori med ostalimi veznimi žicami. Vezna žica, na katero je pritrjen vodni znak, ni tanjša, ampak enakovredna drugim. Kadar so pisarji uporabili celo polo papirja, je z odtisa vidno, da je znak umeščen med tretjo in četrto ali pa med četrto in peto vezno žico.

Format papirjev, ki so jih notarji uporabljali za zapis oporok: približno 300 mm višine in 446 mm širine (oziroma 223 mm pri polovici pole); tudi to nas vodi k papirjem italijanskega izvora. Eden izmed formatov, ki so jih uporabljali v Italiji, je bil rečute ("pomanjšani") in je imel dimenzije 0,315 x 0,450 m. Vendar pa so tudi v Nemčiji in Franciji v tem času izdelovali papir približno enake velikosti.⁵⁵

Če bi imela nedatirane listine, bi lahko s pomočjo vodnih znakov ugotovila čas nastanka papirja. V tem primeru pa je šlo za testamente, ki so bili datirani, saj so datum uporabe listine zapisali notarji sami. Tako sem lahko letnice na testamentih primerjala s tistimi podatki, ki so bili podani ob določenem vodnem znaku v katalogih. Ugotovila sem, da se večina letnic ujema, še posebej pri tistih znakih, ki so med seboj zelo podobni ali identični (včasih pa tudi, kadar so med njimi večje razlike). Letnice so se lahko natančno ujemale ali pa so bile tiste v priročnikih nekaj let starejše; to bi pomenilo, da je bil papir, na katerega so kasneje pisali oporoke, uporabljen šele nekaj let po izdelavi oziroma da so papir z enakim tipom vodnega znaka izdelovali več let. Zgodilo pa se je tudi, da so bile letnice v priročnikih za deset let ali več mlajše od tistih na testamentih. To pa verjetno pomeni, da avtorji priročnikov pri svojem evidentiranju niso imeli na voljo starejših papirjev s temi vodnimi znaki. Kot primer naj navedem testament 2684/1407, VI. 27., na katerem je vodni znak z motivom jelena. V Piccardovem priročniku sem našla nekaj podobnih in nekaj deformiranih variant. Ena izmed variant ima letnico 1417. Pri tem in podobnih rezultatih je potrebno upoštevati raziskave o tem, da so z enim sitom delali dve leti ali več, da se je sito in s tem tudi vodni znak poškodoval pri čiščenju, da so lahko včasih papir, ki je bil v zalogi, uporabili šele nekaj let po izdelavi.⁵⁶ Z enim sitom so navadno izdelali

⁵³ E. Heawood, navedeno delo, str. 28-29.

⁵⁴ V. Mošin, Filigranologija, str. 59.

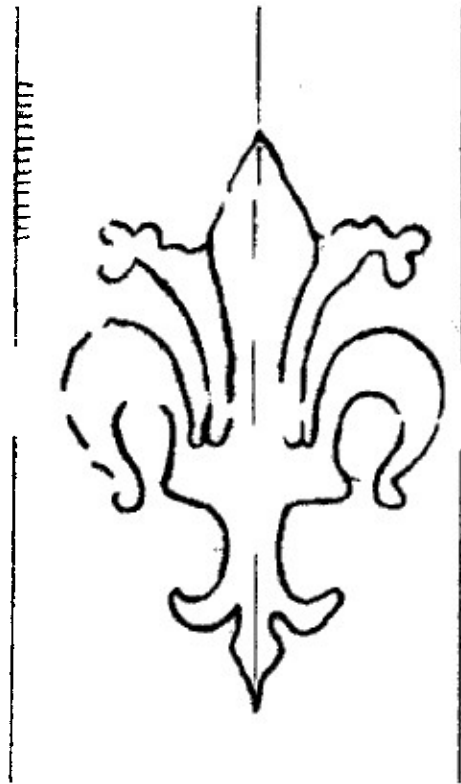
⁵⁵ Prav tam, str. 58.

⁵⁶ Prav tam, str. 77-80.

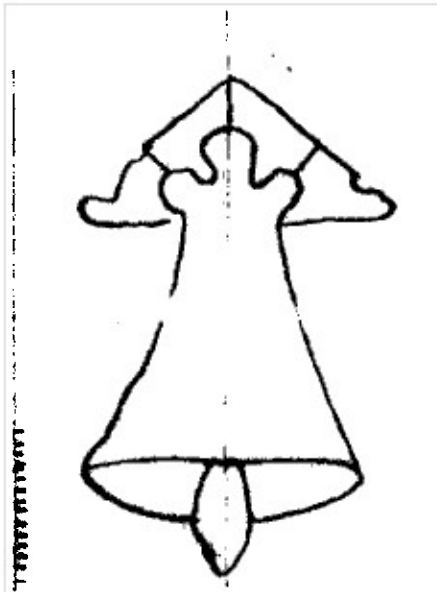
200.000 do 250.000 pol papirja⁵⁷ in ker vemo, da so delali s parom sit, je lahko imelo enak vodni znak 500.000 pol papirja. To število je lahko bilo še večje, kadar so enak motiv vodnega znaka izdelali tudi na ostalih sitih. Zgodilo se je lahko tudi, da so bile razlike med vodnima znakoma istega para sit celo večje kot pa med vodnima znakoma istega tipa v različnih parih sit. Prav zato so lahko včasih takšne razlike v letih izdelave, čeprav sta si vodna znaka zelo podobna.

V Ljubljani ni vseh priročnikov, ki so izšli,⁵⁸ niti niso bili vsi evidentirani vodni znaki objavljeni, zato sem v preglednih priročnikih našla variante za 31 tipov vodnih znakov, 7 tipov (lestev, trikotnik, črka S, neznan, ptič, črka D in oven) pa sploh nisem našla. To so tipi, ki so se v testamentih pojavili le enkrat (trikotnik, črka S, neznan, ptič, oven), dvakrat (lestev) ali pa največ štirikrat (črka D).

Včasih je težavo predstavljalo tudi različno poimenovanje predmetov pri določenih avtorjih, čeprav je Briquet izdelal terminologijo v štirih jezikih. Tako za isti predmet najdemo dva izraza (npr. čelada, pokrivalo po Zonghiju je po Mošinu školjka ali pa leopard po Piccardu je mačka po Zonghiju). Težava lahko nastane, kadar iščemo vodne znake pod enim izrazom, v priročniku pa je objavljen z drugim.

Lilija. Testament št. 2707/1408. XI. 4.

Zvon – tip 2. Testament št. 2541/1404. VIII. 20.

⁵⁷ A. Horodisch, On the aesthetics of ancient watermarks, v: The Briquet Album. A miscellany on watermarks, supplementing dr. Briquet's Les filigranes, by various paper scholars. Hilversum 1952, str. 109.

⁵⁸ V Narodni in univerzitetni knjižnici hranijo 24 zvezkov Piccarda, Mošinov in Traljičev priročnik in Zonghijevo zbirko vodnih znakov, značilnih za mesto Fabriano.

UDK 271.973(497.4 Škofja Loka)"16"

Kronika in nekrolog loškega samostana klaris – 17. stoletje

DAMJAN HANČIČ

arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Kronika klaris obsega format 35 x 20 cm in je vezana v črno usnje z bogatimi reliefnimi odtisi. Pisana je v nemškem jeziku in gotici. Morda nas sam izraz "kronika" lahko nekoliko zavede, saj bi pričakovali, da bomo našli (podobno kot v kroniki marenberških dominikank) zapis oz. opis vseh pomembnejših dogodkov, ki so se zgodili v samostanu in mestu Škofja Loka ter njeni okolici, pa gre v resnici le za vpise vstopov redovnic v samostan in njihovih smrti. Zelo malo zveemo o bolj "posvetnih" in s tem za samo lokalno zgodovinopisje "pomembnejših" stvareh, ki so se zgodile v obdobju, ki ga zajema kronika. Začetek pisanja Kronike sega v leto 1683, vendar zajema dogodke že od leta 1633 dalje, tako da časovno obsega 17. in 18. stoletje. Prvi del Kronike obsega strani od 5 do 92 in je v bistvu beležka, v kateri so zabeleženi datumi redovnih preoblek redovniških kandidatinj in njihovih redovnih zaobljub; drugi del knjige (od 7 do 88) strani je nekrolog ali mliška knjiga; v njej so vpisani datumi (ter ponekod tudi vzroki) smrti loških klaris in opisi lastnosti, s katerimi so se v svojem samostanskem življenju najbolj odlikovale. Vpisi v Kroniko in mliško knjigo se leta 1782, ko je bil klariški samostan razpuščen, niso končali, saj so vanjo do leta 1891 vpisovale podatke o sprejemu in smrti redovnic tudi loške ursulinke. Kronika klaris je pomembna zato, ker prinaša eno redkih upodobitev klariške redovne obleke, kakršno so imele klarise na Slovenskem v preteklosti. Kronika klaris prinaša na prvi notranji strani tudi najstarejšo znano upodobitev loškega samostana klaris s cerkvijo.

V članku je predstavljen prvi del Kronike loških klaris z zapisom vstopov redovnic v 17. stoletju. Gre za predstavitev pomembnega zgodovinskega vira iz zasebnega arhivskega gradiva, ki ga hrani Arhiv ursulinskega samostana Sv. Duh pri Škofji Loki.

ABSTRACT

CHRONICLE AND NECROLOGY OF THE LOKE CONVENT OF THE ORDER OF ST. CLARE – 17th CENTURY

The format of the Chronicle of Poor Clares is 35x20 cm. The book is bound in black leather and has beautiful relief ornaments. It is written in German and Gothic. The term "chronicle" can be misleading since one might expect to find (as in the Chronicle of Marenberg Dominicans) records of all the important events that took place in the convent, Škofja Loka and its surroundings, but there are mostly notes on when the nuns entered the convent and when they died. Very little is written about secular and for the historiography more important events that happened in the period, covered by the Chronicle. The first entries in the Chronicle date back to 1683, but the book already describes the events from the year 1633 onwards, so basically it covers the 17th and 18th centuries. The first part of the Chronicle encompasses pages 5-92 and basically represents a notebook with the dates when candidates were received into a convent and took their vows. The second part of the book (pages 7-88) is a necrology or a death certificate book with the dates (and sometimes also the causes) of death of the Loka Clares and comments on their greatest achievements in the convent. The entries in the Chronicle and death certificate book continued also after the year 1782, when the convent was dissolved, for Loka Ursulines used it to record their dates of entry into convent and the notes of the nuns' deaths till 1891. The Clares Chronicle is also important because it includes one of the rare pictures of a dress, which was worn by the Clares in Slovenia in the past. On the first page inside the Clares Chronicle there is the oldest known picture of the Loke convent with the church.

The paper describes the first part of the Loka Clares Chronicle, which contains the entries of nuns in the convent in the 17th century. It presents an important historical source from private archive material, which is kept in the Archives of the Ursuline Convent in Sv. Duh pri Škofji Loki.

Predgovor

V pričujočem članku želim nekoliko podrobneje predstaviti zgodovinski vir, pomemben za preučevanje zgodovine ženskih redovnih skupnosti pri nas: Kroniko in nekrolog (mrliška knjiga) klaris v Škofji Loki iz 17. in 18. stoletja. Predstavitev vira je pomembna, ker gre za t.i. zasebno arhivsko gradivo, ki je v lasti uršulinskega samostana v Sv. Duhu pri Škofji Loki, zato je razumljivo, da vir ni tako dostopen kot so viri shranjeni v javnih arhivih.¹ Arhivski vir torej hranijo v uršulinskem samostanu Sv. Duh pri Škofji Loki, Sveti Duh 244, 4220 Škofja Loka, pod oznako: Arhiv uršulinskega samostana Škofja Loka (AUS), *KRONIKE, Kronika 1683-1860: Klarise in uršulinke*.

Preučevanja vira sem se lotil v okviru priprave doktorske disertacije. Arhivski vir sem najprej v celoti prevedel v slovenščino; ker pa sem pozneje v disertacijo vključil približno polovico omenjenega vira, se mi je zdelo škoda, da bi ostali tekst ostal neobjavljen, sem se odločil predstaviti strnjeno vsebino vira v obliki samostojnega članka. Pri tem sem združeval podatke iz kronike in mrliške knjige, tako da so v knjigi sicer ločeni zapisi o posameznih redovnicah, sedaj objavljeni združeno. Zaradi precejšnjega obsega bo vsebina arhivskega vira predstavljena v dveh delih. V tem zborniku bodo predstavljene loške redovnice, ki so vstopile v samostan v 17. stoletju oz. do leta 1700. V naslednji številki Arhivov, pa bo predstavljeno nadaljevanje; obnavljano bo obdobje med letoma 1700 in 1782.

Uvod

Kratka zgodovina loškega samostana:

Samostan klaris v Škofji Loki je ustanovil tedanji župnik v Kamniku Otokar Blagoviški, ki je prosil freisinškega škofa Alberta za dovoljenje za ustanovitev samostana, ker so bili lastniki ozemlja okrog Škofje Loke in mesta freisinški škofje. Ohranjena je nepristna pergamentna listina iz leta 1352, v kateri freisinški škof Albert dovoljuje Otokarju, da lahko po svoji presoji upravlja svoje posestvo v Loki in mu obljublja pomoč in varstvo ob ustanovitvi samostana. V samostan so vstopale večinoma meščanke. To je samostan sprva zniževalo ugled in moč. Kljub temu pa je imel kar nekaj posesti in bogastva. Loške klarise so bile znane po vezenju čudovitih cerkvenih paramentov, izdelovanju voščenih kip-

cev in peki t.i. loškega kruhka oz. "nunskega lecta", kot so ga imenovali domačini, ki je bil prednik poznejšega znamenitega malega loškega kruhka. V sklopu samostana je bila tudi samostanska oz. t.i. "nunska" cerkev, posvečena Devici Mariji. Leta 1393 jo je z dovoljenjem oglejskega patriarha posvetil freisinški škof Bertold. Cerkev omenja leta 1486 Paolo Santonino in navaja, da je bil zadnjega avgusta v cerkvi loških klaris pri maši, ki jo je spremljalo odlično nunsko petje. Dne 7. oktobra 1660 med 22. in 23. uro je loški samostan in cerkev prizadel grozovit požar, ki je uničil tudi velik del mesta. Poleg samostana je požar precej poškodoval tudi samostansko cerkev; oboje so hitro obnovili. Sredi 18. stoletja je imel 77,5 hub in 5 kajž. Pripadale so mu tudi desetine še kakih sto hub v mejah loškega gospostva. Mnogo premoženja so prinesle samostanu redovnice z doto. Samostan klaris v Škofji Loki je bil pod vrhovno cerkveno jurisdikcijo oglejskega patriarha, v smislu duhovne oskrbe klaris pa je bil od leta 1629 podrejen frančiškanom, prej pa avstrijski minoritski provinci. Loške klarise so bile tudi prve redovnice, ki so se naselile v leta 1656 zgrajenem samostanu klaris v Ljubljani. Tudi loškim klarisam čas reform cesarja Jožefa II. ni bil naklonjen. Ob razpustitvi je bilo v samostanu 21 redovnic in nekaj novink. Kot vladni sodnik je bil v Škofjo Loko poslan Anton Rešen. Klarise iz razpuščenega loškega klariškega samostana so v glavnem vstopile v na novo uvedeni red v razpuščenem loškem samostanu – k uršulinkam.

Vizualni opis Kronike in nekaj osnovnih podatkov o njej

Kronika klaris obsega format 35 x 20 cm in je vezana v črno usnje, na katerem so bogati reliefni odtisi. Na prvi strani platnic je podoba v medaljonu naslikanega sv. Frančiška, ob robu pa so v trikotnikih naslikane glavnice angelov. Enaka poslikava je tudi na zadnji strani/platnici; v medaljonu je upodobljena sv. Klara, ki v rokah drži monštranco (spomin na dogodek, ko je sv. Klara odvrnila napad Saracenov na asiški samostan). Celotno besedilo je pisano v nemškem jeziku in v gotici. Morda nas sam izraz "kronika" lahko nekoliko zavede, saj bi pričakovali, da bomo našli (podobno kot v kroniki marenberških dominikank)² zapis oz. opis vseh pomembnejših dogodkov, ki so se zgodili v samostanu in mestu Škofja Loka ter njeni okolici, pa gre v resnici le za vpise vstopov redovnic v samostan in njihovih smrti. Zelo malo zveemo o bolj "posvetnih" in s tem za samo lokalno zgodovinske pomembnejših stvareh, ki so se zgodile v obdobju, ki ga zajema kronika. Začetek pisanja Kronike sega v

¹ Ob tej priložnosti se še enkrat zahvaljujem vodstvu uršulinskega samostana Sv. Duh pri Škofji Loki, zlasti tedanji predstojnici s. Fidelis Bratina, da mi je bil spomladi leta 2002 omogočen dostop do tega arhivskega vira. Arhivski vir je bil ob tej priložnosti v Zgodovinskem arhivu Ljubljana tudi posnet na mikrofilm (dopolnilno mikrofilmanje), tako da je sedaj v tej obliki laže dostopen tudi morebitnim prihodnjim uporabnikom.

² Glej: Jože Mlinarič: Marenberški dominikanski samostan, Družina, 1997.

leto 1683, vendar "po spominu" zajema dogodke že od leta 1633, tako da časovno obsega 17. in 18. stoletje. Prvi del Kronike obsega strani od 5 do 92 in je v bistvu beležka, v kateri so za-beleženi datumi redovnih preoblek redovniških kandidatij in njihovih redovnih zaobljub; drugi del knjige (7-88 strani) je nekrolog ali mrliška knjiga, v katero so vpisani datumi (ter ponekod tudi vzroki) smrti loških klaris, pa tudi s čim so se v svojem samostanskem življenju najbolj odlikovale. Vpisovanje v Kroniko in Mrliško knjigo se leta 1782, ko je bil klariški samostan razpuščen, ni končalo, saj so vanjo do leta 1891 vpisovale podatke o sprejemu in smrti redovnic tudi loške uršulinke. Kronika klaris je pomembna zato, ker prinaša eno redkih upodobitev redovne obleke klaris na Slovenskem v preteklosti (na prvi notranji strani) in tudi najstarejšo znano upodobitev loškega klariškega samostana s cerkvijo.

Podatki o redovnicah v loškem samostanu v 17. stoletju:

Pred letom 1633 naj v klariškem samostanu v Škofji Loki ne bi bile več kot štiri redovnice. To so bile: Klara Rizi, Livia Vinturina iz Krmina (von Cormons), Ana Stabil iz Gorice, Barbara Gulder. Le-te so bile koriste. Poleg njih je bila v samostanu še ena laična sestra (Beischwester). Opatinja je bila, po besedah Kronike, najprej Elizabeta Reccalch, nato pa Klara Rizi, vendar je po določenem času odstopila in se po odstopu umaknila v svoj (matični) samostan. Za njo je bila izvoljena za opatinjo Suzana Petričević (Hrvatica), redovnica mekinjskega samostana, ker naj v loškem samostanu po mnenju vizitatorja ne bi bila nobena druga primerna za to službo. Za opatinjo je bila izvoljena 22. 2. 1633. Takoj nato jo je potrdil in posvetil patriarhov vizitator.³

1. Na veliko noč leta 1633 je v samostan vstopila in bila preoblečena v redovna oblačila Agata Oberegger iz Radovljice, hči plemiča Wolfganga Obereggerja, nekdanjega uradnega pisarja samostana dominikank v Velesovem. Stara je bila 23 let. Obdržala je svoje krstno ime Agata. Leta 1634 je napravila redovne zaobljube.⁴ Umrta je 31. maja 1673 okrog 5. ure zjutraj; ob smrti je opravljala službo opatinje. Med njenim opatovanjem so samostan prizadele številne neviščnosti, med njimi grozovit požar. Vendar ji je uspelo sezidati novega skupaj z novo kaplanijo in cerkvijo. Poleg tega je na novo priskrbelo vso premično opremo za te objekte, in

to brez dolgov, poleg tega pa tudi samostanu ni zapustila nobenega nerazrešenega sodnega postopka. V času ko je bila opatinja je sprejela 26 redovnih kandidatk. Ob njeni smrti pa je bilo v samostanu 16 redovnic in ena novinka. Samostanu je načelovala 29 let. Med njeno dolgo in hudo boleznijo se je odlikovala s številnimi vrlinami, zlasti s potrpljenjem, kar je, kot piše kronistka, "lahko za zgled vsem njenim duhovnim hčerkam". Pokopal jo je gorenjski arhidiacon Janez Mihael Ferri, pogrebno pridigo pa je opravil samostanski spovednik Karel Walter.⁵

2. Leta 1638 je umrla nekdanja loška opatinja Klara Rizzi, potem ko je bila opatinja 25 let in je zaradi starosti in svoje neprimernosti odstopila. Po opravljeni pogrebni maši prvega dne, jo je, ker samostan še ni imel zgrajene posebne grobnice, kar v cerkvi pokopal patriarhov komisar Oktavij Amigoni, ki je bil župnik pri Sv. Juriju in samostanski spovednik.⁶

3. Leta 1638 je bila preoblečena Veronika Scherer (v navzočnosti arhidiakona Krištofa Planka, župnika v Kamniku). Bila je rojena v Ljubljani in bila hči Ernesta Schererja von Schernburga in njegove žene roj. Priesser. Obdržala je svoje krstno ime.⁷ Umrta je v soboto pred belo nedeljo leta 1651 ponoči, po 8-tedenski boleči bolezni. Bila je v 8. letu redovništva,⁸ to pomeni, da je redovne zaobljube napravila leta 1643.

4. Istega leta je vstopila tudi Uršula Herzog, hči Mihaela Herzoga z loškega gospostva. Obdržala je svoje krstno ime. Nato je bila med prvimi štirimi redovnicami, ki so odšle v na novo ustanovljeni samostan klaris v Ljubljano.⁹ Umrta je 22. novembra 1676 v ljubljanskem samostanu. V Ljubljani je bila dvakrat izvoljena za opatinjo.¹⁰

5. Leta 1639 je v samostan vstopila Marija Lukančič, rojena v Škofji Loki, hči Jurija Lukančiča, nekdanjega mestnega sodnika in njegove žene Suzane, rojene Adelman. V samostan je prišla na večer pred cvetno nedeljo, in sicer kljub ostremu nasprotovanju sorodnikov. Na velikonočni torek pa je bila pred opatinjo, patriarhovim komisarjem Oktavijem Amigonijem, samostanskim spovednikom in župnikom pri Sv. Juriju, ki so imeli po patriarhovem pooblastilu pravico biti navzoči pri redovni preobleki, preoblečena v redovna oblačila. Obdržala je svoje krstno ime. Redovno zaobljubo je opravila 15. aprila 1640 v roke opatinje Marije Petričević, komisarja Amigonija in dveh starejših sester. Nato je odšla v novoustanovljeni samostan v Ljub-

³ Kronika, str. 11, 12; temu zapisu pa nasprotuje vizitacijski zapisnik iz leta 1627; zapisano je, da je vizitator – osorski škof Ceasere Nardi leta 1627 zaradi neprimernosti odstavil tedanjo opatinjo Klaro Rizzi in na njeno mesto imenoval mekinjsko klariso Elizabeto Rechalh: Vatikanski arhiv, Visitationes no. 59, *Acta visitationis Provinciae Styriae et Carniolae*, 1627.

⁴ Kronika, str. 12, 13.

⁵ Mrliška knjiga: v nadaljevanju MK, str. 17, 18.

⁶ MK, str. 11.

⁷ Kronika, str. 13.

⁸ MK, str. 13.

⁹ Kronika, str. 13.

¹⁰ MK, str. 19.

ljano,¹¹ kjer je postala prva samostanska opatinja. Umrla je 28. februarja 1683, potem ko je bila trikrat izvoljena na položaj opatinje in v 44. letu redovništva. Umrla je prav na nedeljo petdesetnico navsezgodaj, čisto v tajnosti, le v navzočnosti ljubljanskega škofa Jožefa Rabata.¹²

6. Istega leta je vstopila v samostan **Walburga Wagenhütt**, hči Hansa Wagenhütta, župana v Radovljici in njegove žene Sare, roj. Schatter. Sprejela je novo redovno ime *Ana*. Redovna zaobljuba je bila 15. 4. 1640.¹³ Umrla je 5. oktobra 1680 med 6. in 7. uro zjutraj, po desetdnevni hudi boleznii, stara 64 let in v 43. letu redovništva. Kar pod tremi opatinjami je vestno in zanesljivo opravljala službo tajnice (sekretarke) in zaupne svetovalke.¹⁴

7. Leta 1643 je v samostan vstopila **Katarina Mikolič** iz Zagreba, hči Ladislava Mikoliča. Ob slovesni preobleki je bil navzoč njen stric (očetov brat), ki je bil član osebja Nj. Veličanstva na Ogrskem. Preobleka je potekala ob navzočnosti opatinje in Oktavija Amigonija. Sprejela je novo redovno ime *Katarina*. Čez dve leti, t.j. leta 1645, pa je v navzočnosti omenjenih dveh in dveh starejših sester opravila pri glavnem oltarju redovne zaobljube.¹⁵ Umrla je na kvaterni petek v postu leta 1647, in sicer v 24. letu naravne starosti in 3. letu redovništva.¹⁶

8. Leta 1645 je v samostan vstopila **Zofija Katarina Schwab**, hči plemiča Krištofa Schwaba in njegove žene Ivane, rojene Bonom. Redovna preobleka je bila opravljena 12. februarja 1645 ob 11. uri pred opatinjo, patriarhovim komisarjem Oktavijem Amigonijem in g. Maksom Dolinarjem, stolnim dekanom. Bila je stara 15 let. Pri preobleki je sprejela novo redovno ime *Terezija*. Redovno zaobljubo pa je opravila šele leta 1647, in sicer v roke opatinje Agate Oberreger, ki je v tem letu nasledila medtem umrlo opatinjo Marijo Petričevič, in v navzočnosti Oktavija Amigonija, samostanskega spovednika in dveh starejših sester (pred glavnim oltarjem ob 11. uri).¹⁷ Umrla je 12. julija 1647 v 17. letu starosti in 3. letu redovništva. V cerkvi jo je pokopal Jurij Scherlich.¹⁸

9. Sedemnajstega julija 1646 je v samostan vstopila **Suzana Legat** iz Ljubljane, hči deželnega trobentarja. Istega leta je napravila pred opatinjo, gorenjskim arhidiakonom Jurijem Scherlichom, dr. teologije (župnik v Kamniku) ob 11. uri redovno preobleko. Ob tem je obdržala svoje krstno ime. Leta 1647 pa je (tudi ob 11.

uri) naredila redovno zaobljubo pred obema omenjenima osebam in dvema starejšima sestrama.¹⁹ Umrla je 16. julija 1650; bila je v 21. letu naravne starosti in 4. letu redovništva.²⁰

10. Leta 1647 je po osemdnevni boleznii na sredo po veliki noči umrla opatinja **Suzana Petričevič**. V loškem samostanu je bila opatinja 13. leto.²¹

11. Leta 1647 je bila pred opatinjo, gorenjskim arhidiakonom z običajno slovesnostjo ob 11. uri preoblečena **Eva Marija Langenmantl**, ki je dobila novo redovno ime *Klara*.²² Umrla je 29. oktobra 1660 ob peti uri popoldne, po 14-tedenski boleznii in šestih tednih ležanja. Bila je stara 34 let in v 13. letu redovništva. Bila je pokopana v mestni cerkvi sv. Jakoba, nato pa so jo leta 1662 prenesli v samostansko grobnico.²³

12. Istega leta je bila v samostan sprejeta tudi **Ana Sidonija Štih**, hči Janeza Štiha in Seegendorfa in žene Barbare, roj. Prückler. Dobila je novo redovno ime Terezija. Kasneje je šla ta sestra v na novo zgrajeni ljubljanski samostan; tam je tudi umrla.²⁴

13. Leta 1648, v mesecu januarju na soboto pred nedeljo na katero se bere evangelij o svatbi v Kani Galilejski, je umrla *sestra* – *laikinja* **Marjeta**, ki je bila stara 110 (!) let, in bila 80 ali 90 let redovnica. (Amigoni jo je pokopal v cerkvi).²⁵

14. Petindvajsetega novembra 1648 je bila v redovna oblačila preoblečena **Ivana Katarina Raumschüssel**, hči Leopolda Raumschüssla iz Mengša (von Manspur) in njegove žene Terencije, roj. baronice von Dornberg. Obdržala je svoje dotedanje ime Ivana. Po preteku noviciata je 27. decembra 1649 naredila redovne zaobljube. Tudi ona je bila med tistimi sestrami, ki so leta 1657 odšle v ljubljanski samostan.²⁶ Umrla je 7. 9. 1663 v Ljubljani.

15. Šestnajstega novembra 1649 sta v samostan vstopili rodni sestri **Sidonija** in **Regina Taller** z Zapric pri Kamniku (Steinbichel), hčeri Janeza Tallerja in njegove žene Marije, roj. Posarelli. Sidonija je bila stara 30 let, Regina pa 20. Preoblečeni sta bili 27. decembra istega leta ob 11. uri, in sicer pred opatinjo, gorenjskim arhidiakonom Jurijem Scherlichom z običajno slovesnostjo in nemško pridigo, ki jo je opravil pater Hiacint – gvardijan kapucinskega samostana v Ljubljani. Sidonija je svoje krstno ime zamenjala za redovno *Konstanca*, Regina pa je obdržala krstno ime. Leta 1650, na drugo nedeljo

11 Kronika, str. 13, 14.

12 MK, str. 20, 21.

13 Kronika, ibidem.

14 MK, str. 19, 20.

15 Kronika, str. 14.

16 MK, str. 12.

17 Kronika, str. 14, 15.

18 MK, str. 12.

19 Kronika, str. 15.

20 MK, str. 13.

21 MK, str. 11, 12.

22 Kronika, str. 16.

23 MK, str. 14.

24 Kronika, ibidem.

25 MK, str. 13.

26 Kronika, str. 16, 17.

po prazniku Treh kraljev, natančneje 16. januarja ob 11. uri, pa sta po opravljeni probaciji obe naredili redovne zaobljube v navzočnosti zgoraj omenjenih oseb; pri slovesnosti je bila nemška pridiga.²⁷ *Konstanca (Sidonija) Taller* je umrla 26. januarja 1679 med 7. in 8. uro zjutraj po osemdnevni hudi bolezni. Bila je stara 60 let, imela pa je 30 let redovništva.²⁸ *Regina Taller* pa je umrla 24. avgusta 1686, t.j. na praznik sv. Jerneja (na soboto) ob 3. uri, potem ko je ravno dopolnila 13. leto službe opatinje. V času ko je bila opatinja je morala preživeti veliko hudih in nenavadnih stvari. Umrla je po petmesečni hudi bolezni. Bila je stara 58 let, v redovništvu pa je bila 37 let. Bila je prevedena z zakramenti katoliške Cerkve. Imela je navado, da se je vsakih osem dni ali celo pogosteje spovedovala in prejemala sveto obhajilo. V času, ko je bila opatinja, so bili samostanu naloženi zelo veliki davki oz. dajatve, tako cesarske (državne) kot papeške (cerkvene). Tretjina samostanskega premoženja je bila porabljena za "protiturški" davek. Samostan je vse naloženo plačal. Kronistka je ob njeni smrti zapisala: "*Bog ne daj, da bi še katera opatinja morala vse to izkusiti!*" Samostanski spovednik Pavel Bergamaš je poudaril, da je dovezetna za vse opomine in je vse z neverjetno ponižnostjo in krotkostjo prevzemala in mu kot dušnemu skrbniku v vsem, kolikor je le mogla, sledila. Ni pa vdano prenašala samo svoje petmesečne bolezni, ampak je bila takšna tudi v vseh drugih težavah. Med tridnevним opravljanjem maš za umrle je samostanski spovednik navedel še več njenih lastnosti in jo označil za pravo naslednico sv. Klare. Besede spovednika je potr dil, preden so opatinjo položili v grobnico, tudi gorenjski arhidiakon Janez Mihael Ferri. V času ko je bila opatinja je samostan dobil nove konstitucije in pravila, skrbela pa je tudi, da so jih kar najbolj vneto izpolnjevali. Zlasti v času bolezni je pogosto molila za izpolnjevanje teh pravil, tudi ob svoji smrtni uri. Posebno ognjevito in ponižno je to opravljala sedem dni pred svojo smrtjo, ko si je nekoliko opomogla: po opravljeni generalni (življenjski) spovedi je samostanske sestre, ki so sedele ob njeni postelji v navzočnosti rednega samostanskega spovednika, opominjala na izpolnjevanje postavljenih pravil, pa tudi na izkazovanje medsebojne ljubezni in enotnosti. Po govoru je dvignila roko in vse sestre skupaj in vsako posebej prosila, naj ji pri petih Kristusovih ranah odpuste vse napake ali jezo. Prosila je tudi za milost (potem ko je že prej prek spovednika izročila najstarejši sestri po določbah klariških pravil samostanske ključke), naj jo po smrti oblečejo v skromen habit in nato položijo na nek prostor v cerkvi. Želela je, da jo pokopljejo samo z duhovnikom; slovesnost pokopa naj bi bila taka

kot so slovesnosti ob pogrebu kake druge (navadne) sestre. Nato je vstala in se dala prenesti v bolniško sobo in tam preživela preostalih šest dni v goreči molitvi, potrpljenju in opravljenju drugih duhovnih opravil. Vsak dan je bilo iz njenih ust slišati vzklik: "*O, Jezus. Jezus, Marija, Jožef!*". Nato pa je umrla v navzočnosti spovednika in drugih sester, in sicer med molitvijo ob prižganih svečah in s križem v roki. V skupno samostansko grobnico jo je pokopal redni samostanski spovednik Pavel Bergamaš.²⁹

16. Leta 1650 je v samostan vstopila **Estera**, baronica **Moscon** z Ortenka, hči Bernarda Moscona in žene Sidonije, roj. Jurič. Bila je stara 25 let. Dne 27. 2. 1650 ob 11. uri je bila v navzočnosti opatinje Agate Oberegger, patriarhovega komisarja Oktavija Amigonija, samostanskega spovednika in župnika župnije Sv. Jurija preoblečena v redovna oblačila. Pri tem je pater David – gvardijan kapucinskega samostana v Kranju imel slovensko pridigo (crainerische Predig). Leta 1651 je naredila redovne zaobljube.³⁰ Umrla je v soboto, 17. februarja 1685, ob 6. uri zvečer. Bila je stara 60 let in v 35. letu redovništva. Umrla je po opravljenih litanijah Matere božje, medtem ko je zvonilo avemarijo točno pri tretji vrstici te molitve, ko so izrečene besede: "*In beseda je meso (človek) postala.*" Umrla je v navzočnosti opatinje, sester in spovednika. Še istega dne zjutraj je prejela Najsvetejše, zvečer pa je bila prevedena. Pokopali pa so jo v ponedeljek 19. februarja.³¹

17. Leta 1651 je bila v samostan sprejeta **Eva Katarina Oberegger** iz Velesovega, hči plemiča Wolfa Obereggerja, uradnega pisarja samostana Velesovo in njegove žene Marije. Bila je hčerka iz drugega zakona in polsestra tedanje loške opatinje Agate Oberegger. Bila je stara 16 let. Dne 19. februarja istega leta ob 11. uri je bila pred opatinjo, gorenjskim arhidiakonom Jurijem Scherlichom z običajno slovesnostjo, pri kateri je imel pridigo v nemščini pater Hiacint – gvardijan kapucinskega samostana v Ljubljani, preoblečena. Dobila je redovno ime *Katarina*. Dne 30. junija, t.j. na nedeljo po prazniku sv. Janeza Krstnika, pa je v navzočnosti omenjene opatinje, arhidiakona in dveh starejših sester naredila redovne zaobljube, in sicer po običajni slovesnosti. Pridigo v slovenskem jeziku je imel pater David – kapucinski gvardijan iz Kranja.³² Umrla je 28. junija leta 1715 med dvanajsto in eno uro opoldne v 79. letu starosti in 63. letu redovništva. Bila je večkratna magistra novink. Zlasti je častila sv. Jožefa.³³

²⁹ Mrliška knjiga, str. 23-26.

³⁰ Kronika, str. 17, 18.

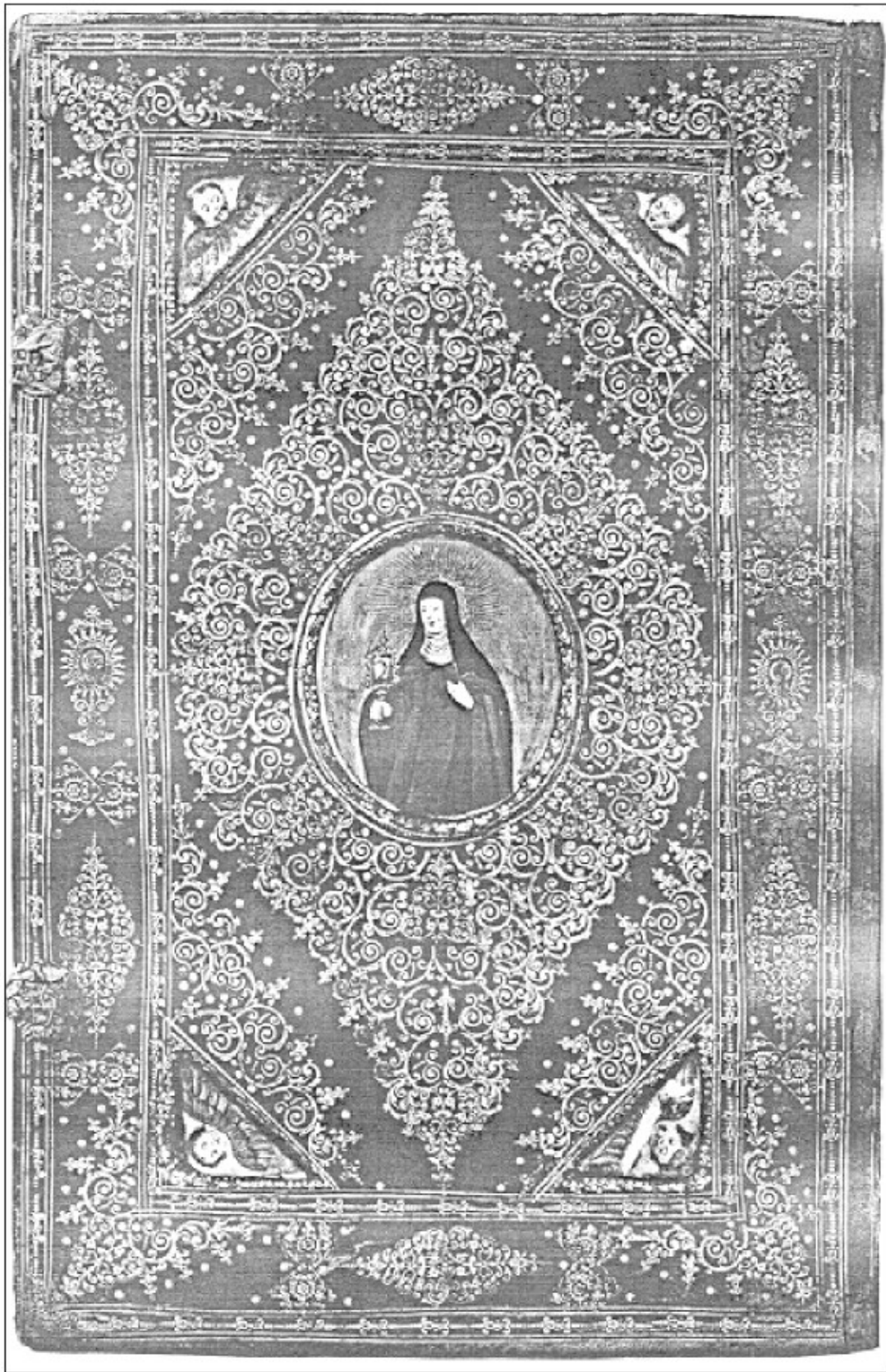
³¹ MK, str. 22, 23.

³² Kronika, str. 18.

³³ MK, neoznačena stran med stranjo 45 in 46.

²⁷ Kronika, str. 17.

²⁸ MK, str. 19.

*Upodobitev sv. Klare na zadnji platnici Kronike loških klaris
Arhiv uršulinskega samostana Sveti duh pri Škofji Loki*

18. Leta 1655 je v samostan vstopila oz. bila sprejeta **Elizabeta Fürenpfeil** iz Škofje Loke, hči Sigmunda Fürenpfeila in Katarine, roj. Škrpin. Bila je stara 18 let. Dne 11. 4. 1655, t.j. na nedeljo po veliki noči, pa je bila ob 11. uri v navzočnosti opatinje, komisarja Oktavija Amigonija, samostanskega spovednika, na slovesnosti, na kateri je pridigal pater David, kapucinski gvardijan iz Kranja, preoblečena. Dne 30. aprila 1656 pa je po dopolnitvi celotnega noviciata ob navzočnosti opatinje, Oktavija Amigonija, samostanskega spovednika in dveh starejših sester ob 11. uri naredila redovne zaobljube.³⁴ Umrla je 28. oktobra 1667 proti 9. uri zvečer po sedmih tednih bolezni v 29. letu naravne starosti in 12. letu redovništva.³⁵

19. Leta 1659 sta bili sprejeti in 16. februarja v navzočnosti Oktavija Amigonija, samostanskega spovednika, z običajno slovesnostjo, pri kateri je imel pridigo v slovenskem jeziku p. Alojzij, kapucin iz Kranja, preoblečeni **Marija Lukančič** in **Uršula Adelman**. Prva je bila stara 22 let, doma iz Škofje Loke, hči Andreja Lukančiča, loškega mestnega sodnika in njegove žene Marije, roj. Grundel; dobila je redovno ime *Marija*. Marija Neža Lukančič je bila po opravljenem noviciatu zaradi bolezni, prisiljena redovne zaobljube prestaviti na poznejši čas; zaradi hude bolezni je zaobljubo tudi kasneje opravila v bolniški sobi,³⁶ umrla pa je že 9. marca 1660 ob 6. uri zvečer po treh mesecih hude bolezni.³⁷ Druga novinka je bila stara 20 let, doma iz Kranja, hči Feliksa Adelmána, nekdanjega mestnega sodnika iz Kranja, in njegove žene Marije, roj. Kos. Dobila je redovno ime *Frančiška*. Dne 22. 2. 1660 je Frančiška Adelman naredila v roke opatinje po opravljenem noviciatu redovne zaobljube, in sicer v navzočnosti Oktavija Amigonija, ki je tudi pridigal ob tej slovesnosti, in dveh starejših sester. Umrla je 20. decembra 1705 kot opatinja. V redovnem poklicu se je zelo izkazala, bila je večkrat predstojnica samostanske šole in magistra novink. Ko je opravljala službo šolske predstojnice, je bilo v vzgojo in uk vzetih več kot 50 otrok. S svojim odličnim vedenjem in duhovnim poučevanjem je mnoge navdušila za duhovne poklice. Potem je napredovala v magistro oz. voditeljico novink in mladih redovnic. Tudi pri tem delu je bila zelo dejavna in vneta v duhovnem poučevanju. Po naravi je bila dobrega in bistrega razuma, bila je vnetja za Boga; tudi v stikih s svetnim ljudmi in tujci se je vedla spoštljivo in vljudno. Zaradi vseh dobrih lastnosti je bila tudi izvoljena za opatinjo. Odlikovala se je z mrtvičenjem telesa, določenimi molitvami, dajanjem miloščine in drugimi dob-

rimi deli. Njene posebne pobožnosti so bile: čaščenje presvete Trojice, Sv. duha, Kristusovega trpljenja, Matere božje in molitev za uboge duše v vicah. Nadvse pa se je odlikovala z dajanjem miloščine, tako da so jo imenovali "mati revežev", saj ni nikomur odrekla, če jo je prosil zanjo, nikogar tudi ni pustila oditi, ne da bi mu kaj dala oz. ne da bi ga potolažila. Kljub njeni dobroti, pa je v času ko je bila opatinja, loško gospostvo "sovražno odtujilo" samostanski sadni vrt. Službo opatinje je opravljala 18 let. V njenem času je bilo preoblečenih deset redovnih kandidatk. Bila je bolna tri do štiri leta. Rada je prepevala duhovne pesmi. To je storila še dva dni pred smrtjo. Še drugi dan, v soboto, na večer pred svojo smrtjo je molila dolge jutranjice, ki so v brevirju predpisane, da jih je treba moliti na 4. adventno nedeljo. Nato so dali poklicati spovednika; prišel je ob 4. uri. Na mrtvaški oder so jo dali v preprosti obleki.³⁸

20. Leta 1659 je bila v samostan sprejeta **Marija Rauber** s Kravjeka (*Weinegkh*), hči plemiča Franca Adama Rauberja in njegove žene Marte, roj. Haller. Bila je stara 15 let. Dne 14. 11. 1659 je bila preoblečena v redovna oblačila, in sicer v navzočnosti opatinje, komisarja Oktavija Amigonija in samostanskega spovednika: potekala je običajna slovesnost (ob 11. uri). Pridigo v nemškem jeziku je opravil kapucin p. Gabrijel. Obdržala je krstno ime Marija. Redovne zaobljube je v roke opatinje v navzočnosti Oktavija Amigonija in dveh starejših sester opravila 9. januarja 1661 ob 10. uri dopoldne, in sicer v kapeli hiše, ker zaradi požara, ki je prizadel samostan, slovesnosti niso mogle opraviti drugače.³⁹ Umrla je 19. maja 1662 zvečer proti peti uri po štirih tednih bolezni. Bila je stara 25 let in je imela tri leta redovništva. Tudi ona je bila pokopana, ker po požaru na novo zgrajena samostanska cerkev še ni bila posvečena, v cerkvi pri sv. Jakobu, še istega leta pa je bila prenesena v samostansko grobnico.⁴⁰

21. Leta 1660 je bila v samostan sprejeta in 27. 6. 1660 z običajno slovesnostjo in nemško pridigo, ki jo je imel kapucin pater Karel, preoblečena v redovna oblačila **Ana Kristina Ramser** iz Beljaka, hči mestnega svetnika (*Rathsbürger*) Bernharda Ramserja in njegove žene Suzane, roj. Remss. Bila je stara 19 let. Dobila je redovno ime *Ludvika*. Redovne zaobljube je v roke opatinje in v navzočnosti Oktavija Amigonija in dveh starejših sester opravila 31. 7. 1661 v novi samostanski kapeli, ki so jo zgradili, ker je cerkev pogorela.⁴¹ Umrla je 26. junija 1708 med 2. in 3. uro ponoči, po petmesečni bolezni in petih tednih ležanja v

³⁴ Kronika, str. 18, 19.

³⁵ MK, str. 16, 17.

³⁶ Kronika, str. 19.

³⁷ MK, str. 14.

³⁸ MK, str. 35-39.

³⁹ Kronika, str. 20.

⁴⁰ MK, str. 15.

⁴¹ Kronika, str. 20, 21.

bolniški postelji. Bila je v 67. letu starosti in 49. letu redovništva. Omenjena redovnica je v samostanu opravljala veliko različnih služb in zadolžitvev. Leto pred smrtjo je izgubila sluh, kljub temu pa je hotela biti še vedno pri maši, med katero je vseskozi klečala. Sicer pa je bila vneta v izpolnjevanju redovnih pravil; zlasti je ljubila uboštvo.⁴²

22. Na isti dan kot prejšnja je bila sprejeta in preoblečena tudi **Suzana Geinzel** iz Beljaka, hči mestnega svetnika Jurija Geinzla in njegove žene Marije, roj. Worath. Stara je bila 19 let. Dobila je redovno ime *Ivana*. Redovne zaobljube je opravila 31. 7. 1661.⁴³ Umrila je 26. januarja leta 1711 v 69. letu starosti in 50. letu redovništva.⁴⁴

23. Dne 28. junija 1661 je po 10 dnevni boleznii umrla **Livija Vintorina**. Bila je stara 76 let in je bila 50 let redovnica. Umrila je v hiši loške družine Fürenpfeil, kjer so redovnice bivale po požaru. Najprej je bila pokopana pri sv. Jakobu in bila nato leta 1662 prenesena v samostansko grobnico.⁴⁵

24. Leta 1663 je bila v samostan sprejeta in v osemdnevni praznik Janeza Krstnika tega leta v navzočnosti Oktavija Amigonija in samostanskega spovednika z običajno slovesnostjo z nemško pridigo, ki jo je imel kapucin pater Amandus, preoblečena v redovna oblačila **Suzana Hauenstein** iz Ljubljane; bila je hči Ludvika Hauensteina, deželnotanovskega lekarnarja iz Ljubljane in njegove žene Helene Konstance. Bila je stara 16 let. Dobila je redovno ime *Terezija*. Redovne zaobljube pa je naredila 16. 7. 1664 po končanem noviciatu v roke opatinje in v navzočnosti gorenjskega arhidjakona Jurija Scherliha ter dveh starejših sester. Redovno zaobljubo je opravila že v na novo zgrajeni samostanski cerkvi pred velikim oltarjem.⁴⁶ Umrila je 30. januarja 1672 okoli 8. ure zjutraj po 4 mesečni hudi bolezni v 24. letu naravne starosti in 9. letu redovništva. Pokopal jo je loški župnik Karel Walter.⁴⁷

25. Istega leta in dne pa je bila preoblečena tudi **Marija Hirschenfeld** iz Škofje Loke, hči loškega meščana Matije Hirschenfelda in njegove žene Neže. Takrat je bila stara 18 let. Dobila je redovno ime *Klara*. Redovne zaobljube je naredila ravno tako 16. 7. 1664, vendar pa zaradi bolezni v bolniški sobi prav takrat na novo zgrajenega samostana.⁴⁸ Umrila pa je že 30. avgusta 1666 po polnoči, po desetih tednih hude bolezni, stara 20 let in v drugem letu redovništva. Pokopal jo je Jurij Haffner, mestni župnik v

Škofji Loki in takrat tudi samostanski spovednik; pokopana je bila v novo grobnico pri glavnem oltarju.⁴⁹

26. Na silvestrovo leta 1665 proti 9. uri dopoldne je po mesecu dni hude bolezni umrla **Ana Stabil**, in sicer v 70. letu naravne starosti in 48. letu redovništva. Bila je zelo pobožna sestra; bila je dolga leta laična sestra, nato pa je bila, po besedah kronistke, v skladu z evangelijskim načelom, "*Kdor se ponižuje, bo povišan*" prišteta h kornim sestram. Se naprej pa je izkazovala poniznost.⁵⁰

27. Leta 1666 je bila sprejeta v samostan **Suzana Moffrin** iz okolice Celja, hči Mihaela Moffrina in njegove žene Marije, roj. Reisinger. Takrat je bila stara 30 let. Redovna preobleka je bila na nedeljo sedemdesetnico tega leta v navzočnosti opatinje, komisarja Amigonija in samostanskega spovednika z običajno slovesnostjo; pridigal je kapucin, pater Martin. Dobila je redovno ime *Cecilija*. Redovne zaobljube je naredila po končanem noviciatu na belo nedeljo leta 1667 v roke opatinje v navzočnosti komisarja Oktavija Amigonija in dveh starejših sester. Pri tej slovesnosti je imel pridigo loški župnik Hafner, dr. teologije.⁵¹ Umrila je 22. novembra 1674, prav na praznik sv. Cecilije ob 8. uri zvečer po šestih tednih hude bolezni; stara je bila 38 let in v 8. letu redovništva. Pokopal jo je samosanski spovednik Pavel Bergamaš.⁵²

28. Leta 1666 je bila sprejeta v samostan tudi **Ana Marija Sorgfeld** iz Postojne, hči Janeza Pavla von Sorgfelda, upravnika tamkajšnjega posestva knezov Eggenbergov (fürstlichen Eggenpergischen Verwalter alda) in njegove žene Marije Elizabete, roj. Kunstel. Bila je stara 16 let. Redovna preobleka je bila opravljena na praznik apostolov Petra in Pavla (29. 6.) pred opatinjo, komisarjem Amigonijem in samostanskim spovednikom z običajno slovesnostjo, pri kateri je pridigal loški župnik Jurij Hafner. Dobila je redovno ime *Izabela*. Redovne zaobljube pa je opravila po končanem noviciatu v roke opatinje in v navzočnosti Oktavija Amigonija in dveh starejših sester dne 3. 7. 1667. Pri tem je pridigal omenjeni župnik Haffner.⁵³ Umrila je 7. septembra 1704 med četrto in peto uro zjutraj, v 54. letu starosti in 38. letu redovništva. Bila je hudo bolna od 14. januarja tega leta.⁵⁴

29. Leta 1666 je v samostan vstopila tudi **Suzana Kristina Knorr** iz Celovca, hči plemiča Hansa Heinrika Knorra iz Rosenrotha na Saškem, sekretarja deželnih stanov na Koroškem in njegove žene Suzane, roj. Dienthaller. Bila je

⁴² MK, str. 40, 41.

⁴³ Kronika, ibidem.

⁴⁴ MK, str. 41, 42.

⁴⁵ MK, str. 14, 15.

⁴⁶ Kronika, str. 21.

⁴⁷ MK, str. 17.

⁴⁸ Kronika, ibidem.

⁴⁹ MK, str. 15, 16.

⁵⁰ MK, str. 16.

⁵¹ Kronika, str. 21, 22.

⁵² MK, str. 18.

⁵³ Kronika, str. 22.

⁵⁴ MK, str. 33, 34.

stara 27 let. Preoblečena je bila 12. 8. tega leta. Dobila je redovno ime *Klara*. Redovne zaobljube je naredila po preteku noviciata, 12. 8. 1667.⁵⁵ Umrla je 25. aprila 1695, na praznik sv. Marka med tretjo in četrto uro popoldne v 56. letu starosti in 29. letu redovništva. Odlikovala se je zlasti z uboštvom. Bila je bolna kar petnajst let. Kar dvakrat na leto je zbolela za smrtno boleznijo, vendar vsa leta, razen zadnjih dveh v postu ni jedla meso. Bolezen je vdano prenašala.⁵⁶

30. Leta 1668 je bila sprejeta v samostan in 6. maja istega leta ob 11. uri v navzočnosti opatinje, komisarja Oktavija Amigonija in samostanskega spovednika z običajno slovesnostjo, pri kateri je pridigal kapucin p. Rupert, preoblečena v redovna oblačila **Ana Barbara Petričević**, hči Franca Petričevića in njegove žene Elizabete, roj. Khögluotsch, z Ogrske.⁵⁷ Bila je stara 16 let in je dobila redovno ime *Marija (Barbara)*. Redovne zaobljube je naredila 8. septembra 1669 v roke opatinje ter v navzočnosti Oktavija Amigonija in dveh starejših sester. Na slovesnosti je pridigal kapucin p. Rupert v slovenskem jeziku.⁵⁸ Umrla je 22. decembra 1737 (4. adventna nedelja) ob drugi uri popoldne v 85. letu starosti in 69. letu redovništva kot opatinja. V samostanu je živela kolikor je le mogla prizadevno. Zaradi svoje sposobnosti in odličnega razuma je opravljala mnoge samostanske službe. Večkrat je bila predstojnica samostanske šole in magistra novink. Kot šolska predstojnica je gojenke naučila lepe vzgoje in posredovala veliko znanja. Veliko jih je pridobila za redovne poklice. Nato je napredovala v magistro novink. To službo je opravljala osem let. V tem času je vzgojila sedem novink. Tudi pri tem je ravnala vneto, duhovno in hvalevredno. Po naravi je bila dobrega in razsvetljenega uma, vnetja za Boga in pobožna. Tudi z drugimi (zunanji) ljudmi se je vedla taktno, tako da je vsak, ki je imel kadarkoli z njo opraviti, o njej govoril le najboljše. Meseca novembra 1713 jo je zaradi dolgotrajne bolezni tedanje opatinje Marije Suzane Hohenwart ob soglasju celotnega konventa gorenjski arhidiakon Flachenfeld imenoval za samostansko vikarijo. Dne 23. maja 1714 pa je bila po smrti dotedanje opatinje tudi kanonično izvoljena za opatinjo in 12. avgusta, na praznik sv. Klare je bila tudi slovesno potrjena in umeščena. Kot opatinja je ne samo s tem, da je vse stvari v samostanu dobro vodila, ampak tudi s svojim razumom in taktnostjo tako z osebami duhovnega kot svetnega stanu dosegla, da je samostan v vsej deželi

zaslovel po imenitnosti. Njena pobožnost je bila zlasti usmerjena k čaščenju Presvete trojice, Kristusovega trpljenja, k božji materi Mariji in sv. Jožefu. Z visokimi odpustki je dala ustanoviti bratovščino Brezmadežne Božje matere Marije in sv. Jožefa in jo obdarila z visokimi odpustki. Vsem potrebnim je pomagala: nikogar ni odpustila praznega ali nepotolaženega. Kot opatinja je ne le, da je dala postaviti tri nove oltarje in kor v samostanski cerkvi, ampak je tudi povsem na novo uredila celoten samostanski trakt skupaj z vrtom. Pri samostanu je izboljšala še mnogo drugih stvari, že v prvem letu pa je povečala tudi letne prihodke samostana. V svoji poldrugo leto trajajoči slabosti je dala večkrat poklicati spovednika; tri dne pred smrtjo pa je ob 5. uri zjutraj, ko so vse svoje okoli bolniške postelje stoječe sestre skupaj ponižno odmolile, se je od njih poslovila z nekaterimi lepimi duhovnimi nauki in jim s križem v rokah podelila blagoslov in bila vpricho vseh sester prevedena. Pokopana je bila 23. decembra 1737 zvečer. Pokopal jo je takratni gorenjski arhidiakon grof Petazzi.⁵⁹

31. Na isti datum kot Marija Petričević je bila v samostanu preoblečena tudi **Marija Regina Pelko** iz Ljubljane, hči Urbana Pelka, hišnega mojstra hiše Turjaških v Ljubljani in njegove žene Marije, roj. Someregger. Bila je stara 15 let. Redovne zaobljube je opravila tudi na isti dan kot prejšnja.⁶⁰ Umrla je 18. decembra 1716 med dvanajsto in eno uro ponoči, v 63. letu starosti in 43. letu redovništva. Bolezen je prenašala zelo potrpežljivo.⁶¹

32. Leta 1671 je bila v samostan sprejeta, 12. julija istega leta pa je opravila slovesno prebleko **Ivana Franciška Lampfritzheim**, rojena v Münchnu (Bavarska), hči loškega (freisinškega) glavarja in freisinškega tajnega svetnika Matije Lampfritzheima ter njegove žene Marije Jakobine, roj. Taxberg. Bila je stara 16 let in je dobila redovno ime *Marija Angelika*. Na slovesnosti ob preobleki so bili poleg opatinje tudi gorenjski arhidiakon in kamniški župnik Mihael Furlan, pridigal pa je kapucin p. Angelik.⁶² Redovne zaobljube pa je naredila 24. avgusta 1672 ob 8. uri zjutraj po končanem noviciatu, v roke opatinje in v navzočnosti gorenjskega arhidiakona in župnika v Kranju Janeza Mihaela Ferrija, in sicer v spovednici v navzočnosti celotnega konventa.⁶³ Umrla je 31. julija 1700 je med 5. in 6. uro zjutraj v 45. letu starosti in 29. letu redovništva. Bila je dolgo časa bolna. V zadnjih tednih

⁵⁵ Kronika, str. 22, 23.

⁵⁶ MK, str. 30, 31.

⁵⁷ Verjetno Hrvaška; še zlasti, ker pri zapisu iz leta 1714, ko je bila izvoljena za opatinjo loškega samostana pri njenem nazivu piše: "baronica Stubiška" (po gradu Stubica v Hrvaškem Zagorju).

⁵⁸ Kronika, str. 23, 24.

⁵⁹ Mrliška knjiga, str. 54-59.

⁶⁰ Kronika, ibidem.

⁶¹ MK, ibidem.

⁶² Kronika, str. 24.

⁶³ Pripis na koncu vrstice pravi, da naj bi v prihodnje redovnih zaobljub ne opravljali več v spovednici, ampak v cerkvi pred glavnim oltarjem.

življenja je prejela sv. bolniško maziljenje in bila trikrat spovedana.⁶⁴

33. Istega leta je bila sprejeta in preoblečena tudi **Ana Marija Hohenwart** iz Gerksteina, hči Jurija Hohenwarta in njegove žene Marije Magdalene roj. Taller. Bila je stara 19 let. Dobila je redovno ime *Marija Suzana*. Redovne zaobljube je naredila skupaj s prej omenjeno.⁶⁵ Umrla je 19. maja 1714 med 16. in 17. uro popoldne kot opatinja. Za opatinjo je bila izvoljena leta 1706. Bolna je bila tri leta, in sicer je postajala mrtvoudna, tako da na koncu ni mogla premikati že nobenega uda več. Kljub temu se ni nad ničemer pritoževala in je vse prenašala v zaupanju v Boga. Pokopal jo je gorenjski arhidiakon Flachenfeld.⁶⁶

34. Leta 1671 je bila sprejeta in na dan sv. Ane (26. julija) v navzočnosti opatinje, loškega župnika Krištofa Karla Walterja in samostanskega spovednika z običajno slovesnostjo, pri kateri je imel pridigo v nemščini kapucin p. Angelik, preoblečena **Ana Kordula Ott**, hči Krištofa Otta iz Rožeka (Rosenthal) in njegove žene Sibile, roj. Schwab. Bila je stara 19 let; dobila je novo redovno ime *Marijana*. Redovne zaobljube je opravila po opravljenem noviciatu na praznik sv. Frančiška Asiškega (4. 10.) 1672; odlog zaobljub je bil posledica bolezni. Zaobljube je opravila v roke opatinje in v navzočnosti gorenjskega arhidiakona Hansa Mihaela Ferrija. Slovesnost je potekala v zakristiji ob 11. uri; pridigal je loški župnik Krištof Karl Walter.⁶⁷ Umrla je 31. decembra 1694 med 7. in 8. uro zjutraj. Bila je v 43. letu naravne starosti in 24. letu redovništva.⁶⁸

35. Leta 1672 je bila sprejeta zadnja redovniška kandidatka, ki jih je sprejela opatinja Agata Oberreger. To je bila **Ana Lukrecija**, grofica **Barbo**, z Reke (Rijeka / "St. Veit am Flam"). Bila je stara 16 let, bila pa je hči grofa Franca Karla Barba in Marije Felicite, roj. Ursini, grofice Blagajske. Preoblečena je bila 20. maja 1672 ob 11. uri v navzočnosti opatinje, gorenjskega arhidiakona Hansa Mihaela Ferrija (takrat že župnika v Kamniku) in samostanskega spovednika; pridigal pa je loški župnik Krištof Karel Walter. Dobila je redovno ime Marija Jožefa. Redovne zaobljube je naredila 20. avgusta 1673 v roke nove opatinje Regine Taller (za opatinjo kanonično izvoljena in potrjena 3. junija 1673), v navzočnosti gorenjskega arhidiakona Ferrija in celotnega konventa. Slovesnost je bila v zakristiji. Pridigal je (v slovenščini) kapucin p. Rupert.⁶⁹ Umrla je 18. novembra 1719 med 8. in

9. uro zjutraj; med sv. mašo prevedena z vsemi zakramenti po dolgotrajni bolezni. Bila je stara 62 let in bila je v 41. letu redovništva.⁷⁰

36. Leta 1674 je bila v starosti 16 let sprejeta v samostan **Katarina Kappus** z Zapric (von Steinbüchel), hči Jurija Kappusa in njegove žene Katarine, roj. Kos. Redovna preobleka je bila 18. novembra tega leta ob 11. uri v navzočnosti opatinje, gorenjskega arhidiakona Ferrija z običajno slovesnostjo, pri kateri je imel pridigo v slovenskem jeziku Pavel Bergamaš – loški mestni vikar in upravnik župnije v Stari Loki, ki je bil obenem tudi samostanski spovednik. Pri tem je dobila novo redovno ime *Marija Terezija*. Redovne zaobljube je po opravljenem letu noviciata naredila 24. novembra 1675 v roke opatinje in v navzočnosti omenjenega arhidiakona in celotnega konventa v spovednici z običajno slovesnostjo. Pridigal je (v slovenskem jeziku) samostanski spovednik mag. Pavel Bergamaš.⁷¹ Umrla je 6. marca 1720 ob 4. uri zjutraj med zvonjenjem avemarije v 60. letu starosti in 43. letu redovništva.⁷²

37. Leta 1676 sta bili v samostan sprejeti in sta na isti dan t.j. 13. septembra 1676 v navzočnosti gorenjskega arhidiakona Ferrija z običajno slovesnostjo, pri kateri je imel nemško pridigo kapucin p. Konrad, opravili redovno preobleko **Marija Cecilija Rasp** in **Marija Wurzer**. Prva je bila hči Hansa Jurija Raspa iz Sostrega (Osterwitz) in njegove žene Marije Lucije, roj. Kunstel. Ob preobleki je bila stara 17 let in je dobila novo redovno ime *Marija Beatrika*. Druga pa je bila doma pri Kostanjevici ob Krki in je bila hči Mihaela Wurzerja in njegove žene Elizabete, roj. Bučar (Puscharin). Ob preobleki je bila stara 16 let in je dobila novo redovno ime Marija Neža. Redovno zaobljubo pa sta opravili 14. septembra 1677, na praznik Povišanja sv. Križa, in sicer po končanem noviciatu v roke opatinje in v navzočnosti arhidiakona in celotnega konventa v spovednici z običajno slovesnostjo. Pridigal je loški mestni vikar in samostanski spovednik Pavel Bergamaš.⁷³ Marija Agnes Wurzer je umrla 12. junija 1688 okoli 7. ure zvečer po dveh mesecih hude bolezni. Bila je v 28. letu starosti in 12. letu redovništva. Med svojo boleznijo se je vsakih osem dni redno spovedovala ali še pogosteje. Bila je prevedena. Ko je zaslutila, da se bliža ura njenega odhoda, je dala hitro poklicati spovednika. Takoj ko je prišel, jo je pobožno spovedal in ko je sam sedel ob njeni postelji, je objela križ in ga prisrčno poljubila, goreče je molila in v zadnjem boju klicala Boga. Pokopal jo je Pavel Bergamaš.⁷⁴

⁶⁴ MK, str. 31, 32.

⁶⁵ Kronika, ibidem.

⁶⁶ MK, str. 43-45.

⁶⁷ Kronika, str. 25.

⁶⁸ MK, str. 29, 30.

⁶⁹ Kronika, str. 25, 26.

⁷⁰ MK, str. 47.

⁷¹ Kronika, str. 27.

⁷² MK, str. 48.

⁷³ Kronika, str. 27, 28.

⁷⁴ MK, str. 26, 27.

Marija Beatrika Rasp pa je umrla 12. septembra 1737 med drugo in tretjo uro popoldne v 77. letu starosti in 61. letu redovništva. Bila je zgled ostalim redovnicam v vseh vrtilinah in zlasti v potrpežljivem prenašanju bolezni. Dvajset polnih let je bila tudi zelo skrbna lekarnarka, ki je ni zanimalo nič drugega kot pomoč in dobro počutje ljudi. Poleg tega je bila 27 let magistra novink in v tem času je zgledno pripravila na redovno življenje enajst novink. Bila je tako ponižna, da je celo enkrat eno izmed novink kleče prosila, naj jo vsak dan ali najmanj enkrat na teden opozori na njene pogoste pomanjkljivosti. Pokopana je bila 14. septembra v samostansko grobnico.⁷⁵

38. Leta 1678 je bila v samostan sprejeta **Marija Rozalija Fidel** iz Ljubljane, hči Konrada Fidela von Treuenfeld in njegove žene Justine Livije, roj. Brugnot. Redovno preobleko je opravila 6. februarja ob 11. uri pred opatinjo in gorenjskim arhidiakonom Ferrijem v običajni slovesnosti, pri kateri je pridigal samostanski spovednik in tedaj že župnik v Sori (Seirach) mag. Pavel Bergamaš. Pri tem je dobila novo redovno ime *Marija Roza*. Redovne zaobljube pa je naredila po preteku noviciata, na cvetno nedeljo leta 1679 v roke omenjene opatinje in v navzočnosti omenjenega arhidiakona in celotnega konventa v spovednici z običajno slovesnostjo; pridigal je Pavel Bergamaš.⁷⁶ Umrla je 2. januarja 1740 ob četrtr na dve popoldne po mesecu dni bolezni zaradi telesne slabosti in starosti. Bila je v 78. letu starosti in v 62. letu redovništva. Bila je zelo vzorna redovnica. V vsem svojem življenju ni niti enkrat samkrat nikogar zavestno prizadela. Vse do svoje bolezni ni nikoli zanemarjala oz. izpustila samostanskih molitev in opravil, tako zjutraj kot tudi čez dan.⁷⁷

39. Leta 1678 je bila v samostan sprejeta **Marija Katarina**, grofica **Barbo**, hči grofa Bernarda Barba in njegove žene Helene, roj. Schernburg. Bila je stara 16 let. Redovna preobleka je bila 7. avgusta tega leta ob 11. uri v navzočnosti opatinje in gorenjskega arhidiakona Janeza Mihaela Ferrija z običajno slovesnostjo; pridigo (v nemškem jeziku) je imel nek pater jezuit; takrat je dobila tudi novo redovno ime *Marija Antonija*. Redovne zaobljube pa je po preteku noviciata opravila, 14. septembra 1679 ob 11. uri v roke opatinje Regine Taller, v navzočnosti gorenjskega arhidiakona in celotnega konventa; slovesnost je bila v spovednici. Pridigal je jezuit pater Sternesi.⁷⁸ Umrla je 26. novembra 1726 med 7. in 8. uro zjutraj. Bila je stara 63 let in v 47. letu redovništva.⁷⁹

40. Leta 1682 je bila v samostan sprejeta ba-

ronična **Izabela Terezija Moscon** z Brda (pri Kranju), hči barona Rudolfa Mascona z Ortneka (Hortenegg) in Ottensteina in njegove žene Marije Doroteje, roj. Ursini, grofice Blagaj. Bila je stara 20 let. Redovna preobleka je bila 4. januarja tega leta ob 11. uri pred opatinjo in gorenjskim arhidiakonom Ferrijem z običajno slovesnostjo; pridigal je (v nemščini) jezuit p. Gelb. Dobila je novo redovno ime *Marija Konstanca*. (Pri preobleki te novinke so začeli obredno striči lase pred glavnim oltarjem, preobleko pa opravljati v zakristiji. Vzrok je bil v na novo zgrajeni klavzuri, ki je onemogočala, da bi se tri osebe hkrati povzpele na nunski kor. Pred tem je bila ta slovesnost na nunskem koru). Redovne zaobljube je opravila 10. januarja 1683 ob 11. uri, po preteku noviciata, in sicer v roke opatinje in v navzočnosti omenjenega arhidiakona in celotnega konventa; pri slovesnosti je pridigal samostanski spovednik Pavel Bergamaš.⁸⁰ Umrla je 17. novembra 1713 med 11. in 12. uro dopoldne, v 52. letu starosti in 31. letu redovništva. Odlikovala se je po mrtvičenju telesa. Bila je bolna tri tedne.⁸¹

41. Istega leta je vstopila v samostan tudi **Marija Klara Kunstl** iz Polhovega Gradca, hči Marksa Antona Kunstla von Paumgartna ter gospoda Polhograjskega in njegove žene Johane Sibile, roj. baronice Gall. Takrat je bila stara 16 let. Preobleka je bila 24. maja 1682 ob 11. uri pred opatinjo, gorenjskim arhidiakonom Ferrijem; pri slovesnosti je v nemškem jeziku pridigal frančiškan – observant p. Anton Lazari. Dobila je novo redovno ime *Marija Serafina*. Redovne zaobljube je opravila 30. maja 1683 ob 11. uri v roke opatinje v navzočnosti arhidiakona Ferrija in celotnega konventa v spovednici; tudi pri tej slovesnosti je pridigal p. Anton Lazari.⁸² Umrla je 20. marca 1720 ob 11. uri v 53. letu starosti in 37. letu redovništva. Pokopal jo je novi samostanski spovednik Sebastijan Vodnik.⁸³

42. Petnajstega avgusta 1683 je vstopila v samostan **Benedikta Gemebunda Dolenc (von Buessfeld)** iz Thräenthala, hči Adama Dolenca (Dolentis), grofa Bussfeltskega, nekdanjega gospodarja in predsednika "na novo pridobljenega ozemlja" in njegove žene Eve Patientie, rojene Paradeiser. Bila je stara 15 let. V tem času je bila opatinja Marija Ehrenhaus. Redovna preobleka je bila 8. septembra istega leta ob 11. uri pred opatinjo in gospodom Perpetuom Klementom, dr. teologije, ki je bil gorenjski arhidiakon in župnik v Kamniku, z običajno slovesnostjo. Pridigal je (v nemškem jeziku) jezuitski pater Constans. Dobila je novo redovno ime *Marija Renata*. Redovna zaobljuba je bila 8. 12. 1684 ob

⁷⁵ MK, str. 53, 54.

⁷⁶ Kronika, str. 28.

⁷⁷ MK, str. 60.

⁷⁸ Kronika, str. 28, 29.

⁷⁹ MK, str. 49, 50.

⁸⁰ Kronika, str. 29, 30.

⁸¹ MK, str. 43.

⁸² Kronika, str. 30.

⁸³ MK, str. 48.

11. uri po v celoti končanem noviciatu; ta je potekala pred opatinjo, arhidiakonom in celotnim konventom. Pridiga je bila ob tej slovesnosti v slovenskem jeziku, imel pa jo je pater Celestin.⁸⁴ Umrla je 1731 po triintridesetih letih hude bolezni. Bila je v 63. letu naravne starosti in 48. letu redovništva. Bila je prevedena s svetimi zakramenti katoliške cerkve. Spominsko mašo prvega dne je bral samostanski spovednik Fervido Monitore. Pokopana pa je bila v grobnico pri glavnem oltarju.⁸⁵

43. Osemnajstega maja 1687 je v samostan vstopila **Marija Rozalija von Billichgrätz/Polhograjska**, hči Marksa Antona, barona Polhograjskega, prisednika kranjskih deželnih stanov, in njegove žene Ivane Sibile, roj. Gall. Preobleka je potekala pred tremi najstarejšimi sestrami v samostanu, ki so po smrti dotedanje opatinje Regine Taller opravljale službo samostanskih vikark: Marije Katarine, Marije Frančiške in Marije Ludovike. Redovno preobleko je opravila na nedeljo, 16. novembra 1687, med 11. in 12. uro že pred na novo izvoljeno opatinjo Marijo Frančiško Adelman in gorenjskim arhidiakonom Ferrijem z običajno slovesnostjo, pri kateri je imel pridigo v nemškem jeziku gvardijan kapucinskega samostana v Ljubljani p. Angelik. Bila je stara 16 let in je dobila novo redovno ime *Marija Frančiška*. Redovne zaobljube je naredila 21. novembra 1688 na praznik Marijinega darovanja v templju med 11. in 12. uro, v roke omenjene opatinje v navzočnosti gorenjskega arhidiakona Ferrija, in sicer v spovednici. Pri slovesnosti je pridigal (v nemškem jeziku) kapucin p. Martin.⁸⁶ Umrla je 20. aprila 1724 zvečer med 22. in 23. uro v 53. letu starosti in 37. letu redovništva.⁸⁷

44. Leta 1689 je vstopila v samostan **Marija Angelika Zanetti** iz Škofje Loke, hči Jerneja Zanettija in njegove žene Marije Jakobine, roj. Grundl. Bila je stara 16 let. Redovno preobleko je opravila 13. junija 1689 (praznik sv. Antona Padovanskega; med 11. in 12. uro) pred opatinjo in gorenjskim arhidiakonom Ferrijem z običajno slovesnostjo; (nemško) pridigo je imel gvardijan kapucinskega samostana v Ljubljani p. Samuel. Dobila je novo redovno ime *Marija Rozalija*. Redovne zaobljube pa je naredila 13. junija 1690 med 11. in 12. uro v roke omenjene opatinje in v navzočnosti loškega župnika Andreja Hudačuta in celotnega konventa, in sicer v spovenici. Pri slovesnosti je imel slovensko pridigo kapucin p. Alojzij.⁸⁸ Umrla je 4. novembra 1726 med tretjo in četrto uro zjutraj po dveh letih bolezni. Bila je stara 52 let in v 36. letu redovništva.

45. Dne 6. decembra 1690 je umrla gdč. **Katarina Maksimilijana Rasp**. Pokopal jo je Pavel Bergemaš v grobnico klaris. Na mrtvaški oder bi bila položena v klariškem habitu, če ne bi imela prej že pripravljenega habita iz Velesovega (dominikanskega). Omenjena gospodična si je prizadevala, da bi bila sprejeta v red sv. Klare, vendar je bila po dveh poskusih dvakrat zavrnjena, ker je v samostanu že bila njena rodna sestra; dveh rodnih sester pa samostan po klariških konstitucijah in pravilih ni smel sprejeti. Kljub temu pa je vztrajala v svoji odločitvi za redovni poklic, zato je zaprosila za sprejem v samostanu dominikank v Velesovem. Tako bi bila po štirih mesecih po vstopu v Velesovem že preoblečena v redovna oblačila. Vendar pa je pred redovno preobleko, kot je to v navadi, zapustila samostan, da bi vzela "dopust", med katerim bi se dokončno odločila za redovni poklic. V tem času pa je zbolela in umrla. Loški klariški samostan se je z namenom, da bi potolažil njeno žalostno mater, odločil da jo bo vzel vsaj po smrti medse. Zato je bila na večer dne ko je umrla, prinesena v zakristijsko kapelo, kjer so tudi sicer ležale na mrtvaškem odru redovnice tega samostana, naslednji dan pa so jo pokopali v klariško grobnico.⁸⁹

46. Avgusta leta 1692 je vstopila v samostan **Marija Cecilija Pistor** iz Gradca, hči Jeremije Pistorja, uslužbenca štajerskih deželnih stanov, in njegove žene Marije Sidonije roj. Hart. Bila je stara 18 let. Redovno preobleko je opravila 18. novembra 1692 ob 11. uri pred opatinjo, samostanskim spovednikom Pavlom Bergemašem. Pri tem je imel nemško pridigo gvardijan kapucinskega samostana v Ljubljani p. Angelik. Dobila je redovno ime *Marija Bernardina*. Redovne zaobljube pa je naredila po težavah z novim gorenjskim arhidiakonom 8. decembra 1693 v roke opatinje in v navzočnosti konventa ter spovednika Bergmaša kot zastopnika arhidiakona. Slovesnost je bila ob 11. uri v spovednici, pridigo v nemščini pa je imel kapucin z Ljubljane p. Leonard.⁹⁰ Umrla je 2. aprila 1751 med šesto in sedmo uro zjutraj v 77. letu življenja in 59. letu redovništva. Ta sestra je bila poseben primer resnične potrpežljivosti in najgloblje ponižnosti. V svoji bolezni namreč ni zmogla narediti niti koraka brez tuje pomoči, saj še palice ni mogla pobrati s tal. Tako je v glavnem ta čas preležala ali presedela. Kljub temu pa je hotela v vsem slediti samostanskemu urniku in je v postelji opravljala kako ročno delo. Pokopana je bila 3. aprila po opravljeni maši zadušnici in branju oficija. Pokopal jo je samostanski spovednik Matej Raspočnik.⁹¹

⁸⁴ Kronika, str. 10.

⁸⁵ MK, str. 50.

⁸⁶ Kronika, str. 35, 36.

⁸⁷ MK, str. 49.

⁸⁸ Kronika, str. 37, 38.

⁸⁹ MK, str. 27-29.

⁹⁰ Kronika, str. 40, 41.

⁹¹ MK, str. 63, 64.

*Zgodnejša upodobitev samostana klaris v Škofji Loki
Arhiv uršulinskega samostana Sveti duh pri Škofji Loki*

47. Enajstega septembra 1693 je bila v samostan sprejeta **Marija Terezija Siberau** iz Ljubljane, hči Jurija von Siberaua, nekdanjega uslužbenca kranjskih deželnih stanov ter davkarja (Dazinhaber) in njegove žene Marije Ane roj. Walter. Bila je stara 15 let. Redovna preobleka je bila 25. oktobra 1693 ob 11. uri pred opatinjo in gorenjskim arhidiakonom Jurijem Andrejem von Gallenfelsom (župnik v Mengšu) z običajno slovesnostjo, pri kateri je imel nemško pridigo ljubljanski kapucin p. Leonard; dobila je redovno ime *Marija Benedikta*. Redovne zaobljube je naredila 14. novembra 1694 ob 11. uri v roke opatinje in ob navzočnosti omenjenega arhidijakona, in sicer v zakristiji. Pridigo (nemško) je imel ljubljanski kapucin p. Amandus.⁹² Umrla je 22. novembra 1752 med 22. in 23. uro zvečer. Bila je v 75. letu starosti in 59. letu redovništva. Umrla je po treh dneh boleznj v izredno velikem potrpljenju. Vse življenje je bila zgled ne le naravne, ampak kar nebeške preprostosti, velikega potrpljenja in pobožnosti. Zaradi svoje starosti je bila opravičena peti v zboru, zato pa je vseskozi ponižno molila z govorno besedo. Večkrat je rekla: *"Kadar ne bom več mogla priti v kor, takrat bom umrla."* In to se je tudi zgodilo; četrty dan pred smrtjo res ni mogla več priti v kor. Pokopana je bila 24. 11.⁹³

48. Leta 1696 sta vstopili v samostan dve dekleti, ki sta opravili 21. oktobra redovno preobleko z običajno slovesnostjo; nemško pridigo je imel p. Sigenheimer. Prvo dekle je bila **Ana Terezija Ganser** iz Ljubljane, hči Gregorja

Ganserja, advokata kranjskih deželnih stanov pri ograjnem sodišču, in njegove žene Ane Doroteje, roj. Kacinar. Bila je stara 16 let, dobila pa je redovno ime *Marija Hortulana*. Umrla je 11. januarja 1758 kmalu po 12. uri opoldne po šestnajstih dneh boleznj v 78. letu starosti in 62. letu redovništva.⁹⁴

49. Druga pa je bila **Katarina Klara Lukančič** iz Žič, hči Janeza Jožefa Lukančiča, dvornega sodnika v Žičah in njegove žene Marije Maksimilijane, roj. von Dienersperg. Bila je stara 16 let. Dobila je redovno ime *Marija Klara*. Obe sta naredili redovne zaobljube 17. novembra 1697 po preteku noviciata v roke opatinje in v navzočnosti omenjenega samostanskega spovednika in celotnega konventa; pri slovesnosti je imel (slovensko) pridigo jezuit pater Paradižič.⁹⁵ Umrla je 11. marca 1740 okrog tri četrt na eno popoldne po šestih tednih telesne slabosti in hudih zbadanj. Stara je bila 60 let in v 44. letu redovništva. Bila je vse življenje ponižna, miroljubna in vdana pokorščini. Dolgo je opravljala težavno službo samostanske kuharice.⁹⁶

S tem se konča predstavitev prvega dela Kronike in Mrliške knjige loških klaris; obsega zapise o vstopih redovnic v 17. stoletju. Opaziti je, da se območje, s katerega so prihajala dekleta – bodoče redovnice – v loški samostan razteza od Bavarske prek Koroške in Kranjske (največ, kar je razumljivo) vse do Istre in Hrvaške; po stanovski strukturi prevladujejo meščanke, čeprav je bilo nekaj tudi deklet iz pomembnih plemiških rodbin.

⁹² Kronika, str. 41, 42.

⁹³ MK, str. 65.

⁹⁴ MK, str. 68.

⁹⁵ Kronika, str. 43, 44.

⁹⁶ MK, str. 61.

UDK 316.343.35(497.4 Negova)
347.44:323.34(497.4 Negova)

Pogodbe med gosposčino Negova in podložniki o opravljanju tlake

BORUT HOLCMAN

mag., asistent, Univerza v Mariboru, Pravna fakulteta, Mladinska ulica 9, SI-2000 Maribor

IZVLEČEK

Avtor v svojem sestavku obravnava pogodbe o reluciji tlake podložnikov gosposčine Negova v obdobju pravnega absolutizma. Obdobje od 1792 do 1840 je obdobje, ko je veljala jožefinska zakonodaja, v času cesarja Jožefa II. sicer naklonjena kmetu, vendar po njegovi smrti velikokrat interpretirana na njegovo škodo.

Pogodbe pomenijo poskus urejanja odnosov med gosposčino in podložniki. Kažejo na to, da je bil sistem naravn in trojno korist, in sicer v korist države ter neposredno korist gosposčine in podložnikov.

Prikazana je struktura pogodb in komentirana vsebina glede na zakonodajo, ki kažejo prizadevanja države na tem področju.

ABSTRACT

CONTRACTUAL AGREEMENTS ON STATUTE LABOUR BETWEEN NEGOVA LANDOWNERS AND THEIR SERFS

This paper describes contractual agreements on the payments made instead of the statute labour on the Negova estate in the period of legal absolutism. The period between 1792 and 1840 gave rise to Franz Josef's legislation. Although farmer-oriented under his rule, the legislation was misused after the monarch's death.

These agreements represent an attempt to set up formal relations between landowners and their serfs. They also point to the system's triple benefit; it was beneficial to the state and directly to landowners and serfs.

This paper explains the structure of the contracts and comments on their contents with regard to the legislation, revealing the state's efforts in this field.

V priročniku za gospodarske urade Lindenbichel definira tlako¹ in pravi: "tlaka so različne

storitve, ki jih je bil podložnik dolžan opraviti svojemu zemljiškemu gospodu, na vsakokratno zahtevo in velikokrat na očitno lastno škodo."² Tlaka je bila redna, urbarialna obveznost podložnikov do zemljiškega gospodarstva. Glede te je že zgodaj prevladalo mnenje, da so jo podložniki od vseh obveznosti najteže prenašali.³ Ta ob-

¹ Prim. Johann Nepomuk Rainer von Lindenbichel, Handbuch zur Geschäftsführung der Wirtschafts-Aemter überhaupt, und mit besonderer Rücksicht auf Inner-Oesterreich und Illyrien, Klagenfurt 1837, str. 40. Načini opravljanja tlake. **Vozna in osebna tlaka.** Vozna tlaka z enojno ali dvojno vprego, glede na krajevno navado, s konji ali voli. **Osebna tlaka** je dvojna, in sicer **ročna** in **posebna** (prim. Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1996, str. 81) – **predvsem prenašanje pošte.** Neodmerjena in odmerjena, nadalje definirana in **nedefinirana.** Neodmerjeno tlako je lahko gospod zahteval kadar koli in za kar koli, ta oblika je bila odpravljena s patentom 1778. leta. Od tega leta dalje je bila dovoljena le odmerjena tlaka, s tem da je gospod lahko zahteval, da so njegovi podložniki prišli na tlako le določeno število dni v tednu. Z dvornim dekretom, ki je bil izdan 15. julija 1780, je bila določena odmerjena tlaka. Le-ta je tisto, kar je lahko gospod od svojega podložnika zahteval za potrebe zidave, košnje, žetve, lova itd. K drugi vrsti tlake gospod podložnika ni smel siliti. Pri neodmerjeni in nedefinirani tlaki pa je imel gospod na razpolago nasprotno zahtevati od podložnika vsakovrstno tlako za svoj gospodarski obrat (dekret dvora z dne 6. marca 1783). Odmerjeno tlako je določil isti dekret dvora z dne 6. marca

1783, ki pravi, da je le-ta točno določena. Podložnik je bil tako dolžan požeti točno določeno število snopov, ali pokositi točno določen travnik, posekati toliko in toliko sežnjav drv in gospod ni smel zahtevati nobene druge tlake, niti le-te povečati.

² Johann Nepomuk Rainer von Lindenbichel, n.d., str. 39 ("Die Roboten (Frohnen) sind Dienstleistungen verschiedener Art, welche der Unterthan seinem Grundherrn, oft sogar auf jedesmaliges Verlangen, und zum offenbaren Nachteil seiner eigenen Wirtschaft leisten mußte").

³ Prim. Franz Joseph Schopf, Die Grundobrigkeiten im Lande Steiermark, deren Wirkungskreis und Amtshandlungen. Aus den gesetzlichen Vorschriften zum Gebrauche der Gültensbesitzer und Beamten. 1. zvezek (Die Rechte und Pflichten aus dem Unterthänigkeits- und Grundbarkeitsverbände), Graz 1845, str. 250, § 231 "Die Staatsverwaltung erkannte die schwere Last des Grundbesitzers, der einen Zug nur für den Grundherrn zu halten, bemüßigt gewesen".

veznost je izhajala iz patrimonialnosti in bila večkrat prepuščena samovolji zemljiškega gospoda. Deželni knez *ex iure regio* nanjo ni imel posebnega vpliva, absolutističnim vladarjem pa je po več poskusih kljub temu uspelo vplivati na to obveznost (skladno z odredbo in dekretom dvora je gosposčina smela od podložnikov zahtevati tlako le takrat, če je bila ta pravica z listinami izpričana, ali pa jo je gosposčina trideset let nepretrgano zahtevala od podložnikov. Prenovljeni urbar je bil bistveni instrument, ki je odločal o pravici zahtevati tlako, vendar samo toliko, če so fasijo, ki je bila osnova za tlako, obenem podpisali gosposčina in podložniki).⁴ Ta se je v obdobju cesarice Marije Terezije kazala predvsem v zaščiti kmeta pred samovoljo zemljiškega gospoda, čeprav so privilegiji zemljiških gospodov ostali nedotaknjeni. Sin Marije Terezije, cesar Jožef II. se je popolnoma zavedal pomembnosti in vrednosti kmečkega stanu in tako brezobzirno nastopil proti privilegijem zemljiških gospodov.⁵ Mell v zvezi s tem ugotavlja, da je cesar odpravljaj vse, kar ni bilo v skladu z izvajanjem njegovih idej, in to ne glede na to, ali je zadeva, ki jo je odpravljaj, imela kakršno koli pravno ozadje (privilegiji).⁶ Vsa ta prizadevanja pa so povzročila napačno interpretacijo, saj so podložniki menili, da želi cesar odpraviti tlako in se zato niso želeli pogajati. Živeli so, tako pravi Mell, "v utvari, da želi cesar kmalu odpraviti tlako ali je to že tako ali tako storil."⁷ Vendar pa je cesar kmetom, ne oziraje se na zgodovinske pravice zemljiških gospodov, na podlagi zakonov želel omogočiti le neodvisnost, zato tudi vsi predpisi, ki jih je izdal v zvezi z robotnim patentom. Z robotnim patentom⁸ je cesarica določila način in obseg tlake ter cesar z dekretom dvorne pisarne z dne 28. septembra 1781⁹ postopke in vsebino, ki jih je bilo v zvezi s sestavljanjem relucijskih pogodb med gosposčino in njenimi podložniki treba upoštevati.

Po smrti cesarja Jožefa II. je reformna za-

konodaja večinoma ostala veljavna, vendar je bila restriktivno interpretirana in uporabljena. Med tem ko so v obdobju vladanja cesarice Marije Terezije in cesarja Jožefa II. državni organi v spornih zadevah med gosposčinskimi in podložniki največkrat odločili v prid zadnjih, so bili pod vladavino njihovih naslednikov skoraj vsi postopki rešeni v prid gosposčinskih.¹⁰

28. septembra 1781 je cesar Jožef II. z dekretom dvorne pisarne¹¹ predpisal postopke in vsebino pogodb v zvezi s tlako podložnikov. Predpis upošteva možnost zemljiškega gospodarstva, da zahteva opravljanje tlake *in natura*, kolikor pa bi se odločilo za pogodbeno ureditev obveznosti podložnikov, so za "veljavnost morale imeti naslednje elemente:

1. pogodba je smela biti sklenjena največ za tri leta, v nasprotnem (za daljši čas) je bilo potrebno dovoljenje deželnih uradov;

2. pogodba je morala biti izstavljena v dveh izvodih in oproščena pristojbine, za vsako pogodbeno stran je moral biti po en izvod;

3. gospodarja kmetije, ki je po sklenitvi pogodbe prevzel kmetijo, pogodba ni obvezovala, vendar je bil dolžan opravljati tlako;

4. če sta pogodbeni stranki dosegli soglasje, da bosta sklenili pogodbo za daljše obdobje oziroma celo za vselej, je bilo pogodbo treba predložiti kresiji, le-ta pa jo je morala posredovati deželnemu uradu v potrditev in preverbo, ali niso morda podložniki s pogodbo oškodovani glede tlake oziroma njene vrednosti."¹²

Pogodbe

V arhivu gosposčine Negova, ki ga hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru,¹³ hranijo za obdobje od 1792 do 1840 pogodbe, ki jih je gosposčina sklepala s svojimi podložniki za obdobje treh let, za katere pravi Mell, da so bile predhodnica relucije tlake.¹⁴ Izhodišče razprave so pogodbe gosposčine Negova, ki jih je gosposčina sklepala s svojimi podložniki in kmeti. Navadno jih je sklepala za tri leta, le v primeru urada Verjane, kjer je bil 21. oktobra 1807 sklenjen "*ein widerrechtlicher Abolutions Contract*", za obdobje od 1807 do 1835 v arhivu ni pogodbe, saj v preambuli pogodbe za obdobje 1835-1838 govori o vzroku "*von den Ketzern der Herrschaft Negau*."¹⁵ Neredko je zemljiško

⁴ Odredba dvora z dne 6. septembra 1777. Dekret dvora z dne 2. junija 1783.

⁵ Prim. Fritz Posch, Bauer und Grundherrschaft, v: Der Steirische Bauer, Leistung und Schicksal von der Steinzeit bis zur Gegenwart, Steirische Landesausstellung, Graz 1966, str. 51.

⁶ Prim. Anton Mell, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Josef II., Nach den Acten dargestellt, Graz 1901, str. 211.

⁷ Glej op. 6.

⁸ Robotni patent z dne 5. decembra 1778.

⁹ Dekret dvorne pisarne z dne 20. septembra 1781. Intimat štajerskega gubernija z dne 5. oktobra 1781. Znova je bil dekret objavljen z Odredbo štajerskega gubernija z dne 18. julija 1787. Prim. Johann Tschinkowitz, Darstellung des politischen Verhältnisses der verschiedenen Gattungen von Herrschaften zur Staatsverwaltung, zu ihren Beamten und Unterthanen in der k. k. österreichischen Monarchie, mit besonderer Rücksicht auf die Provinzen Steyermark, Kärnten und Krain, Grätz 1827, str. 339-340.

¹⁰ Prim. Georg Grüll, Bauer, Herr und Landesfürst, Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 8, Graz 1963, str. 442-603.

¹¹ Prim. opombo št. 9.

¹² Anton Mell, n.d., str. 207. Prim. še: Johann Tschinkowitz, n.d., str. 339-340.

¹³ Pokrajinski arhiv Maribor, Gosposčina Negova 1543-1941, sig. 1911111, Pogodbe o opravljanju tlake med gosposčino in podložniki za obdobje 1792-1838, arhivska enota 158.

¹⁴ Anton Mell, n.d., str. 207.

¹⁵ Gosposčine so lahko proti podložnikom, ki so se upirali oprav-

gospostvo s svojimi podložniki sklepalo pogodbe za dobo enega leta. Te je potem navadno tudi podaljšalo za dobo treh let. Po preteku treh let je gosposčina navadno sklepala novo pogodbo. To se je zgodilo pred iztekom triletja ali po njem in je skladno z določilom dekreta dvorne pisarne, ki je za daljše obdobje predvideval soglasje deželnega urada. Nekatero pogodbo so imele dodano klavzulo, da se po treh letih preprosto podaljšajo, kolikor se ne bi ugotovilo, da pogodbe ni mogoče izpolniti, ali bi bila le-ta sklenjena protipravno (widerrechtlich).¹⁶ Pri sestavi pogodb so sodelovali kresijski uradi, kar je določal dekret dvorne pisarne iz leta 1789 in odredba dvorne pisarne iz leta 1821.¹⁷

Pogodbe, ki jih je sklepala gosposčina s svojimi podložniki in so upoštevane v tej razpravi:¹⁸

- 1) 1793-1795, sklenjena za obdobje treh let ("auf die drey ununterbrochene Jahre '793, '794 et '795", ... "Zwischen der Hochgräflich Excellenz Ferdinand Trautmansdorffischen herrschaft Negau in Untersteuer Eines dann ihrem unterthänigen Gemeinde zu Negaudorf"), sklenjena z občinami (občina: v tem primeru verjetno skupnost gospodarstev in gospodarjev);¹⁹
- a) 15. novembra 1792 za občino Ivanjševci;
- b) 15. novembra 1792 za občini Kunova in Spodnji Ivanjci;
- c) 15. novembra 1792 za občino Lastomerci;
- d) 15. novembra 1792 za občino Negovska vas;
- e) 15. novembra 1792 za občino Očeslavci;
- f) 15. novembra 1792 za občino Radvenci in
- g) 15. novembra 1792 za občino Zgornji Ivanjci.

ljati tlako ravnale skladno s podložniškim patentom z dne 1. septembra 1781. Če opomini niso zalegli ali imeli želenega učinka, je bila kresija dolžna proti takim brez odlašanja posredovati ter kolovodje in hujskače iz vsake vasi ali odseliti ali primerno kaznovati, preostale upornike pa prisiliti v opravljanje tlake, po potrebi tudi z vojaško asistenco (115) z vsemi za te primere predpisanimi prisilnimi sredstvi, med katerimi so tudi udarci s palico (robotni patent z dne 5. decembra 1778, § 5. Dekret dvora z dne 30. maja 1783).

¹⁶ "6ens. Wenn nach verlauf dieser 3 Jahre sowohl die Herrschaft, als die Unterthanen mit gegenwärtigen Kontrakte zufrieden seyn sollten, so soll auf Ansuchen der Unterthanen so auch hiefuro wieder bey dieser kontrakte belassen werden können, in welchen Falle sohin wieder ein neuer wiederrechtlicher Kontrakt abgeschlossen würde, – sollte aber die Herrschaft oder die Unterthanen nach veraluf dieser Drey Jahre es verzichten, zur Natural Roboth zuruck zukehren, so stehet dies, wie es sich ohnehin von selbst verstehet, beyden theilen frey."

¹⁷ Dekret dvorne pisarne z dne 24. avgusta 1789. Odredba dvorne pisarne z dne 9. novembra 1821, št. 31749. Prim. Franz Joseph Schopf, n.d., str. 269, § 252.

¹⁸ Pokrajinski arhiv Maribor, Fond Gosposčina Negova 1543-1941, AŠ 158.

¹⁹ Prim. Sergij Vilfan, Soseske in druge podeželske skupnosti, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 2. zv. Družbena razmerja in gibanja, DZS, Ljubljana 1980, str. 10.

2) 1796-1798, sklenjena za obdobje treh let (1796, 1797 und 1798) za občine:

a) 4. februarja 1796 za nemški urad (občine Mahovci, Nasova, Lomanoše, Plitvice, Lutverce in Police);

b) 31. decembra 1795 z občinami Negovska vas, Očeslavci, Stavešinci, Lastomerci, Ivanjševci, Radvenci, Benedikt in Kunova.

3) 1798-1801, sklenjena za obdobje treh let (von 1. Jänner 1798 bis dachin 1801):

a) 22. februarja 1798 za občini Koračice in Rakovci;

b) 9. marca 1798 je bila sklenjena pogodba za občino Iljaševci in je veljala od 1. januarja 1798 do leta 1801.

4) 1808-1810 je bila sklenjena za obdobje treh let:

a) 30. maja 1807 z občino Iljaševci;

b) 2. junija 1807 za občini Koračice in Rakovci;

c) 17. junija 1807 za občine Smolinci, Sv. Jurij in Hvaletinice;

d) 24. junija 1807 za občini Moravce in Gibino;

e) 27. oktobra 1807 za nemški urad (občine Mahovci, Nasova, Lomanoše, Plitvice, Lutverce in Police). *To pogodbo so 31. januarja 1811 podaljšali za naslednje triletje – 1811-1813;*

f) 21. oktobra 1807 za občino Verjane;

g) 24. novembra 1807 za občine Negovska vas, Očeslavci, Stavešinci, Lastomerci, Ivanjševci, Radvenci, Benedikt in Kunova.

5) 1814 – pogodbe sklenjene za eno leto ("auf ein Jahr"), po letu dni podaljšane:

a) 4. januarja 1813 je bila sklenjena pogodba za leto 1814 za nemški urad (z občinami Mahovci, Nasova, Lomanoše, Plitvice, Lutverce in Police);

b) 14. oktobra 1813 je bila sklenjena pogodba za eno leto z občinama Moravci in Gibina, *ki pa je bila podaljšana 20. decembra 1816 za leto dni in sicer za leto 1817;*

c) 5. januarja 1814 je bila sklenjena pogodba za eno leto (1814) z občinami Negovska vas, Očeslavci, Stavešinci, Lastomerci, Ivanjševci, Radvenci, Benedikt in Kunova;

d) 3. februarja 1814 je bila za leto dni sklenjena pogodba z občino Iljaševci *in je bila podaljšana 4. decembra 1816 za leto 1817.*

6) 1819 pogodbe sklenjene za eno leto ("auf ein Jahr"), po letu dni podaljšane:

a) 24. decembra 1818 z občinami Negovska vas, Očeslavci, Stavešinci, Lastomerci, Ivanjševci, Radvenci, Benedikt in Kunova;

b) 24. decembra 1818 za Stročjo vas;

c) 24. decembra 1818 za nemški urad (občine Mahovci, Nasova, Lomanoše, Plitvice, Lutverce in Police);

d) 3. januarja 1819 z občino Iljaševci, *ki pa je bila podaljšana 3. januarja 1820 za leto 1820, 23. septembra 1820 za leto 1821, 4. januarja 1823 za leto 1823 in 12. januarja 1826 potrjena za leta 1824-1825 in podaljšana za triletje od 1826 do 1828;*

e) **8. januarja 1819** je bila podpisana pogodba z občinama Moravci in Gibina;

f) **24. decembra 1820** z občinami Smolinci, Sv. Jurij in Hvaletince in je veljala za leto 1819 in naprej (za nazaj in za naprej).

7) 1827-1829 za tri leta:

a) **28. decembra 1826** za Stročjo vas;

b) **28. decembra 1826** za občini Moravci in Gibina in

c) **28. decembra 1826** za občine Smolinci, Sv. Jurij in Hvaletince.

8) 1832, 1833, 1834 triletna pogodba:

a) **13. decembra 1831** z občinami Negovska vas, Očeslavci, Stavešinci, Lastomerci, Ivanjševci, Radvenci, Benedikt in Kunova.

9) 1834, 1835, 1836 triletna pogodba:

a) **27. februarja 1834** z občinama Moravci in Gibina.

10) 1835, 1836, 1837 triletna pogodba:

a) **6. maja 1835** z občino Stročja vas;

b) **6. maja 1835** za nemški urad (občine Mahovci, Nasova, Lomanoše, Plitvice, Lutverce in Police);

c) **31. julija 1835** z občino Verjane.

11) od 1. 1. 1838 do 31. 12. 1840 sklenjena triletna pogodba med gosposčino, podložniki in kmeti (... Unterthanen und Bauern vom Amte ...):

a) **29. decembra 1837** za urad Stavešinci;

b) **3. januarja 1838** za urad Lastomerci;

c) **3. januarja 1838** za urad Ivanjševci;

d) **4. januarja 1838** za urad Negovska vas;

e) **8. januarja 1838** za urad Lomanoše;

f) **8. januarja 1838** za urad Benedikt;

g) **12. januarja 1838** za urad Stročja vas;

h) **21. januarja 1838** za urad Očeslavci;

i) **1. februarja 1838** med gosposčino in podložniki iz občin Moravci in Gibina;

j) **16. marca 1838** med gosposčino in podložniki iz občin Koračice in Rakovci;

k) **20. marca 1838** za urad Verjane;

l) **22. marca 1838** med gosposčino in podložniki občin Smolinci, Sv. Jurij in Hvaletinci;

m) **24. marca 1838** za nemški urad (iz občin Mahovci, Nasova, Lomanoše, Plitvice, Lutverce in Police).

Pogodbe, ki jih je sklepala gosposčina s posameznimi občinami oziroma podložniki in kmeti, so med drugim zanimive tudi zaradi tega, ker je pri razpravah o reluciji tlake sodeloval grof Karel Trautmansdorf, ki je bil ob nastajanju podložniškega patenta in razprav predsednik deželnih stanov²⁰ in lastnik gosposčine Negova. Ugotovitve, koliko je njegovo sodelovanje vplivalo na oblikovanje pogodb v sami gosposčini, so stvar druge raziskave. Besedila pogodb in ohranjeni osnutki pogodb pričajo o tem, da je bil sam, pa tudi njegovi nasledniki, kot državni uradnik prepričan, da je abolicijski sistem koristen za državo. Kot lastnik gosposčine

pa je bil tudi prepričan, da je ta sistem za gosposčino in podložnike koristen.²¹ Devetinštrideset pogodb, ki jih je gosposčina sklepala s posameznimi občinami, z več občinami skupaj, z uradi – predvsem moramo omeniti nemški urad, kamor so sodile občine – skupnost gospodarstev in gospodarjev – Mahovci, Nasova, Lomanoše, Plitvice, Lutverce in Police, ter podložniki in kmeti posameznega urada ("... Unterthanen und Bauern vom Amte ..."), pričajo o pomenu tlake za gosposčino in hkrati o vplivu države na urejanje odnosov med gosposčino in podložniki v zvezi s tlako.

V naslednjih poglavjih bom skušal na podlagi priročnika, ki ga je za zemljiška gospodarstva pripravil Schopf,²² in na podlagi pogodb gosposčine Negova, ko sta bila upravnika Alojz Sentscher in Kajetan Schluetenberg – ta je bil od leta 1820 dalje najemnik gosposčine – predstaviti in analizirati vsebino posameznih pogodb.

Struktura pogodb

Vse pogodbe imajo te elemente:

1. stranke pogodbenega posla (gosposčina in podložniki (kmetje) določene občine);

2. namen pogodbe;

3. veljavnost pogodbe;

4. obveznosti, ki izhajajo iz pogodbenega dogovora – 156 dni:

a. ročna tlaka;

i. preja,

ii. lovna,

iii. ribolov,

b. vozna tlaka;

c. posebna tlaka;

5. preračun tlake;

6. določila v zvezi z opravljanjem tlake;

a. dolgi dnevi (od jurjevega do mihaelovega);

b. kratki dnevi (od mihaelovega do jurjevega);

c. delavci in vprega, ki so jih podložniki dolžni poslati na tlako;

d. redna in izredna vozna tlaka;

7. plačilo robotnine (na jurjevo in mihaelovo);

8. izjema – v primeru ognja, potresa in v drugih izrednih primerih;

9. končne določbe in datum sklenitve pogodbe;

10. podpisi obeh pogodbenih strank in prič.

Stranke pogodbenega posla

V primeru gosposčine Negova sta bili stranki dve: gosposčina oziroma lastnik ali najemnik gosposčine na eni ("*Zwischen der Hochgräflich Excellenz Ferdinand Trautmansdorfschen herr-*

²⁰ Prim. Anton Mell, n.d., str. 205.

²¹ Prim. Anton Mell, n.d., str. 205.

²² Franz Joseph Schopf, n.d.

*schaft Negau*²³ ali "... zwischen der Herrschaft Negau und respective der dermahligen Pachtung eines ..." in podložniki oziroma kmetje posameznih občin oziroma uradov na drugi strani ("... ihrem unterthünigen Gemeinde zu Negaudorf. Andertheils ..." ali "... dann der dießherrschafftlichen Unterthanen der Gemeinden ...", ali "... dann der unterfertigten Unterthanen und Bauern vom Amte ..."). Gosposčina se je lahko s podložniki, ki so bili dolžni opravljati tlako, dogovorila, da se za določen čas ali kar trajno spremeni način opravljanja te obveznosti. Tovrstne pogodbe so bile lahko le soglasne ("... ganz dem freiwilligen Einverständnisse zwischen Grundherrschaft und Unterthan zu überlassen ..."),²⁴ prisila z ene ali druge strani je izključevala veljavnost sklenjenega posla.²⁵

V arhivu gosposčine za posamezne občine in urade so predlogi pogodb, ki jih je gosposčina predložila podložnikom ("*Roboth Vergleichs Entwurf*"). V predlogu iz leta 1807 (17. junij) za občine Smolinci, Sv. Jurij in Hvalence podložniki niso sprejeli določila, s katerim bi bili dolžni opravljati ročno tlako v dominikalnih vinogradih in tovoriti vino ter desetinsko žito. V dodatku k predlogu je mogoče razbrati, da so podložniki dosegli spremembo teh členov pogodbe. Odpravljen je bil tudi člen o veljavnosti – trajanju in podaljšanju pogodbe.

Namen pogodbe

Triletna nepreklicna pogodba o opravljanju tlake, pri čemer enoletna obveza skladno z robotnim patentom ni smela presegati 156 dni ("*... einer jährlichen Schuldigkeit gm 156 Tage Naturalrobotstagen Rectificirt sind...*" ali "*... 156 Zug und Handrobottage ...*"). Z robotnim patentom je bilo določeno najvišje število dni v tednu in v letu, tako da je bilo vsakemu posestniku kmetije, ki je bil dolžan tlako (bili so tudi taki, ki niso bili dolžni) odmerjeno 156 dni na leto.²⁶ Tri dni v tednu, samo za tiste, ki so pred robotnim patentom opravljali dnevno ali pet

oziroma štiri dnevno tlako v tednu. Podložnik, ki je imel več kakor eno hube (tako robotni patent) in to izpričano s potrdilom o zakupu in isto vpisno številko v popisu letnih dajatev zemljiškemu gospostvu (Stiftregistru), torej posestnik ene hube in pol, je bil dolžan opravljati tlako samo od ene same hube, kajti robotni patent, dvorni dekret in intimat štajerskega gubernija ne poznajo primera ene hube in pol.²⁷ Manjši posestniki (pol hube) so bili dolžni opravljati tlako dan in pol v tednu, najmanjši posestniki (četrt hube) le 39 dni v letu.²⁸ Če je prenovljeni urbar predvideval več kakor 156 dni, gosposčina od podložnikov ni mogla zahtevati več,²⁹ kakor je bilo predpisano z robotnim patentom z dne 5. decembra 1778.³⁰ Patent v §2 jasno razlikuje med podložniki, ki so bili pred uveljavitvijo patenta dolžni opravljati tlako vse dni, ali pet dni oziroma štiri dni, ali sicer manj dni vendar več ur na dan, patent pa ni veljal za podložnike, ki so že pred uveljavitvijo patenta opravljali tlako tri ali manjše število dni v tednu in seveda manj ur na dan, kakor jih je patent predvidel.³¹

27 Dekret dvora z dne 2. junija 1783; Dekret dvora z dne 11. avgusta 1783; Intimat štajerskega gubernija z dne 3. septembra 1783; Dekret dvorne pisarne z dne 11. avgusta 1783; Dekret dvorne pisarne z dne 5. decembra 1808.

28 Dekret dvora z dne 25. aprila 1784; Intimat štajerskega gubernija z dne 4. maja 1784.

29 Zemljiški gospodje so bili vsakemu podložniku dolžni izročiti seznam obveznosti (Stiftbüchel, Blaznik – posebne knjižice, prim. Pavle Blaznik, Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva, v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, 2. zv. Družbena razmerja in gibanja, DZS, Ljubljana 1980, str. 270). To je tisti dokument, v katerem so bile zapisane dajatve, ki jih je bil podložnik dolžan gosposčini iz naslova urbarialnih dajatev, kakor tudi vse, kar je bil občasno dolžan storiti ali dati. Knjižica se je morala ujemati s prenovljenim urbarjem, tako da je bilo pri podložniku skladno z dekretom dvorne pisarne z dne 5. decembra 1778 in okrožnico štajerskega gubernija z dne 19. januarja 1779 mogoče preveriti dajatve, ki so bile že opravljene ("*...ein zettl erhalten wird ...*") in tudi zaostanke. V tem zvezku naj ne bi bile samo dajatve v naravi in še posebej dolžnost tlake (odredba štajerskega gubernija z dne 19. septembra 1782). Gosposčine in veleposestniki so dolžni na prvem listu podložniške posebne knjižice zapisati celotne zemljiškosposke dajatve (Skladno z odredbo štajerskega gubernija, ki je izšla 11. marca 1798, je bilo odrejeno, da je poleg tega treba v eni in isti knjižici navesti vse dajatve. Po predpisih, ki so stopili v veljavo po letu 1820 je bilo treba imeti posebno davčno knjižico, ker je pobiranje davkov stvar okrajnih gosposk).

30 Tako imenovani pomožni dnevi in druge tako ali drugače imenovane postranske pomoči, kakor sajenje zeljnih in tobačnih sadik, priprava konoplje, dolge vožnje, predenje, lovski tlaki itd., se poleg v patentu določenih dni ne smejo zahtevati, temveč samo skladno z patentom (Odredba dvora z dne 15. januarja 1784, robotni patent).

31 Robotni patent z dne 5. decembra 1778, § 2. Ko so bili dnevi krajši, sta vozna in ročna tlaka, se pravi od 1. oktobra do zadnjega, 31. v mesecu marcu, trajali po osem ur; ko so bili dnevi daljši, se pravi od 1. aprila do zadnjega, 30. v mesecu septembru, pa po dvanajst ur. V osemurno tlako je bilo treba vštetiti

23 Pogodbe za posamezne občine za triletje 1793-1795, od 1796 dalje govori preambula o najemu gosposčine in najemniku kot stranki v postopku.

24 Johann Nepomuk Rainer von Lindenbichel, Handbuch zur Geschäftsführung der Wirtschafts-Aemter überhaupt, und mit besonderer Rücksicht auf Inner-Oesterreich und Illyrien, Klagenfurt 1837, str. 45. Dvorni dekret z dne 19. decembra 1790, 21. junij 1793 in 28. junij 1800.

25 Dekret dvorne pisarne z dne 24. novembra 1781. Dekret dvorne pisarne z dne 14. aprila 1783. Dekret dvora z dne 2. junija 1783. Odredba dvorne pisarne z dne 21. junija 1784. Okrožnica štajerskega gubernija z dne 3. julija 1784. Dekret dvora z dne 21. junija 1793. Dekret dvora z dne 19. decembra 1790. Intimat štajerskega gubernija z dne 29. decembra 1790. Sklep dvora z dne 28. junija 1800. Dekret dvorne pisarne z dne 3. junija 1803. Prim. Franz Joseph Schopf, n.d., str. 266.

26 Robotni patent z dne 5. decembra 1778.

Vozna in osebna (ročna, posebna) tlaka sta bili različno preračunani, tako je bila vozna tlaka za obdobje od 1832 do 1834 preračunana na 16 goldinarjev ("*Sechzehn Gulden*"), ročna na 12 goldinarjev ("*Zwölf Gulden*") in jo je bilo mogoče poravnati v dveh delih, prvi del 1. marca (tudi 1. aprila), drugi del 1. septembra (tudi 1. oktobra) za tekoče leto – vsekakor v času jurjevega in mihaelovega. Za skupnost gospodarstev in gospodarjev Stročja vas je vozna tlaka leta 1819 znašala štirinajst in ročna sedem goldinarjev.

Veljavnost pogodbe

Dekret dvora je 3. junija 1803 določil, da se sme sklepati pogodbe le za določen čas in to na tri leta ali krajše obdobje. Pri sklepanju pogodb je lahko sodelovala kresija; to ni bilo nujno, vendar je v primeru sklenitve za daljše obdobje le-ta morala sodelovati in pogodbo predložiti deželi. Pogodbe med gosposčino Negova in podložniki oziroma kmeti niso nikoli veljale več kakor tri leta, vendar je v njih mogoče najti klavzulo, ki omogoča podaljšanje ("*Sollten die Unterthanen und auch zugleich die Pachtung mit diesem Contracte zufrieden seyn, so soll er abermals auf ansuchen der Unterthanen auf ein Jahr fern wirkung haben.*").

Casovno omejene pogodbe prenehajo, ko je zapisano obdobje, v katerem naj bi veljale, preteklo.³² Včasih je bila pogodbam, ki so bile sklenjene za določeno število let, dodana klavzula, da le-te po preteku dobe, za katero so bile sklenjene, ostanejo naprej veljavne ("*... so soll er abermals auf ansuchen der Unterthanen auf ein Jahr fern wirkung haben ...*"), če ni pol leta pred iztekom pogodbe ena ali druga stran naznanila konca in samo za eno leto. Podobne pogodbe niso imele značaja trajnosti. Ni bilo mogoče, da bi po predvidenem času, ki ga je sklenjena pogodba predvidevala, proti volji ene ali druge strani postala trajna, namreč, če je šlo za nesorazmerno (nepravično) in še posebej neugodno pogodbo za podložnika, da bi taka pogodba obveljala.³³ Obema stranema je bilo torej na razpolago, da sta se dogovorili in sklenili novo pogodbo. Če pa ni bilo mogoče izposlovati soglasja, so stopile v veljavo prvotne pravice gosposčine in prvotne obveznosti podložnikov ter skladno z robotnim patentom odmerjena tlaka.³⁴

eno uro za počivanje, hranjenje in pitanje, v dvanajsturno za počivanje, hranjenje in pitanje dve uri. Prav tako je bilo ob kratkih kakor in tudi dolgih dnevih treba upoštevati in odšteti čas, ki ga je podložnik potreboval za pot v eno smer in nazaj.

³² Dekret dvorne pisarne z dne 20. septembra 1781. Odredba štajerskega gubernija z dne 5. oktobra 1781.

³³ Dekret dvorne pisarne z dne 28. junija 1800, 24. avgusta 1800 in 3. junija 1803.

³⁴ Delni sklep dvora z dne 28. junija 1800. Sklep dvorne pisarne z

Vozna in osebna tlaka

Vse pogodbe vsebujejo določila o opravljanju vozne (*Zugroboter*) in ročne tlake (*Handroboter*) in jih je bil podložnik dolžan izpolnjevati skladno s svojim seznamom obveznosti ("*... Verzeichniß und Respective Robotausweiß ...*").³⁵

Vozna tlaka je skladno s pogodbami obsegala tovorjenje vina in rib v Gradec, Maribor, Radgono in Ptuj. Deli se na sestavljene in vnaprej napovedane ter nesestavljene in nenapovedane ("*Bey unzusamgepauten furn ...*") ter jih kot take tudi klasificira in ovrednoti.

Od prvega oktobra do zadnjega dne v marcu je tovorjenje s konji in prenašanje pošte smelo potekati na razdalji treh milj, pri tlaki z voli dve milj, od prvega aprila do zadnjega dne v septembru je tovorjenje s konji in prenašanje pošte smelo potekati na razdalji štirih milj in pri tlaki z voli tri milje. To se je obračunalo za en dan tlake. Pod to mero je bilo treba upoštevati obe strani (v eno in drugo stran). Tako je na primer v mesecih od prvega aprila do zadnjega dne v septembru pri vozni tlaki s konji treba računati oddaljenost dve milj od hiše podložnika, seštevek je potem štiri milje. Pri tem je treba upoštevati še vozne razmere, v hribovitem svetu in ob slabih poteh pa je gosposčina mero dolžna prilagoditi glede na razmere.³⁶

Osebna tlaka je bila razdeljena na tlako, ki so jo bili podložniki dolžni opravljati v gozdu (*Scheiterholz oder Brüglholz*), v dominikalnih vinogradih, pri preji (*zu spinnen und die gespunst*), ribolovu ("*... jährlich bestimmten schuldigkeit so oft die abfishung überhaupt nothwendig verlangt wird ...*") in lovu, vendar je bila ta redka. Osebna tlaka je vključevala tudi prenašanje pošte. Za gosposčino je bilo prenašanje brez nadomestila, za potrebe nabornega okraja pa je sel dobil 10 krajcarjev na dan ("*Die Unterthanen haben wechselseitig sowohl die Mahrburger als auch die bey Haus nöthige bottengänge ohnentgeltlich zu verrichten wofür sie jedoch in Werbbezirks angelegenheiten 10 kr in geld erhalten sollen.*").

Podložnik je bil dolžan tovoriti samo s svojo vprego. Če je imel samo vole, mu ni bilo treba najeti konj za tovorjenje in pri tem še plačati visoke najemnine.³⁷ Niti človeka niti živali ni bilo dovoljeno obremeniti prek njunih zmožnosti. Podložnika ni bilo dovoljeno v nasprotju z njegovo voljo obremeniti z delom, ki ni bilo njegova obvezna tlaka, kot taka zapisana in odmerjena.³⁸

dne 12. septembra 1813. Dekret dvorne pisarne z dne 23. septembra 1813.

³⁵ Glej opombo št. 29.

³⁶ Robotni patent, § 9.

³⁷ Sklep dvorne pisarne z dne 7. julija 1785.

³⁸ Robotni patent, § 10. Za tovorjenje žita sme gosposčina od

Zanimiv je dodatek k pogodbi za Negovo, v katerem je zapisan člen, ki govori o izrednih razmerah in odpravlja določila pogodbe (*"Hat sich die Arrendazions Herrschaft vorbehalten daß es ihr freystehen müssen den ganzen Vertrag zur Stunde aufzuheben und Naturalrobot zu fordern wann durch Feuer, Erdböben, oder andere ausserordentlichen Fallen die Herrschaft verunglückt werden solte"*).

Podpisi obeh pogodbenih strank in prič

Podložniki so s sklenitvijo pogodbe privolili v klavzulo, da bodo za opravljanje vozne in osebne tlake poslali uporabne delavce in bodo za nastalo škodo, ki bi nastala iz malomarnosti, odgovarjali *"... daß die unterthanenn brauchbare und keine untauglichen leute schicken müssen in lezten fall in noch für den entstanden schaden haften müsten ..."*, vendar pa gospostvo od podložnikov ni smelo zahtevati, da bi eden za vse in vsi za enega jamčili za pravilno in predvsem vestno izvršitev vsake posamezne reluirane obveznosti in solidum.³⁹

V posameznih pogodbah so poleg podpisov navedene tudi obveznosti posameznega podložnika (tovorna, osebna tlaka) in številka urbarja (pogodba za obdobje od 1832 do 1834 z občinami Negovska vas, Očeslavci, Stavešinci, Lastomerci, Ivanjševci, Radvenci, Benedikt in Kunova).

Poleg strank v postopku, gosposčinskega upravnika in podložnikov sta pogodbo navadno podpisali še dve priči.

Na koncu je k vsaki pogodbi dodano še potrdilo, s katerim podložniki potrjujejo prejem prepisa pogodbe.

Sklep

Tlaka, obveznost, za katero je veljalo, da so jo podložniki od vseh obveznosti najteže prenašali, glede na pogodbe, ki so mi bile na voljo, le ni bila takšna obveza, vsaj ne po uveljavitvi robotnega patenta in začasnega davčnega zakona leta 1820, ko je tudi tlaki poleg preostalih urbarialnih dajatev pripadel 20-odstotni popust in po katerem so bili podložniki zavezani samo k štirim petinam obveznosti.⁴⁰ Vendar pa moramo takoj pripomniti, da je glede na predpise, ki jih navajajo avtorji v svojih priročnikih za vodenje gosposčinske pisarne, mogoče skleniti, da je tlaka pomenila obvezo, ki je niso preveč marali.

Dokaz za to so različne možnosti poseganja države, predvsem kresijskih uradnikov v poslovanje gosposčine. Gosposčina je bila v seznamih obveznosti podložnikov, ki so jih podložniki sami hranili (*Stiftbüchl*), dolžna zaznamovati opravljene obveznosti in s tem tudi opravljeno tlako. Kresijski uradniki so se bili občasno na svojih službenih potovanjih dolžni prepričati o tem, ali so bile obveznosti in opravljanje tlake, pa tudi druge dajatve natančno zavedene v seznamu obveznosti, kakor tudi vsi zaostanki in prestopki v zvezi s tem.⁴¹

Vendar pa se ob tem postavlja vprašanje, koliko in kako dejavno je lahko neki kresijski uradnik posegel v poslovanje gosposčine zemljiškega gospoda, ki je bil na drugi strani stanovski kolega njegovega predstojnika.

Ob prebiranju vsebine pogodb je na podlagi določil, ki so podložnika obvezovale k opravljanju obveznosti, mogoče skleniti, da je bil tisti, ki je bil obvezan opravljati obveznost tlake vedno podložnik.

podložnikov zahtevati, da le-ti uporabijo za to svoje vreče samo v primeru, da je ta obveza v urbarju ali kako drugače izrecno dogovorjena (§ 13).

³⁹ Dekret dvora z dne 5. junija 1793.

⁴⁰ Leta 1820 je začel veljati začasni davčni zakon, ki je vse kmetije (dominikalne in rustikalne) enako obdavčil.

⁴¹ Dekret dvora z dne 5. decembra 1778. Dekret dvora z dne 14. novembra 1781. Dekret dvorne pisarne z dne 29. marca 1821. Okrožnica štajerskega gubernija z dne 11. aprila 1821.

*Komercialni del vinske razstave na Trgu revolucije,
današnjem Kongresnem trgu, 1955.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, Poz II/D7, št. 326*

UDK 711.76(497.4)"17"
627.4:929 Vega J.

Gabrijel Gruber in navigacijski inženir Jurij Vega

STANISLAV JUŽNIČ
dr., Fara 2, SI-1336 Vas

IZVLEČEK

Pregledali smo dokumente o Gruberjevi brogarski šoli v Ljubljani, ki jo je obiskoval Vega. Raziskali smo doslej neznane podatke o delovanju inženirja Vege po koncu šolanja v Ljubljani. Preučili smo dokumente o Gruberjevi navigacijski direkciji, pri kateri je Vega služil. Ugotovili smo, da je Gruber zaposlil Vege in druge inženirje pri regulaciji Mure med Gradcem in Radgono. Opisali smo vodne razmere, s katerimi se je Vega srečaval pri svojem delu. Nakazali smo, kaj je ambicioznemu Vegi preprečevalo hitrejše napredovanje v službi. Kot enega od vzrokov za Vegov odhod na Dunaj smo predstavili slabitev Gruberjevega vpliva v deželi.

ABSTRACT

GABRIEL GRUBER AND NAVIGATIONAL ENGINEER JURIJ VEGA

All biographies of Jurij Vega mention his connections with Gruber and the Navigation Directorate for Inner Austria. However, these observations were merely guesses. This paper discusses Vega's work for Gruber's office for the first time on the basis of the original documents. Vega was born in Carniola, but there was eventually no place for him in his native land. Gruber hired him to do some navigation work in the neighbouring Styria. Vega was not very satisfied with the position. He probably took advantage of the well-developed town of Graz. Its university had just been degraded to a lyceum, but Graz still had some eminent scientists, including Biwald, a former professor at the University of Ljubljana.

Uvod

Vegova pot od pastirja do barona je Kranjcem pisana na kožo. Vsak pravoveren Kranjec si jo želi uresničiti in se povzpeti do modre plemiške krvi. Žal imajo vse dosedanje Vegove biografije pomanjkljivost – manjka jim en člen, leta Vegovega dela pri regulaciji notranjeavstrijskih rek. Zato bomo dopolnili Vegovo podobo s podatki o njegovem delu pri uravnavanju reke Mure; tokrat bodo prvič predstavljeni slovenski javnosti.

Brodarska šola v Ljubljani

Vegova "manjkajoča leta" so tesno povezana z Gruberjem, sivo eminenco kranjskega šolstva in tehnike tistih let. V soboto, 4. 6. 1768, je prišel profesor eksperimentalne mehanike Gabrijel Gruber iz Judenburga v Ljubljano. Naslednjega leta je postal predstojnik katedre za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko na jezuitskem kolegiju v Ljubljani. Profesuro je posebej zanj ustanovila Kranjska kmetijska družba. Pouk se je začel 8. 4. 1769.

Najstnik Vega je v tem času obiskoval nižje razrede gimnazije v Ljubljani, kjer je občudoval napredek Gruberjevih del. Ob koncu Vegovega študija na nižji stopnji je Gruber 15. 1. 1773 dobil dva tisoč goldinarjev, namenjenih šoli za

mehanične in hidravlične študije, in je še istega leta začel zidati.¹ Na katedri za mehaniko in hidravliko je poučeval nizke gradnje, mapiranje in vodil poseben "brogarski" oddelek. Njegovo šolo so obiskovali celo Benečani. Jurij Vega (1754-1802) je ob koncu študijev leta 1775 prejel diplomu "brogarskega inženirja", usposobljenega za projektiranje mostov, pristanišč in suhih dokov. Brogarska šola v Ljubljani je nastala ob širših prizadevanjih v monarhiji, ki jih je začel Karel VI. z razglasitvijo proste plovbe po Jadranu leta 1717.²

Gruberjeva brogarska šola je bila edina te vrste v monarhiji. Izobraževala je prve domače strokovnjake za navigacijo in tudi oficirje za vojno mornarico.³ Glede ladijskega modelarstva je bila boljša od tržaške in pozneje reške pomorske šole, na kateri je Gruberjev prijatelj Franc Ksaver Orlando (1723-1784) usposabljal predvsem ladijske kapitane.

¹ Pahor, 1981, 13.

² Pahor, 1970, 44.

³ Pahor, 1981, 11, 13, 14, 18, 25, 28-29, 32, 33, 34, 35, 36; Hlaj, 1999, 767-769.

Naslovnica izpitnih tez ob koncu študija Vege, Poglajna in Kalana v Ljubljani

Navigacijska direkcija v Ljubljani

Od leta 1762 do smrti je komerčni svetnik Fremaut imel v rokah vrhovno vodstvo pri regulacijskih delih na Savi in Ljubljani.⁴ Fremaut je 15. 1. 1766 kupil graščino Strane pri Vremah (Streinach) od pl. Abramsberga za 10.000 gld.⁵ Po njegovi smrti ga je pri regulacijskih delih nadomestil Raab.⁶

4. 6. 1772 so bila z dvornim dekretom vsa porečja v monarhiji razdeljena na dva oddelka (divisionen). Prvi je obsegal Savo od Ljubljane do Zemuna, Kolpo, Ljublanico, Muro in Dravo. Upravljala ga je navigacijska direkcija s sedežem v Ljubljani. Podrejena je bila neposredno dvorni komisiji za plovbo, ki je za direktorja postavila Gruberja, v pomoč pa mu je dodelila prejšnjega navigacijskega komisarja Franca Mühlbacherja. Gruber je obdržal direktorski položaj do 1. 5. 1781, njegove pristojnosti pa so se pozneje

razširile tudi na druge reke v Notranji Avstriji. Gruberjev mlajši brat Tobija je bil med letoma 1774 in 1777 navigacijski ravnatelj v Temišvarju, na nasprotnem koncu dolge vodne poti po monarhiji.

Od leta 1773 navigacijska direkcija ni bila več neposredno podrejena dvorni komisiji za plovbo, temveč je bila vezana na deželno glavarstvo. Deželno glavarstvo je leta 1774 postavilo Ivana Ursinija grofa Blagaja (Blagay) za posebnega referenta navigacijskih zadev.⁷ Blagaj je že nekaj let prej prevzel položaj direktorja cestnih del na Kranjskem, potem ko je grof Leopold Lamberg umrl.⁸

Drugi oddelek se je ukvarjal z navigacijo na Donavi. Leta 1774 so za dela na Gruberjevem oddelku porabili 17.500 gld, na Donavi pa za tretjino manj 11.500.⁹ Večina tega denarja je bila porabljena za plače navigacijskim inženirjem in drugim uslužbencem.

⁴ Maximilian pl. Fremaut († 1769).

⁵ Smole, 1982, 464; Umek, 1986, 256.

⁶ Umek, 1986, 258. Franc Anton pl. Raab (* 21. 12. 1722 St. Leonhard na Koroškem; † 20. 4. 1783 Dunaj).

⁷ Umek, 1986, 257-258.

⁸ Šorn, 1977, 64, 67, 77.

⁹ Pickl, 1977, 229.

Gruberjeve ladje

Ob prevzemu navigacijske direkcije v Ljubljani leta 1772 je Gruber pri Kranjskih deželnih stanovih zaposlil več ladijskih mojstrov, 18. 2. 1774 pa še najboljšega med njimi Tržačana Spirita Viga. Tako je Vega v zadnjem letu svojega šolanja na Gruberjevi brodarški šoli sodeloval z mojstri evropskega slovesa. Na plačilnem seznamu Kranjskih deželnih stanov so ostali do leta 1783, ko so Gruberjeve ideje v glavnem že izgubljale podporo. Vigo je dobival plačo 1 fl 8 kr na dan, Tržačan Michelle Galiatti (Gabiatti) in Pirančan Checco (Franc) Davanzo pa po 30 fl na mesec. Poleg njih sta bila zaposlena še Dominik Persoljo (Persoglio) in Frančišek Perušič (Franc Perushitz) s plačo 1 fl na dan. Njihova skupna plača leta 1774 je bila več kot 1000 fl, 788 fl 57 kr pa so znašali materialni stroški za les in podobno.¹⁰ Bili so visoko usposobljeni obrtniki in so dobivali skoraj tolikšne plače kot Vega in drugi Gruberjevi inženirji. Gruber jih je sprva nameraval uporabiti v državni ladjedelnici, ki jo je 12. 6. 1773 hotel postaviti na Ljubljani, v neposredni bližini jezuitskega kolegija. Pripravil si je ladjedelski les in ladje po zgledu dve leti starejše ladjedelnice v Karlovcu. Tam so izdelovali čolne z nosilnostjo 3000 q na renski način z vrvmi iz konoplje. Žal je gradnja ladjedelnice na Ljubljani odpadla zaradi gmotnih težav;¹¹ položaj pa sta še poslabšala prepoved jezuitskega reda in požar leta 1774.

Tabela: Dohodki Gruberjevih ladijskih mojstrov v času Vegovega študija leta 1774

Ime	Začetek dela	Konec dela	Delovnih dni	Skupaj
Vigo	18.2.	31.12.	317	359 fl 16 kr
Galiatti	23.6.	21.11.	4 mesece 28 dni	157 fl ¹²
Davanzo	10.4.	28.9.	5 mesecev 22 dni	172 fl
Persoglio, Perushitz	23.7.	28.11.	252	252

Med letoma 1772 in 1774 so ladijski mojstri pri Gruberju izdelovali modele za rečne ladje, ki so plule po Ljubljani in Savi. Po prihodu "najspretnjšega ladijskega mojstra" Viga so izdelovali tudi modele pomorskih ladij za pouk pri Gruberju. Vigo je vseskozi delal za Gruberja, ostale mojstre pa je potreboval predvsem v poletnih mesecih. Njihovi modeli bojne ladje "Cesar Karl VI", beneške bojne galeje, pristaniške tovarne galeje, korvete, dvojbornika in Gruberjevo ogrodje za sestavljanje ladij so danes

last Narodnega muzeja v Ljubljani, hrani pa jih Pomorski muzej Sergeja Mašere v Piranu. Fregati iz let 1775-1777 in drugi modeli so bili razstavljeni v pomorskem muzeju v Pulju, vendar so izginili ob italjanski kapitulaciji leta 1943.

Pri Gruberju so izdelali model trgovske dvojbornice z 80 do 100 t nosilnosti, vlačilec za les pa je bil prirejen za plitve vode severnega Jadrana. Vsaj en model fregate so izdelali po portugalskem vzoru, kar je bilo lahko povezano s pomorsko šolo v Sagresu na rtu St. Vincenta, ki jo je princ Henrik Pomorščak (1394-1460) ustanovil leta 1418. Šolo so strokovno in upravno najprej vodili dominikanci, nato pa jezuiti. Jezuiti so bili pregnani iz Portugalske, še preden je Gruber začel pedagoško delo, tako da so tudi neposredno vplivali na Gruberjev pouk brodarstva. Tržaška navtična šola in ljubljanska brodarška šola sta sledili tudi zgledu pomorskih šol v Marseillu in Hamburgu, ustanovljenih leta 1728 oziroma 1749.

Biser ljubljanskega modelarstva je bil model beneške galeje s tremi jambori z latinskimi jadri, ki so ga izdelali leta 1779 in 1780. Bojno linijsko ladjo imenovano, po očetu Marije Terezije cesarju Karlu VI s 106 topovi na štirih krovih, so ob pomoči strokovnjakov iz Antwerpna sestavili na Reki med letoma 1717 in 1719. Gruberjevi sodelavci so sestavili skoraj tri metre dolg model ladje leta 1781 in 1782 po originalnih načrtih, bržkone v razmerju 20 proti 1.

V dvorano palače, ki jo imenujemo po njem, je Gruber postavil zbirko vsaj petnajstih ladijskih modelov dolžine in višine okoli 2,5 m in večji model ladje Cesar Karel VI.¹³ Zbirka je brez dvoma mladega Vego pritegnila in ga navdušila za navigacijo.

Pri prevozu z ladjami so se Gruber in njegovi inženirji srečevali s številnimi zagatami. Jeseni 1767 je bila uvedena nova tarifa za čolne in je ostala nespremenjena do leta 1778. Med tovari je prevladovalo vino. V sedemdesetih letih so ga po Savi prepeljali po dvanajst do osemindvajset tisoč hektolitrov na leto.¹⁴ Med letom 1766 in 30. 5. 1778 so bili čolnarji prisiljeni voziti v roloju in so dobivali le uradno določene tarife prevoza. Odprava roloja je povzročila težave pri prevozu žita. G. Gruber je že leta 1779 predlagal ponovno uvedbo roloja ob podpori Žige Zoisa, Damijana Bartelottija, Antona Domijana in zemunskih trgovcev Filipa Radkovića, Ivana Obradovića ter Petra Pallechuza. Cesarski Dunaj je tedaj prisegal na prosto trgovino, zato je bil predlog odklonjen po posredovanju baronov Leopolda Liechtenberga in Franca Apfaltrerja pri deželnem glavarstvu.¹⁵

¹⁰ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 229.

¹¹ Pahor, 1981, 14.

¹² Napaka, pravilen seštevek le 148 fl.

¹³ Pahor, 1981, 13, 15, 24, 26-27.

¹⁴ Umek, 1964, 197.

¹⁵ Umek, 1964, 194, 199; Umek, 1986, 257.

Za tovorjenje je Gruber uporabljal posebne patentirane ladje, ki jih je opisal 8. 1. 1779.¹⁶ Gruberjevo zavzemanje za plovbo z velikimi jadrnicami so podpirali trgovci, nasprotovali pa so mu deželni stanovi. Jadranje po rekah najbrž res ni bilo posebno učinkovito. Največje težave so bile pri prevozih po toku navzgor, ker so plovila vlekli konji in predvsem voli. Za vleko čolnov je zadostoval par volov, za ladje po Savi navzgor pa so včasih vpregli tudi do enaindvajset jarmov oziroma tri "vlake". Na posameznih težko dostopnih točkah je moralo vleči tudi do petdeset ljudi.¹⁷ Licejski profesor Balthazar Hacquet se je med počitnicami leta 1775 še dal pregovoriti sodelavcu Gruberju, da ga je z novo jadrnico zapeljal do Zemuna. Veličastno ladjo je zgradil v Karlovcu porenski ladjedelniški mojster Heppe ob pomoči Viga in drugih Gruberjevih mojstrov.¹⁸ Ko so ladjo nazaj grede vlekli proti toku, se je nenadoma prevelila v nerodno plovilo. Hacquet je bil sicer vajen težkih planinskih tur, vendar ga je zamudno premagovanje jesenskih brzic muhaste Save tako razjezilo, da je postal najglasnejši nasprotnik Gruberjevih načrtov.

Heppe je delal za Gruberja že aprila in maja 1773, ko je zgradil ladjo za prevoz soli iz Szegedina do Zemuna po reki Tisi. S svojimi izboljšavami je stroške prevoza znižal za 30%.¹⁹

Gruberjeve vodne poti na Savi in Ljubljani

Za tehnično izvedbo Gruberjevih načrtov in varno plovbo ladij so skrbeli inženirji, ki jih je večinoma sam izučil. Navigacijska direkcija je morala predlagati dela za izboljševanje plovbe, jih izvajati in nadzorovati, skrbeti za skladišča v Vrhniki, Zalogu, Krškem, Dobavcu pri Karlovcu in Sisku ter voditi navigacijski sklad.²⁰

Gruber je želel izboljšati plovbo med Brodom na Kolpi in Siskom.²¹ Gruberjevi sodelavci so leta 1773 in 1774 izrisali karte rek z natančno zaznamovanimi vlečnimi potmi, usposobili vlečno pot od Zaloga do Litije in očistili bregove med Zalogom in Krškim.²² Poleg mojstrov ladjedelcev je 15. 1. 1773, 12. 2. 1773 in leta 1774 imel na plačilnem seznamu še navigacijske inženirje, navigacijskega blagajnika, računovodjo, zidarje, tesarje, kopače in dvanajst čolnarjev. Za glavnega navigacijskega inženirja si je takoj ob prevzemu direktorskega stolčka izbral Ignaca Kunstija (Kunstl), ki mu je leta 1774 izplačal 900 fl in še 394 fl 42 kr delovnih do-

datkov. Kunstiju sta pomagala Gruberjev dotedanji študent Šemerl²³ in Joan (Johann) Becker z enakima osnovnima plačama 900 fl, vendar brez dodatkov. Šemerl je prevzel visok položaj pri Gruberju takoj po koncu študijev. Licej je končal pred Vego, čeprav je bil tri dni mlajši od njega.

Inženir pripravnik Matija Starizki (Staricki, Starezky) je imel trikrat nižje dohodke, navigacijski blagajnik Joseph Putscher je prejemal po 84 fl, navigacijski računovodja Anton Plüsc 24 in nadzornik del Franz Drobnitz po 60 fl.²⁴

Naslednjega leta je Gruber svojim inženirjem plačal po 2000 gld. Veliko manj je seveda plačeval zidarjem in drugim delavcem za dela na prekopu.²⁵ 19. 4. 1775 je namesto Beckerja nastavil inženirje Karla pl. Prignitza, Ignaca Krösa (Chrösa) in Jožefovega pet let starejšega brata Andreja Šemerla. Obdržal jih je do ukinitve ljubljanske navigacijske direkcije.²⁶ Andrej je bil leta 1764 najboljši latinist v Ljubljani.²⁷ Oktobra 1767 je absolviral logiko v Ljubljani, poučeval v višjih razredih gimnazije v Leobnu, končal filozofijo v Gradcu ter ponavljal snov s študenti jezikov in matematike v Gradcu. Nato se je vrnil v Ljubljano ter leta 1772 in 1773 poučeval dijake prvega letnika jezuitske gimnazije kot pomožni profesor. Obenem je Gabrijelu Gruberju pomagal pri računanju²⁸ skupaj z Gabrijelovim mlajšim bratom Antonom Gruberjem (1750–1819), pozneje profesorjem matematike na liceju v Ljubljani.

V Ljubljani je ohranjeno malo virov o Vegovem delovanju po študiju, ki ga je avgusta 1775 končal kot najboljši. Gruber ga je zaposlil kot navigacijskega inženirja za urejanje voda v notranji Avstriji in mu je letno plačeval po 600 gld.²⁹ Kmalu je začel delati pri vzdrževanju plovbe na Štajerskem, saj bi sicer 25. 2. 1779 ne mogel biti nadrejen drugim trem inženirjem na Muri, med njimi tudi sošolcu Poglajnu in plemiču Marinelliju. Zaradi skromnega porekla Vega ni dosegel položaja, primerljivega s Šemerlovim, ki bi mu po sposobnostih vsekakor pripadal. Tudi po osebnem dohodku je za Šemerlom precej zaostajal.

Gruber in sodelavci so se navduševali nad nizozemskimi prekopi z zapornicami. Zato so med letoma 1777 in 1779 poslali J. M. Šemerla študirati prekope na Nizozemsko in v Porenje. Nizozemsko so tisti čas imenovali tudi "doma-

¹⁶ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 263; AS, Dež. Glav. šk. 297. Nav. lit. S, 1/5 1773; Umek, 1986, 243.

¹⁷ Vrhovec, 1991, 95.

¹⁸ Umek, 1986, 266.

¹⁹ Pickl, 1977, 230.

²⁰ Umek, 1986, 257-258.

²¹ Pickl, 1977, 229.

²² Umek, 1986, 259.

²³ Jožef Marija Šemerl (Schemerl, * 1754 Ljubljana; † 1844).

²⁴ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 226, 228; AS, Dež. Glav. Nav. lit. S/6, 15. 1. 1773, 12. 2. 1773; Umek, 1986, 258.

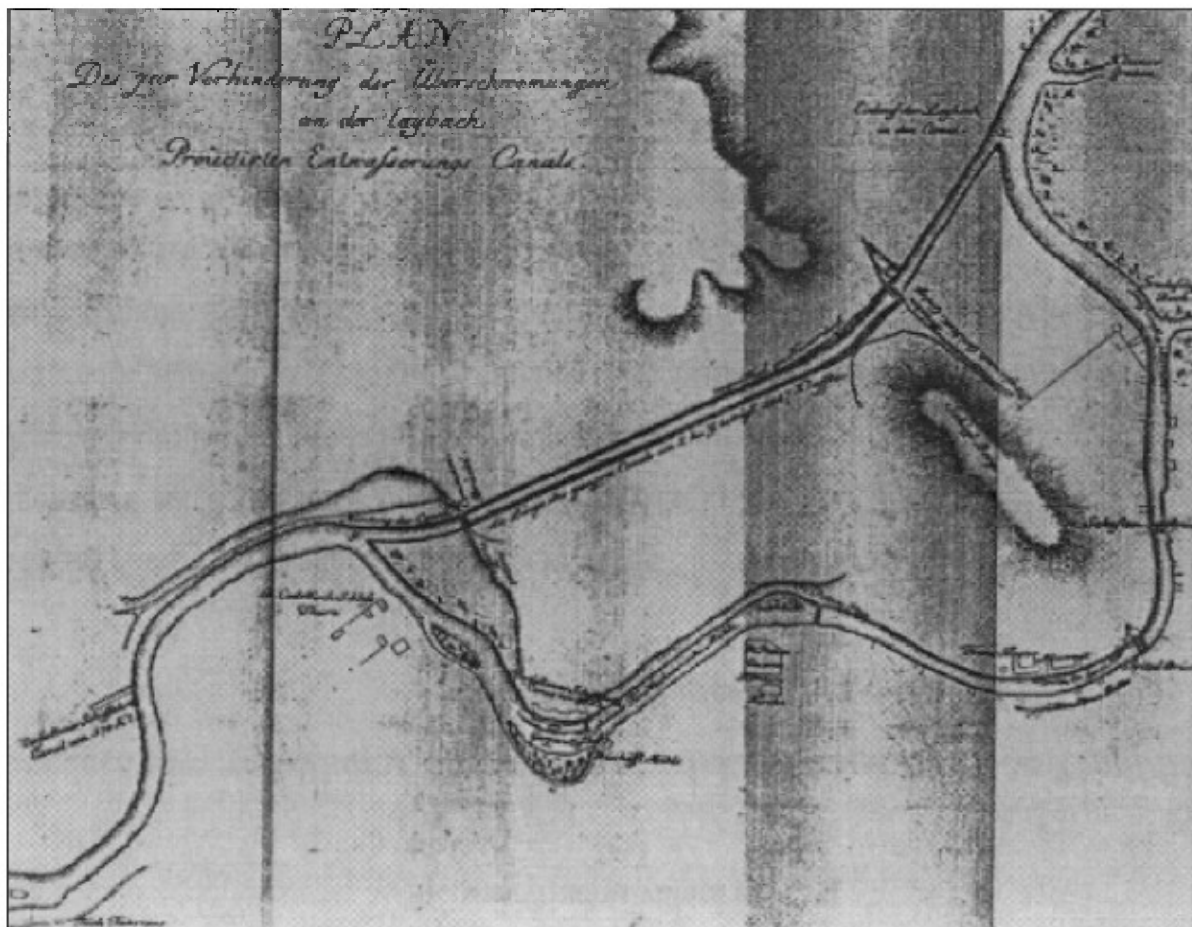
²⁵ AS, privatni spisi, fasc. 875, predzadnji dokument 1. 6. 1776.

²⁶ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 231; Umek, 1986, 258.

²⁷ Anua, 297.

²⁸ Anua, 415 (št. 23, 1772), 422 (št. 29, 1773), 465 (osmrtnica).

²⁹ Kopatkin, 1934, 9.

Gruberjev prekop (Gruber, 1781)

čo" Belgijo, ki so jo Habsburžani upravljali med mirom v Utrechtu leta 1713 in francosko zasedbo leta 1795. Pretok tehnologije in ljudi med Brusljem in Ljubljano je bil v Vegovem času nadvse pester, čeprav takrat seveda še ni bilo govora o evropski skupnosti.

Šemerlov oče z enakim imenom je bil tehnični mojster, upravnik skladišč pri carinskem uradu in lastnik hiše št. 321, danes Breg 16. Imel je tudi skladišče in konjski hlev v Gradišču, na današnji Erjavčevi ulici št. 1. Za življenjsko družico si je izbral Marijo Katarino pl. Rebhuen, hčer člana ljubljanskega zunanjega sveta.

Po vrnitvi v Ljubljano se je J. M. Šemerl skupaj z bratom Andrejem znova zaposlil pri Gruberju. V knjižnico ljubljanskega liceja je prinesel več monografij o navigaciji, med njimi dela Tilemana van der Horsta in Jacoba Polleyja, nizozemskega državnega arhitekta in direktorja mlinov, v nizozemščini in nemškem prevodu. Ker je bila Horstova in Polleyeva zajetna knjiga predvsem polna skic zapornic, jezov in ladij, za Gruberjeve inženirje morda manj razumljivo vmesno nizozemsko besedilo ni bilo posebna ovira. Nizozemski načrti za ladje in jezove so dobro dopolnjevali številne podobne knjige, ki

jih je Gruber že imel pri katedri za risanje, geometrijo, mehaniko in hidravliko. V knjižnici jezuitskega kolegija in pozneje liceja v Ljubljani jih je označeval z ekslibrisom "Zur Mechanic" brez letnice in omembe ustanove. Takšen eklibris so imeli tudi nekateri deli nemškega prevoda štirih Belidorjevih³⁰ knjig o vodni arhitekturi iz let 1743-1771. Belidorjeva knjiga je bila poleg Boškovičevih glavni vir Gruberjevih načrtov za kanale na Savi in Ljubljanici, Šemerl pa jo je citiral še leta 1782.³¹ Belidor je skupaj s Cassinijem meril poldnevnik v severni Franciji, pozneje pa se je ukvarjal z balistiko in matematiko za topničarje ter inženirje. Bil je član pruske akademije, londonske kraljeve družbe in dopisni član pariške akademije. Belidorjeve knjige, ki so jih sicer kupovali tudi ljubljanski jezuiti, je Bošković leta 1764 priporočal za nakup, ko je začel predavati na univerzi v Pavii, tedaj pod habsburško upravo.³²

³⁰ Bernard Forest de Belidor (* 1693 Katalonija; 1761 Pariz).

³¹ Šorn, 1977, 59.

³² Marković, 1969, 653, 654, 656.

J. M. Šemrl se je leta 1783 poročil s Saro Kappus pl. Pichelstein, katere predniki so bili fužinarji v Kamni Gorici na Gorenjskem. Po Gruberjevem odhodu v Belorusijo je J. M. Šemrl za dve leti prevzel njegovo katedro in risarsko šolo pri liceju. Za pouk je leta 1785 v Ljubljani in Celovcu izdal učbenik o geometriji in geodeziji. 22. 11. 1793 je pripravil podroben predračun pri spremembi namembnosti nekdanjega frančiškanskega samostana v Ljubljani za potrebe liceja. Kot gradbeni direktor je tehnično nadziral adaptacijo. Pred letom 1799 se je na Dunaju uveljavil kot arhitekt in načrtovalec prekopov. Leta 1810 je opisal načrt za plovni prekop od Dunaja do Jadranskega morja, ki je spominjal na starejše Gruberjeve zamisli. Bil je katedralni inženir, deželni cestni inšpektor, nato direktor pri deželni direkciji za stavbe in ceste v Ljubljani ter svetnik dvorne komisije. Leta 1811 se je povzpел v plemiški stan z nazivom pl. Leytenbach.³³

Gruber od 10. 12. 1777 ni več vodil del na prekopolu. Kljub temu je še tri leta in pol ostal ravnatelj plovbe po Ljubljani, Kolpi in Savi. Na visoko funkcijo je bil gotovo ponosen in je ni nikoli pozabil omeniti ob svojih podpisih. Čeprav mu je bilo prepovedano vmešavanje v graditev prekopa, je na plačilnem seznamu obdržal vse inženirje, razen odsotnega J. M. Šemerla. Seveda ni več plačeval zidarjev in kopačev, ker jih je skupaj z deli na prekopolu prevzel dvorni svetnik Strupi,³⁴ ki je leta 1779 kot polkovnik končal pet let trajajoča dela na cesti med Karlovcem in Senjem.³⁵

Gruberjeva in Vegova rečna pot po Muri

Splavarji na Muri so imeli že od leta 1629 posebne grbe. Prvo postajališče pod Gradcem je bilo mesto Waldon. Navigacijske postaje so bile v Leobnu, Waldonu in Radgoni. Med 20. 5. 1755 in 1. 12. 1755 je bila končno določena dolga stoletja sporna meja med Štajersko in Madžarsko, predvsem ob zgornjem toku reke Mure. Vega in drugi izbrani navigacijski inženirji so dodeljeno progo prepluli po dvakrat na leto in ugotavljali vse začetke spreminjanja rečnega korita. Vsak poseg v tok je moral najprej dovoliti navigacijski inženir izbranega odseka.³⁶

Čolnarska ceha v Legradu in Drnju blizu izliva Mure sta na osnovi privilegijev Marije Terezije iz let 1766 in 1770 zahtevala od vseh ladij in splavov, da za vsak prevoz blaga, razen lesa, najamejo po štiri njune čolnarje in mojstra za pot do Osijeka. Pet radgonskih čolnarjev si je v Vegovem času prilaščalo izključno pravico do

splavarjenja po Muri, dokler ni dvorni ukaz 29. 10. 1784 zapovedal proste vožnje s splavi za vsakogar.³⁷

Muro so začeli urejati za plovbo leta 1770, ko je strugo pregledala posebna komisija in so začeli opravljati manjše posege. Mura je imela več meandrov kot Drava. Poleg tega je dobro povezovala Štajersko v smeri sever-jug, denimo pri prevažanju soli iz rudnika v Ausseeju. Zato so se bolj ukvarjali z urejanjem vodnih poti na Muri kot na Dravi. Na Muri so tudi splavarili, še več pa po Dravi in predvsem po Savinji ter naprej po Savi.³⁸

Med Šentiljem in Radgono je med 15. in 19. stoletjem nastala ob Muri pustota neobdelane zemlje zaradi turških vpadov, kužnih bolezni ter visokih voda. Pozneje so med Šentiljem in Cmurekom zemljišča znova obdelali.³⁹ Omenja se brod čez Muro pri Šentilju, kjer je imel brodar 90-letno mater in 53-letno ženo Katarino leta 1770, nekaj let pred Vegovim prihodom.⁴⁰

Gruberjevi inženirji so strokovno reševali probleme na Muri že od Gruberjevega prevzema direktorskega mesta, več let pred Vegovim prihodom.⁴¹ Ko je Vega končal višje študije v Ljubljani, je Gruber leta 1775 začel regulacijska in sanacijska dela na Muri od Waldona do Radgone. Dela je Kunsti sprva vodil z dvema podrejenima inženirjema, pozneje pa s štirimi. Muro so z velikim uspehom regulirali do leta 1781.⁴²

Najprej so odpravili škodo zaradi poplav. Pri Waldonu so popravili levi rokav reke približno 1 km od izliva potoka Kainach. Predvsem so preprečili, da bi potok spodjedal trško pot. Podobne probleme so na tem odseku reševali tudi pozneje ob postavitvi železnice.⁴³

25. 2. 1779 so Vega in sodelavci sanirali škodo zaradi poplav Mure v preteklem letu.⁴⁴ Gruber je poročal deželnim stanovom o vseh delih v zvezi z uporabo voda, posebno pri prizadevanjih za izboljšavo plovbe. Predstavil je možnosti in prednosti za plovbo po Muri navzgor ter predstavili svoje inženirje.

S Štajerske so lahko po Muri pripeljali na Kranjsko in na Hrvaško. Žal je Mura vsako leto spreminjala strugo, ustvarjala meandre in spodkopavala obalo. Na območju od Leobna do Gradca so bile okvare struge majhne. Največ je bilo odlomov skal, ki so padale v dele struge. Nastajale so sipine, zato jih je bilo treba vedno znova prekopavati. Najširši presek struge je bil

³³ SBL, 216-217; Ljubljanski klasiki, 1999, 281, 455; Ciperle, 2001, 261; Serše, 2000, 42.

³⁴ Vincenc Jurij Strupi (Struppi, 1733-1810).

³⁵ Tonković, 1985, 198.

³⁶ Suppan, 1984, 113, 204-205.

³⁷ Vrhovec, 1991, 99.

³⁸ Šorn, 1984, 36-37.

³⁹ Suppan, 1984, 221.

⁴⁰ Suppan, 1984, 222.

⁴¹ AS, Deželni stanovi I, sk. 684, fasc. 385, str. 272.

⁴² Pickl, 1977, 229-230; Ilwof, 1909, 553; Tremel, 1946, 38.

⁴³ Suppan, 1984, 205.

⁴⁴ AS, Deželni stanovi I, sk. 684, fasc. 385, str. 269-285.

med Gradcem in Radgono, kjer je Mura vsako leto spreminjala tok. Neravnine in loke je preraščalo grmovje, reka pa je bližnjo raševino ob poplavah razdejala kot po bitki. Grozovito opustošenje se pogosto še dolgo ni zaraslo.

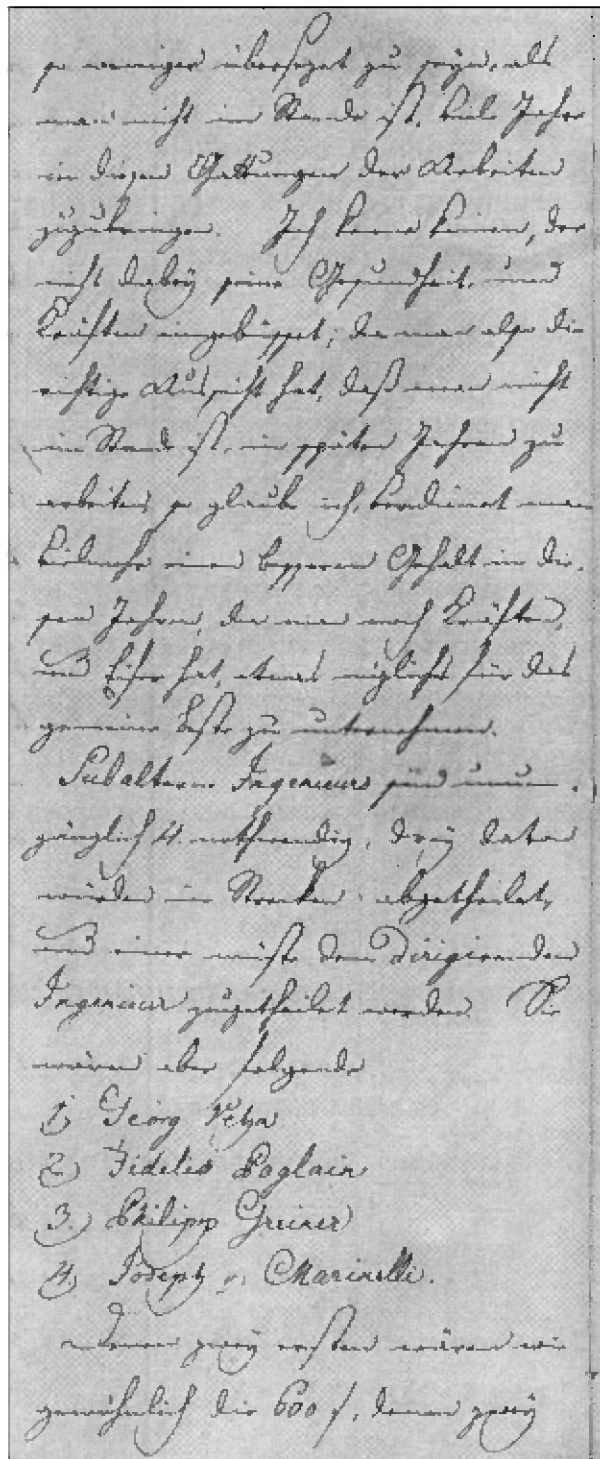
Leto za letom je pesek neustavljivo prekrival velike površine. Voda je prestopala bregove in se razlivala po pobočju. Propadanje je stopnjevalo samovoljno postavljanje jezov za mline, kjer so brez strokovne zidave mlinščice mašili z blatom. Mlinarji sami jih niso čistili, saj je bilo predrago. Tako so jezovi med poplavami reke prejeli še več vode. Vsaka poplava je povzročila zasipavanje s peskom in višanje struge. Med delovanjem mlina so mlinarji začasno samovoljno preusmerjali tok Mure. Tako so ustvarjali peščene otoke in poplave na nasprotnem bregu reke. Poplava je končno zasula s peskom celotno strugo in prisilila reko k spremembi toka. Nič manjše posledice niso imele nezaželene ovire; tako so veliki kosi zemlje zajezili odtočne žlebove in spreminjali tok reke.

Najbolj so tok Mure ovirale goščave, ker jih ni bilo mogoče dovolj hitro krčiti. Razrito zemljo je vodni tok lahko zbral na več krajih hkrati. Ze šest let je bil tok vode povečan, zato so morali vsako leto za vodne jezove izkopati po dvanajst kubičnih čevljev materiala. Stroške je pokrila oblast, vendar ni plačevala dodatkov inženirjem, ki so jih seveda zahtevali za svoje delo in potovanja. Izkušeni Gruber je trdil, da ima podporo oblasti in da lahko dvome svojih nasprotnikov "svetohlincev" brez težav ovrže. Seveda podpora oblasti ni bila več nesporna, saj so ga pred tem že umaknili z del na prekopolu.

Gruber je opisal pogosto vdiranje struge reke na mnogih krajih. To je marsikje povzročalo večji padec in zato manjšo količino vode. Kljub temu je menil, da lahko vzdržuje plovnost Mure.

Poročal je o izvozu iz Notranje Avstrije v višje ležeče dežele, predvsem na Dunaj. Potovanja po vodi so bila cenejša od kopenskih, saj je bilo mogoče ladje veliko bolj natovoriti kot kopenska prevozna sredstva. Tudi vožnja po toku navzgor je imela nizko ceno. Seveda so bile vodne poti uporabne le zaradi strokovnih posegov Vege in drugih Gruberjevih inženirjev.

V Gradcu je glavi inženir Ignaz Kunsti vodil dela z velikim uspehom in je imel pri tem nedvomno zasluge.⁴⁵ Naročal je izvajanje del podrejenim inženirjem, ki niso imeli pregleda nad vsemi delovnimi problemi. Podrejeni inženirji so bili samostojni pri izvajanju del in so bili odgovorni za storjene napake. Gruber jim je plačeval po 1000 fl na leto, še posebej pa potne stroške in dnevnice v višini 3 fl.⁴⁶

Gruberjev zapis o Georgu Vehi (Juriju Vegi) in drugih inženirjih na Muri 25. 2. 1779 (AS, Stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 276)

Za plovbo po Muri od Gradca do ogrske meje je 25. 2. 1779 zaposlil štiri podrejene inženirje. Trije med njimi so si razdelili posamezne odseke, prvoimenovani Vega pa je vodil celotna dela. Po

⁴⁵ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 274, 278.

⁴⁶ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 275.

Vegi je naštel njegovega sošolca Poglajna,⁴⁷ Greinerja⁴⁸ in Josepha pl. Marinellija.⁴⁹ Vega in Poglajen sta prejela le po 600 fl na leto, druga dva inženirja pa samo po 400 fl. Vegova skupina je po Gruberjevih navodilih odstranjevala ovire pri plovbi na posameznih odsekih:

1. Poglajen je skrbel za plovbo med Gradcem in Lipnico (Leibnitz).

2. Greiner je skrbel za plovbo med Lipnico in Cmurekom (Mureck).

3. Pl. Marinelli je skrbel za plovbo od Cmureka do Radgone (Radkersburg).

Vega in sodelavci so po Gruberjevih ukazih sorazmerno dobro in sistematično skrbeli za plovbo po Muri. Kopali so kratke jarke na odsekih, ki jih je Gruber določil po skrbnem opazovanju:

- izkopali so 12 kubičnih čevljev materiala brez posebnih plačanih dodatkov za kontroliranje del;

- vsa pooblastila je imel vodilni inženir Ignac Kunsti; podrejene inženirje je razporejal po svoji volji;

- po Gruberju bi bilo treba v vsej deželi najstrožje prepovedati posege v vode brez dovoljenja in privolitve njegove uprave;

- ribičem bi bilo treba prepovedati metanje grmovja in drugih materialov v reko;

- naročila so opravljali brez previsokih stroškov ob podpori lokalnih gospodstev.⁵⁰

Pri delu na Muri je Vega sodeloval z znanstveniki iz Gradca. Na univerzi je fiziko predaval nekdanji ljubljanski profesor Gotlib Leopold Biwald (1731-1805), ki je na Štajerskem prvi preizkusil strelovod⁵¹ in s tem gotovo pritegnil pozornost mladega Vege.

Biwaldov prijatelj matematik Poda⁵² in za njim leta 1773 Ptujčan Timberger⁵³ sta Gradec zapustila po uspešnem vodenju novega astronomskega observatorija in fizikalnega kabineta. Nekdanji jezuit Karl Taupe je predaval matematiko na univerzi na Gradcu v 60-ih in 70-ih letih. Jožef II. je po Vegovi preselitvi na Dunaj 4. 11. 1782 graško univerzo sicer degradiral v licej, vendar je Biwald nadaljeval svoja predavanja iz fizike.⁵⁴

Doprnski kip Gotliba Leopolda Biwald (1731-1805), nekdanjega profesorja v Ljubljani in graškega profesorja fizike v času Vegovih del na Muri

Gradec je imel v času, ko se je Vega preselil na Dunaj 2600 hiš in 44.000 prebivalcev in je bil poleg Maribora edino štajersko mesto z več kot 5000 žitelji.⁵⁵ Konje za obhode ob bregovih Mure so si Vega in sodelavci lahko sposojali v znameniti kobilarni kneza Schwarzenberga v Cmureku.⁵⁶

Leta 1785 je 22-članska skupina armadnih zemljemercev in maperjev pod vodstvom polkovnika Neua končala merjenje porečja Mure. Njihovemu poročilu dolgujemo podroben opis Mure, s katero se je Vega moral ubadati nekaj let prej. Glavni tok reke so spremljali številni rokavi, med njimi stara Mura pri Landschi, Mlinščica od Gersdorfa do Weitersfelda, stara Mura pri Weitersfeldu in rokav reke pri Cmureku. Zaradi rokavov so nastajali številni otoki in manjše sipine, med drugim pri kraju Unterschwarz. Pri kraju Spielfeld se je tok Mure

⁴⁷ Fidelis Poglajn (Fidelius Poglajn. Poglajn, * Kranj).

⁴⁸ Philipp (Filip) Greiner (* 12. 3. 1748/9; † 2. 12. 1782).

⁴⁹ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 276.

⁵⁰ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 278.

⁵¹ Kunitsch, 1808, 19, 27.

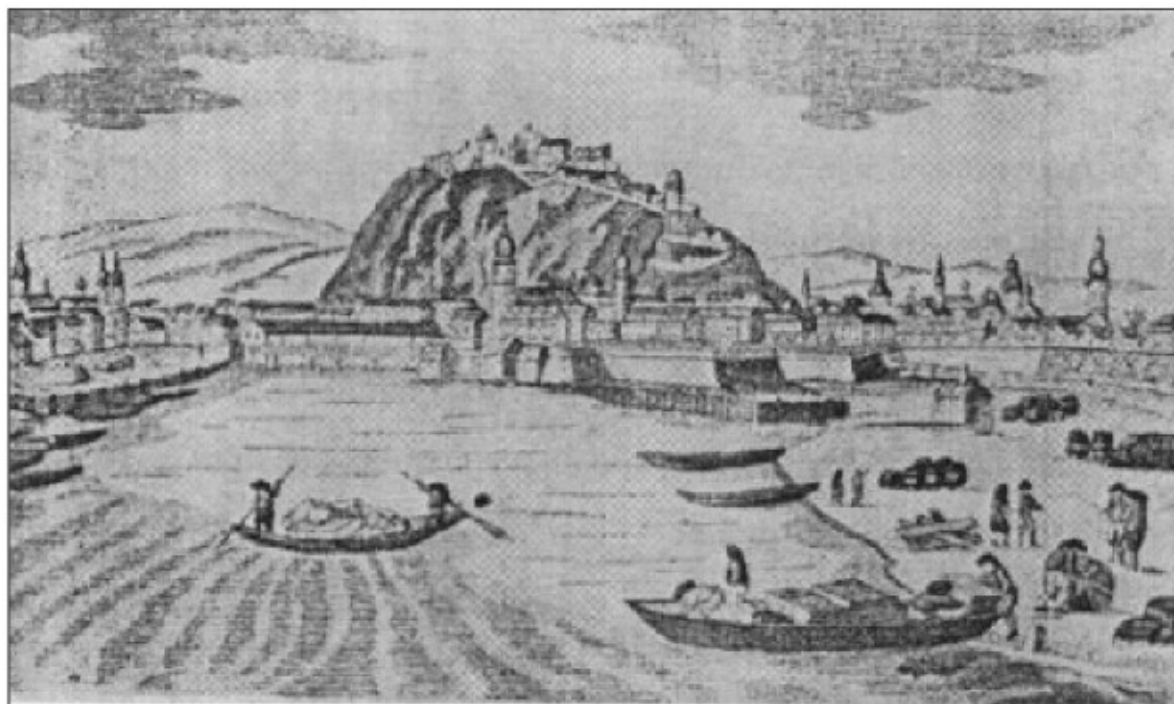
⁵² Nikolaus Poda von Neuhaus (Boda, * 4. 10. 1723 Dunaj; SJ 22. 1. 1740; † 29. 4. 1798 Dunaj).

⁵³ Karl Timberger (Tirenperger, * 27. 10. 1731 Ptuj; † 1780 Schottwein).

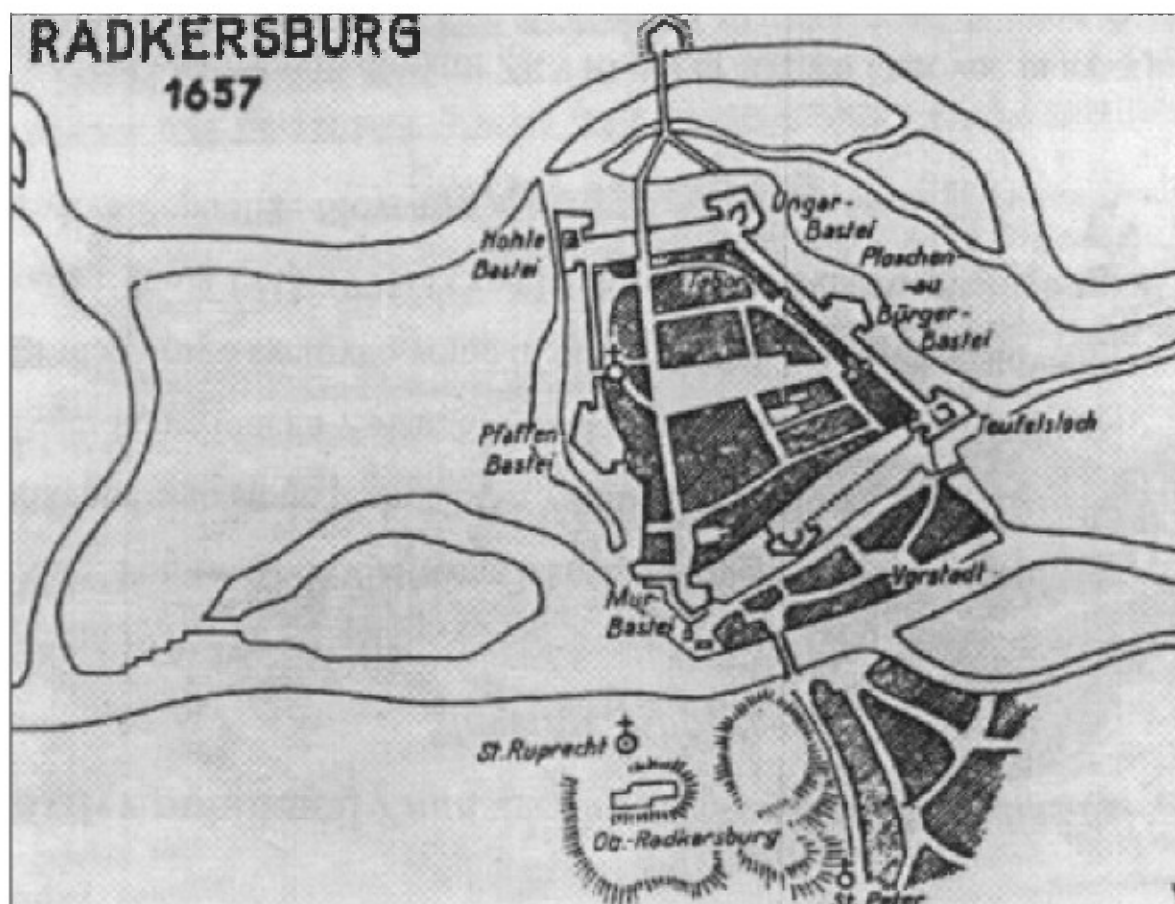
⁵⁴ Ilwof, Peters, 1875, 262.

⁵⁵ Tremel, 1966, 202.

⁵⁶ Tremel, 1966, 198.

Mura pri Gradcu v Vegovem času

Plan mesta Radgona na otokih Mure

razširil na 38 do 40 čevljev, struga pa je postala globoka le 6 do 8 čevljev. Dno je bilo kamnito, poševne brežine pa visoke dva do tri čevlje. Pri kraju Strass so bili travniki močvirnati, Mlinščica pa je poganjala mlin Strasser. Pri Gersdorfu je bila reka oddaljena od vasi le 1500 korakov, razširila pa se je na 50 do 60 čevljev. Imela je položna bregova, visoka poltretji čevljev. Tam je Mura naredila rokav, širok 5 do 6 korakov in globok 4 do 5 čevljev; uporabljali so ga za pogon mlinov pri Gersdorfu in Oberschwarzi. Pot od Gersdorfa proti brodu na Muri je bila prehodna le, če ni narastel potok ob njej. Pri Weitersfeldu je bila Mura široka 50 do 60 sežnjev. Spodkopavala je levi breg in se vedno bolj približevala vasi. Pri Lichendorfu se je razširila na 110 do 120 sežnjev. Bila je polna sipin, ki so se vsako leto spreminjale. Na Mlinščici v Lichendorfu je bil trdn zgrajen mlin.

Pri trgu Cmurek se je Mura razširila na 35 do 40 sežnjev. Bila je globoka 7 do 8 čevljev in zelo deroča. Vsako leto je za dva ali tri dni poplavila območje in za sabo pustila 10 cm debelo plast peska. Pri Ehrenhausnu je bil lesen most na kamnitih stebrih, dolg 100 in širok 8 korakov. Pri Cmureku je bil trden most na lesenih stebrih. Brodi so vozili pri Gersdorfu, Oberschwarzi un Weitersfeldu; uporabljali so širok plitev čoln za 3 naložene vozove in 20 do 30 ljudi.

V okolici Radgone je bilo polno sipin, Mura pa je spomladi navadno poplavila otok in mestne jarke ter predmestje Gris na desnem bregu. Tja so morali pluti s čolni, po poplavah pa so ostajala močvirja. Most čez glavni tok je bil dolg 220 in širok 19 korakov. Čez rokav so postavili most, dolg 70 in širok 8 korakov. Mlinščica se je v Muro izlivala pri Altdörflu. Široka je bila 2 do 3 sežnje in je imela 3 čevlje visok breg. Po njenem kamnitem dnu je voda vedno tekla, mlini ob njej pa so bili trdnograjeni. Ob vasi Altdörf je bila Mura dobro prevozna s splavi,⁵⁷ ob nizki vodi pa je imel Vega težave pri prevozu z ladjami. Reka je poplavljala tudi območji Laafelda in Sichel-dorfa, vendar ni ogrožala hiš. Sieldorf leži nižje od Radgone in tako ni bil več v Vegovi pristojnosti.

Gruber je predvideval prevoz lesa vse do izliva Kolpe v Savo pri Sisku.⁵⁸ Upravnim inženirjem je dodelil po dva podrejena inženirja na vseh zahtevnejših položajih. Ignac Kunsti je vodil delo inženirjev,⁵⁹ dokler ni vodstva po vrnitvi iz Nizozemske prevzel J. M. Šemerl, kot lahko zremo iz Gruberjevega poročila 5. 6. 1779. Starizki je medtem napredoval v najbolje plačano skupino inženirjev ob Kunstiju in bratih Šemerl. Vendar so bile plače več kot dvakrat nižje kot pred petimi leti, saj so prejimali le po 400 fl, pol

toliko za uporabo konja in 20 fl za druge stroške. Enako plačo 400 fl, toda brez stroškov za konje, so prejimali inženirji Ignatz Krös, Karl Prignitz in Ignatz Veba. Nižanje inženirskih plač je bilo gotovo tudi posledica Gruberjevih političnih težav, zaradi katerih je sicer nepolni dve leti pozneje izgubil službo navigacijskega direktorja.

Gruber je zadnjega inženirja imenoval Ignatz Veba,⁶⁰ dobre tri mesece prej, 25. 2. 1779, pa je zapisal Geoga Veho.⁶¹ Morda je šlo za isto osebo in je nastala pomota pri prepisovanju dokumenta, morda zato, ker sta bila druga dva inženirja res Ignaca. Po drugi strani Gruber 5. 6. 1779 ni omenil nobenega izmed inženirjev, ki so Vegi pomagali pri urejanju plovbe po Muri. Poleg sedmih inženirjev je imel Gruber 5. 6. 1779 pri navigacijski direkciji v službi še osem oseb z nižjimi dohodki: dva računovodja, popisovalca opreme, tri tehnična risarja in dva korporala za dela na okopih.

Vega je v naslednjih dneh odpovedal službo pri Gruberju. Že v kopiji istega poročila, označeni z (B), je Gruber nadomestil Veho s Franzom Minzлом. Minzel je prejemal enake

Directions, Posten
 37
 Die bey dem Kaiserlichen Hofe an dem Reichsgerichte in Prag
 d. 1. d. 1779.

Ingenieur	Hohenzollern	Kriegsdepartement	Lohn
General Major an Hoffeld	1000		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20
Major General an Hoffeld	100		
für ein Pferd	200	600	20

Prima 1000 200 100 12

Prva (A) izmed dveh kopij Gruberjevega zapisa o "Ignacu" Vebi in drugih inženirjih 5. 6. 1779 (AS, Stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 293)

⁵⁷ Rajšp, 2001, 12-15.

⁵⁸ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 284-285.

⁵⁹ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 276-278.

⁶⁰ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 276.

⁶¹ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 293.

dohodke in prav tako ni imel plačane uporabe konja.⁶²

Vega ni bil med Gruberjevimi vodilnimi inženirji, ki so delovali v Ljubljani. Vodilnega mesta ni smel pričakovati zaradi skromnega rodu. Gruber ni omenjal Vege, Poglajna in njunih sodelavcev Kranjskim deželnim stanovom pred letom 1777, saj je poročal predvsem o delu na Kranjskem. Le 25. 2. 1779 je izjemoma poročal kranjskim deželnim stanovom o delu na Muri oziroma na Štajerskem.⁶³

Za Gruberjevega naslednika je bil določen Šemerl in možnosti za Vegovo napredovanje niso bile velike. Gruberjeva zvezda na Kranjskem je zahajala, dela na Muri pa so se bližala koncu. Zato se je 7. 4. 1780 Vega vpisal med topničarje cesarske armade na Dunaju. Dva meseca pozneje je bil objavljen navigacijski patent za Štajersko 25. 7. 1780, ki je prvič izrecno postavil celotni tok reke Mure pod upravo navigacijskega direktorja Gruberja. Trgovina na Muri je bila povezana tudi z ruskimi deželami;⁶⁴ to je lahko bila ena od zvez, na podlagi katerih se je Gruber pozneje preselil v Belorusijo.

Nekaj mesecev po Vegovem odhodu na Dunaj je Strupi 25. 11. 1780 končal prekop in celo prihranil nekaj zlatnikov od predvidenih 72.000 gld. Vega ni več slišal strela iz grajskega topa, po katerem so vodo spustili v prekop in kmalu znižali gladino na barju za okoli 70 cm.⁶⁵

Leta 1781 je Gruberjev nekdanji pomočnik Maffei postal prostozidar v cesarskem mestu. Maffei je bil tedaj že tri leta tajnik feldmaršala kneza Jožefa Marije Colloreda-Walseja. Verjetno mu je priporočil tudi svojega nekdanjega učenca. V duhu velemesta je priimek Veha nadomestil z Vega.

Gruber je leta 1779 pisal mineralogu Bornu o plovbi med Ljubljano in Trstom in o poldrugo miljo dolgem prekopolu med Ljubljano in Savo.⁶⁶ V času objave pisma je Ignac, baron Born (1742-1791), postal veliki mojster najslavnejše dunajske prostozidarske lože "Resnična sloga", ki se je marca 1781 odcepila od lože "Okronano upanje". Strupi, ki je medtem postal baron, se je včlanil v Bornovo ložo 1. 7. 1785. Štiri mesece pozneje je Vega zaprosil za vstop v isto ložo. Sprejeli so ga po prostozidarskem obredu 9. 12. 1785.⁶⁷

Zaključek

Vega je tako odšel v veliki svet. Naše kraje je sredi januarja 1785 zapustil tudi njegov nekdanji predstojnik Gruber in na skrivaj odpotoval v Belorusijo. Vega je postal znanstvenik evropskega slovesa, Gruber pa eden vodilnih evropskih politikov. Njuni poti se nista več križali.

Z Vegovim odhodom uravnavanje Mure ni bilo končano. Po koncu Vegovih regulacijskih del na Muri so krajanje Lipnice pod Jožefom II leta 1786 izgubili še zadnje pravice do mostnine.⁶⁸ 24. 1. 1787 je Jožef II poleg drugih bratovščin razpustil tudi čolnarski ceh.⁶⁹ Janez Tomasich (1799), geometer Zalske županije, in inženir Gottfried Tetzlauer, kraljevi cesarski cestni asistent, sta naredila načrt za regulacijo Mure od Dokležovja do Veržeja ter Dolnje Bistrice. Tedaj je kraje ob Muri obiskala posebna komisija.⁷⁰ Še po Vegovi smrti so med letoma 1816-1876 uravnali tok Mure med kraji Thornedorf, Dörfla in Gösendorff.⁷¹ Vendar je promet po reki postopoma prevzemala železnica v obsegu, ki ga Vega seveda ni mogel niti slutiti. Po letu 1860 je nekoč pomemben promet z lesom, železarskimi izdelki, soljo in vinom po Muri zamrl.⁷²

LITERATURA

Historia Annu Collegij Labacensis, 1722-1773. NUK. Ms 1544.

Belidor, Bernard Forest de. 1737-. *Architectura Hydraulica*. Pariz. Nemški prevod. 1743-1771. *Architectura Hydraulica. Oder die Kunst das Gewasser zu denen verschiedentlichen Hothwendigkeiten des menschlichen Lebens zu leiten, in die Höhe zu bringen*. I-IV. Augsburg: Johann Georh Wertz.

Ciperle, Jože. 2001. Podoba velikega učilišča ljubljanskega. Licej v Ljubljani 1800-1848. Ljubljana: Slovenska matica.

Curk, Jože. 1977. Razvoj prometnih zvez v severovzhodni Sloveniji. *Razvoj prometnih zvez*. 199-224.

Gruber, Tobias. 1781. *Herrn Tobias Grubers, Weltpriesters und k.k. Bau- und Navigationsdirektors im Temeswarer Banat, Briefe hydrographischen und physikalischen Inhalts aus Krain an Ignaz Edlen von Born k.k. wirklichen Hofrath*. Vienna: Johann Paul Krauss.

Hlaj, Nataša. 1999. Ladijski modeli patra Gabriela Gruberja. *Primorska srečanja*. 23 (št. 222/223): 767-769.

⁶² AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 294.

⁶³ AS, Deželni stanovi I, šk. 684, fasc. 385, str. 229-250 (18. 2. 1774-25. 7. 1777), 264 (8. 1. 1779).

⁶⁴ Pickl, 1977, 231, 233.

⁶⁵ Juričić, 1990, 53.

⁶⁶ Gruber, 1781, 1, 4.

⁶⁷ Košir, 1998, 61-62; Košir, 2002, 81.

⁶⁸ Suppan, 1984, 216.

⁶⁹ Vrhovc, 1991, 28, 53.

⁷⁰ Zelko, 1984, 26.

⁷¹ Suppan, 1984, 197.

⁷² Curk, 1977, 216.

- Horst, Tileman van der, Jacob Polley. 1738. *Theatrum Machinarum Universale: of Keurige Verzameling van verscheide grote an zeer fraaie Waterwerken, Schutsluizen, Waterkeringen, Ophaal- en Draabruggen. Met hare Gronden, Opstallen en Doorgesnedens*. I-II. Amsterdam: Petrus Schenk. (Ponatisa 1757 in 1774 obeh delov v skupni vezavi. Amsterdam: Schenk).
- Ilwof, Franz, Peters, Karl F. 1875. *Graz Geschichte und Topografie. Der Stadt und ihre Umgebung*. Graz: Verlag der Geschäftsführung der 48. Versammlung der deutsche Naturforscher und Ärzte.
- Ilwof, Franz. 1909. Flussregulierungen und Wasserbauten 1772-1774. *Archiv für österr. Geschichte*. 97: 522-538.
- Juričić, Daniela. 1990. Gabrijel Gruber – ob 250-letnici rojstva. *Arhivi*. 13/1-2: 52-55.
- Kopatkin, Viktor, S. J. 1934. Gabrijel Gruber S. J. in njegov prekop. *Kronika*. 1/1: 8-14.
- Košir, Matevž. 1998. Prostožidarstvo v habsburški monarhiji v 18. stoletju ter prostožidarski loži "Združena srca" v Mariboru in "Dobrodelnost in stanovitnost" v Ljubljani. *Kronika*. 46: 41-65.
- Košir, Matevž. 2002. Brat Vega, prostožidar. *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*. 15-16: 75-111.
- Kunitsch, Michael. 1808. *Biographie des Herrn Leopold Gottlieb Biwald, der Weltweisheit und Gottesgelehrtheit Doctor, ehemaliges Mitglied des aufgelösten Jesuitenordens, ordentl. und öffentlicher Professor der Physik, Senior und Director der philosophischen Facultät, und gewesener Rector Magnificus an dem k.k. Lycäum zu Grätz. Von Michael Kunitsch, jubilirten (sic!) Lehrer der k.k. Hauptnormal-schule zu Grätz*. Grätz: gedruckt bey den Gebrüdern Tanzer.
- Ljubljanski klasiki 1563-1965. 1999. (ur. Živka Črnivec in drugi). Ljubljana: Maturanti klasične gimnazije.
- Marković, Željko. 1968-1969. *Ruđe Bošković*. Zagreb: JAZU.
- Pahor, Miroslav. 1970. Slovenski dijaki in študentje na pomorskih šolah (1754-1941). *10 let višje pomorske šole Piran*. (Ur. Slavko Kavšek). Portorož: Primorski tiski Koper. 43-100.
- Pahor, Miroslav. 1981. Gabrijel Gruber ali ladjedelstvo-navtika-navigacija. *Slovensko morje in zaledje. Zbornik za humanistične, naravoslovne in družboslovne raziskave. Koper*, št. 4-5: 11-40.
- Pickl, Othmar. 1977. Mur und Drau als Verkehrswege nach dem Südosten. *Razvoj prometnih zvez*. 225-240.
- Rajšp, Vincenc. 2001. *Zgodovinska Mura. 10 let stalne slovensko-avstrijske komisije za Muro*. 12-16.
- Razvoj prometnih zvez v panonskem prostoru do leta 1918*. 1977. Uredila Vanek Šiftar in Janko Kuster. Maribor: Univerza v Mariboru.
- Serše, Saša. 2000. Začetki obrtnega šolstva na Kranjskem v obdobju 1750-1850. *Arhivi*. 22/2: 41-46.
- Smole, Majda. 1982. Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana: DZS.
- Suppan, Rudolf. 1984. Unsere Mur. Fluss in Grünen Land. Graz: Verlag für Sammler.
- Šemerl, Jožef Marija pl. 1782. Abhandlung über die vorzüglichste Art an Flüssen und Strömmen zu bauen. Wien: Kraus.
- Šorn, Jože. 1977. Modernizacija cestnega in vodnega omrežja v času od leta 1713 do 1830 na ozemlju današnje Socialistične republike Slovenije. *Razvoj prometnih zvez*. 59-86.
- Šorn, Jože. 1984. Začetki industrije na Slovenskem. Maribor: Obzorja.
- Tonković Kruno. 1985. Fužine uz Karolinsku cestu. *Fužine, Odbor za proslavu 200-godišnjice škole Fužine*. 191-202.
- Tremel, Ferdinand. 1946. Schiffhart und Flösserei auf der Mur. *Jahresbericht des Akademischen Gymnasiums in Graz*. Graz 3-41.
- Tremel, Ferdinand. 1966. Land an der Grenze. Graz: Leykam-Verlag.
- Ema Umek. 1964. Trgovski promet po Savi v XVIII. stoletju. *Kronika*. 12: 194-200.
- Umek, Ema. 1986. Plovba po Savi v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis*. 40/3: 233-268.
- Vrhovec, Ivan. 1991. Ljubljansko življenje na vodah. Ljubljana: Ceh velikih čolnarjev.
- Zelko, Ivan. 1984. Stoletne razprtije zaradi reke Mure med Avstrijo in Madžarsko. *Kronika*. 32/1: 24-27.

UDK 728.8(497.4 Turn pod Novim gradom)(091)

Kratek oris zgodovine gospostva Turn pod Novim gradom

IVAN NEMANIČ

vodja Slovenskega filmskega arhiva v pokoju, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Zgodovinski viri poročajo, da je že v 12. stoletju v vasi Potoče ob reki Kokri obstajal grad Turn (*Thurn unter Neuburg*), v katerem je bil sedež gospostva Turn pod Novim gradom. Gospostvo Turn so imele od 12. do konca 18. stoletja v lasti plemiške družine: kranjski krajišniki Andeško-Meranjski, celjski grofje, Habsburžani, Egkhi, Dinzli, pl. Angerburgi, in Gandini, pl. Liliensteini. Leta 1793 je Vincenc pl. Gandin prodal gospostvo Martinu Urbančiču, ki je bil začetnik rodbine Urbančičev. Ti so obdržali gospostvo Turn do 20. stoletja. Tudi z dejavnostjo Martina Urbančiča in nekaterih drugih oseb je nastalo arhivsko gradivo, ki je zdaj v fondu gospostva Turn pod Novim gradom. Martin Urbančič je umrl leta 1796. Nasledil ga je sin Janez Nepomuk Urbančič, ki se je leta 1831 poročil z Jožefino Trepinc. Njima se je 1833. leta rodila hči Jožefa (Josipina) z vzdevkom Turnograjska, znana zlasti po kulturnem udejstvovanju. Janezu Nepomuku Urbančiču je po njegovi smrti leta 1841 sledil njegov sin Janez Nepomuk Urbančič – Janko, ki je leta 1909 izročil gospostvo Turn Otonu pl. Deteli, ki pa je leta 1940 prodal gospostvo nečaku in ekonomu na Turnu Karlu Palmu. Po končani II. svetovni vojni je Okrajna zaplemena komisija v Kranju 27. avgusta 1945 izdala Karlu Palmu odločbo o zaplembi vsega imetja.

Danes je v zgradbi nekdanjega gospostva Turn pod Novim gradom Dom starejših občanov Preddvor.

ABSTRACT

SHORT DESCRIPTION OF THE HISTORY OF THE TURN POD NOVIM GRADOM ESTATE

Historical sources show that already in the 12th century in the village of Potoče by the Kokra river there was a Turn castle (*Thurn unter Neuburg*), the seat of the Turn pod Novim Gradom estate. Several noble families owned the Turn estate from the 12th to the end of the 18th century: Carniola border inhabitants the Andechs-Meran, the Counts of Cilli, the Habsburgs, Egkhs, Dinzl von Angerburg and Gandin von Lilienstein. In 1793 Vincent von Gandin sold the property to Martin Urbančič, who started the Urbančič family. They owned the Turn estate until the 20th century. Martin Urbančič among other people created the archive materials, which can now be found in the Turn pod Novim gradom fond. He died in 1796. He was succeeded by his son Janez Nepomuk Urbančič, who married Jožefina Trepinc in 1831. In 1833 their daughter Jožefina (Josipina), nicknamed Turnograjska, was born. She later became known for her cultural activities. Janez Nepomuk Urbančič was succeeded by

Janez Nepomuk Urbančič – Janko. In 1909 Janko handed over the Turn estate to Oton von Detel, who in 1940 sold the estate to his nephew and Turn manager Karl Palm. After the Second World War, on the 27th August 1945, the District Confiscation Committee at Kranj issued Karl Palm a decree on confiscation of all his belongings. The house of the Turn pod Novim gradom estate is used today as the Preddvor Home for the Elderly.

Janez Vajkard Valvasor¹ poroča, da je v vasi Potoče ob reki Kokri že v 12. stoletju obstajal grad Turn (*Turn unter Neuburg*). V njem je bil sedež gospostva Turn pod Novim gradom. Ime Novi grad nas navaja na misel, da je bila na istem mestu v preteklosti zgrajena starejša utrdba ali grad. Stari grad Turn je stal nad sedanjim, kjer so bile v Valvasorjevi dobi še vidne razvaline. Kranjskim deželnim knezom in mejnim grofom

je služil za trdnjavo, ki je zapirala vhod v dolino Kokre.² Terenske raziskave so pokazale, da je grajski kompleks že od začetka obsegal osrednji stolp na severovzhodni strani z zidovi, visokimi do tri metre in pol, in notranji prostor okrog pet metrov in je predstavljal obrambno središče gradu. Na severozahodni strani je bil prizidan stanovanjski del (palacij), na jugovzhodu pa je bil ob ozidju zgrajen manjši stolp, ki je verjetno varoval vstop v grad. Jugovzhodno od palacija je

¹ Janez Vajkard Valvasor, *Die Ehre des Herzogtums Krain*, Ljubljana 1689, ponatis Ljubljana – München 1970.

² Dr. Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, 1939, str. 245.

bila na grajskem dvorišču zgrajena cisterna. Na platoju z ledinskim imenom Pristava so v tlorisu vidni ostanki nekdanje grajske pristave. Grad je bil zavarovan s tremi jarki na jugozahodni ter z globokim jarkom na severozahodni strani. Na nekoliko nižji, okoli 100 metrov oddaljeni vzpetini, so bili ob terenskih raziskavah odkriti sledovi stolpa v velikosti 6 x 6 m, ki je gotovo predstavljal del grajskega obrambnega sistema.³ V virih je bil grad prvič omenjen leta 1408 kot last celjskih grofov. Na prehodu iz 15. v 16. stoletje, v bojih za celjsko dediščino, po uboju zadnjega Celjana pri Beogradu (1456), je bil grad zelo poškodovan. Leta 1439 je grad razrušil Jan Vitovec. Ne smemo pozabiti na turške vpade po dolini Kokre na Koroško, ko so Turki leta 1473 grad poškodovali.⁴ Grad je bil poškodovan tudi v rušilnem potresu 1611, ki je razdejal tudi Ljubljano. Podoba gradu, ki jo je ohranil Valvasor v Topografiji iz leta 1679 in Slavi vojvodine Kranjske leta 1689⁵ se kaže kot enonadstropna dvotraktna zgradba s stolpičem na severozahodnem vogalu. Grad, kakor ustreza zapuščinskim inventarjem, je nastal po prezidavah v 17. stoletju, ko ga je kupil Adam Dinzl, pl. Angenburg, od baronov Egkh (1677). To potrjuje polkrožno oblikovan portal s kamnito heraldično ploščo z grbom Adama Dinzla in letnico 1680. Ludvik Ksaverij Dinzl, pl. Angenburg, je leta 1760 pred vhomom v grad zgradil baročno kapelo, posvečeno Materi božji. Notranjost je poslikana s freskami, na oltarju je slika Pieta baročnega slikarja Valentina Metzingerja. V kapeli so na novo namestili križ v obliki monštrance, pozlačen srebrni kelih ter oskrbeli novo mašno obleko. Takrat so zgradbo prezidali iz dvo- v štiritraktno, kar kaže Valvasorjeva predstavitev v Slavi vojvodine Kranjske s pogledom na grad z zahodne strani.⁶ S tem je nastalo notranje kvadratno dvorišče, ki je razvidno v tlorisu objekta v franciscejskem katastru. Dr. Ivan Stopar meni, da so v 18. stoletju vso zgradbo za nadstropje nadzidali. Verjetno so povišali tudi stolp na vzhodni strani, ki nadkriljuje ostale dele gradu.⁷

Grad Turn, foto Boštjan Gunčar. Helena Križaj, Gradovi v Preddvoru skozi zgodovino, Kranj 1991

Gospostvo Turn je bilo v lasti plemiških rodbin od 12. do konca 18. stoletja. V 12. stoletju je bil v lasti kranjskih krajišnikov Andeško-Meranjskih. To trditev potrjuje listina Bertolda Andeško-Meranjskega, s katero je vetrinjskemu samostanu podelil urad Preddvor. Listina je bila napisana in datirana leta 1156 v Neuburgu ali Novem gradu, imenovanem tudi Pusti grad, kakor so ga v srednjem veku večkrat imenovali.⁸

Listina z dne 28. septembra 1455 poroča, da je bil grad Turn pod Novim gradom v 15. stoletju v lasti Celjanov, ko je grof Ulrik Celjski podelil Frideriku Schrottu v fevd dva dela gradu Turn in del dvora s pritklinami gospostva Turn pod Novim gradom,⁹ ki ju je podedoval po svojem očetu Frideriku. To fevdno podelitev je 3. avgusta 1495 potrdil cesar Maksimilijan.¹⁰ Po izumrtju celjskih grofov je grad Turn prišel v last Habsburžanov. Valvasor navaja kot lastnike gradu tudi plemiče Kokherje in za njimi Egkhe.¹¹

Cesar Maksimilijan je s kupno pogodbo 30. julija 1500 grad Turn prodal kranjskemu deželnemu vicedomu Juriju, baronu Egkhu za 13.022

³ Majda Žontar-Mirina Zupančič, Terenske raziskave gradov na Gorenjskem, Varstvo spomenikov XII, Ljubljana 1969, str. 29; Ivan Stopar, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska ob osrednjem toku Save, prva knjiga, Ljubljana 1996, str. 106, 107; Peter Fister, Andrej Valič, Majda Žontar, Marijan Sajovic, Terenski ogled in dokumentacija gradu leta 1968; Majda Žontar, Preddvorski gradovi v zapuščinskih inventarjih 18. stoletja, v: Zbornik občine Preddvor v času in prostoru, 1999.

⁴ Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 245.

⁵ Janez Vajkard Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain, Ljubljana 1689, str. 580.

⁶ Majda Žontar, Gradovi na območju Kranja, Kranjski zbornik, Kranj 1970, str. 19.

⁷ Ivan Stopar, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska ob zgornjem toku Save, prva knjiga, Ljubljana 1996, str. 106-107.

⁸ J. V. Valvasor, Die Ehre ... Krain, 1689, XI/580, 581.

⁹ AS 1063, Zbirka listin, 28. september 1455.

¹⁰ AS 1063, Zbirka listin, 17. julij 1464; 3. avgust 1495.

¹¹ J. V. Valvasor, Die Ehre ... Krain, 1689, XI/581.

renskih goldinarjev.¹² Nadvojvoda Ferdinand pa je leta 1526 podelil Juriju, baronu Egkhu, ki je bil tedaj goriški glavar, grad v fevd.¹³ Potem je omenjen Jurijev mlajši sin Janez Jurij Egkh, ki mu je vetrinjski samostan 1545. leta podelil v fevd tri dele desetine pri Preddvoru.¹⁴

Karl, nadvojvoda Avstrije, je 8. junija 1571 podelil Jožefu, baronu Egkhu, posest gospostva Novi grad.¹⁵ V drugi polovici 17. stoletja je Jurij Sigmund, baron Egkh, gospostvo prodal v svojem in imenu svojih bratov Karla, Gotfrida in Kristijana Adamu Dinzlu, pl. Angerburgu,¹⁶ ki je bil takrat lastnik gospostva Kolovrat. Adam Dinzl je bil v službi pri kranjskih deželnihi stanovih kot stanovski knjigovodja (1653, 1657-1664) in nato upravitelj plačilnega urada Ogulinske vojne krajine do 1676.¹⁷ Po smrti Adama Dinzla, pl. Angerburga, leta 1696 je gospostvo Turn pripadlo njegovemu sinu Antonu Krištofu Dinzlu.¹⁸ Leta 1727 ga je nasledil nečak Ludvik Ksaver, sin njegovega najstarejšega brata Franca Benedikta Dinzla.¹⁹ Po smrti Ludvika Ksaverja leta 1772 je na osnovi oporoke z dne 26. oktobra 1771 in prisojilne listine (17. avgusta 1772) postala lastnica gradu njegova hči Marija Jožefa Gandin, pl. Lilienstein, ki pa je 24. marca 1788 izročila gospostvo svojemu sinu Vincencu Gandinu, pl. Liliensteinu. Pri tem si je zagotovila pravico, da razpolaga z zneskom 12.000 goldinarjev.²⁰

Vincenc Gandin, pl. Lilienstein, je bil lastnik gospostva le pet let. V tem času je bil zakupnik vinskega daca v distriktu Preddvor in vikariatu Jezerško. O tem je sklenil pogodbo s kranjskimi deželnihi stanovih in Martinom Urbančičem. Vincenc Gandin, pl. Lilienstein, je sklenil pogodbo tudi z brati Poušnar o zakupu vinskega in glasbenega daca v župniji Preddvor in vikariatu Jezerško. Podobno pogodbo je sklenil tudi z Luko Brunichem, lastnikom gospostva Preddvor.²¹ Že leta 1793 je Vincenc Gandin sklenil z Martinom Urbančičem kupoprodajno pogodbo za gospostvo Turn; prodal mu ga je za 54.487 goldinarjev. Del kupnine je Urbančič poravnal s prevzemom dolga v znesku 38.487 goldinarjev, preostalo pa v go-

tovini.²² Vendar je ostal Martin Urbančič še nadalje upravitelj gospostva Brdo in je tam tudi živel.

Martin Urbančič je bil začetnik rodbine Urbančičev, ki je obdržala gospostvo Turn pod Novim gradom vse do 20. stoletja. Njegov oče Martin Urbančič je bil gradbenik (palir) in je živel v Šempetrskem predmestju v Ljubljani.²³

Gospostvo Turn pod Novim gradom je bilo v katastrskih občinah Breg (gosposočinsko poslopje) in Kokra. Leta 1793, v času Martina Urbančiča, je imelo 103 kmetije in eno petino.²⁴ Zemljiški davek od gosposočinske zemlje je znašal 448 goldinarjev, 10 kr. in 1 d. Gospostvu Turn pod Novim gradom je oddajalo urbarialne dajatve tudi 11 kmetij z Jezerskega, ki so bile v okraju Kapla in kresiji Celovec.²⁵ V terezijanskem katastru je zapisan izkaz hub gospostva Turn pod Novim gradom, njih lega v vaseh, občinah, soseskah, nabornih okrajih in župnijah, 1807.²⁶

Celjski grofje so kot lastniki gospostva Turn pod Novim gradom v Jablanici (Potoče) ob reki Kokri zgradili žago na vodni pogon. Leta 1552 je bila ta žaga omenjena kot last gospostva Turn, ki je imela pravico žagati hlodovino, ki so jo plavili po reki Kokri.²⁷

Tudi listine iz let 1377 in 1552 omenjajo mlin in žago Jablanico. Gosposočinska žaga je imela izključno pravico do žaganja lesa, ki so ga plavili po Kokri. Ta žaga je stala že ob nastanku gradu Turn (1408) in je najstarejša znana žaga na Slovenskem. Janko Urbančič je imel v solastništvu s Francem Hajnrharjem iz Trate na levem bregu Kokre v katastrski občini Kokra na parceli št. 297 žago s krožno žago, ki jo je poganjalo podlivno vodno kolo. Na reki je bil zgrajen lesen jez z zapornico in mlinskim žlebom. Leta 1896 je v prvi žagi vodno kolo poganjalo enolistno vertikalno žago, drugo krožno žago je poganjalo vodno kolo. Leta 1912 je bilo ugotovljeno, da je namesto vodnih koles poganjala gater, vencičanko z dvema listoma, tri krožne žage in žago za obžagovanje hlodov francisova turbina.²⁸ Poplava leta 1962 je odnesla jez na Kokri, ki ga niso več obnovili. S tem je bilo tudi konec starodavne žage na Kokri.²⁹ Janko Urbančič, lastnik

¹² AS 1063 Zbirka listin, 30. julij 1500.

¹³ AS 1063 Zbirka listin, 26. februar 1526.

¹⁴ AS 1063 Zbirka listin, 4. oktober 1545; Genealoške tablice EGKH.

¹⁵ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, fevdno pismo, 8. junij 1571.

¹⁶ AS 1063 Zbirka listin, 18. maj 1677.

¹⁷ Dr. Jože Žontar, *Fevdalne družine na območju Preddvora v 18. in 19. stoletju*, zbornik 1999, str. 123, 124.

¹⁸ AS 1075, Zbirka rodovnikov, Genealoške tablice Dinzl, pl. Angerburg.

¹⁹ AS 315 Deželna deska za Kranjsko, gl. knj. IX/341; Zap. inv. XI. D-38.

²⁰ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, fevdno pismo Marije Jožefe pl. Gandin, šk. 9; Deželna deska za Kranjsko, gl. knj. IX/341, listine I. rumeni kvatern F-23.

²¹ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 49.

²² AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 9; Deželna deska, gl. knj. IX/341, listine modri kvatern A-20.

²³ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, Martin Urbančič, Personalialia, šk. 62.

²⁴ AS 315 Deželna deska za Kranjsko, gl. knj., I. železnobarvni kvatern D-15.

²⁵ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, uradna korespondenca 1807-1846.

²⁶ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 13.

²⁷ Franc Puhar, *Od žag do lesne industrije*, v: *Kranjski zbornik 1995*, str. 292.

²⁸ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, vodna knjiga št. 106.

²⁹ Franjo Jurnah, *Gozdarstvo pri nas nekdanj in danes*, v: *Kranjski zbornik 1985*, str. 150-166.

gradu Turn pod Novim gradom, je imel žago tudi na levem bregu Bistrice, v kraju Potoče, katastrska občina Breg, št. 1321. Drugo vodno kolo je podnevi poganjalo krožno žago, ponoči pa dinamo za razsvetljavo gradu.³⁰ Žage gospostva Turn so predstavljale temelj za obsežno trgovino z lesom, zlasti v času Janka Urbančiča. O tem priča korespondenca v zvezi s prodajo lesa v Trst, na Madžarsko, Češko, v Avstrijo in drugam.³¹

Martin Urbančič je leta 1788 z Luko Brunichem, lastnikom gospostva Preddvor, kupil poddržavljeno cerkveno imenje sv. Petra v Naklem, sv. Siksta v Predosljah in sv. Tomaža v Britofu ter desetino od 6 2/3 kmetij v vasi Hotemaže. V zadevah cerkvenih imenj je imel Martin Urbančič mnoge spore. Z Vincencem Gandinom, pl. Liliensteinom, je prišel v nasprotje, ker še ni plačal njegovi materi Jožefini dolga po kupoprodajni pogodbi in zaradi kontribucije in tlake od štirih kmetij na Kokrici in v Mlaki. Z Brunichem je imel pravdo zaradi obračuna pri gilih in vinskem dachu. S soseskami bližnjih vasi je bil v nasprotju zaradi planin. Podložniki so se proti gospostvu Turn pod Novim gradom pritožili

*Josipina Urbančič-Turnograjska
Gorenjski muzej Kranj, fototeka 15/13*

zaradi tlake. O mnogih sporih in tožbah Martina Urbančiča priča ohranjeno gradivo.³²

Martina Urbančiča so odlikovale izredne sposobnosti za upravitelja gospostev. V zvezi s tem je nastalo tudi arhivsko gradivo, ki je zdaj v fondu gospostva Turn pod Novim gradom. Opravljal je več služb:

- kaščar in upravitelj gospostva Rakovnik pri Mirni 1774-1779. Dolžnosti njegove službe je določalo navodilo – inštrukcija za delo upravitelja, ključarja in pisarja gospostva. Izkaz o prodanem vinu in žitu gospostva v letu 1774-1775 dokazuje, da je bil Martin Urbančič v tem letu kaščar in upravitelj gospostva. Z grofom Barbo Dizmo Wachensteinom in Jožefom Ruperčičem se je povezal v družbi za trgovino z vinom. Urbančič je skrbel za vodstvo družbe in za obračun vseh prejemkov in izdatkov. Ruperčič je nakupoval vino in skrbel za prevoze, grof Barbo pa je finančno pomagal družbi.³³

- upravitelj gospostva Brdo (1779-1795). Martin Urbančič in Jožef pl. Edlstein sta 21. maja 1779 na Brdu sklenila pogodbo,³⁴ po kateri je Martin Urbančič s 1. majem 1779 prevzel službo upravitelja gospostva Brdo za dve leti (do 30. aprila 1781). To delo je nato nadaljeval do leta 1795. Pogodbo je v imenu barona Žige Zoisa podpisal njegov brat Jožef. Dolžnosti in obveznosti upravitelja gospostva Brdo pa tudi njegovo plačilo so bile opredeljene v petdesetih točkah inštrukcije oziroma navodila za delo. Zadnji – sedemnajsti račun gospostva Brdo je Martin Urbančič sestavil v letu 1795, ko je bil že dve leti lastnik gospostva Turn pod Novim gradom.

Korespondenca med Martinom Urbančičem in baronom Žigo Zoiso dokazuje veliko zaupanje med obema in obravnava tekoče zadeve zemljiškega gospostva Brdo ter predstavlja Zoisa kot zemljiškega gospoda. Leta 1780 se je Žiga Zois vrnil z daljšega potovanja po Evropi. Takrat je s podložniki, ko jim je hotel vsiliti novo pogodbo za tlako, prišel v oster spor. Podložniki so se pritožili celo na dvor, kar pa jim ni pomagalo. Zaradi upornosti proti gospodu so bili kaznovani. Vodje upornih kmetov so zaprli v ljubljansko kaznilnico. Kmetije jim je Zois odvezel in jih prodal drugim podložnikom. Zoisova pisma kažejo tudi na njegovo vnemo za prirodoslovje. Dopisoval si je z naravoslovcem Baltazarjem Hacquetom, profesorjem na ljubljanskem liceju. V osemdesetih letih je bil v pripravi nov davčni sistem pri zemljiških gosposkah; o tem je pisal Zois Martinu Urbančiču. Svetoval mu je popustljivost s podložniki, zlasti ob vesteh o revoluciji v Franciji. Nasprotoval je prisilnim izterjavam dajatev, ker

³² AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 29, 30, 31, 50.

³³ Dr. Jože Žontar, *Feydalne družine na območju Preddvora v 18. in 19. stoletju*, v: *Zbornik občine Preddvor*, 1999, str. 128.

³⁴ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, Martin Urbančič, korespondenca, šk. 62.

³⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko, vodna knjiga št. 127.

³¹ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 20.

bi lahko izzvale upornost podložnikov;³⁵

- zakupnik daca na pijače. Z uradom za bankalne pristojbine je sklenil pogodbo o zakupu daca na pijače v letu 1787. Poleg tega je sklenil Martin Urbančič pogodbo o zakupu vinskega daca tudi v župniji Preddvor in na Jezerskem z Vincencem Gandinom, pl. Liliensteinom;³⁶

- prevzel je službo komisarja nabornega okraja Brdo.³⁷ Po davčni regulaciji so nabornemu okraju Brdo pripadle davčne občine: Kranj, Bela, Spodnje Duplje, Preddvor, Jezersko, Spodnja Kokra, Primskovo, Trstenik, Zadruga in Žiganja vas;³⁸

- bil je član upniškega odbora stečajne mase gospostva Smednik.³⁹

Martin Urbančič, upravitelj gospostva Brdo, se je 25. novembra 1783 v Velesovem poročil s Konstanco Dietrich, hčerjo Franca Ksaverja Dietricha, lastnika gospostva Strmol. Poročil ju je župnik Tomaž Poklukar.⁴⁰ V Velesovem je bilo sklenjeno njuno ženitno pismo. Oče Konstanca Franc Ksaver Dietrich se je zavezal, da bo nevesta prinesla Martinu Urbančiču v zakon doto 1500 goldinarjev. Tisoč goldinarjev je izplačal ženinu takoj, preostalo pa v enem letu. Nato je pogodba določala, da bo v morebitnem sporu med zakoncema ženin izplačal nevesti 3000 goldinarjev, povrh pa še eno doto, skupaj 4500 goldinarjev. Tudi, če bi ženin umrl pred nevesto in brez potomcev, bi pripadlo nevesti 4500 goldinarjev, če pa bi umrla nevesta pred ženinom in tudi brez potomcev, bi pripadla ženinu polovica njene dote.⁴¹ V zakonu so se Martinu in Konstanci Urbančič rodili otroci:

- Ivana Marija, rojena 5. februarja 1785; krščena v grajski kapeli na Brdu, krstil jo je Andrej Novak, župnik v Preddvoru. Krstna botra sta bila baron Sigmund Zois in soproga. Ivana Marija je umrla 7. aprila 1795 na Turnu;

- Alojzij, rojen 2. julija 1786; krstil ga je župnik Andrej Novak v Preddvoru. Krstna botra sta bila baron Sigmund Zois in soproga;

- Ignacij, rojen 30. avgusta 1787; krstil ga je župnik Jožef Paric v Predosljah. Krstna botra sta bila baron Sigmund Zois in soproga. Umrl je 3. februarja 1795 zaradi koz;

- Karl, rojen 24. oktobra 1788; krstil ga je župnik Jožef Paric v Predosljah. Krstna botra sta bila baron Sigmund Zois in soproga. Umrl je 13. februarja 1794 na Turnu. Pokopan je bil v Predvoru;

Josipina Urbančič-Turnograjska
Oljni portret, slikar Matej Langus, 1851
Gorenjski muzej Kranj, fototeka 15/22

- Frančiška Salezija, rojena 3. januarja 1790; krstil jo je župnik Jožef Paric v Predosljah. Krstna botra sta bila baron Sigmund Zois in soproga. Umrla je 14. februarja na Turnu;

- Vincenc Rajmund, rojen 25. avgusta 1791; krstil ga je župnik Jožef Paric v Predosljah. Krstna botra sta bila Alojz Goglia iz Gorice in Rozalija Orehovnik, upraviteljica gospostva Kiselstein. Umrl je 13. marca 1795;

- Janez Evangelist Anton, rojen 9. decembra 1793; krščen je bil v Preddvoru. Krstna botra sta bila Franc Ksaver Dietrich in soproga Jožefa Dietrich;

- Janez Nepomuk, rojen 19. februarja 1797; krščen je bil v Preddvoru. Krstna botra sta bila Janez Nepomuk Gandin in Jožefa Pogačnik.⁴²

³⁵ Dr. Jože Žontar, Neznana pisma Žige Zoisa, Kronika 2/1954, str. 188-191.

³⁶ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 50.

³⁷ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 63.

³⁸ Dr. Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 236.

³⁹ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 51.

⁴⁰ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, računске knjige 1783-1831.

⁴¹ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 9.

⁴² AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 63, izpis iz rojstne in mrliške knjige 1784-1801 župnije Preddvor o umrlih otrocih Martina Urbančiča; računska knjiga 1786-1831; Nadškofjski arhiv Ljubljana, župnija Preddvor, mrliška knjiga 1784-1801, rojstna knjiga 1793-1822.

Zadnja znana upodobitev pisateljice Josipine Gorenjski muzej Kranj, fototeka 13/37

Martin Urbančič je umrl 6. junija 1796 ob 11. uri na Brdu. Pokopali so ga na pokopališču v Predosljah. Vdova Konstanca se je preselila na Turn. Š prisojilno listino z dne 22. septembra 1800 sta postala lastnika gospostva mladoletna sinova Martina Urbančiča Alojz in Janez Nepomuk.⁴³ Njuno varuštvo sta prevzela žena Martina Urbančiča Konstanca, mati otrok Alojza in Janeza Nepomuka in dr. Rajmund Dietrich, brat Konstance in odvetnik v Ljubljani (lastnik hiše št. 158). Za upravljanje gospostva Turn je Konstanca nastavila upravitelja.⁴⁴ V času od 1. maja 1798 do 26. junija 1801 je bil upravitelj Andrej Florjančič, nato pa Janez Ponzier.⁴⁵ Alojz Urbančič je v soglasju z varuhoma 7. januarja 1823 izročil svojo polovico gospostva mlajšemu bratu Janezu Nepomuku Urbančiču, ki je postal sam lastnik gospostva Turn pod Novim gradom.

Janez Nepomuk Urbančič se je poročil z Jožefino (Josipino) Terpinc, hčerjo podjetnika Ter-

pinca iz Kranja. Janez Nepomuk Urbančič in Jožefina Terpinc sta 15. junija 1831 sklenila ženitno pogodbo. V njej se je oče neveste obvezal, da bo ženinu prinesla doto 3100 goldinarjev, če bi ženin umrl pred nevesto in ne bi imela v zakonu otrok, bi nevesta dobila vrnjeno doto in še dodatek, skupaj 4000 goldinarjev iz zapuščine ženina. Poleg tega naj bi imela nevesta v gradu Turn zagotovljeno hrano in bivanje. Pogodba tudi določa pogoje za dedovanje ženina in otrok ob smrti neveste.⁴⁶

Dne 9. julija 1833 se je Janezu Nepomuku Urbančiču in ženi Jožefini rodila hči Jožefa (Josipina) Konstanca Ana Urbančič z vzdevkom Turnograjska (1833-1854).⁴⁷ Josipina je živela v gradu Turn. V njem so še danes sledi, ki spominjajo nanjo. Poleg kapelice naj omenimo zlasti "sobo Josipine Turnograjske". V njej sta ohranjena njen doprsni kip (ustvaril ga je kipar Franc Ksaver Zajec) ter citre, na katere je Josipina igrala. V njenem času se je že uveljavila fotografija. Dala se je slikati in tako je ohranjena njena avtentična podoba iz leta 1854, ki jo hrani Narodni muzej v Ljubljani in Gorenjski muzej v Kranju. Upodobil jo je tudi Matej Langus, ko je slikal sv. Lucijo. Ta podoba je v pisarni šentjakobskega župnišča v Ljubljani. Domači učitelji so poskrbeli za njeno izobrazbo in po njihovem prizadevanju se je že v zgodnji mladosti vključila v literarno ustvarjanje. Učitelj Alojz Potočnik je v njej odkril velik glasbeni talent. Na to kažejo njeni poskusi komponiranja. Sama se je učila tujih jezikov. Preddvorski kaplan Kastelic jo je učil latinščine in italijanščine. Učila se je tudi francoščine. Pritegnili sta jo prirodoslovje in zgodovina slovanskih narodov. Zbudila je pozornost mladih romantikov, ki so jo oboževali. Leta 1841 je umrl njen oče Janez Nepomuk Urbančič, kar je bila zanjo velika preizkušnja v zgodnji mladosti. Leta 1853 se je poročila z dr. Lovrom Tomanom. Poroka je bila 22. septembra 1853 v grajski kapeli. Nato sta odpotovala v Gradec z velikim pričakovanjem srečne prihodnosti, ki se je končala 1. julija 1854, ko je po porodu umrla. Pokopana je v Gradcu, kjer je ohranjen njen spomenik. Preddvorski kaplan Lovro Pintar je navdušil Josipino Urbančič Turnograjsko za slovenski jezik in književnost.⁴⁸ Josipina Turnograjska je bila prva slovenska pesnica in pisateljica. Na družabnih prireditvah je javno nastopala, npr. na "Slovenski besedi" v Gradcu. Urbančičevi so zahajali v Kranj na družabna srečanja, tudi v Kazino ustanovljeno 1847. leta. Z njimi je bilo verjetno tudi dekletce Josipina. V Kazino je zahajal tudi France Prešeren. Utemeljeno lahko domnevamo, da se je

⁴³ AS 315 Deželna deska za Kranjsko, gl. knj. IX/341, listine, morskozeleni kvatem D 25.

⁴⁴ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, pupilarni spisi, šk. 12.

⁴⁵ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 20.

⁴⁶ AS, Ženitna pogodba Janeza Nepomuka Urbančiča, testamenta, Lit 4, 111, U+V, grupa III, 1675-1897, 1-140.

⁴⁷ Nadškofjski arhiv Ljubljana, rojstna in krstna knjiga župnije Predvor 1822-1858.

⁴⁸ Dr. Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 311.

Josipina tam srečala z njim in ga je poznala. Literarna dela Josipine Turnograjske so nastala v kratkem obdobju štirih let in so blizu ilirskemu gibanju. Njeno zapuščino hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.⁴⁹ Josipino je na Turnu večkrat obiskala Primčeva Julija, po očetu iz Tržiča, žena predsednika okrožnega sodišča Antona Scheuchenstuela v Novem mestu. Postali sta prijateljici.⁵⁰

Dne 4. avgusta 1835 in nato 27. junija 1838 sta se Janezu Nepomuku in Jožefini rodila sinova Janez Nepomuk Viktor Martin Dominik in nato Antonij Fidelis, poimenovan po starem očetu Terpinču. Nato se jima je 19. avgusta 1840 rodila še hči Fidelis Marija.⁵¹ Janez Nepomuk Urbančič je bil član kranjske komisije za prisilno posojilo.⁵² Umrli je 24. maja 1841. Nasledil ga je mladoletni sin Janez Nepomuk Urbančič – Jan-ko.⁵³ Po smrti Janka Urbančiča je vdova Jožefina razmišljala tudi o prodaji gospostva, vendar se je premislila in je Turn še ostal v lasti Urbančičev.

Na gospostvu Turn pod Novim gradom so občasno prirejali lovske pohode. Janez Nepomuk Urbančič je opisal lov na medveda v dolini Bistrice 27. septembra 1815;⁵⁴ k poročilu je pripet krepelj ujetega medveda. Tedaj je bil oblačen in mrzel jesenski dan. Oblaki so počasi potovali po nebu prek vrhov visokega hribovja. Zgodaj zjutraj je rdeča zarja obsijala nebo. Lovci so se zbirali v gradu. Potem ko je v gradu odbilo šesto uro, je Janez Nepomuk Urbančič z zbranimi lovci odšel na lov. Po dveh urah naporene hoje so lovci prišli do revirja "Sderth" in nato nadaljevali pot v revir "Orlova peč", kamor so prispeli šele okrog 12. ure. Kazalo je, da tam domuje medved. Strmina je bila poraščena s smrekami in grmovjem. Globoko v dolini je bilo slišati brundanje medveda in vpitje gonjačev, ki se je polagoma bližalo. Janez Nepomuk Urbančič je napel svojo dvocevko. Skozi grmovje je opazil v oddaljenosti 60 korakov medveda, kako se mu bliža. Tedaj je lovec nameril in ustrelil. Strel je odmeval po dolini in kmalu utihnil. Medved pa je še vedno brundal in se z besnim renčanjem približal lovcu na približno dvanajst korakov. Večja skala ga je ovirala, da bi prišel do njega. Postavil se je na zadnji taci in padel prek skale. Lovec je nato sledil medvedu v dolino k Bistrici, kjer so ga našli. Gonjači so pripravili nosila in medveda med

vriskanjem okrog tretje ure popoldne prinesli v grad. Medved je tehtal prek dvesto kilogramov. Lova so se udeležili Janez Nepomuk Urbančič, njegov brat in drugi lovci: Janez, Tone, Jernej ter gonjači: Miha Ribež, Janez Belhar in Rozman.

Po smrti Josipine Urbančič se je njen mož dr. Lovro Toman znova poročil, in sicer z Nemko Luizo Altmann. Po smrti Tomana 1870 se je z njegovo vdovo Luizo poročil brat Josipine Turnograjske Janko Urbančič, ki je ostal brez potomcev. Njegov mlajši brat Fidelis Urbančič se je poročil s kmetico Marijo Rogel iz Tupalič 29.⁵⁵ V njunem zakonu so se rodili otroci: Ana (1871), Jožefa Marija Konstanca (1873), Leo (1876) in Janez Nepomuk Jožef (1877). Njun rod še danes živi na Olševku.⁵⁶

Janez Nepomuk Urbančič – Janko je po pogodbi z dne 20. novembra 1909 izročil gospostvo Turn Otonu pl. Deteli s tem, da mu je prevzemnik moral plačevati dosmrtno rento, in sicer od 1. januarja 1910 do 31. decembra 1919 po 20.000 kron na leto, od 1. januarja 1920 dalje pa po 16.000 kron na leto. Rento je moral Oton pl. Detela izplačevati v štirih obrokih letno.⁵⁷ Po prodaji gospostva Turn sta se Janko Urbančič in žena Luiza preselila na gospostvo Polhov Gradec. Luiza Urbančič je namreč že 3. novembra 1875 sklenila z Zofijo Auersperg, rojeno Chorinski, vdovo grofa Auersperga, kupno pogodbo za posest Polhov Gradec za 24.875 goldinarjev.⁵⁸

Oton pl. Detela in Karel Palm (nečak) sta 4. marca 1940 sklenila izročilno pogodbo za gospostvo Turn pod Novim gradom. Oton Detela je izročil Karlu Palmu, ekonomu na Turnu, v polno in nepreklicno last svoje zemljišče, vl. št. 167, 203, 303, 386, 388 in 389 k. o. Breg pri Preddvoru s pritklinami vred, za izročnino 600.000 din. Izročitelj si je izgovoril pravico na dosmrtni užitek vsega izročenege posestva.⁵⁹ Na osnovi popisa prebivalstva z dne 31. marca 1931 so bili v družinskem listu Otona Detele vpisani: Oton Detela, roj. 1865, žena Magdalena Detela, roj. 1870, nečak Karl Palm, roj. 1912 in služinčad.⁶⁰

Po končani drugi svetovni vojni je Okrajna zaplembena komisija v Kranju 27. avgusta 1945 (na formularju za leto 1946) na osnovi odloka AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražniškega imetja v državno last izdala proti osebi nemške narodnosti Karlu Palmu iz Potoč pri

⁴⁹ Marijan Krišelj, Josipina Urbančič Turnograjska 1833-1854, v: Zbornik občine Preddvor 1999, str. 241-247.

⁵⁰ Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna in krstna knjiga župnije Preddvor 1835-1900.

⁵¹ Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna in krstna knjiga župnije Preddvor 1835-1900.

⁵² AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 49.

⁵³ AS 315 Deželna deska za Kranjsko, gl. knj. IX/341, listine, 1. srebrni kvatern F 6.

⁵⁴ AS, Gospostvo Turn pod Novim gradom, Opis lova, šk. 63; povzetek opisa lova.

⁵⁵ Helena Križaj, Gradovi v Preddvoru skozi zgodovino, Kranj 1991, str. 26.

⁵⁶ Nadškofijski arhiv Ljubljana, rojstna in krstna knjiga župnije Preddvor 1835-1900.

⁵⁷ AS, Dež. deska, gl. knj. IX/341, listine IB 392-393; vložek h glavni knjigi 954, listine, fasc. 1909/1295.

⁵⁸ AS 315 Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. I/185, listine, fasc. 3 1875 IV/773-426.

⁵⁹ Kopijo izvime pogodbe hrani g. Leo Vest, Vošnjakova ul. v Ljubljani.

⁶⁰ Zgodovinski arhiv Ljubljana, fond občine Preddvor, šk. 2.

Preddvoru odločbo o zaplembi vsega imetja.⁶¹

Kmalu po osvoboditvi so se v prostore nekdanjega gospostva Turn vselile enote JLA. Po letu 1948 so v gospostvu našli streho varovanci doma slepih na Okroglem in v Škofji Loki, danes pa v njej prebivajo oskrbovanci doma Albina Drolca.⁶²

V fondu gospostva Turn je tudi gradivo, ki je nastalo z delovanjem v okviru posebnega udejstvovanja še teh oseb:

- Franc Benedikt Dinzl, lastnik gospostva Kolovrat, kužni komisar v začetku 18. stoletja. Skrbel je zlasti za nadzor poti po dolini Kokre proti Koroški in s tem preprečeval širjenje nalezljivih boleznih preko deželnih meja;⁶³

- dr. Lovro Toman (1827-1870) je bil odvetnik v Radovljici in Ljubljani, politik in pesnik. Njegovo posebno udejstvovanje je obsegalo kulturno delovanje. Prizadeval si je za pravice slovenskega jezika in gospodarski napredek slovenskih krajev. Bil je tudi prvi predsednik Slovenske matice. Pisal je domoljubne in ljubezenske pesmi. Leta 1853 se je poročil z Josipino Urbančič Turnograjsko, ki je pa naslednje leto umrla;⁶⁴

- pl. Oton Detela je postal lastnik gospostva Turn pod Novim gradom leta 1909, ko mu je Janez Nepomuk Urbančič po pogodbi z dne 20. novembra 1909 izročil gospostvo. Bil je član občinskega odbora v Preddvoru, predsednik Rudarske družbe "Wocheinit" 1929-1931.⁶⁵

Gradivo gospostev, ki je gospostvu Turn pridruženo na osnovi sorodstvenih vezi ali z nakupom lastnikov Turna pod Novim gradom pred Martinom Urbančičem:

- gospostvo Preddvor: ob koncu 18. stoletja je lastnik gospostva Franc pl. Schifferstein s kupoprodajno pogodbo prodal gospostvo Luku Brunichu.⁶⁶ Po smrti Luke Brunicha je gospostvo podedovala njegova hči Marija Urbančič,⁶⁷ ki je bila žena Alojza Urbančiča (sin Martina Urbančiča) in ga je leta 1855 izročila sinu Edvardu Urbančiču;⁶⁸

- gospostvo Strmol: v drugi polovici 18. stoletja je gospostvo prišlo v last rodbine Dietrich, ko je baron Michelangelo Zois 4. aprila 1769 prodal gospostvo Francu Ksaveriju Dietrichu za 19.000 goldinarjev.⁶⁹ Franc Ksaver Dietrich je gospostvo

9. septembra 1802 izročil sinu Vincencu, ta naj bi med njegove dediče – dr. Rajmunda Dietricha, Rebeko, Jožefa, Antonijo, Konstanco, por. Urbančič in Terezijo, por. Planinc in med nečake Alojza, Janeza Nepomuka in Fidelisa Urbančiča razdelil znesek 32.000 goldinarjev. Vsak je dobil po 4000 goldinarjev.⁷⁰ Ti so 1843. leta gospostvo prodali na dražbi. Kupil ga je Alojz Urbančič in ga leta 1850 izročil sinu Edvardu. Po njegovi smrti sta si ga razdelila sinova dr. Viktor in dr. Edvard.⁷¹ Večji del gradiva gospostva Strmol izvira iz odvetniške dejavnosti dr. Rajmunda Dietricha, brata Konstance, žene Martina Urbančiča. Dr. Rajmund Dietrich, odvetnik v Ljubljani, je urejal številne pravne zadeve Konstance in bil tudi varuh njenih mladoletnih otrok;⁷²

- gospostvo Gamberk: v drugi polovici 18. stoletja je bila lastnica gospostva Gamberk Marija Kristina pl. Lichtenthurn, 28. januarja 1769 ga je prodala Aleksandru Dietrichu za 51.000 goldinarjev.⁷³ Aleksander Dietrich je 1. julija 1785 izročil gospostvo svojemu bratu Francu Ksaveriju Dietrichu, lastniku Strmola, za letno rento 1000 goldinarjev.⁷⁴ Franc Dietrich je nato 2. januarja 1792 izročil gospostvo Gamberk svojemu sinu Jožefu in zetu Martinu Urbančiču;⁷⁵

- gospostvo Ajmanov grad: Jožef Dietrich (brat Konstance Dietrich, žene Martina Urbančiča) je 31. maja 1803 kupil gospostvo za 27.053 goldinarjev.⁷⁶ Nasledniki Jožefa Dietricha so bili v sorodu z Otonom pl. Detelo, ki mu je leta 1909 Janko Urbančič prodal gospostvo Turn pod Novim gradom;

- gospostvo Kolovrat: Materna pl. Raumschüssl in soproga Lukrecija sta s kupoprodajno pogodbo z dne 12. dec. 1661 prodala Adamu Dinzlu pl. Angerburgu (poznejšemu lastniku gospostva Turn pod Novim gradom) gospostvo Kolovrat.⁷⁷

⁶¹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Skupščina občine Kranj, št. 833, leto 1945.

⁶² Helena Križaj, *Gradovi v Preddvoru skozi zgodovino*, Kranj 1991, str. 26.

⁶³ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 49.

⁶⁴ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 49; Mala splošna enciklopedija, str. 535.

⁶⁵ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 48.

⁶⁶ AS 315 Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. III/81, listine, 3. modri kvatern H 16.

⁶⁷ AS 315 Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. III, listine IB XI/371.

⁶⁸ AS 315 Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. III, listine fasc. 1855 V/119 (manjka).

⁶⁹ AS Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. IX/141, listine, 1. modri kvatern M 21.

⁷⁰ AS Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. X/141, listine, 5. modri kvatern K 20.

⁷¹ Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana, 1982, Strmol, str. 467-468.

⁷² AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 64-74.

⁷³ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, kupoprodajna pogodba za gospostvo Gamberk, šk. 76.

⁷⁴ AS Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. II/145, listine, 2. modri kvatern N 15.

⁷⁵ AS 792, Gospostvo Turn pod Novim gradom, izročilna pogodba Franca Dietricha, 2. januar 1792, šk. 76.

⁷⁶ AS Dež. deska za Kranjsko, gl. knj. I/505, listine, 4. modri kvatern G 46.

⁷⁷ AS 792 Gospostvo Turn pod Novim gradom, šk. 9.

Pri preučevanju spisovnega gradiva gospostva Turn pod Novim gradom in pri sestavi uvoda inventarja sem uporabljal zlasti strokovno delo prof. Majde Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana 1982. Iz njega sem navedel citate s številkami: 1, 5, 9-15, 17, 19-21, 23, 25, 44, 54, 57, 58, 66-71, 74, 76. Kolegici prof. Majdi Smole dolgujem iskreno zahvalo za nasvete pri urejanju gradiva gospostva.

UDK 930.253(497.4 Ljubljana):347.672

Primeri starejših oporok v slovenščini, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije

MATEVŽ KOŠIR

doc. dr., svetovalec direktorja, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

V razpravi je objavljeno več slovenskih oporok, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije. Najstarejša in najimunitnejša je oporoka baronice Barbare Kacijanar iz leta 1671, ki jo je napisala lastnoročno. Baronica je bila hči Gabrijela pl. Križaniča imetnika gospostev Pusti Gradec in Třebnje. Baronica je bila prvič poročena z Matejem pl. Dorotičem, drugič z Janezom Boltežarjem pl. Purgstallom in tretjič od leta 1632 z Jurijem Boltežarjem pl. Kacijanarjem baronom Begunjskim. Baronica je bila od leta 1652 imetnica gospostva Preddvor. V svojem testamentu je posebno bogato obdarila jezuitski kolegij v Ljubljani. Umrla je leta 1673 v starosti 83 let. V razpravi je objavljena tudi slovenska oporoka cerkniškega župnika, prelata Gregorja Cerviča iz leta 1685 in več podložniških oporok iz 18. stoletja.

ABSTRACT

EXAMPLES OF OLDER SLOVENE TESTAMENTS KEPT BY THE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

This paper describes several Slovene testaments kept by the Archives of the Republic of Slovenia. The testament of baroness Barbara Kacijanar from 1671, written in her own hand, is the oldest and most prominent among them. Baroness was a daughter of Gabriel Križanič, owner of Pusti Gradec and Třebnje estates. She was first married to Matej Dorotič. Her second husband was Janez Boltežar Purgstall. Lastly, in 1632, she married Jurij Boltežar Kacijanar, the baron of Begunje. Since 1652 she owned the Preddvor estate. In her testament, she amply rewarded the Jesuit College in Ljubljana. She died in 1673 at the age of 83. This paper also includes a Slovene testament from 1685, written by Gregor Cervič, a prelate from Cerknica, and several testaments of serfs from the 18th century.

Arhiv RS je od nekaj posebno pozornost namenjal tudi starejšim spomenikom v slovenskem jeziku.¹ Med slovenskimi besedili uradne narave so na prvem mestu tako po starosti kot številu prisege. Opazno mesto pa gre tudi oporokam v slovenščini. Prva in najimunitnejša je slovenska oporoka Barbare, baronice Kacijanar. Baronica jo je napisala v maju leta 1671.

I. TESTAMENT BARBARE BARONICE KACIJANAR

1. Uvod

Slovenski testament Barbare, baronice pl. Kacijanar, je najstarejši znani slovenski testament. Starejši so le fragmenti. Še nedavno je za najstarejšega veljal testament cerkniškega župnika, prelata Gregorja Cerviča, ki je bil zapisan leta 1685.²

Slovenski testament baronice Kacijanar izpričuje, da je bila baronici slovenščina bližja kot nemščina, saj je slovenski testament napisala lastnoročno, medtem ko je nemško kopijo napisala druga roka.³

To dejstvo je nemara še dodaten argument za ugotovitev, da je napačna predstava, po kateri naj bi bilo kranjsko plemstvo nemško. Po identiteti v tem času ni moglo biti nacionalno, zavest pripadnosti je bila deželna v ožjem (npr. Kranjska, Stajerska ipd.) ali v širšem pomenu (npr. Notranjeavstrijska). Kot je zapisal že S. Vilfan, bi bilo vprašanje o nacionalni pripadnosti plemstva

k protireformacijski dobi, 8. Cervičeva oporoka 1685, Slavistična revija V-VIII (1954), str. 178-184.

³ Oporoko smo našli v Zbirki testamentov Arhiva Republike Slovenije leta 1993. Prvič je bilo nanjo opozorjeno v publikaciji Dokumenti Slovenstva (Cankarjeva založba 1994, str. 18). Takrat je bil napisan tudi večji del pričujoče razprave, vendar je ostal "projekt" v okviru Filozofske fakultete v Ljubljani, zaradi drugih nedokončanih prispevkov, nerealiziran in razprava neobjavljena. Leta 1998 je oporoko baronice Kacijanar objavila v Zgodovinskem časopisu Maja Žvanut ("To ie moia uola": Po sledih nekega testamenta iz 17. stoletja, Zgodovinski časopis 52, 1998, št. 4, str. 487-496), o oporoki pa smo pisali tudi drugod (Preddvor v času in prostoru, 1999, str. 131-141).

¹ Slovenščina v dokumentih skozi stoletja, razstava ob 25 letnici samostojnega delovanja Arhiva Slovenije, Ljubljana 1971. Iz roda v rod – Pričevanja o slovenskem jeziku, Arhiv SR Slovenije, Ljubljana 1982.

² AS, Testamenti III, lit. Z, št. 9; Objavil Mirko Rupel, Prispevki

anahronistično. V pogovoru pa se je plemstvo posluževalo več jezikov, med njimi večidel gotovo slovenščine.⁴ Odvisno od sporočilne priložnosti je govorilo v različnih jezikih, slovensko, nemško in italijansko, pa tudi hrvaško. Pri vseh slojih je bila v tem obdobju kot govorni jezik na splošno najbolj razširjena slovenščina. Jezik upravnih sporočil pa je bil po večini nemški. V manjši meri tudi latinski, slovenski, italijanski in hrvaški.⁵

Testament Barbare pl. Kacijanar ni le primer uporabe slovenščine v dokumentih in jezikovni vir, ampak je tudi pričevanje o ljudeh v 17. stoletju, njihovem čustvovanju, odnosu do družine, premoženja, življenja in smrti.

2. Oporoka v 17. stoletju

Testament je bil v prvi vrsti dokument z versko vsebino in je bil predvsem do srede 18. stoletja sestavljen iz dveh enako pomembnih delov: v prvem delu so bila naštetá pobožna volila za dobro duše, v drugem pa je bila natančno razdelitev dediščine. Naše besedilo vsebuje tri dele, med prvimi, ki vsebuje pobožna volila ("legati duhovni" – "pia legata"),⁶ in zadnjim, ki razgláša razdelitev preostalega premoženja dedičem, so vstavljene določbe glede opreme, načina, kraja in oblike pokopa, določila glede pogrebnih maš in denarja za reveže.

Sestava testamenta je veljala za pobožno de-

janje: človek naj ne bi čakal, da zboli, ampak naj bi sestavil oporoko že prej. Namen tega dejanja je bil, da naj bi človek mislil na smrt, dokler je še čas za to. Zapustnik naj ne bi gledal toliko na ureditev posvetnih okoliščin, temveč predvsem na zadeve pokopa, poravnal naj bi ceno za uporabo in zlorabo svojih posvetnih dobrin ter namenil legate za maše za čim daljši čas po svoji smrti in si tako zagotovil prošnje živih.⁷ V korist duše so bila pisana številna določila za maše, molitve ipd. Testament je bil torej za zapustnika garancija za zveličanje in tako sredstvo za dosego večnosti, ne da bi se moral povsem odreči zemeljskemu, minljivemu. Dušo naj bi zapustil Bogu in telo "materi zemlji". Oporoka je bila v določeni meri, ob posredovanju cerkve, zavarovalna pogodba med umirajočim posameznikom in Bogom, pogodba med vernikom in Bogom, ki je bila napetjena proti demonu.⁸ Pogodba z dvojnimi namenom je pomenila po eni strani "prepustnico (potni list) za večnost", kot jo imenuje Le Goff in po njem povzema Ariés,⁹ četudi je bila plačana s časovno svetnim denarjem – pobožnimi legati. Po drugi strani je testament tudi posvetna prepustnica, ker legitimira sicer sumljivi užitek za življenja pridobljenih dobrin. Cena za to je bila plačana v duhovni vrednosti, to je v mašah in dobrodelnih ustanovah.¹⁰

Testament na tem svetu naj bi zagotovil pomoč v onostranstvu. To naj bi posameznik potreboval spričo, v tem času splošno uveljavljene predstave, da je vsaki duši (z izjemo svetnikov) trpljenje v vicah neizbežno.¹¹

Testament, ki je dokument z versko vsebino, je hkrati tudi osebni dokument, ki kaže na senzibilnost časa.¹² Oporoke so kakor vsa druga besedila napisane v aktualnih slogovnih vzorcih, že od poznega srednjega veka sem pa so vanje vrinjene različne vsebinske prvine, kakor: zavest o samem sebi, o pravici in dolžnosti razpolagati s samim seboj, s svojo dušo, telesom in imetjem, ter zavest o pomenu poslednje volje.¹³

Odnos do smrti je bil v 17. stoletju drugačen kot danes. Ariés, ki loči štiri velika obdobja odnosa zahodnega človeka do smrti, imenuje ob-

⁴ Sergij Vilfan, *Zemljiško gospostvo ob koncu srednjega veka (13.-15. stol.) v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek, Družbena razmerja in gibanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980, str. 152.*

⁵ Breda Pogorelec, *Sociolingvistični vidiki Trubarjevega jezika, v: Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije, katalog k razstavi, Ljubljana 1987, str. 14-21; Breda Pogorelec, *Cerkveno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju, v: Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564-1628, Klagenfurt-Ljubljana-Wien-Gratz-Köln 1994, str. 551-560; o kranjskem plemstvu in jeziku glej: Maja Žvanut, *Od viteza do gospoda, poglavje jezik, Ljubljana 1994, str. 32-35; o uporabi slovenščine med plemstvom še: Ema Umek, Kos, Jezik in slovstvo XIX/1973-74, št. 6-7; Pavle Merku, Slovenska plemiška pisma družin Marenzi-Coraduzzi s konca 17. stoletja, Trst 1980; Lojzka Bratuž, Karel Mihael Attems-Slovenske pridige, Trst 1993; Iz roda v rod, Pričevanja o slovenskem jeziku, katalog k razstavi Arhiva SR Slovenije, Ljubljana 1982; Janko Pajk, Stari rokopisi Kranjskega mesta, Programm des k.k. Gymnasiums in Marburg, Marburg 1870, str. 25-43, Marburg 1871, str. 21-26; Franc Simonič, *Prisege ljubljanskega mesta, Letopis slovenske matice 1884, str. 196-220; Jože Koruza, O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja, Jezik in Slovstvo XVIII, 1972/73 str. 244-254; Peter Ribnikar, Blejske podložniške prisege, Ljubljana 1976; Matevž Košir, *Prisege v slovenščini, Arhivi XV, Ljubljana 1992, št. 1-2, str. 6-11 itd.*****

⁶ Kot jih imenuje baronica Kacijanar v slovenskem tekstu oziroma so imenovani v prevodu.

⁷ Philippe Ariés, Georges Duby (Hg.), *Geschichte des privaten Lebens, 3 Band: Von der Renaissance zur Aufklärung, S. Fischer, Frankfurt am Main 1991; str. 100 sl.*

⁸ Alberto Tenenti, *Občutje smrti in ljubezni do življenja v renesansi, Ljubljana 1987, str. 119.*

⁹ Jacques Le Goff, *La Civilisation de L'Occident medieval, Paris, Arthaud, 1964, str. 240; Philippe Ariés, *Geschichte des Todes, dtv, München 1991, str. 245.**

¹⁰ Philippe Ariés: *Geschichte des Todes, str. 245.*

¹¹ M. Verginella, *Živi pomagajo živim, živi mrtvim, mrtvi živim in mrtvi mrtvim (Skrb za dušo v kmečkih oporokah s tržaškega podeželja), v: Zgodovina za vse II (1995), št. 1, str. 1-17.*

¹² M. Vovelle, *La Mort et l'Occident de 1300 à nos jours, Paris 1983.*

¹³ Philippe Ariés, *Geschichte des Todes, str. 258.*

dobje od 12. do 18. stoletja čas "lastne smrti".¹⁴ V ogledalu lastne smrti se je človek srečal s skrivnostmi svoje individualnosti. Smrt posameznika je bila pomemben trenutek, ki je pripadal predvsem njemu. Zato je bila osnovna pravica zapustnika, da spozna, pripravi in organizira svojo smrt. Smrt je bila, kot piše Ariés,¹⁵ tragedija, ki se je igrala za tistega, ki bo umrl. Čas pred smrtjo je bil trenutek, ko se je človek zavedel svoje individualnosti, in pobožne klavzule so predstavljale način, kako to individualnost obvarovati pred zemeljskim uničenjem, in izražale željo, da bi se prestavila na drugi svet. Šlo je za smrt "samega sebe" pred Bogom, z lastno biografijo, z osebnim kapitalom dejanj, med molitvijo, prošnjami, pridobljenimi garancijami za onostranstvo in nizkotno ljubeznijo do stvari. Individuum je bil razpet med tostranstvom in onstranstvom in se je soočal z lastno smrtjo. Umirajoči je bil v stiski, ki je imela korenine v močni zasidranosti v tostranstvu, v strastni navezanosti na bitja in predmete, kot tudi v onostranstvu, saj je smrt predstavljala točko prehoda v drugo obliko življenja.¹⁶ Oporoka je bila del priprave na smrt. Pobožne klavzule so bile dokaz osebne pobožnosti in verske gorečnosti zapustnika.

V testamentu se kaže tudi zapustnikov odnos do družine. Iz religioznih klavzul v oporoki je bila družina izključena. Po Ariésu naj bi bil do 18. stoletja testament izraz nezaupanja, da bodo člani družine in drugi spoštovali zapustnikovo voljo.¹⁷ Zapustniki so posebej skrbeli za blagor njihove duše. Za ta namen je šel kar velik del premoženja. Da bi se po smrti zgodilo vse, kakor je želel in volil pokojni, so bila potrebna legalna jamstva, podpisi prič in določila o izvršiteljih testamenta. Nekateri drugi avtorji na odnose znotraj družine tega časa gledajo drugače kot Ariés in menijo, da so bili bolj zaupni in neposredni.¹⁸

Pobožna volila baronice Kacijanar so obsegala približno tretjino zapuščine. Baronica poudarja dejstvo, da je napisala oporoko tudi zato, da ne bi prišlo med sorodniki do sporov, vendar v nadaljnjem besedilu večkrat navaja, da so oporočna volila dana iz ljubezni in ne iz dolžnosti, in s tem izrazi svojo navezanost do članov družine in ljubezen do vnukov in pravnukov.

V 18. stoletju so začeli religiozne klavzule opuščati ali uporabljati zgolj kot konkretne obveznosti izpraznjeni uvodni ali sklepni del besedila. Skrb za dušo in telo je bila prepuščena sorodstvu. Oporoka je postala predvsem pravno

dejanje, sestavljena je bila zaradi razdelitve zapustnikovega premoženja po smrti. Na podeželju se je ta proces zavlekel v 19. stoletje.

Testament je dokument, ki je pisan po določenem obrazcu. V 17. stoletju se je ta začel z uvodno invokacijo: "V imenu Boga očeta in Sina in Svetega duha. Amen." Korenine te invokacije segajo daleč nezaj v srednji vek. Srečamo pa jo tudi še v nekaterih aktih 19. stoletja. Besedilo se je nadaljevalo s pobožno mislijo, da ni nič bolj negotovega kot ura smrti. Tako se je izrazil Karel pl. Jurič iz Struge in Prežeka na primer zelo slikovito: "...ker življenje vseh ljudi ni nič drugega kakor trave ali rože na polju, danes lepe in pokončne, jutri pa zaradi ostrega vetriča ovenele in posušene."¹⁹ Podobne misli pogosto srečamo v plemiških oporokah. Besedilne sestavine so se sčasoma spreminjale.

3. Oporoka baronice Barbare Kacijanar

Baronica Barbara pl. Kacijanar je bila hči Gabrijela pl. Križaniča. O imenu in družini njene matere viri ne poročajo. Točni rojstni podatki baronice niso znani, najverjetneje pa je bila rojena med majem 1589 in aprilom 1590.²⁰ Oporoko je baronica zapisala v maju leta 1671. Umrla je v aprilu leta 1673.

V svoji oporoki je baronica Barbara pl. Kacijanar po uvodni invokaciji in intitulaciji zapisala omembo, zakaj je oporoko zapisala. Kot vzrok je navedla dejstvo, da človek nikoli ne ve, kdaj ga čaka smrt, ter željo, da ne bi prišlo med sorodniki do sporov. Sledila je obvezna navedba, da je bil testament zapisan pri zdravi pameti, polni zavesti in iz svobodne volje. Določil oporoke, ki jo je zapisala lastnoročno, se morajo držati njeni sorodniki in vsi drugi.

Uvodoma baronica zapušča dušo Bogu, telo "materi" zemlji. Nato razloži svojo poslednjo voljo glede pogreba. Pokopali naj bi jo stanu primerno pri jezuitih v cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani, v kapelici Device Marije.

Izbrani kraj pokopa kaže na mentaliteto tistega časa. Ljudje so želeli biti pokopani čim bližje Bogu, Materi Božji in svetnikom. Telo je bilo po smrti prepuščeno cerkvi. Umrle so po večini pokopavali skupaj, tudi kosti so lahko zlagali v kostnice, važno je bilo predvsem, da so bili grobovi in kostnice na posvečenem mestu. Cerkevne predstojnike in premožne so pokopali v grobnice pod cerkvenim tlakom.

¹⁴ Philippe Ariés, *Geschichte des Todes*, str. 121 sl.

¹⁵ Filip Arijes, *Eseji o istoriji smrti na zapadu*, Beograd 1989, str. 182.

¹⁶ Philippe Ariés, *Geschichte des Todes*, str. 258 sl.

¹⁷ Filip Arijes, *Eseji*, str. 45 sl., 174 sl.

¹⁸ Frederick Mount, *The Subversive Family*, London 1983; o delu glej Majda Černič, *Subverzivna družina, Razpol I, Problemi in razprave IX-XI*, 1985.

¹⁹ Testamenti II, št. 2, Karel Juritsch zum Strug vnd Preissekh: "..., wie allermenschen Leben, nichts anderst, als das graas oder blümlein auf dem feld, so heüt schön vnd volgestalt, morgen aber von einem leichten scharffen windlein, vervelcht vnd verdorret ...".

²⁰ Sterb register der dompfar von 6 ten jäner 1658 bis 27 ten februar 1735, str. 61; V njem se navaja, da je bila ob smrti stara 83 let (Nadškofijski arhiv v Ljubljani).

V nadaljnjem besedilu baroničine oporoke so navedena pobožna volila. Jezuitom pri cerkvi sv. Jakoba je zapustila 2000 goldinarjev. Kapital naj ostane njim, obresti pa naj porabijo za nakup mašnih plaščev in podobnega. Bratovščini Kristusovega trpljenja²¹ v cerkvi svetega Jakoba je zapustila 1000 goldinarjev. Za kapelici svetega Frančiška Ksaverija in Device Marije, kjer bo ležalo njeno telo, je namenila 1000 goldinarjev. 400 goldinarjev naj se porabi za nakup olja za svetilke. Trem bratovščinam Device Marije pri patrih jezuitih v Ljubljani²² je zapustila 300, avguštincem pred Špitalskimi vrati v Ljubljani pa 1000 goldinarjev. Obresti od te vsote bodo imeli za olje v kapelici Marije Loretske. Bratovščini svetega rožnega venca je določila 500 goldinarjev, kapucinom v Ljubljani in Kranju za hrano in blago 500 goldinarjev, Bratovščini svetega Rešnjega telesa pri svetem Nikolaju²³ v Ljubljani zapušača 100 goldinarjev. Frančiškanom v Ljubljani je zapustila 100 goldinarjev. Menihi naj bi v zameno za denar, ki jim ga daje, zanjo maševali.

Ob pogrebu naj se razdeli revežem 35 goldinarjev. Drugih 35 goldinarjev naj se porabi za nakup mesa, vina in kruha za ubožce v dveh ljubljanskih špitalih. Posebej za maše, ki se bodo brale takoj po njeni smrti, je namenila 400 in za pogreb 1000 goldinarjev.

Za izvršitev teh določil je prosila rektorja jezuitskega kolegija v Ljubljani, ki naj jo tudi pokoplje. Rektor jezuitskega kolegija je bil njen spovednik.²⁴

Ob pogrebu naj se da denar za reveže, maše in špital. Kupijo naj se sveče, črno blago, vse potrebno za pogreb in za cerkev ter naj se plača duhovnike.

Preostalo premoženje je razdelila med dediče, čeprav se ni čutila dolžna, saj je svoji dve hčeri, Suzano, poročeno pl. Orsič in Ano, poročeno pl. Rasp, že odpravila s svojim "blagom" ter z več kot pet tisoč goldinarji, nakitom in srebrnino.

Poleg tega je ob različnih priložnosti pomagala vnukom in pravnukom.

Kljub temu je iz ljubezni imenovala za dediče svoje tri vnuke: Janeza Frančiška in Boltežarja pl. Orsića ter Marto pl. Petečič ali Patašič (Pätätschitsch). Vsak naj dobi tretjino njenega premoženja, potem ko bodo iz štiri tisoč goldinarjev, ki jih je hranila pri gospodu pl. Jančkoviču, plačane bratovščine, cerkev in kot je zapisala. Pri gospodu pl. Benagliju je hranila dvanajst tisoč goldinarjev kapitala in pri kranjski deželi štiri tisoč goldinarjev. Dežela je igrala pri tem neke vrste banko, saj si je izposojala denar proti obrestim. Nadalje je zapustila svojima pravnukinjama Mariji Ani in Salomi pl. Moškon, vsaki po tisoč goldinarjev in pravnukoma Frančišku in Herbertu pl. Moškonu, vsakemu po petsto goldinarjev. Pravnuki in pravnukinje naj se izplačajo iz denarja, ki je shranjen pri kranjski deželi.

Glede premičnin je imenovala za izvršitelja oporoke pl. Orsića. Če ne bi mogel priti, naj bo izvršitelj gospod rektor jezuitskega kolegija.

Pred sklepnim delom je dodala pridržek, da lahko ta testament še spremeni ali dopolni z dodatkom.

Oporoka je sklenjena z obrazcem, kakršne v različnih oblikah srečamo na koncu testamentov in drugih pravnih aktov. Cesarja in deželnega kneza, deželnega glavarja ter vso gosposko prosi, da naj ne pustijo, da bi se kaj storilo zoper ta testament in naj poskrbijo, da bo storjeno, kot je zapisala. Pri tem se sklicuje na klavzulo splošne deželne zaveze za škodo. Dolenc²⁵ meni, da klavzula v oporoki pomeni le nekakšno slovesno poudarjanje popolnoma svobodne volje zapustnika. Klavzula se je običajno nanašala na nepremičnine; z njo naj bi prišlo do hitrejše poravnave škode, ki bi utegnila nastati zaradi neizpolnitve pogodbe.²⁶

Ta del oporoke je zapisala 24. maja 1671. Pod besedilom je pečat in podpis Barbare, baronice Kacijanar.

Tri dni zatem sta bila zapisana dva pripisa, prav tako lastnoročno od Kacijanaričine roke. V prvem pripisu ponovno pooblašča za izvršitelja oporoke rektorja ljubljanskega jezuitskega kolegija in Franca pl. Orsića. Poleg tega prosi deželnega glavarja ali njegovega namestnika (deželnega upravnika), naj poskrbita, da bo gospod pl. Benaglia obema izvršiteljema oporoke izročil denar, ki ga ima shranjenega pri njem. V drugem dodatku sešteje ves svoj kapital, ki znaša 20 tisoč goldinarjev in še enkrat na kratko zapiše, kako naj se razdeli. Cerkev sv. Jakoba, bratovščine in

²¹ Bratovščina z imenom "Congregatio Christi in cruce agonizantis" je bila ustanovljena leta 1660. Njeni člani so se s čaščenjem Kristusovega trpljenja in smrti želeli pripraviti na smrt. Razširjena je bila po vsej deželi. Člani bratovščine so se vsako tretjo soboto zbrali v cerkvi sv. Jakoba, kjer je imela bratovščina svoj oltar. Prirejali so procesije, posebno v postnem času. (France M. Dolinar, Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597-1704, Ljubljana 1976, str. 78-79.)

²² Verjetno misli na tri Marijine kongregacije pri ljubljanskih jezuitih: na Kongregacijo Marijinega vnebovzetja, ustanovljeno leta 1605, na Kongregacijo Marijinega brezmadežnega spočetja, ustanovljeno 1605 in na Kongregacijo Marije Kraljice angelov varuhov, ustanovljeno 1640. (F. Dolinar, nav. d., str. 74-76.)

²³ To je bila plemiška bratovščina z imenom "SS. Corporis et Sanguinis Christi". Delovala je pri škofijski cerkvi. Bila je ustanovljena istega leta kot ljubljanska škofija (1461). (F. Dolinar, nav. d., str. 77.)

²⁴ V času, ko je pisala testament, je bil rektor jezuitskega kolegija Ferdinand Acatus (1669-1672). (F. Dolinar, nav. d., str. 143.)

²⁵ M. Dolenc, Pravni institut "Klausel des allgemeinen Landschadenbundes" v slovenskih deželah, v: Zbornik znanstvenih razprav, VII/1929-30, str. 48.

²⁶ S. Vilfan, Die Klausel des allgemeinen Landschadenbundes als rechthistorisches Problem. V: Festschrift Berthold Sutter, Graz 1983, str. 445-458.

menihi so dobili skupaj 6900 goldinarjev. Posebej za pogreb, maše takoj po smrti in reveže je namenila skupaj 1470 goldinarjev. Štirim pravnikom je zapustila 3000 goldinarjev. Kar je ostalo, to je bilo 8630 goldinarjev, so si razdelili trije vnuki, ki so bili glavni dediči.²⁷ V nemški kopiji testamenta je navedeno, da gre za goldinarje deželne, se pravi kranjske veljave. Ni pa jasno, ali tudi drugod vedno govori o goldinarjih deželne veljave. V slovenskem testamentu namreč uporablja naziv "rainis", oziroma ponekod v nemškem kratico rx., iz česar lahko domnevamo, da gre za renski goldinar.²⁸

Vse to je zapisala lastnoročno, pečatila s svojim pečatom in za to prosila še številne plemiče, ki so podpisali in pečatili ta testament kot prič. Na koncu je naveden datum 27. maj 1671, sledi sedem podpisov in pečatov prič ter pečati in podpisi zapustnice.

Na pečatu baronice Kacijanar je upodobljen njen grb. Sestavljen je bil iz dveh družinskih

grbov, ki sta bila upodobljena vsak na svojem ščitu. Nad ščitoma je krona s tremi roglji. Na vrhu grba nad krono so zapisane kratice njenega imena B[arbara] K[acijanar] F[reiherrin] G[ebo-ren] V[on] K[rižanič]. V sredini med obema grbovnima ščitoma, ki se pod krono z zgornjima vogaloma ščitov stikata, je upodobljeno veliko sidro. Na desnem ščitu je grb družine Kacijanar, na levem grb družine Križanič. Grb družine Kacijanar je sestavljen iz sedmih polj. Na srednjem je upodobljen orel, na polju nad njim je puščica, na polju pod njim križ. V dveh desnih in dveh levih poljih so upodobljene živali, verjetno panterji in levi. Grb družine Križanič je sestavljen iz treh polj. V zgornjem polju je upodobljena riba, srednje polje, ki je manjše, je prazno, v spodnjem je upodobljen rak.

4. Besedilo slovenske oporoke²⁹

Prečrkovanje slovenskega testamenta je natančen prepis izvirnika z izjemo črk s in z. Črko s uporablja tako za s kot z, zato je v transkribirana v skladu z današnjo normo. Dolgi f je transkribiran dosledno, kot je zapisan. Veliko začetnico je včasih težko razbrati, posebno pri črki j. Besede so prečrkovane tako kot so zapisane – po več besed skupaj, čeprav bi po normi morale biti zapisane s presledkom. Primeri pisanja več besed skupaj so dokaj pogosti in zahtevajo pri branju teksta nekaj pozornosti. Interpunkcija je enaka kot v izvirniku. Besede so izjemoma dopolnjene, ko gre za okrajšave ali očitno napako, vendar vedno tako, da je popravek razviden v oglatem oklepaju npr.: Jakovič = Ja[n]kovič. Oporoka je zapisana v humanistiki. Pri pisavi piše nekatere črke v nemški kurzivi: u, h, ch, z. Opombe iz teksta so označene s črkami.

Celoten snopič, na katerem je zapisan slovenski testament, obsega deset listov, folio formata, od tega je vsebina testamenta zapisana na enajstih straneh.

Besedilo slovenskega testamenta:

Vtim, jmenu, Boga ocheta, jnoi sinu, jnoi sue-tiga duha, Amen, spoznam, jnoi dam naznanie, jest Barbara Khazianarica, raniciga³⁰ gospud irga³¹ Baltifara Khazianara fraihera, zapusчена udoua, roiena Kriřanich, dasam pomislila inosam razmislila, dasam jest, kakor usi drugi mertuachki ludi, tismerti poduerfeni, jnoi dani nasuitu nich, guifnifega kakorie tasmert, tiga chlouika, tudi pak nich, neguifnifega, kakorie taura tesmert, jnoi lipřiga kakor posuoioi smerti, mei flahtu ino usimi drugimi dobra ordinga, zauolu tiga zapuscheniga Blaga storiti, dabi

²⁷ Baronica Kacijanar je zapustila kar 34,5% denarnega premoženja cerkvi (bratovščinam ipd.). Drugi zapustniki niso bili tako radodarni do cerkve: tako je npr. Katarina pl. Schwab v testamentu, ki je bil sestavljen v Ljubljani 10. aprila 1624, zapustila cerkvi, kjer bo pokopana le 100 goldinarjev, 100 za oba ljubljanska špitala, vse ostalo, to je 7200 goldinarjev in posest, pa sorodnikom. (AS, Testamenti II, lit. S, št. 5.) Bernardin pl. Barbo je namenil 3000 goldinarjev menihom in cerkvi, vse ostalo premoženje, ki je znašalo 17267 goldinarjev in posest, je zapustil sorodnikom. Cerkev je dobila v tem primeru približno 15% zapustnikovega denarnega premoženja. Testament je bil sestavljen na Dunaju 29. decembra 1627. (AS, Testamenti II, lit. B, št. 5.)

²⁸ Za predstavo, koliko je bil vreden goldinar kranjske veljave v času, ko je baronica Kacijanar pisala testament, si lahko pomagamo s cenami žita. Leta 1671 je mernik (26,5 litra) pšenice stal 46 krajcarjev, mernik rži 32 krajcarjev, prosa 30 krajcarjev in ajde 22 krajcarjev. En goldinar je bil vreden 60 krajcarjev. Leta 1673 je mernik pšenice stal 50 krajcarjev. Cene žita so namreč nihale glede na letino. Cena za mernik pšenice med leti 1660-1690 se je gibala med 42 in 66 krajcarji. Goldinar avstrijske (nemške) veljave je imel vrednost 16,78 gramov čistega srebra. Ta goldinar je predstavljal funt dunajskih denaričev in se je imenoval tudi cesarski ali renski goldinar. V drugi polovici 17. stoletja mu je vrednost padla tako, da je leta 1692 pomenil 12,59 gramov čistega srebra. Goldinar kranjske veljave je imel približno za 16% manjšo vrednost kot goldinar avstrijske veljave. Razmerja kranjske in nemške valute so bila v letu 1701 naslednja: 84 goldinarjev 22 krajcarjev 2 denariča nemške valute je bilo 100 goldinarjev kranjske valute; 100 goldinarjev nemške valute je bilo 118 goldinarjev 31 krajcarjev in 1 denarič kranjske valute. (Vlado Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne. Razprave SAZU X, Ljubljana 1977, str. 139. – Sergij Vilfan, Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. Zgodovinski časopis 49, 1986, št. 4, str. 397-412.)

Za 20 tisoč goldinarjev si lahko sredi 17. stoletja kupil manjše gospostvo. Tako je bilo za ta denar kupljeno leta 1654 gospostvo Turn ob Ljubljani. (Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 513.)

²⁹ AS, Testamenti II, lit. K, št. 14.

³⁰ Pokojnega.

³¹ Verjetno pomeni blagorodnega.

flahta inoi usi, obene jeringe³² neimali, zauolu tiga samsi pridobrim zdraviu tiga suota, inoi pridobri mochi, jprauu pameti, inoi zastupnosti jnoi priobenoi jeringi, napri uzela inoi razmišlila, jzmoie dobre uole, jednu ordingu jnoi tastament storiti, pokoterimbise moi flahta, jnoi usi drugi zamoiu uolu, imaiuse derfati, khatera ordinga, ali tastament zmoiam las[t]nom rukom uas napisan inoi firtigouan, inoi zmoim lastnim pechatom zapechachtin,³³

narpopri gospudi Bogu, ochetu nebeskomu, preporuchim inoi zafafam moi u bogu potim bofim pildu, stuorienu, dufu koteru gospud Bog, skuzi suoiu suetu gnadu, ino profnu diuice marie, ino usih suetnikou, ino angelcou, oche nebesko³⁴ kralestuo odpelati, moie truplo pak, jeno timateri zemli odkudarie priflo, pri patrih iesouitarih, ucirkui suetoga jakopa, ukapelici diuice marie, pokopano biti, jno nikar zmanom, ueliko pran-gati, usai pomoiem stanu pokopana biti, suetimi mafami, jno suichami, posuete cirkue nauadi, jmase oprauiti, jnoi nich odlafati, temuch suete mase prece, jedno zadrugim oprauiti, posuete cirkue nauadi, jno pomoim pokopalifschu, proti usim kakor. Budem ordnala inu zapisala, seimaiu usi derfati³⁵

dr(u)gimu zafafam ino zapuscham, cirkui suetoga jakopa, tiga touarustua jezusoua dua taufent³⁶ rainif, od tih starih taufent, katerisu per moimu gospud stricu gos[pud] juriu iankouichu, uleti uifi ino maningi, da ima kapital ostati za cirkau, na uehne chase ino jhinteresa, se ima en lip cir kakorsu masni guanti, ali pak kai od srebernine kupouati, jno ta kapital, senima malo nu veliko na drugo obernuti,

Jest tudi zafafam ino zapuscham, Bratoufchini kristaseuiga terplenja, cirkui suetoga iakopa kir bude moie telo lefalo, iedno taufent rainif, od tih katerisu pri gosp ia[n]kouichu, leti uifi da bude Bratouf[china imala na uehne chase, od jnteresa³⁷ enu pomoch, suicham ino drugim potribnim³⁸ richim, akobi pak nemoglo biti dabi kapital naguisnom mistu useli ostal, tako ochem dase istih taufent rainif stoiri, en srebern pild diuice marie, falos[t]ne jno iednam krucifiks, zatu bratoufchinu, undar bih otilla raifi dabi kapital useli ostal, jnose preporuchim dabudu pustili zame maseuati,

Jest tudi zafafam ino zapuscham, zakapelicu suetoga siueriusa cirkui, suetogajakopa, ino zakapelicu diuice marie, kir bude moie telo lefalo, jedno taufen[t] rainif, katerisu pri

gospud[udu] jankouichu, uleti uifi dase puste,³⁹ storiti stiri sreberni loihteri,⁴⁰ dua za oltar diuice marie,⁴¹ kir bude moie telo lefalo, dua pak

zakapelicu suetoga franziška siueriusa, jno ochem dabudu lete laitare uchasi nucali bratoufchma kristuseuoga terplenja,

Zopet zafafam ino zapuscham, stiri sto rainif, daimaiu gosp patri [je]zouitarie od tih stiri sto R⁴² jnterese za lampu ulie kupouati, na uehne chase, ukapelicu diuice marie kir bude moie telo lefalo, ino tudi za lampicu koteru saki petak gori, na oltaru sueto[ga] siueriusa

Bratoufchinam trim, diuice marie, pripatrih uezouitarih ulublani zafafam tri sto rainif, toie sakoi bratoufchini sto rainif, taki uifi daimaiu bratoufch[ina] pustiti zame maseuati

Augufstinarom pred spitalskimi urati, zafafam ino zapuscham, iedno⁴³ taufent rainif od tih starih taufent, katerisu prikranski lonchouti,⁴⁴ taki uifi daimaiu na uichne chase od toga jnteresa, za iednu lampu ulie fgati ukapelici diuice marie, loreanski kar pa ostane od interesa od lampe ulia tobudu usiuali patri na uehne chaze,

Bratoufchini suetoga rosenkranca, zafafam pet sto rainif, utaki uifi daimaiu zame izaue moie mertue pustiti maseuati, jno akobise leta bratoufchina kamo prenesla, tako daima tih pet sto R, pritoi cirkui pri diuici marie ostati,⁴⁵

kapucinarom tim lublanskim ino kranskim, zafafam pet sto rainif, utaki uifi da karim bude ukuhinu potriba, ali uina ali mastla ali platna, daimse ima daiati, dokle bude tih pet sto R terpilo jnoih zauefem dabudu zame maseuali,

Bratouf[chini] suetoga rifnoga telesa zafafam, prisuetom miklausu iedno sto rainif, taki uifi da imaiu bratoufchina pustiti zame mafouati,

franciskanarom zafafam iedno sto rainif, taki uifi, daimaiu zame ino za moie mertue maseuati,

Jest zafafam pet itrideseti rainif dase ima boschem razdiliti omoiem pogrebu

Jest zafafam pet itrideseti rainif, taki uifi dase ima kupiti, mesa uina ino kruha boscem tih duih spitalih ulublani, zakoteri spital, duakrat jisti inoi piti dati, da budu zame boga molili

Jest zafafam, stiri sto rainif, za mase, daimaiu maseuati prece pomeni ino nikar ad lafati⁴⁶

Jest zafafam ino zapuscham, jedno taufent rainif, za moi pogreb, jno kai on tiche moiega

32 Spora.

33 Konec prve strani. Pod tekstom podpis: "Barbar[a] Kazianerica vdoua frai[n]".

34 "ko" je zapisan nad vrstico.

35 Konec teksta na drugi strani. Pol strani je nepopisane.

36 "taufent" je napisano zgoraj nad vrsto.

37 Obresti.

38 Prečrtani črki "di".

39 Prečrtana beseda "storiti".

40 Svečniki.

41 Konec tretje strani. Pod tekstom podpis: "Barbar[a] Kazianerica vdoua frae[in]".

42 R je kratica za "Reichsthaler". "Reichsthaler" je bil vreden 70 krajcarjev, goldinar pa 60 krajcarjev.

43 "iedno" je zapisano zgoraj.

44 Deželnih stanovih.

45 Konec četrte strani. Pod tekstom je podpis: "Barbara Kazianerica vdoua fr[e]i[n]".

46 Konec pete strani. Pod tekstom je podpis: "Barbara Kazianerica vdoua frei[n]".

pogreba, kaisam zasafala za pogreb ino zamase, jno kaise⁴⁷ ima razdiliti boscem ino spitalom, zatiga uolu prosim inose preporuchim moiemu spouidniku, ino gospud pater rekturu da oni to use krukam uzameiu, ino zuisto opraiiu, moi pogreb jno zamase ino boscem ino spitalom ino dase knoiemu pogrebu kupiu bintlehti,⁴⁸ suiche bopni⁴⁹ cherno sukno za cirkau, ponauadi, ino da se plachaiu duhouni, koteri budeiu moie tela sprimili mefnari, ino ti drugi koteri budu kai pomagali, azamase sam posebi tu gori zgorai, stiri sto R zasafala, ino prosim ino prepouim dase nima malo niueliko pomeni predigouati

Jno ako lih nisam dufna, obeniga ierba storiti, ino tudi nisam nich dufna moiem unukam, ino preunukam, doklersam moie dui kfc]heri, kakor gospu suzanu orfichku, jno gospu onu rospouku Jasam ih musu dala ino izmoiega blaga od prauila, inoim dala usakoi uech, neg pet tausent rainif, posebi formuz ino smuk jno srebernine, daie ueliko uechiga stanu, koterim nih starifi tuliko nedadu kulikosam, jest nim dala ino potlem sam im daiala kcheram ino unukam, ino preunukam kai ni bilo odnih⁵⁰ ocheta blaga temuch izmoiega prauoga, lastnoga blaga use karsamim popri ali potli daiala, kakor sam udrugim pismu zapisala, tako nikar izdufnosti temuch⁵¹ izlubezni jest postauim inoi jmenuiem, jno justituiram, za ierbe gospud Johaneza franciziska orficha, jno niegouoga brata gospud Baltifara orficha, jno nih sestru gospu martu patachichku, moie unuke, leti uifi,⁵² da oni za dobro [v]zameiu, slegitimu toie tretim dilom moiga blaga, kotero pomoie smerti ostane, senksnge zunai, kotosam popri,⁵³ cirkui suetomu jakopu senkala,⁵⁴ karie pri gosp iankouichu, koteri stiri tausent, su za cirkau, za bratou[ff]chinu kristuseuoga terplenja, jno zalaih-tare zakapelu, diuice marie, ino suetiga siue-riusa,⁵⁵ na minieni kakorsam zgorai tukai postauila ino zasafala, zunai togaie moi kapital pri gos[p] benaliu duanaiest tausent rainif, pri lonchouti stiri tausent, leta dua kapitala zastupim moie Blago kotero stori fesnaiest tausent⁵⁶ rainif, od koterih budu moie ierbi, imali tretji dil kakorsam tu gori zapisala,⁵⁷ ali uendar popri se

moreiu, ti odmene zasafani legatie, duhoumi, moi pogreb jno karie kniemu, potriba, suete mafe ino useto karsam tukai od zgorai, zasafala plachati ino oprauiti,

jno ako lih nisam dufna moim preunukam, nich kakosam tukai gori use zapisala, tako nikar izdufnosti temuch iz lubezni iest zasafam mariani muskunouki jedno tausent rainif pri lonchouti⁵⁸

Salmiki muskunouki iedno tausent rainif, francisku muskunu, pet sto rainif,

herbartu muskunu, pet sto rainif, toie tim stirim moiem preunuchicam, tri tausent rainif, kotesu pri kransko[m] lonchauti

Ja si obderfim gualt ali moch, leta tastament pustiti, ali drugoga storiti, inoi stim istim, kakosemi bude uidilo, zmoim blagom obernuti ali storiti.⁵⁹

Jno kar antiche farent⁶⁰ blaga, tose nima malo nu ueliko imentiri,⁶¹ temuch kakor se bude naslo udrugom pismu, ali uentariu⁶² dase ponem jmaiu kuntetirat usi, jest postauim inoi jmenuiem gospud Johaneza orficha, kenimu exsekutora tiga moiga, tastamenta jno akobi gosp orfich, zdaici nemogel⁶³ priti pomoioi smerti, tako⁶⁴ prosim gosp[uda] patra rektura, jno moiga spouidnika, da nich zmoim truplom nechakaiu ino spogrebom ino suetimi mafami ino da nebude obeniga pomankania, ino akobi nebilo dinariu predrukami, takose ima od kapitala uzeti keterie pri gos[pudu] benaliu kai antiche pogreba ino z maf ino boschem dase prece oprae ino placha glihi uifi tim duhofv]nim ino usim kotesam tugori tastamentu zasafala ino nanie spunnila, inoi prosiminose preporuchim gos[pudou] patrou iezouitarou gos[puda] patra prouinciala inoi gospu[da] pat[ra] rektura da name nepozabiu sue timi mafami i molituicami⁶⁵

Jnoi kadarbi naleti moie fasti, ino zadni uoli, inoi tastamentu, kai uenim ali drugim punktu, na deselski, ordingi, praude jnoi salemnitetu,⁶⁶ man-kalo ino potribno Bilo, tako kouse karki doli gre, jno zakoteriga, uolu Bise imali praudati, jno disputirati pomoie smerti, tako touse nadomistim, jno dopulnuiem, utaki uifi, ako leta moia fast nemore, obstati za tastament, tako nai uala, za codicil, ali usaku moiu zadnu uolu,

Jnoi nato pokorno prosim nih cesarske sutlosti, nafega deselskoga firfta, ino nafiga gos-

47 Beseda "kaise" je zapisana preko prečrtane besede.

48 Bakle.

49 Grbi.

50 Konec šeste strani. Pod tekstom je podpis: "Barbara Kazianerica vdoua freien".

51 Prečrtano in spackano "izlub".

52 "leti uifi" je zapisano zgoraj nad vrstico.

53 Tri besede prečrtane.

54 Tri besede prečrtane.

55 Najprej napisano "namien" in prečrtano, ker je zmanjkalo prostora ob koncu vrste.

56 "tausent" je napisano zgoraj nad vrstico.

57 Od "ali uendar popri" do konca odstavka zapisano nekoliko bolj stisnjeno – verjetno pripisano kasneje.

58 Konec sedme strani. Pod tekstom je podpis: "Barbara Kazianerica frai[n]".

59 Običajen obrazec, ki pomeni, da si jemlje pravico spremeniti testament, če se ji bo zdelo to potrebno.

60 Premičnine.

61 Popisovati.

62 Popisu.

63 "nemogal" je napisano zgoraj nad vrstico.

64 Prečrtana črka "p".

65 Konec osme strani. Pod tekstom podpis: "Barbara Kazianerica vdoua freie[n]".

66 Verjetno pomeni slovesu.

puđ loncautmana,⁶⁷ inoi usu gospocku, daimaiu leta moi tastament, zadnu uolu jnoi saft, terditi, jnoi nich pustiti od obenoga, zuper andlati ali disputirati, ampak braniti inoi fermati, ampak natim biti, da skuži od zgorai imenouanoga, tastamenta exsekutora, ino gospud patrou uezouitarou, bude use dopulneno jno use plachano, ino odprauleno use legate,⁶⁸ duhoune sachom smochom gospud loncautmana, letu moiou poslidnu uolu inoi tastament usih zadarfanih punktih, do pulniti use persaeuzi, gmaini kranke, lontfadenpunta,⁶⁹ prauí prichi jno spoznaiu, letiga tastamenta, samga skuži, jnoi skuži moiom lastnom rukom usega pisala, jno pod pisala, jno zmoim lastnim pechatom zapečatila, jnoi risnichnomu spoznaníu, ino zasíhramíu, sam íest lete od zdolai gospude, cilo lipo prosila, dasu oni letu moiou safut ali tastament, fnih lastnimi rukami podpisali ino pechatili sapečatili, usai rechenim gospudom preze skode, datum, 24 maia 1671,

(pečat in podpis) Barbara Kazianerin
wittib frain

prosim pokorno gnadliuoga gospud loncautmana, ali niegouoga namistnika,⁷⁰ da zdaici pomoiu smirti nalose gosp[udu] benaliu, da se dinarie dadu od kapitala tih duanaíest tausent za pogreb ino za mase ino karsam zafafala, boga ime jno duhouim, ino kdarbi zdaici nebilo kpogrebu inoi zamase tih dinarieu kakorsam tugori utastamentu zapisala inoi zafafala jnobi naposudu uzeli gospud pater rektur, namisti gospud johaneza franciska orsicha kakor eniga exsekutora, tako dase niemu jno kolegíamu lublanskomu zdaici od moíga kapitala placha jno prese skode dirsi, datom 27 maia 1671

(pečat in podpis) Barbara Kazianarica
v[duoua] f[rein]

Jno da pa nebude obenoga, umoiem tastamentu, sprichouania ali kakoue jeringe, kote rebise moglo od koteroga zgoditi, zauolu stírih tausent rainif, kateri lefe naínteresu, pri gospud iankouichu, koterihsam umoiem tastamentu, bila od luchila tukai gori inoi od pisala, od moíga blaga jno under ulegate ali fafingu, tako tukai zopet imenuiem jno spoznam, daie usa fupstancia, jno kapital moíga blaga, duaíeseti tausent rainif od katerih⁷¹ legitima bude zamoie tri jerbe,

tukai utastamentu jmenouane, undar ochem da teiste stíri tausent rainif, koterisu pri gospud jankouichu, ostaneíu kakorsam tukai tastamentu, postauila jno zapisala, da za cirkau suetoga jakopa, dui tausent rainif, aza Bratoufchinu kristusouiga terplenia tausent rainif, za stíri sreberne laitare, za kapelu diuice marie dua, laitara, aza kapelu suetoga siueriusa dua sreberna laihtara, datum 27 maia 1671

(Pečat in podpis) Barbara Kazianerin
wittib frain⁷²

(Sledijo pečati in podpisi:)

Barbara Khazianerin wittib frain
Johan f[reicher] B[aptista] Eggkh m[anu] p[ropria]
J[obst] J[akob] g[raff] v[on] Gallenberg m[anu] p[ropria]
Johan Fridrich v[on] Trillegkh fr[ei]h[e]rr
Gabriel Lukhantschitsch⁷³ manu propria
als erbettener mit fertiger und ohne schaden
Adam Dinzl⁷⁴ m[anu] p[ropria]
als schriftlich namschafftgemachter mit fertiger
Johan Baptista von Pättenekh m[anu] p[ropria]
Hanns Peer m[anu] p[ropria]

(Na hrbtni strani zadnjega lista je opomba:)

N[ota] B[ene]: dissen mainen lezten willen oder testament, bitt ganz demitig, nach mainen absterben also recht von Ihr greff[lichen] excel[enz] hern herren Landtshaubtmann etc[etera] oder dero angesetzten herrn ambts Verwalter, Zueröffnen, wnd auf den Landsrecht mit der eröffnung, nicht zuerwarten.

(Podpis) Barbara khazianerin
Wittib frain
toie moia uola

Testament je pečaten s sedmimi pečati podpisnikov in z osmimi pečati Barbare pl. Kacijanar, ki so pritrdili vrvice, s katero je bil testament zvezan in zaprt. Pri odpiranju testamenta so prerezali vrvice, niso pa poškodovali pečatov. Testament je bil zaprt tako, da so se videli podpisi in pečati ter zgornja v nemščini zapisana opomba (Nota Bene). V tej opombi baronica Kacijaner ponižno prosi, da odpre testament deželni glavar ali njegov upravitelj. Testament naj se odpre takoj po njeni smrti, in naj se ne čaka na odprtje pri deželni pravdi. Opombe ni zapisala sama, podpisala pa jo je sama in poudarila "to je moja volja".

⁶⁷ Deželni glavar.

⁶⁸ Konec devete strani. Pod tekstom podpis. "Barbara Kazianerica vduoua frai[n]".

⁶⁹ Krajša oblika klavzula splošne deželne zaveze za škodo.

⁷⁰ Tu gre za deželnega upravnika, tako se namreč običajno prevaja "Verwalter". Izraz upravnik se je kljub nekaterim pomislekom, uveljavil v pravni terminologiji. Ustreznejši prevod bi sicer bil deželni namestnik.

⁷¹ "keterih" je zapisano zgoraj nad vrstico.

⁷² Konec desete strani.

⁷³ Višji deželni sekretar na Kranjskem.

⁷⁴ Deželni knjigovodja na Kranjskem.

5. Besedilo nemške oporoke

Poleg slovenske oporoke se nahaja še nemška kopija testamenta, ki ga ni pisala Kacijanarica. Nemški izvod je prevod slovenske oporoke in ni potrjen s pečati in podpisi prič. Na koncu nemškega izvoda je samo Kacijanaričin podpis in njen pečat. Nemška kopija testamenta ni bila zaprta in zapečatenjena.

Nemška kopija je bila zapisana naenkrat v celoti in zagotovo ne pred 27. 5. 1671. Ohranjena kopija je zelo verjetno nastala šele konec marca 1673, istočasno (ali vsaj približno v istem času) kot dodatek. Tej domnevi v prid govori kar nekaj dejstev. Dodatek je bil zapisan 28. 3. 1673, to je nekaj dni pred baroničino smrtjo. Tako nemška kopija kot dodatek sta zapisana na enakem papirju (enak format, enak vodni znak), medtem ko je slovenski original zapisan na papirju nekoliko večjega formata z drugačnim vodnim znakom. Podpis Barbare Kacijanar tako na dodatku, kot na kopiji se očitno loči od drugih njenih podpisov, saj je oba podpisa zapisala s tresočo roko. Tresočna roka je posebno vidna pri malem b in zvezi kh, ki sta si posebno podobni in se ločita od podpisov na slovenski oporoki. Končno se je le na kopiji in na dodatku podpisala *Khazianerica*, oziroma *Khazianerin*, sicer se je vedno podpisala *Kazianerica*, oziroma *Kazianerin*.

Nemških kopij je bilo verjetno več, nastale so verjetno zaradi želje njenih dedičev. Tako se ena kopija (morda celo ta, ki se sedaj nahaja poleg slovenskega testamenta) omenja v zapuščini Janeza Krstnika pl. Moschona v letu 1681.⁷⁵ Po smrti baronice Kacijanar je tajnik deželnega glavarja na Kranjskem gospod Henrik Matej Švajger pl. Lerchenfeld izročil deželnemu glavarju na Kranjskem Wolfgangu Engelbrechtu pl. Turjaškemu zapečaten (slovenski) testament skupaj z dodatkom. Ob tej priliki sta bila oba odprta in prebrana.⁷⁶

Pri prečkovanju nemškega teksta sem pisal z veliko začetnico osebna in krajevna imena, besede, ki stojijo na začetku stavka in nekatere nazive (npr.: Mayestät) ne glede na to, kako so zapisani v izvorniku. Vse ostale besede so zapisane z malo začetnico ne glede na to, kako so zapisane v izvorniku. Interpunkcije v besedilu in deliteve besed je usklajena z današnjimi gramatičnimi interpunkcijami. Pri tem sem upošteval pravila za izdajo nemških tekstov.⁷⁷ Črk nisem spreminjal, le ostri ß sem prečrkoval kot

ss. Kratice so razrešene tako, da je manjkajoči del teksta dopolnjen in označen z oglatim oklepajem []. Tekst je zapisan v nemški kurzivi.

In namben der allerheilighsten vnn vnzert-hailten Dreyfaltigkheit Gottes Vatters, Sohns vnn heiligen Geistes, amen.

Ich Barbara Khaziänerin ain geborne Khri-schänitschin, des wollgebornen herrn, herrn Ge-örngen Balthäsärs Khaziäner freyherren see[lig] hinterlassne wittib frau. Bekhenne hiemit vnnnd thue khundt jedermenigkhlich, das ich mit wol-bedachten muett vnnnd reüfflich erwogen, wie dass ich, gleich wie andere menschen alle, dem ge-wissen todt vnterworffen, wie auch nichts ge-wissers sey in der welt als das sterben, nichts vngewissers aber als die stundt des tochts. Zu dem auch nichts bessers seye (zur abwendung aller irrung vnnnd strittigkheit, welliche sich zwischen meinen befreundten, vnnnd anderen meinewegen, eraignen möchten) als von wegen des zeitlichen guett ain richtige ordnung vor meinen todt für-zukheren. Alss habe ich mir, bey annoch guetter gesundtheit vnnnd leibs cräfften, bey vnuerrugkhten verstandt, aus freyen aigenen willen vnnnd vngezwungener weis, ain ordnung, testament vnnnd disposition von meinen verlass, nach wel-licher sich meine befreundte vnnnd alle andere von meinewegen richten vnnnd halten sollen, auf-zurichten fürgenomben. Welliches testament habe ich auch mit meiner aigenen handt vnterschriben, vnnnd mit meiner adelichen signatur verpet-schieret.

Am aller ersten, beuilche ich meine, nach dem ebenbildt Gottes erschaffene seel in die händt Gottes des allmächtigen, welliche wolle der aller-höchste durch sein vnermessene genadt, durch die fürbildt der allerseeligsten jungkhfrauen vnnnd muetter Gottes Mariae, allerlieben heiligen engeln vnnnd ausserwöhlten Gottes, in dass himm-lische reich auff[nembn] vnnnd annemben. Meinen sterblichen leib aber, beuilche ich meiner muetter der erden, daraus es genomben worden. Diser soll nach christliche catholischen gebrauch, meiner standt zwar⁷⁸ gemäss, doch aber nit mit sonderen pracht vnnnd gepräng, bey denen patri-bus societatis Jesu alhier zu Laybach in st. Ja-cobis khirchen, in Vnnsrer lieben frauen cüpfellen begraben vnnnd bestättet werden. So will ich auch, vnnnd disponiere, das⁷⁹ nach meinen tödtlichen hintritt, alsobaldt vnnnd ohne ferrern aufzug die heilige meesopffer, mit kherzen vnnnd anderen darzue nöttigen sachen sollen fleyssig vnnnd ge-threu verrichtet vnnnd gelesen werden. Nach meiner bestättung vnnnd begräbnus aber, über mein verlass vnnnd das zeitliche, seze, statuiere, disponiere vnnnd ordne nach folgunder gestalt.

Der Khirchen der societet Jesu alhier zu Lay-bach, legiere ich, von denen jenigen bey meinen

⁷⁵ AS, Zap. inv. XXXI, lit. M, št. 33, str. 13.

⁷⁶ Jezuitski dnevnik (Diarium P. Ministri) 1672-75; AS Rkp. I 33r, str. 220-222.

⁷⁷ Johannes Schulze, Richtlinien für die äussere Textgestaltung bei Herausgabe von Quellen zur neueren deutschen Geschichte, v: Blätter für deutsche Landesgeschichte 98, 1962, str. 1-11; Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte, Archiv für Reformationsgeschichte, Jahrgang 72, 1981, str. 299-315.

⁷⁸ Konec prve strani.

⁷⁹ Prečrtano "also".

herrn vettern herrn Geörgen Jänkhovitsch am interesse ligunden viertausendt gulden (zwaytausendt gulden rx.⁸⁰ sollicher gestalt, dass jez gemeldte zwaytausendt gulden zu ewigen zeitten der khirchen St. Jacobi soc[ietatis] Jesu, als ain cäpitäl verbleiben, vnnnd kheines weegs anderst wohin verwendet werden. Von den verfallenen interesse aber, sollen daruon ornat, meesgewändter, silber geschmeidt, vnnnd dergleichen zur notturfft vnnnd zierde der khirchen nottwendige sachen erkhaufft vnnnd procuriert werden.

Der bruederschafft der todtangst Christi an dem heiligen creüz⁸¹ verschaffe ich von dem, bey herrn Geörgen Jankhouitsch meinem herren vettern, ligunden gelt, ain tausendt gulden rx.⁸² in diser mass vnnnd manier, dass wollgedachte bruederschafft soll dasselbe gelt zu ainen cäpitäl machen, vnnnd von den verfallenen interesse für die kherzen, vnnnd andere nottwendigkeiten vorsehung thuen, vnnnd also ain hülf daruon haben. Wär aber doch das gedachte 1000 f,⁸³ nicht mächten an ein sichers orth als ain cäpitäl auf den interesse nidergelegt werden. Alss verschaff ich das in solcher begebenheit wollgedachte bruederschafft der todtangst Christi in bemeldten st. Jacobi khirchen der societet Jesu zu Laybach, bemeldte tausendt gulden zu sich nembe, vnnnd dafür ain silbernes crucifix sambt dem bildt der schmerzhaftten muetter Gottes vnter dem creüz verfertigen lasse. Sonst vnnnd in übrigen wäre mein wunsch, vnnnd grössers verlangen, das die 1000 f,⁸⁴ möchten an der interesse als ain cäpitäl zu ewigen zeiten still ligen. Vnnndt beuilch mich der bruederschafft, das sy für mich wirdt lassen mess lesen.

Für die zwo cäpellen, nemblichen Vnnsere lieben frauen, vnnndt st. Francisci Xavery, in abgedachter st. Jacobi der societet Jesu khirchen, verschaffe ich von den jenigen bey meinen herrn vettern, herrn Geörgen Jankhouitsch ligunden gelt, auch ain tausendt gulden rx. Damit von sollichen gelt vier silberne leüchter, zween zwar für den altar Vnnsere lieben frauen, in dero cäpellen ich mein ruhebettl haben werde. Zween aber auf den altar st. Francisci Xavery in der neu aufgerichten cäpellen, sollen verfertiget werden. Beynebends ist auch diser mein will vnnnd mainung, das bemelte 4 silberne leüchter, die löb[lichen] bruederschafft der todtangst Christi, bisweilen zu den gotts dienst möge brauchen.

In gleichen legier vnnnd verschaffe ich der khirchen st. Jacobi der societet Jesu, vierhundert gulden rx. Von deren interesse solle jürlich das oel für die lampen in Vnnsere lieben frauen cäpellen, vnnnd für die lampen, wellche alle frey-

tag in der capellen st. Francisci Xavery angezündet wirdt, erkaufft werden. In der lampen aber der cäpellen Vnnsere lieben frauen soll tag vnnnd nacht zu ewigen zeitten das öl brinnen.⁸⁵

Denen dreyen Vnnsere lieben frauen bruederschaffen bey denen p[atres] societatis Jesu alhier zu Laybach, verschaffe ich dreyhundert gulden. Das ist ainer jeden bruederschafft ainhundert gulden. Damit sy sollen für mich lassen mess lesen.

Denen p[atres] avgustinianis vor dem spitalthor alhier, verschaffe ich (von denen beey ein hochlöb[lichen] la[ndschaft] in Crain auf interesse ligunden viertausendt gulden in capital), ain tausendt gulden in solcher mainung, das man von den interesse gedachter 1000 f für ain lampen in der lauretanischen Vnnsere lieben frauen cäpellen, genuegsambes öl zu ewigen zeiten für die beleuchtung erkhauffe. Das übrige interesse aber so von den erkhaufften öl überbleiben wierdet, mögen die wollgedachte p[atres] avgustiniani selbsten genießen.

Der bruederschafft des h[eiligen] rosenkranzes, legiere ich fünffhundert gulden, damit sy soll für mich vnnnd alle meine abgestorbne befreundten die heylige meessen lesen lassen. Vnnndt wofern ins khönfftig wurde wollbemeldte bruederschafft anderstwohin transferiert, so sollen gleichwoll gedachte

500 f ainer weeg als den andern bey Vnnsere lieben frauen in der khirchen obernter patrum avgustinianorum ruhewig verbleiben.

Denen p[atres] capuccinis alhier zu Laybach vnnnd denen zu Crainburg, verschaffe ich solcher gestalt funffhundert gulden, das man ihnen dafür wein, brodt, schmalz, öl, leinwath, oder was ihnen in die khuchl, oder sonst anderwertig sein wierdet, so lang raichen vnnnd geben solle, so lang die benandte 500 f erkhlekken werden. Mit diser obligation das sye p[atres] für mich mess lesen sollen.

Der bruederschafft corporis Cristi in st. Nicolai khirchen zu Laybach, verschaffe ich ainhundert gulden. Das wolgedachte⁸⁶ bruederschafft solle für mich meess lesen lassen.

In gleichen denen p[atres] franciscanis alhier zu Laybach, ainhundert gulden, sollichermassen, das sy für mich vnnnd alle meine abgestorbene befrunde sollen meess lesen.

Denen armen bey meiner bestättung vnnnd begräbnus auszuthailen, fünfvnnddreyssig gulden.

Gleiche gestalt denen armen, in denen zweyen spitallern alhier zu Laybach fünfvnnddreyssig gulden, dafür soll man in ainen jeden spital für zweymal denen armen genueg brodt, wein vnnnd fleisch erkhauffen, damit sye dasselbe verzehren, vnnnd Gott für mich bitten.

Für die geistliche, welliche alsobaldt vnnnd

80 Verjetno je mišljen renski goldinar.

81 Pripisano: "in der khirche soc[ietatis] Jesu".

82 Verjetno je mišljeno renskih goldinarjev.

83 Konec druge strani.

84 f je kratica za goldinar.

85 Konec tretje strani.

86 Konec četrte strani.

ohne verzug nach meinen hintritt das oppfer der h[eiligen] mess verrichten werden, vierhundert gulden.

Für mein bestättung vnnnd begräbnus verordne ich absonderlich ain tausendt gulden. Darfür soll man windtlicchter, waxkherzen, wäppen, schwarzuech für die khirchen wie es sich gebüert erkhauffen. So soll man in gleichen von denen tausendt gulden, die geistlichen welliche mich zu meiner bagräbnus beglaitten werden, item die mesner, vnnnd alle andere welliche zu meiner bestättung etwas helffen werden, gethreulich befridigen vnnnd auszahlen. Dahero bitte ich zum hochsten dem ehrw[ürdigen] herren p[ater] rector des collegy soc[ieta]tis Jesu zu Laybach, vnnnd meinem beichtvatter, damit sy alles das jenige was ich zu meiner begräbnus, oder für die heilige messopffer, für die armen so woll bey der begräbnus als auch in denen spitälleren disponiert, statuiert vnnnd verordnet habe, alsobaldt zu ihren sicheren händen nemben wollen, vnnnd damit alles nach meinen willen in das werkh gestellet werde, getreulich verrichten.⁸⁷ Bitte in gleichen dieselbe, sy wollen sich auch meiner begräbnus annemen das sy statuiertemassen vollzogen werde. Wass aber⁸⁸ für die heilige mesopffer solle denen geistlichen, welliche für mich celebrieren werden, gegeben werden, habe ich schon oberhalb absonderlich die 400 f verordnet.

Vnnndt obwollen ich nicht schuldig wäre kheinen erben Zu instituiren, meinen enighklen vnnnd ihren erben nichts zuuerschaffen, forderist weillen ich meine zwo tochter frau Susanam Orschitschin vnnnd frau Anna Raspin seel[ig] ausgeheyrath der jedwedern, ausser der fahrnus, weiber geschmuckh, silbergeschmaidt, mehr dan fünff tausend gulden auss meinen aignen mir allein zuegehörigen guett vnnnd mitteln gegebn vnnnd sollicher gestalt ehrlich abgefertiget, das auch maniche eines höhern standts ihren khindern nit so vill zugeben pflegen, als ich gethan habe. In glaichen habe ich meinen enighklen vnnnd ihren erben vndterschidlichmallen gegeben nit aus ihren vätterlichen verlass, sondern aus meinen aignen mir von rechts vnnnd natur wegen zuestendigen mitteln, wie ich anderwertig verzeichnet habe, gleich woll aus kheiner schuldigkeit, sondern bloss vnnnd allein auss sonderbaren gegen ihnen tragunden affection vnnnd naigung. Auch guett willigkeit, ordne, bennene vnnnd instituiere ich zu meinen erben, herrn Johann Franzen Orschitsch, seinen bruederen herrn Balthasarn Orschitsch, vnnnd frau Martham Pätütschitschin, als meine liebe enighklen, so gestaltsamb, das sy für lieb werden nemben ihr legitimam, dass ist den dritten thail meines übrigen verlass, wellicher sich befinden wierdet

⁸⁷ Konec pete strani.

⁸⁸ Poleg še prečrtano "aber".

über dass⁸⁹ was ich vorhero der collegy soc[ieta]tis Jesu zu Laybach,⁹⁰ khirchen sancti Jacobi daselbsten⁹¹ bey den herrn Geörgen Jankhouitsch, ligunden vier tausendt gulden, welliche ich der khirchen st. Jacobi, der bruederschafft der todtangst Christi.⁹²

In gleichen für die vier silberne leüchter zu der cäpellen Vnnsrer lieben frauen vnnnd st. Francisci Xauery, appliciert vnnnd verordnet (wie solliches hieroben nach lengs beschriben ist). Ausser dessen sprich ich, ist mein übriger verlass zwölff tausendt gulden bey dem herrn Benaglio, vnnnd andere vier tausend gulden welliche bey ein[en] löb[lichen] la[ndschaft] in Crain auf den interesse ligen, vnnnd also zusammen sechzehen tausendt gulden, von wellichen meine denominierte vnnnd instituierte herrn vnnnd frauen erben vnnnd erbinnen, werden den dritten thail oder ihr legitimam haben, wan zuuor von disen jertz gedachten 16000 f die obuerschribne legata pia, vnnnd was auf mein begräbnus vnnnd für die arme möchte spendiert werden in ermanglung anderer mitteln, entrichtet werden.

Zu dem, auss kheiner schuldigkeit, sonndern auss sonderlich tragunder gegen meiner enighklin erben vnnnd erbinnen, affection vnnnd naigung, verschaffe ich Marianna Muschkhonin freyen, ain tausendt gulden,⁹³ von den cäpital der 4000 f bey ein hochlöb[lichen] la[ndschaft] in Crain. In gleichen Salome Muschkhonin freyen ain tausendt gulden bey hochgedacht löb[liche] la[ndschaft] in Crain.

Herrn Franzen, vnnnd Hörwardten v[on] Muschkhon freyherrn etc[etera] jeden derselben fünffhundert gulden. Vnnndt also diser vieren meiner enikhlin erben vnnnd erbinen zusammen drey tausendt gulden welliche bey hochgedacht löb[lichen] la[ndschaft] in Crain ligen. Die sollen in gleichen von meinen instituirten erben vnnnd erbinen, ihnen Muschkhonischen erben erfolgt werden.

Ich behalte mir beuor den gewalt, gegenwertiges testament entweder ganz zu cassieren vnnnd ain anders aufzurichten, oder dises zu ändern, vnnnd darmit zuthuen vnnnd zuhandlen, wie es mir mit meinen guett zu disponieren, gefällig sein wierdet. Wür aber khein anders vorhanden, so soll dises gegenwertige gültig sein.⁹⁴

Anlangendt mein fahrnus, will ich das kheines weegs soll dieselbige inuentieret werden, sondern sollen sich alle vnnnd jede interessierte nach ainen inventario, welches sich befinden wierdet,

⁸⁹ V tekstu zapisani "über dass" je zapisan preko prečrtanega "ausser dessen".

⁹⁰ Prečrtano "der".

⁹¹ Dopolnjeno: "wie ich oben in disen testament gedacht," sledi del stavka, ki je prečrtan in ni berljiv.

⁹² Zapisano in prečrtano: "für die". Sledi konec šeste strani.

⁹³ Tu je prečrtano "auss".

⁹⁴ Konec sedme strani.

richten, darmit contentieren vnnd befridigen lassen.

Zu ainem executorn dises meines testaments ernene vnnd bestelle ich meinen enigkhel, herrn Johann Franzen Orschitsch. Vnnd zum fall gedachter herr Orschitsch nicht möchte zu meinen abschaiden alhero gleich khomben, so bitte ich auff's fleyszigist herrn p[ater] rectoru alhier zu Laybach, vnnd meinem beichtvatter, das sy mit meinen todten leichnamb nicht sollen wariten, sondern derselben alsobald zu der erden bestätten lassen. Auch mit verrichtung der seel-messen nichts verziehen, sondern in continenti dieselbe für mich verrichten lassen, vnnd auf das bey meiner begräbnus vnnd messlesen kein abgang erscheine gethreulich darob sein.

Im fall kein paares gelt vorhanden wäre, so soll man von herrn Benaglio aus dem cäpitäl so vill hernemen, das man mein conduct, legata pia, das heilige allmosen, die geistlichen vmb verrichtung der heiligen messen, vnnd alle andere, deren ich in meinen testament hieroben gedacht, befridiget werden.

Ich beuëlche mich herrn patri prouinciali Austria, herrn patri rectori alhier zu Laybach, vnnd der ganzen löblichen] societet Jesu, das sy wollen in ihren heiligen meesopffern, gebett, vnnd andacht, meiner treulich ingedenkh sein.

Wan in gegenwertigen meinen testament, vermächt vnnd letzten willen, in ainen oder andern punct was abgienge, welliches von rechts, vnnd gebrauch wegen zu der solennitet nöttig wäre, dessentwegen möchte ins khönfftig ainiche strittigkheit oder irrung entstehen, solliches alles will ich hiemit ersezzen vnnd sollicher statt erfüllen. Das wan dise mein disposition nit wurde, als ain solenne testamentum, gelten können, so soll gleichwoll als ain codicill, vnnd letzter willen gelten vnnd die crafft haben.⁹⁵

Hierüber bitte ich ganz diemüttig gehorsambist ihr Röm[isches] Khay[serliches] May[estät] etc[etera] wnnsern allerg[ne]di[gi]sten Erblandsfürsten vnnd herrn herrn ihr hoch gräffliches] Ex[zellenz] herrn herrn Landshauptman] in Crain etc[etera] vnnd ain jede obrigkhait. Sy wollen dise mein disposition, vermacht vnnd letzten willen in allen vnnd jeden obbeschriebenen puncten handthaben vnnd schützen, auch keinem darwider zuhandlen nit gestatten, sonndern dem obgemeldten von mir denominierten vnnd gesetzten executori, herren patri rectori zu Laybach vnnd der societet Jesu nit dero ansehnlichen autoritet beystehen, damit alles das jenige, so woll was die pia legata, als anderr puncta so verhero von mir geordnet sein, anlanget, gethreulich vnnd fleyszig werkhstellig gemacht werden. Bey verbindung des allgemainen landtschadenpundts in Crain threu-lich vnnd vngeührlich.

Zu mehrer gezeugnus dessen, habe ich gegenwertiges testament mit meiner aigen handt durch vnnd durch beschriben, vnnd mit meiner adelichen pedtschafft verfertigt. Sy dan zu besserer versicherung, habe ich die hierunder verzeichnete herren sonnderliches fleiss erbetten das, seye ihre handtschrifften vnnd pedtschafften neben mir hiefürgestellt haben, jedoch wollgedachten herren, ihren erben vnndt dero fertigung ohne allen nachtl vnnd schaden. Actum Laybach den 24. May 1671

Ich bitte gehor[sam] ihr hoch gräffliches] Ex[zellenz] herrn herrn Landtschaubtman in Crain, vnndt in abwesenheit deroselben, ihrer nachgesetzten herrn amtsverwalter, sy geruehen alsobalden nach meinen todt herrn Benaglio aufflegen, das er von meinem bey ihme ligunden cäpitäl der 12000 f so vill gelts hergebe. Damit mein begräbnus khäne bezalt, vnnd alles das jenige was ich für die seel-messen, denen armen leüthen vnnd geistlichen verschafft vnnd disponiert habe, alsobalden vnnd so geschwindt sein wirdt können, werkhstellig gemacht werde. Vnnd zum fall also geschwindt man nicht khändte das gelt für mein begräbnus vnndt pia legata von dem⁹⁶ herrn Benaglio haben, vnndt herr p[ater] rector des alhiesigen collegy soc[ieta]tis Jesu zu Laybach an statt meines etwo villeicht damallen abwesendt wehrunden executoris testamentary herrn Franzen Orschitsch, müesste anderwertig das gelt so woll zu meinen conduct als auch zur abzallung der geistlichen welliche die seel-messen lesen werden, vnnd abrichtung anderer von mir verschafften piorum legatorum, zu leich nemen vnnd entlehen. Alss soll so woll ihme herrn Orssitschen wan er zugegen sein wierdet, alss auch⁹⁷ in dessen abwesenheit herren p[ater] rectori von dem beym herrn Benaglio ligunden cäpitäl, das jenige was sy herren etwo möchten entlehnet haben zur obbesagter notturfft, alsobaldt vnnd vor allen bezalt, entrichtet, vnnd also ohne entgelt, ainer so woll als der andere herr, vnnd ohne schaden gehalten werden. Actum Laybach dem 27. may 1671.

Damit endtlichen kein ihrung in meinen testament, wegen der bey dem herrn Geörgen Jänkhouitsch ligunden 4000 f sich eraigne, wellen ich solliche hieroben in disen meinen testament von meinem völligen verlauss separiert vnnd gleichwoll herentgegen vnter andere pia legata einuerleibt. Also bekhenen ich vnnd vrkhunde hiemit, das mein ganzer verlass erstrecke sich auf zwainzig tausendt gulden landtswehruung,⁹⁸ von wellichen 20000 f soll die legitima, meinen dreyen in disen testament constituiert vnnd benandten erben, erfolgt werden.

⁹⁶ Konec devete strani.

⁹⁷ Prečrtana črka "p".

⁹⁸ Tu navaja, da gre za guldne deželne, se pravi kranjske veljave.

⁹⁵ Konec osme strani.

Gleichwoll will ich dass die obberüerte bey wollgedacht herren Jänkhouitsch ligunde 4000 f alhin appliciert werden, wie ich vorhero in disen testament verordnet. Nemblich der khirchen st. Jacobi soc[fieta]tis Jesu zu Laybach 2000 f, der bruderschafft der todtangst Christi in bemeldter p[atres] soc[fieta]tis Jesu zu Laybach khirchen 1000 f. Vnndt so den zur v[er]fertigung vier silbernen leüchter, 2 in die cüpellen vnnsrer lieben frauen, 2 in die cüpellen st. Francisci Xavery, auch ain tausendt gulden. Actum Laybach den 27. May A[nn]o 1671ten

(Pečat in podpis) Barbara Khazianeirin
wittib frain

Na zadnji strani je kasnejši zapis "de dato 27. may 1671"

6. Nemški dodatek k slovenskemu testamentu

Testament je bil dopolnjen z dodatkom (kodicilom), na dveh straneh in pol. Dodatek je bil zapisan 28. marca 1673 v nemščini.

V dodatku je po običaju najprej navedeno, da se testament dopolnjuje pri zdravi pameti (zapustnice). Določila dodatka naj se upoštevajo skupaj s testamentom in nihče ne sme ničesar storiti v nasprotju z dodatkom.

V dodatku je baronica Kacijanar na novo določila:

Prvič: Spremenila je v oporoki zapisano določbo, naj jo pokopljejo stanu primerno in s sprevodom. V dodatku je zapisala, naj se jo brez odvečnih ceremonij zvečer prinese v cerkev sv. Jakoba in pokoplje.

Drugič: Oltar Naše ljube Gospe in druga mesta (stene) v cerkvi poleg grbov naj se okrasijo in prekrijejo s črnim blagom.

Tretjič: Tri dni zapovrstjo naj opravljajo za-dušnice, s svečami, baklami, grbom, brez pridig in kakor bo priporočil gospod rektor.

Četrtrič: Denar naj se izplača po točkah v testamentu.

Petič: Izdatki naj se zapišejo, posebej izdatki vnuka in dediča Franca pl. Orsiča. Denar za maše in reveže naj se razdeli tako, kot je zapisala v testamentu.

Šestič: Njen mali vprežni voz skupaj s ko-njema prejme po njeni smrti jezuitski kolegij.

Sedmič: Cerkvi sv. Jakoba naj se izroči velika sulica z vdelanim zlatom, ki je še v delu.

Osmič: Zvestim služabnikom, Špeli, ki ji je služila veliko let, je poleg rednega plačila zapustila 100 goldinarjev, drugim služabnikom, kočijažu, kuharju, šivilji Špeli, in Alenki je volila plačilo za celo leto. Te vsote naj brez prigovorov izplača dedič Franc pl. Orsič.

Na koncu dodatka je Franca pl. Orsiča, ki ga je v testamentu pooblastila za izvršitelja oporoke, zamenjala z gospodom Janezom Krstnikom pl. Pättenegkh, ker je bil Orsič po pomembnih

opravkih na Dunaju. Obenem je za to uslugo zaprosila tudi gospoda patra rektorja. Deželnega glavarja pa prosi, naj nadzoruje izvršitev testa-menta in dodatka in naj ne pusti storiti nič, kar bi bilo v nasprotju z njima. Poleg baronice so se pri klavzuli deželne zaveze za škodo dežele Kranjske podpisale priče.

Dodatka k testamentu ni zapisala Kacijanarica lastnoročno; napisan je bil po nareku, ker baronica sama verjetno ni mogla več pisati, saj je umrla nekaj dni kasneje, 2. ali 3. aprila 1673.⁹⁹ S tresočo roko se je le podpisala: *Barbara Khazianerica vdoua frein.*

Dodatek je transkribiran po istih načelih kot nemški prevod testamenta.

Codicil

V[on] der cuocungn modo genandter, ander mehrer lezter willen oder dispo[siti]on, welche ich Barbara Khazianerin freyin wittib habe wollen, meinem aufgerichten testament vrfülbar adiungiern, welcher auch nachvolgender gestalt solle gehalten werden, das in dem testament nichts sollte verendert werden, alls allein dises wass ich mit meinem guetten verstand zuzusezen, vnd verändern wollen. Darwider kheiner khein wordt, weder mein testamentalischer erb, oder khein anderer zu reden noch handellen solle.

Erstlich habe ich, zwar in meinem testament gesezt, das mein verstorbener leichnamb mit der clerisay nach meinen standt, auss dem hauss in die khürchen St. Jacob der Soc[fieta]tis Jesu processionaliter getragen solle werden, nun aber aussgewissen vrsachen beuelche, vnd wül, das auf die nacht ohne ainiger ceremonien, oder procession in die khürchen st. Jacobi getragen, vnd begraben werden soll.

Zum andern beuelche ich, Vnsrer lieben frauen altar mit schwarzen tuech, wie auch gebührliche andere örter, neben denen wappnen zu züeren vnd zubedekhen.

3 tens; darauf drey tag nacheinander die gebreühige exequien [ohne predig] mit h[eiligen] messen vnd wass herr p[ater] rector, vnd mein nachgesezter für guett befinden werden, vorzukheren, alls mit wündtlichtern, khärzen, wap-pen vnd allen wass zu deme erfordert wierdet.

4 tens: dise ob, vnd vorgesezte aussgauben aber mit dem (vermög testamentspunct) darzue

⁹⁹ V mrliški matični knjigi župnije sv. Nikolaja v Ljubljani (Sterb Register der Dompfar von 6 ten jäner 1658 bis 27 ten Februar 1735) je kot dan smrti naveden 2. april 1673. V rokopisu Janeza Lukančiča, Genealogien Fürsten vnnd Graffen Standts des Löbl. Herzogtums Crain... Joanni Gotthardi Lucantschitsch ab Hertenfels Dni. in Alten- et Klain Lagkh. S.C.M- Consillarii Vicedomi Carniolae... str. 85 in 85v, ki ga je sestavil Janez G. Lukančič v letih 1681-1716 (AS, Rkp., I 43r) in v Jezuitskem dnevniku (Diarium P. Ministri) 1672-1683 (AS, Rkp. I 33r, str. 220-222) se kot datum smrti navaja 3. april 1673.

deputierten gelt, gericht, vnd bezalt werden solten.¹⁰⁰

5 ten: man soll dise aussgaab aufzaihnen, vnd wass der testamentalischer, vnd diser meiner dispo[siti]on verbleiben solle, soll durch nachgemelten mein verordenten mit vorwissen herrn p[ater] rectoris denen haussarmen, khrankhen, vnd nothleidenden leüthen, wie auch auf die h[feiligen] seel messen völlig angewendt vnd aussgetheilt werden. Vnd die specifi[cati]on der aussgaaben meinem herrn vättern vnd erben, herrn Franzen Orschitsch etc. zustellen.

6 ten: es soll mein khleiner rooswagen, sambt der zweyen gutscheerossen, nach meinen tott dem collegio der soc[ietatis] Jesu zugestellt werden.

7 ten: die in der arbeit befindende, vnd mit golt eingewürchte grosse spüss, sollen in st. Jacobs khürchen gegeben werden.

8 tens: wül vnd legiere meiner threyen dienerin Spella, welche mir threy vül jahr gedient, das mein testamentalischer herr erb, herr Franz Orschitsch, ihro vndisputirlich vnd alsobaldt ain hundert gulden, ausser ihres eidlohns, geben vnd bezullen solle. Denen andern ober dienstbotten als gutschee, khöhin, Spella, notterin vnd Allenkha, ihren verdinthen lidlohn von den ganzen jahr guetzumachen.

Schliesslich, weil ich in dem testament zu meinem rehten erben herrn Franz Orschitsch etc. als meinem lieben herrn vättern instituiert, vnd gesezt, wie auch alle die verichtungen aufgetragen, er herr aber, sich derzeit in wichtig verrichtung zu Wienn in Osterreich befindet, vnd diser meiner disposition nit obbarten¹⁰¹ khan, als substituiere demselben herrn Johan Baptista von Pättenegkh, welichen ich auch selbsten mündlich gebetten, neben herrn p[ater] rector, das er dise mühewaltung auf sich nimbt, vnd in allen disen meinem codicil, oder genandten mehreren letzten willen nachlebe, auch demithen, ihr hoch graff[liche] Ex[zellenz] bitte, demselben die landsobrigkhaiten hand zuhalten, vnd disen meinen codicil nichts zuwider handeln lassen. Darzue mich, dimit[lich] anbeuelche, vnd verlasse, denen darzue erbetenen herrn mitfertigern aber ohne schaden bey dem landschadenpundt in Crain. Laybach den 28 marty anno 1673ten

(Pečat in podpis) Barbara Khazianerica
vdoua frein

(Pečat in podpis) Franz Coppinus Dr. m[anu]
[propr]ia

(Pečat in podpis) Johan Baptista v[on]
Pättenegkh m[anu])

(Pečat in podpis) Hanss Adam v[on]
Pättenegkh [manu]

[propr]ia

[pro]pria

7. Barbara baronica Kacijanar in njena družina

Baronica Barbara pl. Kacijanar je bila hči Gabrijela pl. Križaniča iz Pustega Gradca. O imenu in družini njene matere viri ne poročajo. Rojena je bila leta 1589 ali 1590.¹⁰² Križaniči so bili stara plemiška družina, ki je plemstvo prejela leta 1224 od ogrskega kralja Bele IV. Kasneje so se delili v štiri veje Klokočko, Nebljuško, Hrasnovsko in Mraclinsko.¹⁰³ Pri Karlovcu je na Križaniče spominjal tudi obrambni stolp, imenovan "Križanič turn", ki so ga izgradili Križaniči iz Hrasnovske veje. Zgradili so ga zelo verjetno v prvi polovici 16. stoletja, ko so na meji z Osmansko državo postavljali stražne stolpe. Giovanni Pieroni je v letih 1639/1640 zapisal, da so bile približno miljo in pol od Karlovca štiri utrdbe, ki so bile v njegovem času že delno porušene. Stolp Križanič turn je stal poleg ene od njih na sotočju Korane in Mrežnice.¹⁰⁴ Klokočka in Hrasnovska veja Križaničev sta izumrli v 16. stoletju, baronica pa je bila po rodu iz Nebljuške veje Križaničev. Ti so opravljali v 16. stoletju pomebne vojaške funkcije v Vojni Krajini. Barbarin ded Gašper pl. Križanič je bil leta 1570 stotnik¹⁰⁵ v Bihaču,¹⁰⁶ leta 1693 je postal stotnik v Karlovcu, kjer je poveljeval večjemu številu haramij.¹⁰⁷ Iz leta 1594 je ohranjeno zaslišanje dveh Turkov, ki so ju zajeli Križaničevi možje.¹⁰⁸ Tudi njegov sin, Barbarin oče, Gabrijel pl. Križanič se omenja kot cesarski stotnik v Karlovcu.¹⁰⁹

V letu 1593 je Gašper pl. Križanič zaprosil nadvojvodo Karla in dvorni vojni svet za plačilo vojske v Vojni krajini. Gašper je namreč za plačilo "revnih vojakov v vojni krajini, ki se dan in noč borijo proti sovražnikom, zastavljajo svoja življenja in so nekateri pri tem ranjeni ali padejo

¹⁰² Aprila 1673 je bila stara 83 let. Sterb register der dompfar von 6 ten jänner 1658 bis 27 ten februar 1735, str. 61 (Nadškofijski arhiv v Ljubljani).

¹⁰³ Ivan Kukuljevič Sakcijski, Juraj Križanič Nebljuški, Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, Knjiga X, Zagreb 1869, str. 12.

¹⁰⁴ Pieroni; AS, Rkp. II, 56; Po tem stolpu se je imenovala tudi vojaška upravna enota, ki ji je poveljeval stotnik (Hauptmanschaft Krischanitsch Turn). AS, Stan. I, fasc. 144.

¹⁰⁵ Stotnik je bil poveljnik posamezne čete. Četo je sestavljalo poleg stotnika še 11 poveljujočih in 150 strelcev. Leta 1583 je stotnik letno prejel 304 renske goldinarje 6 krajcarjev plače, medtem ko je strelec prejel 36 renskih goldinarjev 30 krajcarjev plače (Vasko Simoniti, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju, Ljubljana 1991, str. 137-141).

¹⁰⁶ AS, Stan. I, fasc.

¹⁰⁷ AS, Zap. inv., C-1; AS, Stan. I, fasc. 290b, str. 415-420; Haramije so bile vrsta lahko oboroženih vojakov v času vojne s Turki. Haramije so nadzirali meje posebno na Kolpi in Dravi, uporabljali pa so jih tudi za hitra posredovanja manjšega obsega.

¹⁰⁸ AS, Stan. I, fasc. 290c, str. 541.

¹⁰⁹ AS, Stan. I, fasc. 292f, str. 209.

¹⁰⁰ Konec prve strani.

¹⁰¹ Konec druge strani.

celo v ujetništvo", najel kredit.¹¹⁰ Ker ga iz svojih sredstev ni mogel odplačati, se je obrnil na deželnega kneza, da bi on poravnal strošek. Na deželnem zboru, stanov Vojvodine Kranjske 3. aprila 1693 so kranjski stanovi sklenili, da z intervencijo pri deželnem knezu podprejo Križaničevo prošnjo. Poudarili so, da se je pl. Križanič zmeraj zvesto bojeval, in prosili dvorni vojni svet, naj posojilo plača.¹¹¹ Nazadnje so se sporazumeli, da naj omenjeno vsoto poravnajo kranjski stanovi iz davka, ki so ga odobrili deželnemu knezu. Aprila 1595 so glede tega prejeli ukaz deželnega kneza, naj obračunajo iz odobrene vsote 3000 goldinarjev za plačilo stotnika Gašperja pl. Križaniča, poveljnika nad določenim številom strelcev.¹¹²

Vojaško službo je izdajala tudi oprema v stolpu in dvorcu na Pustem Gradcu, izpričana v plemičevi zapuščini, posebej veliko turškega blaga, od turških blazin in odej do turškega orožja. V tej zapuščini je bil tudi seznam ujetih Turkov, ki ga je Gašper pl. Križanič vodil lastnoročno.¹¹³ Gašper Križanič, ki je življenje preživel kot vojak v stalnih spopadih s Turki, ga je tako tudi končal. Leta 1596 je premagal Turke pri Kostajnici, a je na povratku iz bitke padel v zasedo in bil ubit.¹¹⁴

Barbarin oče, vitez Gabrijel pl. Križanič, je bil imetnik gospostva Pusti Gradec, ki ga je podedoval od svojega očeta Gašperja pl. Križaniča, ki je gospostvo kupil leta 1586 in ostal lastnik gospostva Pusti Gradec do svoje smrti 1596.¹¹⁵ Gabrijel pl. Križanič je v juniju leta 1601 že kot lastnik Pustega Gradca kupil gospostvo Trebnje in imel tam poleg svoj sedež.¹¹⁶ Istočasno je zaprosil kranjske deželne stanove za kranjsko deželanstvo. V prošnji je Gabrijel pl. Križanič poudaril požrtvovalnost svojega očeta Gašperja in strica Jurija pl. Križaniča v bojih proti Turkom. Stanovi so mu 12. aprila 1602 na deželnem zboru v Ljubljani podelili kranjsko deželanstvo.¹¹⁷ Križaniči so tako postali kranjski deželani in bili uvrščeni v klop vitezov.¹¹⁸

Njihov grb je upodobljen tako v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske kot tudi v njegovi Veliki knjigi grbov. Grb Križaničev je sestavljal ležeči rak med dvema rekama. Grb Križaničev je bil umeščen med grbe viteških družin, katerih člani so živeli tudi v drugih deželah zunaj Kranjske.¹¹⁹ Med njenimi sorodniki je bil tudi Juraj Križanič in sicer po liniji njenega starega strica Jurija pl. Križaniča. Juraj Križanič, ki je bil rojen leta 1617 ali 1618, je bil pisec filozofskih in verskih spisov. Študiral je na številnih evropskih univerzah (Gradec, Bolonja, Rim), potoval na Poljsko, v Rusijo, Carigrad. Umrl je leta 1683 pred Dunajem, ki so ga oblegali Turki.¹²⁰ Po drugi strani naj bi bila Barbara z njim v sorodstvu preko Orsičev s katerim je bila poročena njena hči Suzana Dorotič, saj se oče Juraja Križaniča, ki je bil tudi Gašper Križanič, leta 1616 poročil s Suzano Orsič.¹²¹

Barbara pl. Križanič je bila prvič poročena z Matejem pl. Dorotičem,¹²² zagotovo že leta 1612, saj je Gabrijel pl. Križanič naveden kot Dorotičev tast.¹²³ V tem času sta Barbara in pl. Dorotič verjetno živela na gospostvu Pusti Gradec, ki je bil še vedno v lasti njenega očeta Gabrijela pl. Križaniča. Križanič je leta 1612 pisal predsedniku deželnih poverjenikov na Kranjskem glede 2500 renških goldinarjev, shranjenih pri deželi Kranjski, ki mu jih je vrnila vdova Julijana pl. Gusič, rojena Sigesdorff; denar je želel podariti zetu Mateju pl. Dorotiču, zato je prosil deželne stanove, naj ga neposredno izplačajo 10 dni pred svetim Jurijem. Pismo je sestavil in ga lastnoročno podpisal na gradu v Trebnjem; na pečatu je lepo viden grb družine Križaničev.¹²⁴ Stanovi so v odgovoru pl. Dorotiča obvestili, da mu tast poklanja 2500 renških goldinarjev in da jih lahko v navedenem roku s pooblastilom dvigne pri Deželi.¹²⁵ Dorotič pa jim je v pismu, napisanem na gospostvu Pusti Gradec, odpisal, naj ostane denar naložen pri Deželi in naj se obrestuje, dokler sam ne bo želel kaj kupiti.¹²⁶ V zakonu z Matejem Dorotičem je Barbara rodila hčeri Ano in Suzano. Gabrijel pl. Križanič gospod na Trebnjem in v Pustem Grad-

¹¹⁰ AS, Stan. I, fasc. 290b, str. 415-420.

¹¹¹ Isto.

¹¹² V različnih virih ga imenujejo enkrat kot stotnika nad haramijami, drugič pa kot stotnika nad strelci. V obeh primerih gre za lahko oborožene vojake, ki so branili mejo Vojne krajine. AS, Stan. I, fasc. 291, str. 459-462.

¹¹³ AS, Zap. inv., C-1.

¹¹⁴ Ivan Kukuljević Sakcinjski, Juraj Križanič Nebluški, v: Arkiv za povjesnico jugoslavensku, Zagreb 1869, str.

¹¹⁵ AS, Zap. inv., C-1.

¹¹⁶ AS, Zap. inv., J-8, IV, str. 17/24; M. Smole, o.d., str. 501, avtorica jo napačno imenuje grofico.

¹¹⁷ ARS, Stan. I, plemiška pisma.

¹¹⁸ Deželan je splošna oznaka za člana deželnih stanov (skupnosti deželnega plemstva kot korporacije). Kranjski deželni stanovi so se v 16. stoletju delili na štiri kurije: prelate, gospode (grofje in baroni), viteze in deželnoknežja mesta in trge. Deželni stanovi so uživali določene privilegije in svoboščine na pod-

ročju finančnih, sodnih in drugih zadev.

¹¹⁹ Valvasor, Die Ehre, knjiga IX, str. 112-113; Johann Weichard Valvasor-Bartholomaeus Raumschissl, Opus insignium armorumque 1687-1688, str. 139.

¹²⁰ Ivan Kukuljević Sakcinjski, Juraj Križanič Nebluški, v: Arkiv za povjesnico jugoslavensku, Zagreb 1869, str.

¹²¹ Ivan Kukuljević Sakcinjski, Juraj Križanič Nebluški, v: Arkiv za povjesnico jugoslavensku, Zagreb 1869, str.

¹²² Regia Virtutis den Diuersa Genealogica Inclusa Genetis Carniola, Liberum Baronum... Collectae Joannis Gotthardi Lucantischsch..., Labaci 1700, str. 116b; (AS, rkp., I 44r).

¹²³ AS, Stan. A., fasc. 293a, str. 427-428.

¹²⁴ AS, Stan. I, fasc. 293a, str. 191.

¹²⁵ AS, Stan. I, fasc. 293a, str. 427-428v.

¹²⁶ AS, Stan. I, fasc. 293a, str. 375.

cu je umrl leta 1619. Pokopali so ga v frančiškanski cerkvi v Novem mestu.¹²⁷ Po očetovi smrti, je Barbara podedovala gospostvi Pusti Gradec in Trebnje.

Barbarin mož Matej pl. Dorotič je kmalu umrl in baronica se je drugič poročila z Janezom Boltežarjem pl. Purgstallom iz Krupe, Pobrežja in Gradca. Kdaj točno se je Barbara ponovno poročila ni podatkov. Purgstalli so imeli v cerkvi sv. Anę pri gradu Krupa (na pol poti med Metliko in Črnomljem) svojo družinsko grobnico. V njej so leta 1623 pokopali Andreja pl. Purgstalla prvorojenca Barbare in Hansa Boltežarja pl. Purgstalla.¹²⁸ Sedem let kasneje 15. avgusta 1630 so v njej pokopali tudi Barbarinega drugega moža Hansa Boltežarja pl. Purgstalla. Oba baročna nagrobnika sta ohranjena v belokranjskem muzeju v Metliki. Tudi iz kratke zabeleške v Schönlebnovi Genealogiji je mogoče razbrati, da je bila Barbara pl. Križanič v času, ko se je poročila s baronom Kacijanarjem vdova baronica Purgstall.¹²⁹ Po smrti svojega moža je Barbara vodila z družino Purgstall številne pravde, posebno zaradi gospostva Gradac, katerega lastnik je njen mož Janez Boltežar pl. Purgstall postal leta 1629.¹³⁰ Gospostvo je ležalo v bližini Podzemlja v Beli Krajini¹³¹ in verjetno je bila Barbara določen čas po smrti pl. Purgstalla (ali pa že prej) lastnica tudi gospostva Gradac. Kaže, da z Janezom Boltežarjem pl. Purgstallom ni imela drugih otrok, saj bi jih sicer omenila v oporoki.

Septembra 1632 se Barbara v virih prvič pojavi s priimkom Kacijanar, to je s priimkom svojega tretjega moža.¹³² Kdaj točno se je poročila s pl. Kacijanarjem, baronom Begunjskim in Smladniškim,¹³³ se iz razpoložljivih virov ne da ugotoviti, domnevamo pa, da je bilo leto 1632 tudi leto njune poroke.

Gospostvo Pusti Gradec je baronica Kacijanar leta 1635 prodala Mateju pl. Plasmanu.¹³⁴ V popisu Plasmanove zapuščine je naveden urbar

tega gospostva, ki ga je vodila baronica.¹³⁵

V letu 1633 je baronico Barbaro, tedaj že poročeno Kacijanar, tožil Jurij pl. Purgstall, sin pokojnega Janeza Boltežarja pl. Purgstalla, zaradi davčnih ostankov za gospostvo Gradac v znesku 635 goldinarjev 43 krajcarjev.¹³⁶ Septembra 1633 so jo zato kranjski deželni poverjeniki naprosili, naj se 4. novembra tega leta¹³⁷ zaradi tožbe gospoda pl. Purgstalla osebno zgloši v deželni palači.¹³⁸ Zaradi kontribucije¹³⁹ se je baronica še v letu 1652 pravdala s pl. Purgstallom, čeprav že dolgo ni bila več lastnica gospostva.¹⁴⁰ V tem letu pa je sporočila stanovom, da ni varuh Purgstalla in njegovih posesti, te namreč v celoti poseduje Adam pl. Gusič in ta je dolžan poravnati davke (kontribucijo) in njih zaostanke. Ona je prevzela le tista imenja, ki so bila z zaščitnim pismom odvzeta gospodu Ivanu Adamu pl. Gallenbergu.¹⁴¹

V Lukančičevi genealogiji je poleg imena baronica Barbara pl. Kacijanar postavljena letnica 1632. Z njo naj bi bilo označeno leto poroke Barbare, rojene pl. Križanič, vdove baronice Purgstall, z Jurijem Boltežarjem pl. Kacijanarjem baronom Begunjskim.¹⁴²

Baron Jurij Boltežar pl. Kacijanar je bil iz kranjske družine Kacijanarjev. Kacijanarji so imeli sredi 13. stoletja posestva okoli Gornjega Grada v Savinjski dolini; več Kacijanarjev je bilo tedaj med vazali gornjegrajskih gospodov. V prvi polovici 15. stoletja se jih je nekaj naselilo na Gorenjskem okoli Radovljice, v njihovi posesti so bile od 14. stoletja (s krajšim presledkom) do leta 1763 Begunje,¹⁴³ ki se od leta 1476 omenjajo kot njihov glavni grad (grad Katzenstein), po njem so se imenovali tudi gospodje (baroni, kasneje grofje) Begunjski. Grajsko poslopje še danes slovi po svoji imenitni štukaturi iz 16. stoletja. Leta 1436 se omenja vitez Kacijanar kot gradiščan grofov Celjskih v Kranju.¹⁴⁴ Zelo visoko na družbeni lestvici so se povzpeli v začetku 16. stoletja pod cesarjem Ferdinandom I. Ivan (tudi Janez) pl. Kacijanar baron Begunjski, ki se je rodil leta 1491 ali 1492 na Gorenjskem očetu Lenartu pl. Kacijanarju in materi Urši, je postal kranjski deželni glavar (1530-1538) in vojaški poveljnik. Njegova mati Urša je bila sestra znamenitega Žiga pl. Her-

¹²⁷ Ivan Vrhovec, Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1891, str. 94.

¹²⁸ Na baročnem nagrobniku je bil napis: "Hie ruet in Got des – H(er)r.H(er)r. Baltasarn v(on) Purkstal zu K(rup), F(reythurn), u(nd) G(radez) mit der edlgebomen F(rau) F(rau) Barbara geborne Krisanicin zu O(edn Gradtz) u(nd) T(reffen) erster sohn G. Andre, welcher den 24. Avg(ust) 1623 Jars in Got verschiden deme Got ein frelig Auferstehung verleien wele. Amen." Ivan Šašelj, Slovenska domovina, Grad Krupa v Beli Krajini, v: Dom in svet VI, 1893, str. 366; tudi Emiljan Cevc, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981, str. 330, op. 566.

¹²⁹ Schönleben, nav. d.

¹³⁰ M. Smole, str. 168.

¹³¹ To je drugo gospostvo kot Pusti Gradec.

¹³² AS, Stan. A., fasc. 297, str. 953-954.

¹³³ Njegovo lastništvo obeh gospostev izpričuje poleg naziva, ki ga je uporabljal, tudi njegov zapuščinski inventar (AS, Zap. inv. XXVI, lit. K, št. 17.)

¹³⁴ M. Smole, str. 396.

¹³⁵ AS, Zap. inv., P-31, str. 8/12.

¹³⁶ AS, Stan. I, fasc. 297, str. 953, 954.

¹³⁷ AS, Stan. I, fasc. 297, str. 1547, 1548.

¹³⁸ Lontovž. Palača je stala na mestu današnje SAZU, Novi trg 3. (M. Kos, Srednjeveška Ljubljana 1955, str. 20.)

¹³⁹ Davek, ki je imel osnovo v odobritvi sredstev deželnih stanov deželnemu knezu za obrambo. Pobirali so ga deželni stanovi.

¹⁴⁰ AS, Stan. I, fasc. 301a, str. 1127.

¹⁴¹ AS, Stan. I, fasc., str. 1128-1129.

¹⁴² Lucantschitsch, nav. d., Labaci 1700, str. 116 b.

¹⁴³ J. Valvasor, IX. knjiga, 298-300.

¹⁴⁴ J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 41.

bersteina iz Vipave.¹⁴⁵ Kacijanar je leta 1524 poveljeval kranjskim četam v bojih proti Turkom, kasneje pa združeni vojski treh dežel Štajerske, Koroške in Kranjske. V letih 1527-28 je bil vrhovni poveljnik Ferdinandovih čet v boju proti ogrskemu protikralju Ivanu Zapolji, leto kasneje pa je imel pomemben delež pri uspešni obrambi Dunaja pred Turki.¹⁴⁶ Ko je bil deželni glavar na Kranjskem, so mu zaupali tudi vrhovno poveljstvo krajišniških čet na Hrvaškem in v Slavoniji. Leta 1533 je z vojsko uspešno prodril v Bosno, a so pohod ustavili zaradi sklenitve miru s Turki. Usoden zanj pa je bil pohod nad Turke leta 1537. Cesar mu je zaupal poveljstvo nad 2400 možmi, nabranimi po vsem cesarstvu, ki naj bi osvojili Osijek. Zaradi slabe oskrbe in bolezni med vojaki se je pohod končal s porazom; poleg Kacijanarja se jih je le malo rešilo.¹⁴⁷ Turki so zajeli tudi sedem ali osem velikih topov, od katerih so enega imenovali "Kacijanarica"; v roke krščanske vojske je top ponovno prišel po bitki pri Sisku leta 1593.¹⁴⁸ Kacijanar je bil zaradi poraza poklican na zagovor na Dunaj, obtožili so ga veleizdaje in zaprli. Iz zapore je pobegnil na Hrvaško k Nikolaju Zrinškemu v Kostajnico. Nikolaj Zrinjski pa ga je leta 1539 po cesarskem naročilu, potem ko je izvedel, da se Kacijanar pogaja s Turki o predaji Kostajnice, ubil in poslal njegovo glavo na Dunaj. Na cesarjevo nemilost pa sta verjetno bolj kot vojaški poraz vplivali dejstva, da se je cesar pri Kacijanarju dolgo zadolževal in da je imel Kacijanar veliko premoženje. Kacijanar je imel delež pri rudniku svinca in srebra Gvozdansko na Hrvaškem, na Kranjskem pa pravico pobiranja nekaterih davkov. Veliko premoženja si je pridobil tudi kot vojak. Premoženje je bilo zaplenjeno in šele kasneje delno vrnjeno njegovim potomcem.¹⁴⁹

V 16. stoletju je bil iz rodu Kacijanarjev pomemben ljubljanski škof Frančišek pl. Kacijanar (1536-1543), brat deželnega glavarja Janeza pl. Kacijanerja. Škof Kacijanar je bil zelo strpen do

protestantov; v tem času je v stolnici sv. Nikolaja slovensko pridigal Primož Trubar, ki si je pridobil škofovo naklonjenost in leta 1542 postal ljubljanski kanonik; bil je tudi škofov spovednik.¹⁵⁰

Družina Kacijanarjev je bila v 16. stoletju trdno protestantska. Na gradu v Begunjah so imeli od leta 1579 nastavljenega predikanta in vdova po Boltežarju pl. Kacijanarju, Julijana, je hotela tam sezidati tudi protestantsko molilnico.¹⁵¹ Valvasor poroča, da je leta 1588 uredila luteransko molilnico v poslopju v bližini begunjskega gradu in da je v njej na željo kranjskih deželnih stanov pridigal tudi Jurij Dalmatin.¹⁵² Protestanti so v Begunjah nemoteno delovali, do leta 1600, ko jim je protireformacijska komisija (komisija katoliške verske prenove) dala molilnico razstreliti.

V začetku 17. stoletja so Kacijanarji vodili pomembne urade deželnih stanov. Oče Barbarinega moža Jurija Boltežarja, Jurij Andrej, je bil od 1607 do 1610 deželni poverjenik¹⁵³ na Kranjskem in leta 1611 deželni upravnik¹⁵⁴ na Kranjskem.¹⁵⁵

Tudi Barbarin mož baron Jurij Boltežar pl. Kacijanar je opravljal številne pomembne deželne službe. V letu 1617 so ga skupaj z Ivanom Jurijem pl. Lambergom pooblastili, da kot spremljajoča komisarja nadzirata prehod 1000 mušketirjev, ki bodo prišli s Tirolske in nadaljevali pot v Furlanijo. Nadzor je bil potreben, da ne bi vojska povzročila podložnikom preveč škode. Ker je Lambergu umrla tašča, je celotno vodstvo komisije prevzel Kacijanar. V marcu 1617 so mušketirji prispeli na mejo med Koroško in Tirolsko. Kacijanar je šel v Beljak, da bi vodil mušketirje po predvideni poti čez Podkorensko sedlo prek Bleda, Bohinja, Bače do Furlanije. Mušketirjev je prišlo veliko več in zaradi pomanjkanja hrane jih je le 500 šlo po začrtani poti, 2000 pa preko Kranja in Škofje Loke. Zaradi kaznivih dejanj in izgredov potujoče vojske so naslovili na deželno upravo številne pritožbe.¹⁵⁶ V letu 1619 je bil baron Kacijanar član komisije za ogled in popis posameznih plemiških zemljišč in njihovih dohodkov (imenj) za potrebe davčne naklade in vpisa le teh v imenjsko knjigo.¹⁵⁷ V

¹⁴⁵ Žiga pl. Herberstein (rojen v Vipavi 1486, umrl na Dunaju 1566) je bil diplomat in zgodovinar. Študiral je na dunajski univerzi, sodeloval v vojnah zoper Ogrsko (1506) in Benetke (1508, 1514) in služil na dvoru. Leta 1514 je bil povišan v viteški stan in imenovan za dvornega svetnika. V tej službi je opravljal diplomatske naloge, kot cesarski odposlanec je bil na Danskem, Ogrskem, Poljskem, v Švici, Italiji, Španiji, Turčiji in Rusiji. Znan je njegov na Dunaju leta 1549 izdani opis poti po Rusiji *Rerum Moscovitarum commentarii*. Pri svojem poslanstvu v Rusijo si je pomagal z znanjem slovenščine, ki jo je znal iz mladih let. (SBL, 2 zv. str. 313-314.)

¹⁴⁶ S. Vilfan, Ivan Kacijanar, Enciklopedija Slovenije, str. 366.

¹⁴⁷ Dimitz, Geschichte Krains, Laibach 1876, VI, str. 160.

¹⁴⁸ Matija Žargi, Bitka pri Sisku, Ljubljana 1993, str. 19; AS, Stan. I.

¹⁴⁹ J. Valvasor, Slava, IX. knjiga, str. 29-41; S. Vilfan, ES, str. 366; J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Celovec 1910, str. 542-582.

¹⁵⁰ Zgodovina cerkve na Slovenskem, Anton Ožinger: Kriza cerkvenega življenja in reformacija na Slovenskem, Mohorjeva družba, Celje 1991, str. 97.

¹⁵¹ Žvanut, Od viteza, str. 126.

¹⁵² J. W. Valvasor, Slava, IX. knjiga, str. 300.

¹⁵³ Štiričlanski urad poverjenikov (imenovani tudi deželni odborniki) je bil izvršni organ deželnih stanov; opravljal je naloge deželnostanovske vlade.

¹⁵⁴ Namestnik deželnega glavarja.

¹⁵⁵ Lukančič, Genealogia Graffen und Fürsten Stands, str. 84-86.

¹⁵⁶ AS, Stan. I, fasc. 294, str.: 894, 971, 983, 1013, 1015, 1033, 1038, 1060, 1113, 1116, 1125, 1149, 1152, 1156, 1158, 1249, 1445.

¹⁵⁷ AS, Stan. I, fasc. 294b, str. 390, 930, 1147.

letu 1620 so ga predlagali za svetnika notranje-avstrijskega regimenta¹⁵⁸ iz Kranjske.¹⁵⁹ V letih 1624 in 1625 je bil deželni poverjenik na Kranjskem, od 1635-1636 pa predsednik urada deželnih poverjenikov. Kot prisednik dvorne in deželne pravde, se omenja že leta 1622 in tudi kasneje (1630).¹⁶⁰ V letu 1628 ga srečamo med kranjskimi deželnimi odposlanci, ki so v Celovcu skupaj s koroškimi razpravljali o obrambi proti Turkom in plačevanju Vojne krajine.¹⁶¹ V letu 1630 je skrbel za pripravljenost dveh oklepni konj.¹⁶² V letu 1632 je spremljal skupino 500 vojakov na poti od Železnikov preko Škofje Loke in Kamnika do deželne meje s Štajersko.¹⁶³ V letu 1635 je sodeloval pri zatrtju kmečkih uporov.¹⁶⁴ Avgusta 1636 je Jurij Boltežar baron Kacijanar prisegel deželnim poverjenikom kot čepninski uradnik¹⁶⁵ za bohinjsko in radovljiško četrt.¹⁶⁶ To službo je opravljal do smrti. Pri pobiranju davkov je prihajalo tudi do sporov; tako se je baron Kacijanar sprl z Jakobom Merjascem iz Bohinja, zaradi česar sta se morala v februarju 1640 oba zglasiti v deželni palači.¹⁶⁷ Ker pa poziva nista spoštovala, so ju poverjeniki ponovno poklicali v deželno palačo v avgustu 1640.¹⁶⁸ Leta 1638 je Kacijanar sodeloval v komisiji, ki se je pogajala s koroškimi deželnimi stanovi glede poravnave stroškov za Vojno krajino.¹⁶⁹ Barona Boltežarja Kacijanarja večkrat srečamo tudi med aktivnimi razpravljalci na zasedanjih deželnega zbora.

V marcu 1639 je generalni prejemnik kranjske dežele izplačal baronu Kacijanarju 1000 goldinarjev, zakaj ni navedeno.¹⁷⁰ V letu 1640 bi moral baron Kacijanar plačati 130 starov pšenice za oskrbo vojske na Ogrskem, ker pa je v tistem času umrl, je bilo leta 1641 določeno, naj se z izročitvijo pšenice, do nadaljnjega počaka.¹⁷¹

Barbarin mož baron Jurij Boltežar pl. Kacijanar, gospod Smedniški in Begunjaski, je umrl leta 1640. V svojem testamentu, ki ga je

zapisal 19. decembra 1640, pravi da ni podedoval od svojega očeta nič drugega kot življenje in dobro ime. Ker je opravljal številne službe pri kranjski deželi, je veliko potoval in je le malo prihranil. K skromnim prihrankom je pripomogla tudi njegova bolezen in odplačevanje kreditov.

Za glavnega, edinega in popolnega dediča za vse nepremično in premično premoženje je imenoval svojo "ljubo, drago in zvesto" ženo Barbaro. Želel je, naj ona poskrbi za njegov pogreb; pokopan naj bo v frančiškanskem samostanu po katoliškem obredu, stanu primerno, vendar brez posebega ceremoniala. Barbara naj nadalje da zanj brati maše v samostanih in kolegijih. Po svojem preudarku naj da miloščino za reveže. Nato naj odplača njegove kreditorje, po možnosti s prodajo gospostva Begunje in pripadajočih posesti. Najprej pa naj odtegne delež po materi. Potem lahko uresniči svoje zahteve, ki izhajajo iz poroke in drugih obveznosti, saj je bila tudi sama med njegovimi kreditorji. Ostalo premoženje naj upravlja in z njim razpolaga kot s svojo lastnino. Jurij jo iz ljubezni prosi, naj v svoji poslednji volji ne pozabi na njegovega brata Gottfrieda in mu zapusti, kakor se ji bo zdelo prav. Jurij pa ni vedel točno, koliko premoženja bo ostalo, ko bo izplačala kreditorje; "in če bi bratje, kot Hans Sigmund pl. Kacijanar kaj več zahtevali in bi kazalo, da ne bo od premoženja nič ostalo, naj njegovega testamenta ne upošteva, ampak naj vse skupaj pusti." Njegov testament so lastnoročno podpisale in pečatile priče:

Heinrich pl. Paradeiser, baron iz Novega Grada (Pri Ilirski bistrici) in Gradisch, gospod na Mehovem in Ložu, deželni upravnik na Kranjskem;

Janez Ferdinand grof Portia de Brugnera, deželni upravitelj na Kranjskem;

Marx baron Paradaiser;

Ludvik pl. Rasp z Ostrega vrha v Podgradu in Dola, deželnostanovski glavni prejemnik na Kranjskem;

Leopold pl. Raumbschisl iz Šumberka in Belnika;

Jurij pl. Pasarell;

Ahac pl. Neuhausen;

Leonhard Mercheritsch, imenovan Fabianitsch.

Pod testament se je s silno tresočo roko, kar kaže na slabo zdravstveno stanje, podpisal tudi Jurij Boltežar baron Kacijanar ter s tremi pečati zapečatil ovojnico testamenta.¹⁷²

Ker je Barbara baronica Kacijanar odstopila od urejanja moževih zapuščinskih zadev in upravljanja njegove zapuščine, je bil za urejanje le te razglašen Kacijanarjev kreditor Burgkhard pl. Hitzingkh, ki je ugotovil, da so Kacijanarjeva posestva v velikih dolgovih. Našli pa so tudi listine, dokaz, da je dvorni vojni svet dolgoval

¹⁵⁸ Za zasedbo mesta "Craingerische Regiments Rath" oziroma "Hoffregiments Rath"; Regiment je bil organ za notranje-avstrijsko deželno skupino (Štajerska, Koroška, Kranjska, Goriška), z določenimi upravnimi in sodnimi pristojnostmi.

¹⁵⁹ AS, Stan. I, fasc. 294c, str. 1975.

¹⁶⁰ AS, Stan. I, fasc. 295, str. 298; fasc. 296, str. 1606.

¹⁶¹ AS, Stan. I, fasc. 296, str. 620, 644.

¹⁶² AS, Stan. I, fasc. 269, str. 1895.

¹⁶³ AS, Stan. I, fasc. 297, str. 907, 933, 935, 997, 998.

¹⁶⁴ AS, Stan. I, fasc. 297a, str. 1483, 1587, 1675, 1699, 2073, 2191, 2451.

¹⁶⁵ V tej vlogi je bil odgovoren za pobiranje vseh dohodkov od čepnine. Čepnina je bila davek od vina, ki so ga pobirali deželni stanovi.

¹⁶⁶ AS, Stan. I, fasc. 299, str. 37-38.

¹⁶⁷ AS, Stan. I, fasc. 299, str. 67.

¹⁶⁸ AS, Stan. I, fasc. 299, str. 760.

¹⁶⁹ AS, Stan. I, fasc. 298a, str. 575-584.

¹⁷⁰ AS, Stan. I, fasc. 303a, str. 129.

¹⁷¹ AS, Stan. I, fasc. 299, str. 487, 1086.

¹⁷² AS, Testamenti II, lit. K, št. 9.

Kacijanarju za dnevnic od leta 1615 do 1639 kar 3572 goldinarjev.¹⁷³ V stanovskem arhivu je iz leta 1639 ohranjen dopis dvornega vojnega sveta, odgovor na Kacijanarjevo zahtevo po plačilu dnevnic, v katerem mu obljublja, da mu bodo denar izplačali, a naj zaenkrat še počaka.¹⁷⁴ Vendar Kacijanar plačila dnevnic ni dočkal, prav tako ne pl. Hitzingkh, čeprav so mu bile z dekretom odbljubljene. Morda je to uspelo Hitzingkhovim dedičem, ki so se leta 1651 pritožili pri dvornem vojnem svetu.¹⁷⁵ Grad Begunje je tedaj prišel za nekaj let v last Burgkharda pl. Hitzinga in nato njegovega sina Ferdinanda. A že leta 1664 je bil Begunjski grad ponovno v lasti družine Kacijanar, in sicer Jurijevega sina, Janeza Herberta pl. Kacijanarja grofa Begunjskega.¹⁷⁶

Baronica Kacijanar pa je ostala lastnica gospostva Trebnje, in je tako v letu 1646 in ponovno v letu 1649 na seznamu za plačilo kontribucije za vojsko.¹⁷⁷ V tem času je dala gospostvo v zakup gospodu Ivanu Andreju pl. Kačiču. V letu 1648 so bili pri njem na gospostvu nastanjeni Palfijevi vojaki. Za oskrbo vojakov in njihovih konjev je Kačič plačal 1023 goldinarjev 38 krajcarjev in 3 denariče nemške vrednosti. Tej vsoti je Kačič prištel še 6 odstotne obresti in zahteval, da stroške poravnata baronica Kacijanar. Deželni glavar in poverjeniki so zato baronico prosili, naj račune, ki jih je poslal Kačič, poravnata, ali pa naj se oglasi pri njih v deželni palači.¹⁷⁸

V zapuščini Jurija Jankoviča pl. Priberdh, ki ga baronica v testamentu naslavlja kot svojega strica, je bil evidentiran urbar gospostva Trebnje z njenim podpisom in pečatom; podpisala ga je v Ljubljani, na dan sv. Jurija 1652.¹⁷⁹ Gospostvo Trebnje je tega leta zamenjala z Jurijem Jankovičem za gospostvo Preddvor.¹⁸⁰ Kot lastnica Preddvora je v letu 1669 plačevala oskrbo za štiri oklepne konje za vojsko zoper Turke.¹⁸¹ M. Smole navaja, da se kot lastnica Preddvora omenja še leta 1670.¹⁸² Iz stanovskega arhiva pa je razvidno, da je še v januarju 1671 kot imetnica gospostva Preddvor plačala za oskrbo dveh oklepnih konj za vojsko poveljnika Pagaggija.¹⁸³ Gospostvo Preddvor je baronica Kacijanar pro-

dala 1. marca 1671 Janezu Krstniku Benaglia.¹⁸⁴ Da je baronica gospostvo Preddvor prodala Benagli, navaja tudi Valvasor in omenja, da je Benaglia lastnik Preddvora še v času, ko je Valvasor pisal Slavo vojvodine Kranjske.¹⁸⁵ Drugi viri govorijo o lastništvu preddvorskega gospostva do leta 1686 nekoliko drugače, saj naj bi nad gospostvom do tega leta ohranila določene pravice družina Jankovič, po tem letu pa naj bi Benaglia postal dejanski lastnik gospostva. Baronica Kacijanar je imela od leta 1671 pri Janezu Krstniku pl. Benaglia naložen večinski del svojega kapitala v višini 14 000 goldinarjev. Družina Benaglia je bila iz Italije in je bila lastnica fužin. Šele leta 1675 je dobil Janez Krstnik pl. Benaglia, ki se je precej ukvarjal tudi z denarnimi posli, kranjsko deželanstvo.¹⁸⁶

Jurij Boltežar Kacijanar je umrl leta 1640 v starosti 50 let.¹⁸⁷ Tudi iz navedb J. Lukančiča je razvidno, da je bila Barbara njegova druga žena ter da je imel iz prvega zakona z ženo Barbaro pl. Franklin, sina Janeza Herbarta pl. Kacijanarja, grofa Begunjskega, kasnejšega deželnega glavarja na Goriškem in deželnega upravnika na Kranjskem,¹⁸⁸ ki je od leta 1672 kot prvi na Kranjskem nosil tudi naslov dednega srebrnega komornika dežele Kranjske.¹⁸⁹ Njegov sin Leopold Engelbert pl. Kacijanar, grof Begunjski (vnuk Jurija Boltežarja) je bil znan pravnik: v Salzburgu je objavil obsežno delo o civilnem pravu po Justinijanovih Institucijah.¹⁹⁰

Družina Kacijanarjev je v genealogiji J. Lukančiča, sestavljani v letih od 1681 do 1716, našla mesto med kranjskimi grofovskimi družinami. Grofovski naziv je prvič zapisan prav pri potomcu barona Jurija Boltežarja Kacijanarja. Barbara pl. Kacijanar, roj. pl. Križanič je v genealogiji večkrat omenjena in je med redkimi, pri katerih je naveden tudi datum smrti.¹⁹¹

Barbara je imela dve hčeri, iz prvega zakona Ano pl. Dorotič, poročeno z Erazmom pl. Raspom in Suzano pl. Dorotič, poročeno z Matijo pl. Orsičem. Ana je dobila ob poroki za doto gospostvo Rocen pod Šmarno goro;¹⁹² v času ko je Barbara pisala testament, je bila Ana že pokojna in pokopana pri kapucinih pred Špitalskimi vrati v Ljubljani.¹⁹³ Anina hči Marija Sidonija pl. Rasp se je poročila z Janezom Krstnikom pl. Moško-

¹⁷³ AS, Stan. I, fasc. 300a, str. 25.

¹⁷⁴ AS, Stan. I, fasc. 300a, str. 11-15.

¹⁷⁵ AS, Stan. I, fasc. 300a, str. 29.

¹⁷⁶ J. V. Valvasor, IX. knjiga, str. 300.

¹⁷⁷ AS, Stan. I, fasc. 301, str. 2635. Kontribucija se je plačevala od imenja – od dohodka, ki ga je prinašala posest.

¹⁷⁸ AS, Stan. I, fasc. 301, str. 2535, 2638.

¹⁷⁹ AS, Zap. inv., J-8, IV, str. 18/26.

¹⁸⁰ Johann Weichard Freiherrn von Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach-Nürnberg 1689, III. zvezek, XI. knjiga, str. 588; AS, Zap. inv. J-8, IV, str. 23/36; str. 16/23.

¹⁸¹ AS, Stan. I, fasc. 305a, str. 500.

¹⁸² M. Smole, o.d., str. 384.

¹⁸³ AS, Stan. I, fasc. 305a, str. 907.

¹⁸⁴ Liber Archivy Collegy Labacensis; AS, Rkp. II-69r, str. 532.

¹⁸⁵ Valvasor, Die Ehre, knjiga XI, str. 284.

¹⁸⁶ AS, Zap. inv. XLVI, T-25.

¹⁸⁷ Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogthums Krain, Görz 1905, str. 175.

¹⁸⁸ Genealogien Fürsten und Graffen Stands..., str. 86.

¹⁸⁹ J. V. Valvasor, IX. knjiga, str. 12.

¹⁹⁰ ES, str. 366.

¹⁹¹ Lukančič, Genealogija, AS, rkp. I 43r, str. 84-86.

¹⁹² Slovenski biografski leksikon, 9. zvezek, Ljubljana 1960, str. 30.

¹⁹³ AS, Testamenti II lit. M št. 9.

nom, v tem zakonu so se rodili hčeri Marija Ana in Marija Saloma ter sinova Frančišek Erazem in Herbert. Frančišek Erazem je bil lastnik gospostva Jablje.¹⁹⁴ Baronica Kacijanar in Janez Krištof Ransft baron pl. Wiendorf sta bila leta 1653 krstna botra baroničinemu pravnuku Janezu Herbertu baronu pl. Moškoni.¹⁹⁵ Pravnukinja Marija Saloma baronica Moškon se je leta 1675 poročila z Janezom Herbertom pl. Valvasorjem, bratom nam mnogo bolj znanega Janeza Vajkarda Valvasorja.¹⁹⁶ Tri leta pred tem pa se je pravnukinja Marija Ana poročila z Adamom Seyfriedom pl. Valvasorjem,¹⁹⁷ malim nečakom Janeza Vajkarda Valvasorja. Ko je Barbara Kacijanarica pisala testament, se je v njem spomnila z volilom tudi teh svojih pravnukinj in pravnukov, zato se je eden od prepisov Kacijanaričinega testameta nahajal tudi v zapuščini Janeza Krstnika barona Moškona.¹⁹⁸ Po drugi hčeri Suzani, poročeni pl. Orsič, je imela Barbara tri vnuke, Janeza Frančiška in Boltežarja in vnukinjo Marto pl. Orsič, poročeno pl. Petačič. Te tri vnuke imenuje v oporoki za glavne dediče.

Baronica Kacijanar je imela tesne stike z Jurijem Jankovičem pl. Priberdhom, s katerim je bila tudi v sorodu. Dvema njegovima otrokoma je bila krstna botra. V škofijski cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani je bil 21. marca 1648 krščen Janez Herbard, sin Jurija Jankoviča pl. Priberdh in Marije Sidonije, rojene Rues pl. Ruessenstein. Poleg Barbare baronice Kacijanar je bil otroku krstni boter še grof Herbard pl. Turjaški.¹⁹⁹ Deset let kasneje (24. decembra 1657) je bila pri sv. Nikolaju v Ljubljani krščena njuna hči Renata. Botra sta bila Barbara baronica Kacijanar in Jurij pl. Raunach.²⁰⁰ Jurij Jankovič pl. Priberdh, ki je tudi opravljal pomembne deželne službe (poverjenik kranjskih deželnih stanov), je umrl leta 1679. V času smrti je bil lastnik gospostev Trebnje, Hmeljnik in Rožek pri Dolenjskih Toplicah ter hiše v Ljubljani. Število knjig v njegovi knjižnici je samo na gradu Trebnje daleč presegalo številko 100. Tudi sicer izpričuje njegova zapuščina veliko bogastvo.²⁰¹ Družina Jankovič je dobila kranjsko deželanstvo leta 1641.

O baroničnem življenju imamo še druge podatke. Ko je leta 1661 prišlo do spora z nekaterimi baroničinimi podložniki, so ti 22. aprila 1661 vložili svoje pritožbe pri deželnem gla-

varju. Za reševanje spora je baronica pooblastila Jurija Jankoviča pl. Priberdh, ki se je zaradi predvorskih podložnikov pravdal z mestom Kranj že leta 1645.²⁰²

Gospoda Josipa Bosio, imetnika gospostva Landšprež, je tožila zaradi nerazdeljenega sodnega denarja za neko njivo; z njim se je sprla tudi zaradi požiga ograje. Leto spora ni znano.²⁰³ Nastopila je tudi proti Luču Šufac, podložniku gospostva Satriserisch (?). Čas spora ni znan.²⁰⁴

O tem, v kakšnih krogih se je gibala nam pove veliko tudi seznam otrok, katerim je bila krstna botra v cerkvi sv. Nikolaja v Ljubljani.

Zapustnica je v testamentu posebno bogato obdarila jezuitski kolegij v Ljubljani. Vendar to ni bilo njeno prvo obdarovanje tega kolegija. Iz ohranjenih poročil o obdarovanjih še iz časov pred smrtjo je razvidno, da je leta 1644 darovala kolegiju mašno obleko v vrednosti 100 goldinarjev,²⁰⁵ leta 1661 je prispevala en srebrn svečnik, leta 1665 je darovala monštranco v vrednosti 70 zlatnikov in 20 goldinarjev.²⁰⁶ Junija 1671 je neodvisno od oporoke podarila jezuitom, točneje rektorju patru Ferdinandu Akatio, 2000 renskih goldinarjev kranjske veljave, ki so bili na letne obresti naloženi pri gospodu Janezu Krstniku Benaglia. To je bil denar njene hipoteke na gospostvo Preddvor, ki je izvirala od prodaje Preddvora gospodu Benaglia. 1. septembra 1671 je Benaglia teh 2000 goldinarjev s 5 procentnimi obrestmi izročil rektorju celovškega kolegija Frančišku Jörgererju. Ljubljanski jezuitski kolegij je dobil denar marca 1686.²⁰⁷ Baronica je zelo verjetno darovala tudi drugim cerkvam in bratovščinam.

1. marca 1652 je z ustanovnim pismom, napisanim v latinščini na pergamentu, namenila 2000 goldinarjev in s tem ustanovila sklad za štipendiranje študija glasbe v jezuitski šoli v Ljubljani. S štipendijo iz te ustanove sta se preživljala vsaj dva revna študenta glasbe. Poleg študija glasbe je bila njuna naloga igrati pri bogoslužju v kolegiju za dobro duše baronice Kacijanar in duše Ane pl. Rasp.²⁰⁸ Letni stroški za oskrbo enega študenta (za preprosto hrano brez vina) so znašali 30 goldinarjev in so se krili iz obresti glavnice. Po njeni smrti je pravica upravljanje ustanove prešla na rektorja jezuitskega kolegija.²⁰⁹ Nekaj sto študentov glasbe je prejemale njeno štipendijo od srede 17. stoletja²¹⁰ do

¹⁹⁴ AS, Zap. inv. XXXI, lit. M, št. 39.

¹⁹⁵ Schivizhoffen, str. 9.

¹⁹⁶ Valvasor, o.d., III. zvezek, IX. knjiga, str. 109; AS, Zap. inv. XXXI, lit. M, št. 39.

¹⁹⁷ Prav tam.

¹⁹⁸ AS, Zap. inv. XXXI, lit. M, št. 33, str. 13; Kopija oporoke se omenja med listinami, ki jih je hranil baron Moschon, ni pa ohranjena.

¹⁹⁹ Schivizhoffen, str. 6.

²⁰⁰ Schivizhoffen, str. 13.

²⁰¹ AS, Zap. inv. J-8.

²⁰² AS, Zap. inv. J-8, IV, str. 37/56.

²⁰³ AS, Zap. inv. J-8, IV, str. 27/34; str. 28/35.

²⁰⁴ AS, Zap. inv. J-8, IV, str. 28/36.

²⁰⁵ F. Dolinar, o.d., str. 128.

²⁰⁶ F. Dolinar, o.d., str. 130.

²⁰⁷ Liber Archivы colegio Labacensis; AS, Rkp. II-69, str. 532.

²⁰⁸ Liber archivы colegio Labacensis; AS, Rkp-IIr, str. 577.

²⁰⁹ F. Dolinar, o.d., str. 56.

²¹⁰ Dnevnik dijaškega doma: Historia Seminarii Labacensis Nova, NUK 156.

leta 1918. Med njimi tudi operni pevec in glasbeni pedagog Julij Betetto.²¹¹

Baronica Kacijanar je bila velika dobrotnica jezuitskega kolegija, kakor so zapisali jezuiti v svoji knjigi "Liber Archivy Collegy Labacensis". Zaradi te darežljivosti je dobila že 21. junija 1655 od jezuitskega generala Goswinusa Nickla in nato 1. novembra 1657 od jezuitskega provinciala Janeza Bertholdusa in 6. februarja 1671 od jezuitskega provinciala Adama Aboe pravico pokopa v jezuitski cerkvi.

8. Smrt in pogreb

Z lastno roko napisano besedilo oporoke izpričuje osebo, večšo pisanja. Na njeno razgledanost in izobraženost opozarja tudi podatek, da je bila ustanoviteljica ustanove za revne študente glasbe. Na žalost pa se njen zapuščinski inventar ni ohranil; iz njega bi namreč lahko veliko izvedeli o načinu življenja in baroničnih duhovnih obzorjih, saj je imela zelo verjetno tudi bogato knjižnico. Pač pa je bila bogata knjižna zapuščina izpričana po smrti njenega moža Jurija Boltežarja pl. Kacijanarja, med knjigami je bil naveden tudi prepis Celjske kronike.²¹² O aristokratskem načinu življenja nam zgovorno pričajo tudi njeni služabniki: kočijaž, kuhar, šivilja in dve služkinji. Baronica Barbara pl. Kacijanar je umrla 2. ali 3. aprila 1673 v starosti triinosemdesetih let.²¹³ Zadnja leta pred smrtjo je prebivala v Ljubljani.

Smrt v baroku ni pomenila samotnega odhoda, spremljal jo je bleščoč, odličen, predpisan in urejen obred. Medigra, svečan prehod iz enega stanja v drugega, primernega rangu umrlega.²¹⁴ Po srednjem veku manifestacije žalosti niso bile več spontane, vse bolj so se izražale v ustaljenem obredu. Umirajočega je spovedal njegov spovednik in mu podelil odvezo. Od poslednjega diha dalje je pripadala smrt cerkvi. Glavno vlogo pri obredu so prevzeli menihi. Bdeli so pri mrliču, najprej v pokojnikovi hiši in nato v cerkvi. Žalni sprevod, ki je bil v pogrebni simboliki posebej pomenljiv, je imel točno določen red. Pogrebne povorke so bile videti kot sprevod žalovalcev v črnih oblačilih s kapucami. Spominjali so na tradicionalne sprevode "poklicnih" žalovalk iz sredozemskih krajev.²¹⁵ Ariés²¹⁶ na

podlagi testamentov 16. in 17. stoletja poroča, da so pogrebne povorke sestavljali menihi, mestni reveži in njihovi v črno oblečeni otroci, ki so bili za udeležbo na pogrebu poplačani. To plačilo naj bi bilo izraz poslednje pokojnikove milosrčnosti. Pogreba cesarice Eleonore leta 1720 na Dunaju se je na primer udeležilo nad 1200 revežev.²¹⁷

Pokop in čaščenje sta bila po izročilu rimskega običaja dva ločena obreda. Postavitvi trupla na mrtvaški oder, s tem je bilo dano javnosti na vpogled, in pokopu so sledile slovesne maše zadušnice. Poudarjeno celebriranje smrti naj bi pomenilo iskanje poti za premagovanje strahu pred smrtjo.²¹⁸

Smrt in pogreb Barbare baronice Kacijanar sta zabeležena v dnevniku jezuitskega kolegija v Ljubljani:²¹⁹

Ponedeljek 3. aprila 1673. Danes popoldne ob petih je odšla spoštovana gospa Barbara Kacijanar. Patra rektorja,²²⁰ ki je bil na poti v Idrijo, so poklicali nazaj in še isti dan se je vrnil z Vrhnike. Na ta dan so zvonili v velikem zvoniku v cerkvi pri svetem Jakobu in v drugih cerkvah. Že ponoči so poslali sveče za umrlo. Iz jezuitskega seminarja so v hišo, kjer je ležala pokojna, poslali črno pregrinjalo, gojence in mlade glasbenike, ki so ponoči in naslednji dan bdeli pri pokojnici. Deželni tajnik Švajger²²¹ je istega dne ob navzočnosti patra Adama Pettika²²² zapečatil vse njeno imetje. Večer po smrti je pater minister²²³ izročil deželnemu glavarju Wolfgangu Engelbrechtu pl. Turjaškemu testament, ki ga je prinesel tajnik Švajger. V prisotnosti deželnega glavarja, njegovega brata in gospoda patra ministra je bil nato (slovenski) testament skupaj z dodatkom odprt in prebran.

Naslednjega dne, 4. aprila, so zvonili tako kot prejšnji dan. V jezuitski cerkvi sv. Jakoba so pri oltarju Blažene Device Marije, to je nasproti oltarja Frančiška Ksaverija, dvignili ploščo za večerni pokop, pripravili sveče, bakle in pokojničin grb. Po sedmi uri zvečer so v jedilnici brali nemške in latinske molitve. Zvečer so pri zunanjih vratih kolegija in na trgu v zadnje slovo baronici Kacijanar prižgali sveče. K preprostemu pokopu, kakršnega si je želela v dodatku testa-

²¹⁷ M. Hawlik, str. 108.

²¹⁸ M. Hawlik, str. 18-19sl.

²¹⁹ Jezuitski dnevnik (Diarium P. Ministri) 1672-1683; AS, Rkp. I 33r, str. 220-222.

²²⁰ Rektor jezuitskega kolegija v letih 1672-75 je bil Sigismund Gleispach (F. Dolinar, o.d., str. 143).

²²¹ Henrik Matej Švajger pl. Lerchenfeld, deželni tajnik na Kranjskem, višji prejemnik sredstvenine v Ljubljani 1679-1692, prisednik deželnega sodišča (1687).

²²² Pater Adamus Pettik je bil rojen 1604 v Ljubljani, umrl 1682 v Ljubljani, leta 1629 je bil profesor na jezuitskem kolegiju, 1637 regent seminarja za revne študente. (F. Dolinar, str. 144, 148, 174.)

²²³ Pater minister je opravljal v kolegiju naloge ekonomu.

²¹¹ Peter Ribnikar, Študentske in dijaške štipendijske ustanove na Kranjskem, Arhivi XXII, 199, Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Eme Umek, str. 15.

²¹² AS, Zap. inv. XXVI, lit. K, št. 17.

²¹³ Sterb register der dompfar von 6ten jäner 1658 bis 27ten februar 1735, str. 61 (Nadškofijski arhiv v Ljubljani.)

²¹⁴ Magdalena Hawlik – van de Water, Der schöne Tod, Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640-1740, Herder, Wien-Freiburg-Basel 1989, str. 11.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ F. Arijes, Eseji, str. 188.

menta, so jo prinesli od doma, kjer jo je pri hišnih vratih blagoslovil mestni župnik gospod Rossetti. Osem študentov je nosilo krsto, šest bakle; ko so jo nesli, so peli miserere, kakor je bilo običajno za člane bratovščine. V cerkvi jo je s štolo okoli vratu počakal pater Pettik, ki je pri pogrebu tudi govoril. Pri večernem pogrebu niso zvonili. Osmrtni list, s katerim je bila razglašena njena smrt in v katerem je bila priporočena, je ostal pripet vse do konca zadušnic.²²⁴

V nedeljo, petega aprila zgodaj zjutraj so preko groba pokojne baronice pregrnili dolgo črno preprogo, postavili dva svečnika in prižgali poleg sveč še dve bakli. Sveče in bakli so gorele od prve do zadnje maše, vseh enajst dni, ko so se opravljale zadušnice. Od nedelje do četrta, 9. aprila so za dobro gospo zvonili.²²⁵

V četrtek, petek in soboto so za pokojno baronico brali zadušnice.

11. aprila so bili k zadušnici povabljeni kanoniki in verniki.

12. aprila so prišli v jedilnico jezuitskega kolegija, dedič in sorodnik gospod Orsič,²²⁶ sorodnik gospod Valvasor mlajši²²⁷ in Benaglia²²⁸ ter se sestali s patrom rektorjem. Navzoči so bili še patri Harrer, Cruxilla in Mazzoll.

Oltar je bil tega dne še vedno pokrit s črnim blagom, prav tako klop ob vznožju. Oder nad grobnico je bil pokrit z mrtvaškim prtom iz svilenega blaga s svetlim križem iz atlasa na sredini. Prt so za to priložnost na novo sešili. Ob odru je bilo 24 bakel in 40 sveč iz belega voska. Gorele so ves čas obreda. Na oltarjih so v svečnikih gorele bele sveče: na glavnem oltarju je bilo šest srebrnih svečnikov, na oltarju Marije Device so bili štirje, v velikem oltarju dva. Sveče na glavnem oltarju so prvič gorele do konca zadnjega obreda, sveče v velikem oltarju so gorele ves čas med mašo. Glavni oltar in oltar Blažene Marije Device sta bila pokrita z žalnim prtom, na prtju je bil svetel križ. S črnim blagom so bili pokriti pokojnični cerkveni sedež, tla obeh oltarjev in okenski križi. Nad odrom so postavili

srebrn križ, na drugi strani pa kip Marije Device. V zakristiji so bila pripravljena mašna oblačila za maševanje pri vseh oltarjih. Barva mašnih plaščev in obrednih tkanin relikvij je bila črna. Zvečer so v jedilnici patri drug za drugim slavili gospo Barbaro baronico Kacijanar, večno dobrotnico jezuitskega kolegija. V spomin nanjo bodo patri trideset dni maševali v črnih plaščih.²²⁹

15. aprila je za pokojno dobrotnico maševal rektor jezuitskega kolegija.²³⁰

Prav tako, kot je bilo običajno bogoslužje po osmih dneh od pokopa, je bilo običajno bogoslužje tudi po enem letu. Ob prvi obletnici so razdelili revežem miloščino kot na dan pogreba. Takrat se je tudi zaključil prvi cikel maš za pokojnico. Začel pa se je drugi, "neskončni" cikel maš, ki so jih brali za pokojne iz podedovanih nepremičnin ali iz obresti kapitala, podarjenega bratovščinam, konventom ipd.²³¹

II. OPOROKA CERKNIŠKEGA ŽUPNIKA PRELATA GREGORJA CERVIČA

Cerkniški župnik prelat Gregor Cervič je svojo oporoko v slovenščini zapisal leta 1685. Njegova pisma v slovenščini²³² kažejo, da je tudi ob drugih priložnostih pisal slovensko. Kot cerkniški župnik je Cervič v dokumentih prvič izpričan leta 1683. V času svojega župnikovanja je na novo sezidal in blagoslovil cerkev sv. Volbenka v Želšah. Bil je znana osebnost, med ljudmi je veljal za zdravilca in čudodelca, zato so ljudje v Cerknico kar romali, in to ne le iz Kranjske, ampak tudi iz Furlanije, Koroške, Štajerske, Hrvaške in od drugod. Zaradi njegovih "čudežev", kot piše Valvasor, so bili v Cerknico poslani tudi komisarji in zadeva naj bi prišla celo v Rim do papeža, vendar pa tam ni bilo sklenjeno nič določnega. Valvasor naj bi Cerviča, ki ga opisuje kot ljudskega zdravilca, tudi osebno poznal. O tem, da se je ukvarjal z zdravilstvom pričajo tudi številne knjige o zdravilstvu, ki so se nahajale med 94 knjigami njegove zapuščine.²³³ Na splošno je bil imenovan "cerkniški škof", kot trdi v zasebni družinski kroniki Dolničar.²³⁴ Tudi Valvasor poroča, da so ljudje govorili, naj bi imel Cervič naslov škofa, po neki škofiji, ki je bila v tistem času pod Turki.

Besedilo oporoke Gregorja Cerviča:²³⁵

Jest tukai dol Podpissan, Vem inu sposnam da sem iest Veliko Dobrote preie od Moie Gnadliue

²²⁴ Jezuitski dnevnik, str. 220-222.

²²⁵ Jezuitski dnevnik, str. 220-222.

²²⁶ Najverjetneje eden od obeh vnukov.

²²⁷ Najverjetneje Adam Seyfried pl. Valvasor, ki je bil poročen z njeno pravnukinjo Marijo Ano pl. Moschkon.

²²⁸ To je bil Janez Krstnik Benaglia pl. Rosenbach (umrl leta 1687). Bil je lastnik gradu Jama v Zgornji Šiški (1680) in Preddvora. Gospostvo Preddvor naj bi po navedbah Valvasorja kupil od baronice Kacijanar malo pred njeno smrtjo. Benaglia je leta 1679 krstil svojega otroka v cerkvi sv. Petra v Predvoru. Povezavo med Janezom Krstnikom Benaglio pl. Rosenbachom in baronico Kacijanar izpričujejo tudi listini evidentirani v njegovi zapuščini: to sta pogodba med Jurijem Jankovičem in baronico Kacijanar glede Preddvora iz leta 1670 ter pooblastilo, ki ga je 2. maja 1673 izdal Boltežar pl. Orsič zaradi testamenta. Pri gospodu Benaglia je baronica Kacijanar hranila večji del svojega kapitala, ki je verjetno izviral iz prodaje gospostva Preddvor. (AS, zap. inv. V, B-26, str. 8.)

²²⁹ Jezuitski dnevnik, str. 222.

²³⁰ Jezuitski dnevnik, str. 222.

²³¹ Ariés, Geschichte des Todes, str. 230.

²³² Rupel, str. 189-190.

²³³ Rupel, str. 192.

²³⁴ Rupel, str. 190.

²³⁵ ARS, Testamenti I, Lit. Z, št. 9.

Gospe Matere Ester Maximilliane Freierze Coradezin Vdoue inu skuse to se naidem nim veliko dushan, skuse katere alli sprizu katere dobrote iest se obligeram sletim moim pismizam kokar da bi bilo na moio Sadgno vro stoireno, da tolkoi oni, kokar se gnimi alli po nigh smarti, nigh Gnadliua Gospa hzi imaio po moiey Smarti use Zisto bres obene praude pouerbat in quorum fidem etc.

Cirknizi na 26. Decembra 1685

Prelat Gregor Ceruizh
m[anu] p[ropria]

(pečat)

Na hrbtni strani je zapisala druga roka:

Disposition H[errn] Gregorn Zeruitsch see[lig] Pfarrern de d[at]o 26. Decembris 1695

Testament ima lepo ohranjen pečat z grbom in mitro ter črkami G.C.P.M.A. (Gregor Ceruizh Prelatus...).

Za dedinjo je Cervič določil Ester Maksimilijano baronico Coraduzzi. Ester Maksimilijana baronica Coraduzzi se je rodila kot baronica Prückenthal na gradu Suha (Neuhaus) na južnem bregu Drave na Koroškem. Leta 1662 se je poročila z baronom Francem Henrikom Coraduzzijem in se z njim preselila na grad Koča vas pri Cerknici. Coraduzziji so imeli nekaj časa tudi gospostvo Lož. Franc baron Coraduzzi je bil lastnik gradu Koča vas do svoje smrti leta 1667, po njem pa je polovico gospostva podedovala Ester Maksimilijana.²³⁶ Baronica je umrla okoli leta 1700. Ohranjenih je 31 slovenskih pisem in listov, ki sta si jih pisali Ester Maksimilijana baronica Coraduzzi in njena hči Marija Izabela baronica Marenzi med letoma 1685, ko se je Marija Izabela poročila v Trst in letom smrti Ester Maksimilijane baronice Coraduzzi.²³⁷ Kakšne zveze je imela Ester Maksimilijana baronica Coraduzzi s Cervičem, ni znano, dejstvo pa je, da ga je baronica podpirala; Merku domneva, da je Cervič učil tudi njeni hčeri Terezijo in Marijo Izabelo.²³⁸

Cervič je umrl 3. aprila 1694 in je pokopan v cerkniški cerkvi. Njegovo premoženje je v nepremičninah znašalo tri in četrt hube (kmetije) na različnih krajih in šestnajstino hube vrta. Nepremičnine (brez premičnega inventarja) so bile ocenjene na 489 goldinarjev, 25 krajcarjev, 5 denaričev.²³⁹

III. PODLOŽNIŠKE OPOROKE

Poleg zapisanih oporok so bile v tem času in

še kasneje pri vseh slojih v navadi tudi ustne oporoke (testamentum nunicupativum); še največ jih je bilo pri podložnikih, ker je verjetno le malokdo znal pisati. Tudi zato je iz tega časa ohranjenih veliko manj podložniških oporok kot plemiških in meščanskih. Zapustnik je ob navzočnosti prič besedilo poslednje volje ali oporoke pisarju narekoval.

V Arhivu Slovenije so v arhivu gospostva Klevevž na Dolenjskem, ki se je nahajalo med Mokronogom in Novim mestom, ohranjene tri podložniške oporoke v slovenščini. V začetku 17. stoletja je prišlo gospostvo v posest Jurija pl. Moškona iz Šrajbarskega Turna, konec 17. stoletja je v posesti stiškega in nato kostanjeviškega samostana.²⁴⁰

1. Oporoka Andreja Češnovarja

Oporoka Andreja Češnovarja je bila zapisana 19. marca 1795 in ima pet glavnih delov: od tega uvodni del, zaključek in na tri točke razdeljena volila ter navedena imena zapustnika, prič in pisarjev podpis.

Uvodoma je po običaju poudarjeno, da je bila oporoka sestavljena "pri pravi pameti in dobrem premisleku" ob navzočnosti treh mož. V prvi točki so našteje premičnine, ki jih ima pravico zapustiti, in to 6 žitnih skrinj in 2 kadi različnih velikosti, malo skrinjo ("skrinjico"), ki jo uporablja za obleko, pa izrecno poklanja vnukinji (Katarinini hčeri) Micki.

V drugi točki so volila glede koč v Šentkocjanu, ki jo zapuščata hčeri Katri Jeričovki, po njeni smrti pa njenemu sinu Jožku. Če pa bi hči Katra prej umrla, naj koč pripade takoj sinu Jožku. Ob tem ugotavlja, da je imel dva dediča, in sicer umrlega sina Andreja in hčer Katarino.

Sin Andrej je svoj del dediščine volil naprej. Andrej Češnovar starejši je v oporoki potrdil, da ima Anton Raps po smrti hčere Katarine pravico podedovati pol koč, nima pa nobene pravice do druge dediščine po njej. Oba dediča je zavezal, naj za dediščino plačata po dve maši, eno za duše v vicah, drugo za Češnovarjevo sorodstvo. Skrinje in drugo blago je zapustil Katarini. Vinograd na Vinjem vrhu je zapustil s pogojem, da mora tisti, ki ga bo užival, vsako leto ob prazniku vseh svetnikov plačati za tri maše; eno za duše v vicah in dve za bližnje sorodstvo. Po šest sveč je zapustil farni cerkvi sv. Kacijana in cerkvi Matere Božje na Stopnu.

Testament je sklenil z določili o pogrebu. Pokopan naj bo spodobno, z zvonjenjem na dan pogreba in osmi dan po pogrebu naj se berejo po tri maše.

Pod besedilo so Andrej Češnovar in priče poleg svojih imen, ki jih je prej zapisal pisar,

²³⁶ M. Smole, str. 224.

²³⁷ Merku, str. 6.

²³⁸ Merku, nav. d.

²³⁹ Rupel, str. 193.

²⁴⁰ M. Smole, str. 218.

naredili križce, saj zapustnik in priče niso znali pisati. Zato se je pod oporoko podpisal le pisar.

Besedilo oporoke:²⁴¹

Jest Andreas Zhesnovar, Dokler she perpravi pameti, inu dobrim premisleku; Strim mu Testament inu dam mojo Sadno Volle notri, Katieru v prizho Trjeh Mosh, glih ta 19ti Martia v Leittu 1795. Gorj postavim, jnu sashafam moje Lastnu blago inu Grunte is tem raslozhkam.

*Moiga Lastniga Barm Blaga se naide
Kateri iest praviza sashafat jnam Koker.*

Pervizh

<i>Eno shitna skrina ie Katiera dershi</i>	60 Mirniku
<i>spet eno skrina</i>	50 Mir.
<i>spet Eno</i>	25 Mir.
<i>spet Eno</i>	16 Mir.
<i>spet Eno</i>	12 Mir.
<i>spet Eno</i>	7 Mir.
<i>jnu eno Kat</i>	15 Mir.
<i>Eno spet</i>	12 Mir.

Jnu te moje malla skrinza katiera iest sdei sa gvant nuzam tisto sashafam iest Katerni hzhjeri Mizki

Drugez h

Sdei pata v' shenkoziani Leshjoshe, mojo Lastna Hofshat Sashafam iest taisto moj hzhierj Katri Jerizhouki, tuje do nene smarti, po niene Smarti pade ta hofshtat nienem Sijnu Joshku, Keb pa moje hzhi Catra popreid v' Marla, Tok pa prezei Sijnu Joshku, pade Al vendar nato Visho ie sklenenu; Kir iest sem jmu Dva jerba Koker ta odmerjzhi Sijn Andreas Zhesnovar, jnu tashe vshuleinu mojo hzhi Katharina, Tok iest pamoj oblubi sem sturu, deis tie Hofshattati vsak polloviza jerbati moreta; jnu deslih mui Sijn Andreas ie v' Mru, in on sui tal prez h sashafou, Tok tud iest poterdem, de ta Vniversal Anton rapsu, tal od moje hzhierie Catharine Le samu od Hofshattati pogiertvat pravizo jma; Kar patu sgorai jmenovanu Barm Blagu odstane Lesamu moj Kzhieri Cathri, al nienem Sijnu Joshku, jnu is tie Hofshattati ie mojo Volle, de vssaku 2. Svete Mashe tuje 1. sa Dufhe Viza. 1. Sazhesnovarjovo shlahta odraitanu bitti more.

Tretizh

Ta v Vinem Verhi, v' strashi Lesjzhi mui Lestan Nograd, gu iest sashafvati jma, jnu isto Saveso, de ta Katier ta Nograd vshivou bode, taisti vfsaku Leittu sa 3. Svette Mashe dat, inutu na Vezhnu odraitanu bitti jma, jnu tie Mashe

bodo vfsaku Leittu pred vsem Svettm tisti zait Brane; inu 2. sa blishna shlahta 1. sa Dushe Vizah.

Sadenzh

Sashafam tud iest 6. Sveizh Firenshkih St. Kozinu perfarfski zierkvi. Glih toku tud M.B. na Stopnu 6 Sveizh.

Tudi Kadar iest v' Merjem; tok se jma mojo Truplu spodobnu pokopati, Tuje is ordentilih sgonenjem, inu is Konduhtam, inu na dan tega pokopalishe Trij Svette Mashe de Brane boda; jnu Glih nato Visho ta Ofsmi dan jma dershan bitti.

Prizhe

<i>x Matheus Mramor</i>	<i>x Andreas Zhesnovar</i>
	<i>x Joseph Kiern</i>
	<i>x Jakob Jrshizh</i>
	<i>Naprosheh Fiertguaz</i>
	<i>Joseph Skubitz</i>

2. Oporoka Jere Globevnice

Druga oporoka je oporoka klevevske podložnice Jere Globevnice. Ustna oporoka je bila zapisana sedmega decembra 1795. Jera je najprej zapustila svojo dušo Bogu, telo pa počitku v zemlji. Po običajni navedbi, da govori pri pravi pameti in dobrem premisleku pred dvema pričama je za glavnega dediča imenovala učitelja pri sv. Kacijanu Jožefa Skubica. V primeru, da bi on umrl, naj vse podeduje njegova žena Marija Ana. Jožef naj bi ji zato pomagal, če bi potrebovala pomoč. Nobenemu od sorodnikov ni dala pravice do dediščine. Glavnemu dediču je zapustila grunt. Zapustila mu je tudi obleke, ki naj jih nekaj slabših razdeli med reveže. Naštela je tudi druge predmete, ki mu jih zapušča: tehtnico, skrinje, čeber, motiki, skleda, leseno skledo, skledi za maslo, sito itd. Nato mu je zapustila še vinograd v Globeli in pol zidanice ter vso posodo v njej: sode, vinsko kad, klop in škafe ter pravico do pol preše. Zapustila mu je poleg tega še vinograd pod Radelsko polico ter kravo, ki jo je imela pri kovaču. Kravo bo lahko vzel šele potem, ko bo vzredila tele, zagotovo jo bo lahko vzel jeseni. Petič namenja za normalno (šolo) dva goldinarja. To mora iz njene zapuščine poravnati univerzalni dedič. Sestrični je zapustila 6 petic, poudarila pa je, da do drugega premoženja niti sestrična niti ostalo sorodstvo nimajo nobene pravice. Očitno je bila s sorodniki v sporu. Od vinograda v Globeli je bilo treba plačati za maše pri sv. Marjeti, sv. Kacijanu, Stopu, na Žalostni gori, sedmi dan po pogrebu, pri sv. Jožefu na Vinjem vrhu. Domači cerkvi je posebej zapustila eno krono. Glede pogreba je določila, da se mora spodobno pokopati z zvonjenjem, z mašami na dan pogreba in osmi dan po pogrebu. Poleg imen

²⁴¹ Objavljeno v: Slovenščina v dokumentih skozi stoletja, Katalog Arhiv SR Slovenije 1971, str. 36-38.

prič sta priči naredili križca, prav tako je naredila križ poleg svojega imena Jera.

Besedilo oporoke:²⁴²

Testament

Jest Jera Globeunica strim mui Testament inu perporozhim moja Dusho Bogu, imu tu moje Truplu K enimu mirnimu pozhiwanju u zemli, Kir strim mui Spomin, inu poterdem moja sadno Vollo, Kir jest she per pravi pameti, inu dobrimu premisluku ven govorim u prizhi dueh Mosh glih ta (sed)mi dan Decembra u Letu 1795. inu si sberem sa moiga Universal Erba tega u Shen Kozianu stojezhiga shulmaistra Joshefa Skbza, inu temu isrozhim jest ufse zellu stojezhe, inu leshejozhe moje Premosheine, inu taistmu sa shafam glih sto pravizo ino mozhio ushivati tu zelu moje premosheine, is KaKershno pravizo jest ushivala sem. Jnu Keb se per merlu deb ta Josheph Skubez popred umeru, tok glih negova shena Maria Anna to moje zellu premosheine erbat praviza ima? ino is to saveso, de ona meni u moji nedlugi ino potrebi ft? strezhi more, inu to moje sashafilu inu Premosheine obstoji u tem. Koker de od zelle moje shlahte nobeden Kai pojirvat al od tega Kai prez h ufseti obene pravize nima. Ampak

Pervezh

Jest sashafam temu Univerfalerbu Joshephu SKubzu ta na trauniku stojezha polovizo tega Pohishtua, ino tudi ta sraven shlishejozhi Grunt glih sto pravizo, Koker sem jest ushivala. Sraven sashafam tudi ufse moje Barnu Blagu, Kateru se naide. Tuje

Sa shafam jest vefs moj Guant, ali Klaider na to visho, de on od tega shlabshiga neKulku med te boge rastalat more.²⁴³

Barnu Blagu je

1. Vaga	3. Sklede
4. ShKrinze	1. lesena
1. Shpainpei inu u-se	Kar se gor naide
2. Shkafa	2. Putershka
4. Buhe	1. Barigelza
1. zhebriza	1. Pezhme Kodmine
2. Matike	1. smernu shittu
1. Veinik	1. reshetu
3. Shakelze	

Jnu sraven tudi ufse drugu Barnu Blago, akim glih tukai samerkanu se na naide, satu Kir na vem, Kulku she sanuzala bodem.

Drugez h

Sa shafam tudi timu univerfal erbu Joshefu SKubzu ta u Glabelih leshejozhi, inu pod shmerjeshko palzo shlishejozhi Nograd inu polovizo sidanze inu ufso moja pofsodo, Katera se notri snaide Koker

1. sodzhik	9. veder
1. detto	6. detto
1. detto	3 1/2 detto
1. vinska kad	8 detto
1. Banka	1/2 veder
3. ShKafe	
- inu do pu preshe pravizo*

Tretezh

srozhim tudi temu univer[ff]al erbu ta na Verbinshzi le shejozhi inu pod RadelsKo palzo shlishijozhi Nograd u dlili vishi KoKer druge rezhi.

Zhetertezh

Sa shafam tudi timu Univerfal erbu Joshefu SKubzu tu moja Krava Katera jest sdei u Grabni per Kovazhi imam is tem reslozhKam de Kir sdei tu tretu, inu sadne Telle²⁴⁴

odredi, toK u Jelsen ima praviza ta erb, taišto shiher prez h ufset.

Petezh

Jest sashafam sa Normal Shullo dua Goldinarja.

Shestezh

Je ta Univerfal erb savesan, de is ufsiga moga nemu sapusheniga premosheina, more tu svestu, inu per perloshnosti tu naprei postaulenu rihtiK ven odraitanu biti.

Sedmezh

Jest, desglih sama u svoimu, al vendar sraven moje sestrizhne sem se snefhla, inu zhe je ona meni Kai podala, ali ne, inu zhe sem ufela, aline, tok taišti vender is moja vollo sa shafam 6. Petiz, inu per drugim ona, ali zela shlahta jeskat, ali pogervat zel nez h pravize nima.

Osmezh

od tega Nograda u Globelih se more sa fyete mashe dati

<i>u shmerjeto</i>	12 Petiz
<i>u shenKozian</i>	12 petiz

²⁴² AS, Gr. A., X. Klevezh, fasc. 4.

²⁴³ Konec prve strani.

²⁴⁴ Prečrtani "im".

na Stopnu 10 petiz
 na shalostno goro 3 petize
 na dan tega poKopalisha 3 petize
 na sedmi dan 3 petize
 na vin verh svetmu Joshefu 2 petiz
 safhafam tudi, de se ima domazhi Zirkvi u
 Kupiti sa eno Krono Kar bode nar bel potreb-
 niga sa nuzala.

Tifti Krat. Kader pa jest umerjem, se ima
 moje truplu spodobnu pokopati, inu is ordentlih
 sgoneinam, inu is Konduktam tuje na dan tega
 poKopalisha, inu glih na tu viſho ima ta ofni dan
 derfhan biti, na taKo viſho poterdem moja vollo.

Prizhe

x Matheush Mramor x Jera Globeuniza
 is stopniga

(pečat) Jakob Hra-tenizher
 x Josheph Vouk m[anu] p[ropria]
 is Swur Podpisvanz

(pečat) Franz Schuller m[anu] p[ropria] in
 zeüge

3. Oporoka Jerneja Lušerja

Tretja oporoka je oporoka Jerneja Lušerja, narekoval jo je 9. februarja 1802. Jernej je najprej zapustil dušo Bogu in telo zemlji. Kot ponavadi sledi navedba, da narekuje testament pri zdravi pameti in dobrem premisleku v prisotnosti treh prič. Za glavnega dediča je določil zeta Anžeta Mesojeda, ki mu je zapustil vse svoje premoženje, ne da bi ga podrobneje navedel. Dedič mora zanj in za njegovo ženo plačati 15 maš, prav tako mora poravnati tudi njegove dolgove in izterjati dolžnike. Vse upnike in dolžnike je Jernej poimensko navedel. Poleg tega mora glavni dedič plačati njegov pogreb.

Pod besedilom oporoke so imena treh prič, zapustnika in pisarjev podpis. Glavni dedič je v tem primeru podedoval za zapustnikom precej stroškov. Iz oporoke ni razvidno, kolikšno je bilo Jernejevo premoženje.

Besedilo oporoke:²⁴⁵

Tafstamenth:

Jefst jernij Lusher Strim Muy Tafstamenth inu
 perporoZhim Moio dusha Bogu, inu Tu moie
 Truplu K enmu Mernimu pozhivaini Te semle,
 Ker Strim muy Spomin, inu poterdem Moio
 sadna volla, Ker jest She per pravi pameti, inu
 She dobremu premišiuku von Sgavorim, v prizhe
 3 Mosh glih ta deve[ti] dan Sezhma, v Leiti 1802,
 inu jesvolem Sa moiga jenvusar jerba Moiga
 Seta Ansheta Mefsaieideka, zhes vfse Moie pre-
 mosheine, pred Tem de on Kader jest Se Stega
 Sveta Se Lozhem de on Sa 15 Mash Sa mano inu
 Sa Maio Sheno odraita

v drugezh More Tudi Samano vfse Anko-
 shtenge inu Maie danguve plazhet, inu Kandutct

dauguvi Sa von plazhet
 Mihati Koziani Sagoriza
 Sausfskimu podlos[nik] 9. 55. -
 Anshe Weganti na duli detto 4. - -
 Gregor podgurzi v Kluzhe
 Kelvenshki podlosni[k] 3. 33. -
 jerelenki v Menze detto 1. 8. -
 Ansheti Rodizi v St. Merieta detto 2. 16. -
 Sa vboge v Spetale 1. - -
 damazhi zerkvi v St. Merieta 1. - -

dauk Kater noter Shlishi Teriet
 Faimoshtru pillpohi Sem plazheu 6. - -
 Jury AKorni na Suhi Raduli 3. - -
 Ansheti KrashenZi pod Kofstamulle 2. 58. -
 Mariani wobizhauki v Meunze 9. 55. -

Leta dauk Sem plaZheW Sa Rankem Korlnam
 Shumashtram, Sa moie Shene popreishnem
 moshem Letu Shlishi Moimu jenufsar jerbi An-
 sheti Mesaied

Na Leto visha poterde Moio vollo v prizhe
 Leteh Mene ShlishoZheh Mosh

PriZhe

Joseph Paushe x Jernij Lusher
 Kllenovik Jasheph Paushez
 Gregor Hozhevar m[anu] p[ropria]
 velke polane popisvanz

Miha Goreinz
 Swure

²⁴⁵ AS, Gr. A., X. Klevevž, fasc. 4.

UDK 628.1.033(497.4 Vrhnika)"18"

Kakšno vodo so pili na Vrhniku v 19. stoletju?

SAŠA SERŠE

mag., svetovalka direktorja, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Na podlagi sejnih zapisnikov deželnega zbora za Kranjsko leta 1893 in 1899 ter gradiva deželnega odbora od leta 1893 do 1927 v registraturnem fasciklu IX/3 Vrhnika – vodovod, smo v prispevku opisali težave s pitno vodo, ki so jih imeli Vrhničani, in večletni trud, da bi prepričali deželni zbor o nujnosti napeljave vodovoda na Vrhniki in v vasi Hrib. V obeh krajih je bila oporečna pitna voda vir različnih bolezni. Kolera in tifus sta bili dve izmed njih.

ABSTRACT

WHAT KIND OF WATER DID VRHNIKA HAVE IN THE 19TH CENTURY?

On the basis of the minutes of meetings of the Kranjsko Provincial Assembly in 1893 and 1899 and the records of the Provincial Council from 1893 to 1927 in the "IX/3 Vrhnika – Waterworks" loose-leaf binder, this paper describes the difficulties of the people in Vrhnika with drinking water and the efforts to persuade the Provincial Assembly to set up waterworks at Vrhnika and the Hrib village. Contaminated drinking water in both places was the source of various diseases such as cholera and typhoid fever.

Na podlagi sejnih zapisnikov deželnega zbora za Kranjsko leta 1893 in 1899 ter gradiva deželnega odbora od leta 1893 do 1927, ki je dokaj fragmentarno ohranjeno v registraturnem fasciklu IX/3 Vrhnika – vodovod bomo skušali opisati težave s pitno vodo, ki so jih imeli Vrhničani, in njihov večletni trud, da bi prepričali deželni zbor o nujnosti napeljave vodovoda na Vrhniki in v vasi Hrib. V obeh krajih je bila oporečna pitna voda vir različnih bolezni. Ena izmed njih je bila kolera. V Evropo so jo iz Azije prinesli vojaki in trgovci. Po Evropi je prvič 'pustošila' leta 1831/32, deželi Kranjski pa se je izognila. Naslednje epidemije pa ji niso več prizanesle. Sledile so si od leta 1836, 1848, 1855 vse do 1886.¹ Raziskave so pokazale, da je bila vzrok bolezni onesnažena voda.² Nadaljnje epidemije so skušali preprečiti z zajetji 'čiste' vode in napeljavo vodovodov – 'kolera je imela med vsemi boleznimi posebno mesto, saj so zaradi njenih grozljivih učinkov mnoge evropske države začele posvečati več pozornosti splošni javni skrbi za zdravje.³ To so storile predvsem bogatejše države, dežele in mesta, medtem ko so revnejše za njimi zastajale, nekatere med njimi ga še danes nimajo.

Na Kranjskem je marsikateri kraj dobil vodo-

vod šele v 20. stoletju. Vzrok, da povsod niso napeljali vodovoda ni bil le v finančnih težavah, ampak v dejstvu, da so bili ponekod viri pitne vode neoporečni. A žal v nekaterih krajih kljub žgočim problemom, t.j. sporadično pojavljajočim se boleznim, dolgo niso imeli vodovoda zaradi deželnih in občinskih finančnih težav. Eden takih primerov je bila Vrhnika, ki jo je leta 1886 prizadela epidemija kolere.⁴ Ljubljčan⁵ so se zelo bali, da bi se bolezen razširila, vendar jo je zdravnikom uspelo omejiti. Epidemija je bila povod, da so prebivalci Vrhnike začeli poizvedovati o vzrokih okužbe. Zdravstvena komisija, ki je obiskala občino v mesecu avgustu istega leta, je po raziskavi priznala, da povzročča neugodne zdravstvene razmere oporečna pitna voda. Vrhničani so primerno ukrepali. Zaposlili so profesorja Knapitscha, da opravi kemijske raziskave vode. Profesor je leta 1892 preiskal vse studence, vodnjake in tekoče vode v tamkajšnji okolici. Rezultate svojih raziskav je podal v tabelarični obliki. Kliški potok nad Vrhniko in Hribska voda sta bila po njegovem mnenju potoka z neoporečno vodo, torej primerna za pitno vodo. Ljubljana je bila v tabeli opredeljena kot pitna z razlago, "da je tako močna, da vse škodljive substance, ki pridejo ali pritečejo vanjo, sama izčisti in uniči". Vseh dvanajst preiskanih vodnja-

¹ Glej še Keber, Katarina: Ne hodite v Ljubljano, doli je bolezen! V: diplomski nalogi: Kolera v Ljubljani v letih 1836 in 1849, Ljubljana 1998, str. 23; Laibacher Zeitung, 12. maj 1836, št. 38; Kobal, F.: O koleri na Kranjskem. Zbornik SM, zv. XII, Ljubljana 1911.

² Leta 1883 je Robert Koch odkril povzročitelja kolere.

³ Glej Studen, Andrej: Stanovati v Ljubljani. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1995, str. 38.

⁴ Raziskave o epidemijah kolere na Slovenskem se niso končane, zato ni natančnejših podatkov o razširjenosti bolezni v letu 1886. Glej Studen, str. 39 "leta 1886 je epidemija kolere ponovno obiskala kranjsko in njeno prestolnico."

⁵ Pri ljubljanskem vodovodu so začeli dela 25. 9. 1888, vodovod pa so odprli 29. 6. 1890.

kov pa je bilo onesnaženih zaradi bližnjih greznic. Zaradi prehude okuženosti bi morali zapreti Verbinčev, Gabrijel-Jelovškov, Mulejev in Korenčanov vodnjak. Podatka o tem, ali so se Vrhnikičani držali navodil, pa žal v gradivu ni. Izvir "Staja" je imel za zajetje dovolj 'čiste' vode. "... studenčnica je čista kakor sploh malo kje na svetu", se je strinjalo tudi vrhniško županstvo.

Zaradi kolere in okužene vode, ki sta ju potrdili zdravstvena in strokovna komisija, je leta 1892 vrhniški občinski odbor sklenil napeljati vodovod. Zato je 14. januarja 1893 prosil deželni odbor, naj pošlje deželnega inženirja Hraskega,⁶ s pojasnilom, da je zaradi "nezdrave vode zelo veliko bolezni, ki se jih ne da zatreti". Deželni odbor je prošnji ugodil. Inženir je preiskal tamkajšnje vodne razmere in na podlagi izmer in izračunov izdelal načrt in predračun stroškov za napeljavo vodovoda. Zajetje je po priporočilu profesorja Knapitscha predlagal "pri Stajah". Studenec je bil od Vrhnike oddaljen dva kilometra in pol. Meritve so pokazale, da ima studenec dovolj vode za potrebe prebivalcev Vrhnike in vasi Hrib. Po ljudskem štetju leta 1880 sta imela oba kraja 324 hiš in 2110 prebivalcev. Takratni izračuni so pokazali, da ena oseba porabi po 60 litrov vode na dan, t. j. povprečno po 120 m³ na dan. Dnevna zmogljivost studenca pa je bila 173 m³. Kasneje se je izkazalo, da studenec le ni imel dovolj vode za preskrbo obeh krajev. Napaka pri računu se je kazala še po 23 letih.

Ko je Vrhnika drugič prosila za finančno podporo (leta 1899), so bili v letu 1900 izdelani dodatni izračuni in načrti. Po načrtih je bilo sicer predvideno, da bo rezervoar s 180 m³ prostornine dovolj tudi v izrednih razmerah. Od rezervoarja, ki naj bi po načrtih stal na hribu pri Sv. trojici, bi cevi vodile v dve smeri, in sicer v smeri proti Vrhniki in v smeri proti vasi Hrib. Cevi bi bile dolge dva kilometra in pol – tolikšna je bila razdalja od zajetja do Vrhnike, ves vodovod pa bi bil dolg približno pet kilometrov. Za zmanjšanje vodnega pritiska v ceveh⁷ je projektant predvidel gradnjo redukcijskega šahta. Predvidena je bila tudi izdelava petnajstih izlivov in šestnajstih hidrantov. Predračun za izvedbo del je bil 22.000 gld. Za gradbena dela je bilo predvidenih 2200 gld., za jarek, kamor bi položili cevi, 5355 gld., za cevi 8865 gld. in 73 kr., za armaturo 1962 gld., za dovoz železa 152 gld., za montažo 2175 gld., za odkup zemljišča 450 gld., za nepredvidene stroške pa naj bi ostalo še 840 gld. in 27

kr. Projektant je bil prepričan, da bo predvidena vsota denarja dovolj za pokritje vseh stroškov za napeljavo vodovoda.⁸

Leta 1893 so projekt, skupaj s predračunom predložili v obravnavo deželnemu zboru. To leto so na XII. seji (10. maja)⁹ poleg vrhniške prošnje obravnavali še šest drugih prošenj za napeljavo vodovoda. Vrhnika ni dobila primerne finančne podpore. Hribar, ki je imel sicer veliko zaslug za napeljavo in ureditev ljubljanskega vodovoda,¹⁰ je graditvi vrhniškega vodovoda nasprotoval. Strinjal se je sicer s strokovnim mnenjem prof. Knapitscha. Naklonjen pa je bil bolj ribniški in kočevski občini. Ugovarjal je vrhniškemu županu, češ da imajo na Vrhniki dovolj vode. Menil je, da bi z majhnimi stroški lahko prišli do kakovostne podtalnice.

Za Hribarjem je za besedo prosil poslanec Lenarčič, ki je argumentirano predstavljal interese svoje občine. Poudaril je, da so raziskave vode na območju Vrhnike pokazale, da so vodnjaki okuženi z amoniakom, ki prenika iz greznic in gnojnic, čeprav so jih vaščani pred strokovnim ogledom očistili in oprali. Pripomnil je tudi, da bi prof. Knapitsch prišel do drugačnega rezultata v svoji raziskavi, če bi vzel vzorce potoka Klis in Hribske vode tam, kjer so ljudje pravzaprav zajemali vodo za pitje in kuhanje. Kot vzrok za onesnaženost je navedel usnjarsko obrt, ki je bila v okolici Vrhnike zelo razvita. Prebivalci, ki so živeli v bližini teh delavnic, so se pritoževali, da oba zgoraj omenjena potoka nista za nikakršno rabo. Uredbe in predpisi za usnjarsko obrt so obstajali, a so bili prestrogi. Usnjariji so jih bili prisiljeni kršiti. Če bi jih upoštevali, bi morali skoraj vsi zapreti svoje delavnice. Poročevalec je trdil, da je Ljubljaniča onesnažena zaradi odpadnih vod usnjarske obrti in zaradi napajanja živine ter pranja perila v pritokih, ki so se stekali vanjo. Glede vodnjakov pa je pripomnil, da bi lahko prišli do boljše vode le, če bi kopali globlje, to pa zaradi sipkega materiala ni bilo izvedljivo. Ob koncu svojega poročila je poslanec pripomnil, da bi bilo vseh težav konec, če bi Vrhnika dobila vodovod. Zaprošil je deželni zbor za podporo v višini 5000 gld., t.j. 22,5% potrebnega denarja.

Kljub govornikovim argumentom, s katerimi je skušal pridobiti čim večjo podporo pri de-

⁶ Arhiv Republike Slovenije (AS), fond AS 38, Deželni zbor in odbor za Kranjsko, IX/3, 1893/ spis 529, š. 1159.

⁷ Glej tudi Birkner, Ottmar: Die bedrohte Stadt. Cholera in Wien. Der Wasserleitungsbau als soziales Werk. Wien 2002, str. 103. Ponekod na Dunaju je bil vodni pritisk prešibak, zato so v višje ležeče dele pitno vodo vozili s cisternami. SSKJ šaht – (rudniški) jašek.

⁸ Niti v Obravnava niti v gradivu Deželnega zbora in odbora za Kranjsko ni podatkov o kakih premikih na tem področju. V omenjenem gradivu (AS 38, š. 1159, Vrhnika vodovod) ni niti projekta niti predračuna, pa tudi kemijskega poročila, ki naj bi bil izdelan v tabelarični obliki. Morda je več gradiva ohranjenega na lokalni ravni.

⁹ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani (Obravnave zv. 34) 1892-1893, Ljubljana 1893, str. 304-307.

¹⁰ Tomišek-Rihtar Tadeja: Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa: h kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno. Zgodovina za vse, 4, št. 1(1997), str. 31-43.

želnem zboru in kljub Hribarjevi pohvali za vestno zavzemanje za domači kraj, Hribar ni spremenil svojega prepričanja o pitni vodi na Vrhniki, saj se mu razmere niso zdele tako žgoče kot v drugih občinah. Dodal je še: "Na Vrhniki imate tiste razmere glede talne vode, kakor jih imamo tukaj, ali Ljubljansko mesto zidalo si je ne da bi se bilo obrnilo do deželnega zbora za kako podporo, z velikimi troški samo svoj vodovod, prebivalstvo ga samo plačuje in jaz mislim, kjer so razmere jednake, kakor pri nas (mislim je Ljubljano) – to velja glede Vrhnike – naj bi se postavljale bolj na lastne noge. Pomisliti je treba, kam bi dežela prišla, ako bi se hotelo ugoditi vsem prošnjam, katere nam dan na dan dohajajo in ustrezati vsem pretenzijam, katere so včasih res take, da se jim moramo kar čuditi. Zeleti bi bilo torej, da bi se občine bolj na svoje noge postavljale in ne zanašale vedno na deželno pomoč. Sicer pa ustrajam pri predlogu finančnega odseka in sem prepričan, da se je že s tem predlogom za Vrhnice več storilo, nego bi z ozirom na okolnosti bili smeli pričakovati." Higienške razmere v Ljubljani vse do napeljave vodovoda in kanalizacije niso bile zavidanja vredne.¹¹

Zakaj ni Vrhnika, tako kot je Ljubljana, sama zgradila vodovoda? Zato, ker je finančni odsek na podlagi Hribarjevega mnenja leta 1893¹² dodelil Vrhniki in vasi Hrib le 3000 gld v okviru posojila za vodovod. In ker občina ni imela svojih lastnih sredstev, ni mogla pokriti ostalih stroškov za graditev vodovoda. V tem obdobju je občinski proračun obremenjevala zidava šole,¹³ železnice in ureditev dovoznih poti. Tako je občina odložila projekt in čakala na ugodnejše čase.

Na podlagi arhivskih dokumentov lahko ugotovimo, da sta bila načrt in predračun leta 1893 po krivici zavržena, in sicer zato, ker so bili vodnjaki onesnaženi z amoniakom, potoki pa z odpadkami usnjarske obrti in zaradi napajanja živine ter pranja perila. To pa je onesnaževalo tudi Ljubljano. Domneva, da bi se, kakor so nekateri trdili, Ljubljana sama prečistila zaradi velike količine vode, pa je nesmisel. In prav ta onesnaženost voda je bila vzrok za zadnjo epidemijo kolere na Vrhniki leta 1886. Z zadostno finančno podporo bi Vrhnice zgradili vodovod in preprečili okužbe, saj se je na območju Vrhnike poleg kolere občasno pojavljal tudi tifus.

Ugodnejše razmere za napeljavo vodovoda so se pokazale leta 1899, ko je državna uprava sprejela sklep, da bo podprla graditev vodovoda na Kranjskem iz melioracijskega sklada. Vrhnika občina se je nadejala, da bo lahko speljala svoje načrte iz leta 1893 tudi zato, ker ji je bil tudi deželni odbor bolj naklonjen kot pred leti. Poslanec Jelovšek je 14. aprila 1899 v imenu zastop-

stva Vrhnike predal deželnemu zboru prošnjo. Na XI. seji, 21. aprila 1899, so znova razpravljali o kakovosti vrhniške pitne vode. K razpravi se je oglašil Hribar,¹⁴ češ da je bila deželnemu odboru na seji 13. maja 1893 že dana prošnja za finančno podporo. Že takrat sta bila predstavljena natančen načrt in predračun del. Tokrat je bilo Hribarjevo stališče do vrhniškega problema drugačno kot pred šestimi leti. Napredek kraja je videl v razvoju turizma, ki ga je omogočala železnica, zgrajena ravno v tistem času. Povezala je Vrhniko z Ljubljano in drugimi kraji. "Vrhnika je lepo mesto z lepo okolico" in kot taka je bila primerna izletniška točka. V prid turizmu nikakor ni bila "slaba in zdravju škodljiva voda". Drug njegov argument za napeljavo vodovoda je bila Ljubljana, ki se "od izvira pa do Vrhnike že toliko ogreje, da tam ni več primerna za pitje", zato je predlagal, naj vrhniški občini dodelijo 20% celotne vrednosti dela. Finančni odsek je prošnji ugodil. Sklep deželnega zbora z dne 21. aprila 1899¹⁵ se je glasil, da bo občina prispevala 30% stroškov. Občinski odbor pa je sprejel sklep, da bo s posredovanjem deželne vlade prosil za državno podporo v višini 50%.

Poslanec Jelovšek, ki je zastopal interese vrhniške občine, je Hribarjevim trditvam o kakovosti vode oporekal. Kot njegov predhodnik leta 1893 je podal enake argumente o onesnaženosti voda. Le glede Ljubljane je dodal še tehtnejše dokaze, namreč da je kot vir pitne vode neprimerna, da v deževnem obdobju postane umazana, "rjava kot čokolada ali kava, včasih celo rumena in polna prsti". Po dežju se je bistrila tudi štirinajst dni. Ob sušnem vremenu pa je bilo tako malo vode, da "vsa nesnaga udari na dan". O pritokih, kanalih, ki so se izlivali vanjo, in vodnjakih pa je ponovil besede govornika iz leta 1893. Zahvalil se je finančnemu odseku za 20% podpore, vendar je bil razočaran, ker dežela ni bila pripravljena dati podpore v višini 25%. Tako kot večino deželnozbornih debat o vodovodu je tudi to zaključil Hribar s pripombo, da ima Ljubljana popolnoma dobro in zdravo vodo, čeprav ob deževnem vremenu "ni lepa niti prijetna za pitje".

Tako sta si izmenjala mnenja dva moža na XI. seji 21. aprila 1899, kar pa ni tako pomembno kot dejstvo, da je Vrhnika končno dobila možnost za graditev tako dolgo želenega vodovoda. Kaj bi bilo, če bi prebivalci še naprej pili oporečno vodo? Ali bi znova izbruhnila kolera ali katera druga bolezen?¹⁶

Zadeve niso stekle hitro in enostavno, kot je bilo sprva videti. Deželna vlada s predloženim

¹⁴ Obravnave, zv. 40, str. 251-252.

¹⁵ Obravnave, zv. 40, priloga, str. 48.

¹⁶ AS 38, IX/3, 1903/6147, §. 1159. V dopisu 13. maja 1903 beremo "v kraju se sporadično pojavlja 'legar'(tifus). In prav leta 1903 so na Vrhniki zabeležili kar 60 takih primerov. Raziskave so pokazale, da tudi to bolezen povzroča oporečna pitna voda.

¹¹ Glej Studen, str. 38-59.

¹² AS 38, IX/3, 1899/4801, §. 1159.

¹³ Stala je 60.000 gld.

načrtom in predračunom ni bila zadovoljna, zato je projekt vrnila deželni odbor s pojasnilom, da ga je treba dopolniti s podrobnejšimi načrti za zajetje, zidavo 'šahta' za zmanjševanje pritiska vode in betonskega rezervoarja, hkrati pa izdelati tudi podrobnejši stroškovni izračun in analizo del. Na podlagi zavrženega projekta in zahtev deželne vlade je deželni odbor naročil podrobnejši projekt deželni inženirju Wicku (Viku).¹⁷ Projekt je bil leta 1901 dopolnjen.¹⁸ Vrhnika občina je upala, da bo dobila deželno in državno podporo. Nekaj stroškov je bila pripravljena pokriti tudi sama z najemom posojila.

Okrajno glavarstvo Ljubljana je na osnovi vodnopravnega zakona ter stavbnega reda leta 1902¹⁹ dovolilo občini Vrhnika zgraditi vodovod za trg Vrhnika. Pri načrtu so bile narejene manjše spremembe. Vodovod so speljali namesto čez parcele 1758, 1579, 1760, 1761 le čez parcelo 1761, nato pa je vse do nabiralnika potekal le ob javnih cestah. Nabiralnik je bil zgrajen na parceli 2322 in ne na prvotno predvidenih parcelah 2322 in 2324.

Ker je bil projekt precej obširen, je bilo treba pred graditvijo urediti zadeve z lastniki parcel, po katerih naj bi bil speljan vodovod.²⁰ Uradni cenilci so ocenili višino odškodnine (na podlagi zakona, sprejetega 30. 5. 1869, št. 93), ki je pripadala posameznemu lastniku parcele.²¹ Lastniki parcel so dobili primerno odškodnino. Za nadaljnje vzdrževanje vodovoda so bile določene služnosti na parcelah, na katerih je tekel vodovod, in sicer za polaganje vodovoda, vzdrževanje, popravila vodovodnih cevi in občasne nadzorne obhode.

Ko so uredili vse zadeve s parcelami in odškodninami, so leta 1903 v dnevnem časopisju razpisali natečaj za oddajo del. Na razpis se je odzvalo šest stavbnih družb. Podjetniki so ponudbe oddali do 10. avgusta 1903. Še isti mesec so na občinski seji soglasno sklenili, da bo dela izvedlo podjetje z Dunaja z najugodnejšo ponudbo, in sicer podjetje Wagenführer za 81.690 K.²² Graditev vodovoda je bila končana leta 1904. Vodovod je bil predan v javno uporabo, a žal se je

že na začetku izkazalo, da vse ni delovalo, kot bi moralo. Ko so bila dela pri polaganju vodovoda opravljena, je ljubljansko okrajno glavarstvo izvedlo kolavdacijo del (25., 26. in 27. septembra 1905).²³ Iz zapisnika je vidno, da predvideno zajetje dveh studencev ne bo zadoščalo za potrebe po pitni vodi obeh omenjenih krajev. Po mnenju kolavdacijske komisije je bilo nujno zajetje še tretjega studenca. Kolavdacijo so ponovili leta 1907; med delovanjem v garanciji pa so se pokazale nekatere pomanjkljivosti.²⁴ Na zahtevo deželnega odbora jih je podjetnik, ki je izvedel vsa dela pri vrhniškem vodovodu, odpravil. Za graditev vodovoda je podjetnik dobil 92.225 K 39 h. Matek Prelovšek, mestni inženir, ki je vodil graditev, pa 563 K in 77 h.²⁵

Zadnji obrok državne podpore za leto 1906 v višini 7481 K in 74 h je bil nakazan šele po odstranitvi vseh nepravilnosti, ki so se pokazale med delovanjem vodovoda v garancijskem roku.²⁶

Vse te nepravilnosti in dodatne poškodbe, ki so se pojavile med prvo svetovno vojno, so Vrhniki želeli odpraviti že leta 1916, in sicer s pomočjo vojske in z deželno denarno podporo. Odgovor deželnega odbora se je glasil: "... počakajte na primernejše čase ...".²⁷ In kdaj so ti primernejši časi prišli? Na to vprašanje v tem prispevku ne moremo odgovoriti, ker se spisi, ki so ohranjeni v že omenjenem registraturnem fasciklu, končajo z letom 1927.²⁸ Vrhnika občina je takrat zaprosila občinski odbor za finančno podporo za novo zajetje in popravilo vodovoda. Občina očitno tudi deset let po vojni ni imela dovolj sredstev, da bi sama obnovila vodovodno omrežje.

Ob koncu prispevka lahko le ugotovim, da so sicer na Vrhniki dobili vodovod, a so se pomanjkljivosti kazale vseh triindvajset let. Nastajale so tudi nove, ki sta jim botrovala prva svetovna vojna in povečanje števila prebivalcev.

Ali se zgodovina ponavlja?

Danes v Sloveniji mnoga zajetja ne ustrezajo mednarodnim standardom o kakovosti pitne vode, saj je v njej preveč pesticidov. Parlament se s tem problemom ne ukvarja. Da le ne bo prepozno!

¹⁷ Obravnave, zv. 41, priloga, str. 54, (8. januar 1900); AS 38, IX/3, 1900/9397, š. 1159.

¹⁸ Obravnave, zv. 42, priloga, str. 135, (1. julij 1901).

¹⁹ Sestanek komisije pri okrajnem glavarstvu je bil 9. maja 1902.

²⁰ AS 38, IX/3, 1902/5058, š. 1159; Razglas 3. aprila 1902. Zajetje je predvideno na parcelah 1174/148 in 1254 davčne občine Vrhnika pri izviri Stajah, speljano bo po ceveh do nabiralnika, ki naj bi po projektu stal na parcelah št. 2322 in 2324.

²¹ AS 38, IX/3, 1902/8714, š. 1159, Ljubljana, 16. junija 1902.

²² AS 38, IX/3, 1903/10306, š. 1159; 20. maja 1903, 29. junija 1903. Občinska seja je bila 23. avgusta 1903 na Vrhniki.

²³ Glej še AS 38, IX/3, 1906/2618, š. 1159. Leta 1905 je deželni odbor na prošnjo županstva nakazal ob koncu del ostanek deželne podpore in hkrati zaprosil za izplačilo zadnjega dela državne podpore. Četrty obrok te podpore je bil izplačan 24. novembra 1905, in sicer 7040 K.

²⁴ Več o tem, kako so bile odpravljene napake po kolavdaciji 1906. A so se pojavile druge v garancijski dobi v AS 38, IX/3, 1907/14755, š. 1159.

²⁵ Priloge leta 1907 stenografičnim zapisnikom obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani iz leta 1908 in 1909. Letna poročila deželnega odbora za 1905, 1906, 1907. K Obravnavam, zv. 47, Ljubljana 1909; 1905, str. 40.

²⁶ Prav tam, 1906, str. 36.

²⁷ AS 38, IX/3, 1916/8943, š. 1159.

²⁸ AS 38, IX/3, 1927/1233, š. 1159.

UDK 340.130:342.5(497.4)"1918"

Naredba o prehodni upravi v Sloveniji iz leta 1918 in njen pomen za Slovenijo

PETER RIBNIKAR

arhivski svetnik v pokoju, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Narodna vlada SHS v Ljubljani je 14. novembra 1918 izdala naredbo o prehodni upravi v Sloveniji. Naredba je bila objavljena 21. novembra 1918 v Uradnem listu narodne vlade SHS v Ljubljani kot razglas narodne vlade št. 111. Naredbo je pripravila za objavo upravna komisija, ki je bila imenovana 7. novembra 1918 in jo je sestavljalo 7 članov. Predsedoval ji je dr. Ivan Žolger, največji strokovnjak za upravno pravo tega časa v okviru avstro-ogrske monarhije. Naredbo o prehodni upravi v Sloveniji so tedanji pravni strokovnjaki imenovali Žolgerjeva ustava. Obsegala je uvodno besedilo in 17 tematskih poglavij, v katerih so bila zajeta vsa določila za poslovanje narodne vlade SHS v Ljubljani in drugih najvišjih in najpomembnejših institucij na območju Slovenije. Naredba je bila sprejeta in objavljena sporazumno z narodnim svetom v Zagrebu. Na podlagi naredbe je narodna vlada SHS v Ljubljani izvajala upravo in oblast na vsem slovenskem ozemlju: na Kranjskem, Goriškem, v slovenski Istri, v Trstu z okolico, na Štajerskem in Koroškem, kolikor sta bili ti deželi v okviru Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Z naredbo je narodna vlada SHS v Ljubljani svojo upravno in zakonodajno oblast zaokrožila na vse slovensko ozemlje po programu Združene Slovenije. Upravno središče Slovenije je postala Ljubljana. Naredba o prehodni upravi naj bi veljala do sprejetja nove ustave, toliko časa naj bi narodna vlada SHS v Ljubljani upravljala avtonomno Slovenijo. Zaradi notranjih političnih razmer v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov ter zaradi italijanske zasedbe dela slovenskega in hrvaškega ozemlja so 23. novembra 1918 v okviru narodnega sveta v Zagrebu stekle priprave na združitev Srbov, Hrvatov in Slovencev v novo državo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev pod vodstvom regenta Aleksandra Karađordjevića. Združitev je bila 1. decembra 1918. Tako je Slovenija izgubila svojo avtonomijo, ukinjena je bila narodna vlada SHS v Ljubljani, v Sloveniji se je začel uvajati srbski centralizem, naredba o prehodni upravi na ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani pa je izgubila pomen državotvornega akta.

ABSTRACT

DECREE ON TRANSITIONAL ADMINISTRATION FROM 1918 AND ITS SIGNIFICANCE TO SLOVENIA

On the 14th November 1918, the National Government of the Kingdom of SHS in Ljubljana issued a decree on transitional administration in Slovenia. This document was published on the 21st November 1918 in the Official Journal of the National Government of SHS in Ljubljana as the National Government Proclamation No. 111. The decree was prepared for publication by an administrative commission, which was appointed on the 7th November 1918 and consisted of 7 members. It was chaired by Ivan Žolger, the top expert on the administrative law in Austro-Hungarian monarchy. The Decree on Transitional Administration was called the Žolger Constitution by the legal experts of the time. Composed of an introduction and 17 chapters, it contained the provisions regulating the operation of the National Government of SHS in Ljubljana and other highest or most important institutions in Slovenia. The decree was adopted and published in agreement with the National Council in Zagreb. On the basis of the decree, the National Government of SHS in Ljubljana exercised administration and power over the entire Slovene territory: Carniola, Goriško, Slovene Istra, Trieste and its larger area, and Styria and Carinthia, to the extent these two regions were included in the State of Slovenes, Croats and Serbs. Under a new programme for a United Slovenia, the National Government of SHS in Ljubljana used the decree to spread its own administrative and legislative power throughout the Slovene territory. Ljubljana became the administrative centre of Slovenia. The Decree on Transitional Administration was supposed to remain in force until the adoption of a new constitution. Meanwhile, the National Government of SHS in Ljubljana would govern the autonomous Slovenia. Due to internal political circumstances in the State of Slovenes, Croats and Serbs, as well as to the Italian occupation of a part of Slovene and Croatian territories, preparations were launched for the integration of Serbs, Croats and Slovenes into a new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, under the regency of Alexander Karađordjević. The preparations began on the 23rd November 1918 in the National Council in Zagreb. The integration took place on the 1st December

1918. This way, Slovenia lost its autonomy. The National Government of SHS in Ljubljana was dissolved and Serbian centralism was introduced. The Decree on the Transitional Administration in the territory of the National Government of SHS in Ljubljana lost its status as a state-establishing law.

Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani je gotovo ena izmed najpomembnejših naredb – državotvornih aktov, ki jih je v kratkem času svojega delovanja sprejela in objavila narodna vlada SHS v Ljubljani. Zaradi njenega pomena so jo najuglednejši pravniki in pravna stroka tega časa imenovali Žolgerjeva ustava. Pripravila jo je upravna komisija narodne vlade SHS v Ljubljani, ustanovljena na 7. seji vlade dne 7. novembra 1918.¹ Sestavljala jo je sedem članov: dva uradnika s področja politične uprave ter po en uradnik finančne, šolske in pravosodne uprave in en uradnik deželnega odbora. Za vodjo upravne komisije je bil imenovan vitez dr. Ivan Žolger, takrat v okviru avstro-ogrske monarhije najvidnejši slovenski pravni strokovnjak upravnega prava, ki je pred razpadom monarhije ponudil svoje strokovne moči slovenski politiki in se je vrnil v Slovenijo. Upravna komisija je ob ustanovitvi dobila mandat, da takoj začne delo in po potrebi lahko pritegne še druge strokovnjake. Po pričevanju dr. Janka Brejca je pri izdelavi naredbe odlično sodeloval z dr. Žolgerjem dr. Henrik Steska.²

Upravna komisija se je takoj lotila priprave naredbe in je svoje delo zaključila že pred 14. novembrom 1918. Besedilo je izročila narodni vladi SHS v potrditev in objavo dne 14. novembra 1918. S tem datumom je naredba tudi datirana; objavljena je bila v Uradnem listu narodne vlade SHS v Ljubljani dne 21. novembra 1918.³

O besedilu naredbe je narodna vlada razpravljala na svoji 17. seji dne 16. novembra 1918. Iz sejnega zapisnika je vidno, da je imela narodna vlada le tri pripombe, in sicer je pri I. poglavju predlagala, da ne bi popolnoma izpustili Istre, ker del Istre teži k Notranjski; pri IV. poglavju, točka 3, ki zadeva sestavo višjega šolskega sveta, je predlagala dodatek odstavkov e in f; pri X. poglavju, ki je zadevalo Trgovsko in obrtniško zbornico v Ljubljani, pa je predlagala, da bi v njeno delovno območje vključili tudi Trst in okolico.⁴ Sklep o objavi naredbe v Uradnem listu narodne vlade SHS v Ljubljani je narodna vlada

sprejela na svoji 18. seji dne 18. novembra 1918,⁵ za objavo pa je vlada zadolžila dr. Janka Brejca, tedanjega poverjenika za notranje zadeve. Naredba je bila objavljena v Uradnem listu narodne vlade SHS v Ljubljani, letnik I, št. 11, dne 21. novembra kot razglas narodne vlade št. 111 z datumom 14. november 1918.

O pripravi naredbe obstajajo poročila, da je dr. Ivan Žolger že na Dunaju s sodelavci pripravljaj načrt začasne ustave in uprave na Slovenskem, in sicer že nekaj mesecev pred prevratom leta 1918. Pri pripravah naj bi sodelovali slovenski ministrski uradniki na Dunaju. Omenjeni načrt provizorne ustave in uprave na Slovenskem naj bi narodna vlada SHS v Ljubljani po prevratu leta 1918 skoraj nespremenjenega objavila v tej naredbi. Zato so jo mnogi pravniki tega časa tudi imenovali Žolgerjeva ustava oziroma Žolgerjeva naredba.⁶

Naredba obsega poleg uvodnega besedila 17 tematskih poglavij; v uradnem listu so oštevilčena z rimskimi številkami. Uvod k naredbi vsebuje izredno pomembno besedilo, da je naredba nastala in bila objavljena sporazumno z narodnim svetom Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu kot najvišjim predstavnikom narodne volje celokupnega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov z namenom ustanovitve prehodne uprave za Kranjsko, Goriško, slovenski del Istre, mesto Trst z okolico ter Štajersko in Koroško, kolikor sta ti deželi del države SHS. Na tem območju sta bili uprava in oblast v rokah narodne vlade SHS v Ljubljani; na to območje so vezana vsa določila naredbe o opravljanju upravnih in oblastnih funkcij narodne vlade SHS v Ljubljani, zajete v 17. poglavjih naredbe.

I. poglavje "Občna temeljna določila"; poglavje obsega 6 točk; v okviru teh je podana pravna podlaga za veljavnost naredbe. Določeni so časovno obdobje o veljavnosti naredbe, teritorialni obseg ozemlja, na katerem narodna vlada SHS v Ljubljani izvaja oblastne in upravne pristojnosti, ločitev pristojnosti med narodnim svetom SHS v Zagrebu in narodno vlado SHS v Ljubljani; določena sta sestava vlade in njenih upravnih oddelkov ter njeno delovno območje. Narodna vlada SHS v Ljubljani je na tem ozemlju najvišja upravna oblast in službena instanca.

II. poglavje "Politična uprava"; zadeva pristojnosti oddelka za notranje zadeve;

III. poglavje "Samouprava"; zajete so pristojnosti narodne vlade do avtonomnih organov

¹ AS, arhivski fond št. 60, Sejni zapisniki narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, zapisnik št. 8 z dne 7. novembra 1918. Objava Peter Ribnikar, Sejni zapisniki I, Ljubljana, 1998, str. 83; Slovenski narod LI št. 254, 8. november 1918; Slovenec XLVI, št. 257, 8. november 1918.

² Janko Brejc, Od prevrata do ustave. Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana, 1928, str. 166.

³ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani. Letnik I., št. 11, 21. november 1918.

⁴ Peter Ribnikar, Sejni zapisniki I, Ljubljana 1998, zapisnik št. 17, 16. november 1918, str. 114.

⁵ Peter Ribnikar, Sejni zapisniki I, Ljubljana 1998, zapisnik št. 18, 18. november 1918, str. 118.

⁶ Rudolf Andrejka, Zaslužni slovenski upravni jurist. Pol stoletja društva Pravnika. Ljubljana, 1939, str. 131.

oblasti, ki spadajo pod njen nadzor. Določeno je, da občine in okrajna zastopstva delujejo še naprej v dosedanji organiziranosti, da posli deželnih odborov preidejo na pristojne oddelke narodne vlade, da pritožbe občinskih odborov in županstev rešujejo okrajna politična oblastva in da se za likvidacijo deželnih odborov ustanovijo posebne likvidacijske komisije;

IV. poglavje "Šolska uprava"; v šolski upravi je najvišji organ oddelk za uk in bogočastje. Za opravljanje poslov dosedanjih šolskih svetov se za vse ozemlje narodne vlade SHS v Ljubljani ustanovi višji šolski svet; določeni sta bili njegova sestava in izvolitev članov višjega šolskega sveta;

V. poglavje "Pravosodna uprava"; ustanovi se višje deželno sodišče v Ljubljani; območje delovanja se razteza na Kranjsko, Koroško in Štajersko. V Trstu ostane višje deželno sodišče. Navedene so pristojnosti višjih deželnih sodišč. V administrativnih zadevah sta višji deželni sodišči podrejeni narodni vladi SHS v Ljubljani. Koroško ozemlje se začasno priključi notarskima zbornicama v Ljubljani in Celju, okoliš odvetniške zbornice v Ljubljani se razširi na vse območje narodne vlade SHS v Ljubljani;

VI. poglavje "Obrtno nadzorništvo"; naredba določa, da se območje delovanja obrtnega nadzorništva v Ljubljani razširi na vse območje narodne vlade SHS v Ljubljani in da je obrtno nadzorništvo podrejeno oddelku za socialno skrbstvo;

VII. poglavje "Finančna uprava"; naredba določa, da vsa finančna oblast, vsi finančni uradi, vse finančne blagajne in monopolna podjetja preidejo pod vrhovno vodstvo oddelka za finance narodne vlade SHS v Ljubljani. Finančno ravnateljstvo v Ljubljani se preimenuje v Finančno deželno ravnateljstvo v Ljubljani; njegovo delovno območje obsega teritorij narodne vlade SHS v Ljubljani, podredita se mu finančno okrajno ravnateljstvo v Mariboru in na novo ustanovljeno finančno okrajno ravnateljstvo v Ljubljani. Ozemlje Koroške se deloma priključi finančnemu okrajnemu ravnateljstvu v Mariboru, deloma pa finančnemu okrajnemu ravnateljstvu v Ljubljani. Finančno ravnateljstvo v Trstu ostane na svojem mestu. Pri višjem deželnem sodišču v Ljubljani se ustanovi dohodarstveno višje sodišče. Davčni uradi poslujejo samostojno in se preimenujejo v davčna okrajna oblastva. Deželna pridobninska komisija in prizivna komisija v Ljubljani poslujeta za vse ozemlje finančnega deželnega ravnateljstva v Ljubljani. Določa se postopek za odmero pristojbin in plačevanje državnih davkov, davščin in pristojbin; od 1. novembra dalje jih treba plačevati v korist Države SHS. Okoliš Finančne prokurature v Ljubljani se razširi na vse ozemlje narodne vlade SHS v Ljubljani;

VIII. poglavje "Pošta"; ustanovi se Poštno in brzojavno ravnateljstvo v Ljubljani; spada k oddelku za promet narodne vlade SHS v Ljubljani;

IX. poglavje "Železniška uprava"; ustanovi se

železniško ravnateljstvo v Ljubljani; spada k oddelku za promet narodne vlade SHS v Ljubljani. Železniško ravnateljstvo je pristojno za državne in privatne železnice. Južna železnica na ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani dobi obratno vodstvo v Ljubljani. Podrejeni sta oddelku za promet narodne vlade SHS v Ljubljani;

X. poglavje "Trgovska in obrtniška zbornica"; delovno območje Trgovske in obrtniške zbornice v Ljubljani se razširi na vse območje narodne vlade SHS v Ljubljani;

XI. poglavje "Rudarstvena uprava"; koroško in štajersko ozemlje, kolikor sta del Države SHS, se priključita okrožnemu rudarskemu uradu v Ljubljani in Celju. V Ljubljani se ustanovi rudarsko glavarstvo, podrejena sta mu okrožna rudarska urada v Ljubljani in Celju;

XII. poglavje "Meroizkustvo"; meroizkusno nadzorništvo v Trstu se premesti v Ljubljano. Podrejeni so mu vsi meroizkusni uradi na ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani. Vrhovno vodstvo meroizkustva spada k oddelku za javna dela in obrt narodne vlade SHS v Ljubljani;

XIII. poglavje "Agrarske operacije"; deželne komisije in ministrske komisije za agrarne operacije se združijo v višjo komisijo za agrarske operacije v Ljubljani. Komisijo sestavlja oddelk za kmetijstvo narodne vlade SHS v Ljubljani v dogovoru z oddelkoma za notranje zadeve in za pravosodje;

XIV. poglavje "Orožništvo"; ustanovi se višje orožniško poveljstvo v Ljubljani. Delovno območje obsega vse ozemlje narodne vlade SHS v Ljubljani. Orožništvo se podredi političnim okrajnim oblastvom oziroma oddelku za notranje zadeve narodne vlade SHS v Ljubljani. Pouk in nadzorništvo nad orožniško službo opravljajo orožniška poveljstva oziroma oddelk za narodno obrambo narodne vlade SHS v Ljubljani;

XV. poglavje "Upravno sodstvo"; pri višjem deželnem sodišču v Ljubljani se ustanovi poseben senat za upravno sodstvo. Njegovo delovno območje je vse ozemlje narodne vlade SHS v Ljubljani;

XVI. poglavje "Uradni list"; zakoni, naredbe in druge uradne objave, ki veljajo za vse ozemlje narodne vlade SHS v Ljubljani, se pravomočno razglašajo v Uradnem listu narodne vlade SHS v Ljubljani;

XVII. poglavje "Končna določila"; vsi danes veljavni zakoni in naredbe, kolikor ne nasprotujejo tem določilom, ostanejo v veljavi do preklica ali spremembe. Določila te naredbe začnejo veljati z dnem razglasitve te naredbe. Za uresničevanje določil te naredbe je pristojna narodna vlada SHS v Ljubljani.

Naredba celokupune vlade o prehodni upravi na ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani je datirana z dne 14. november 1918 in s tem dnem tudi začne veljati. Naredbo so podpisali: predsednik vlade Pogačnik, poverjenik za notranje za-

deve dr. Brejc, poverjenik za kmetijstvo prelat Kalan, poverjenik za socialno skrbstvo Kristan, poverjenik za finance dr. Kukovec, poverjenik za promet dr. Pestotnik, poverjenik za narodno obrambo dr. Pogačnik, poverjenik pravosodstvo dr. Ravnihar, poverjenik za javna dela in obrt ing. Remec, poverjenik za prehrano dr. Tavčar, poverjenik za trgovino in industrijo dr. Triller in poverjenik za uk in bogočastje dr. Verstovšek.⁷ Manjka podpis poverjenika za zdravstvo dr. Breclja, ki je bival v Gorici in se je redko udeleževal sej narodne vlade SHS v Ljubljani. V skladu s točko 3 I. poglavja naredbe naj bi narodna vlada izvajala določila te naredbe do sprejetja nove ustave Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev.

O objavi naredbe v Uradnem listu narodne vlade SHS v Ljubljani dne 21. novembra 1918 sta poročala osrednja slovenska častnika Slovenec in Slovenski narod; prvi v članku "Prehodna uprava v ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani" dne 21. novembra,⁸ drugi pa 22. novembra v članku "Komunike narodne vlade SHS v Ljubljani".⁹ V obeh člankih je bilo poudarjeno, da je bila naredba objavljena sporazumno z narodnim svetom v Zagrebu, da je po določitih naredbe vsa uprava na Kranjskem, Goriškem, v Trstu z okolico in na Štajerskem in Koroškem, kolikor sta ti deželi del Države SHS, osredotočena v narodni vladi SHS v Ljubljani. V komunikeju je bila Istra, tudi slovenska Istra, za to prehodno obdobje in brez prejdica za končno ureditev podrejena posebnemu poverjeniku narodne vlade v Zagrebu, in sicer v osebi dr. Matke Laginje. V komunikeju je bilo še zapisano, da je narodna vlada SHS v Ljubljani in njeni oddelki najvišja upravna oblast in službena instanca za vsa oblastva na njenem teritoriju in da v njeno pristojnost spadajo tudi vsi posli nekdanjih cesarsko-kraljevih ministrstev na Dunaju in cesarsko-kraljevih namestništev in deželnih vlad ter vsi posli nekdanjih deželnih odborov.¹⁰

V zvezi z Istro so nastale spremembe besedila v naredbi in komunikeju. Slovenska Istra, ki je v preambuli naredbe med teritorialnimi enotami navedena na tretjem mestu, je v komunikeju izpuščena z navedeno obrazložitvijo. Kako in zakaj je v nekaj dnevih nastala ta sprememba, še ni pojasnjeno. To spremembo bo treba raziskati, posebej še s stališča pripombe, izrečene na seji narodne vlade dne 16. novembra, da je treba vključiti v naredbo tiste dele Istre, ki težijo k Notranj-

ski,¹¹ pri čemer je mišljeno ozemlje v okrajnem sodišču Podgrad. Raziskati bo treba, ali je šlo za tiho privolitev takratne slovenske politike, ali gre za spremembo stališča narodnega sveta v Zagrebu do omenjene naredbe, ki se je v odsotnosti predsednika dr. Antona Korošca enostransko odločila, da se slovenska Istra izključi iz upravne in oblastne pristojnosti narodne vlade SHS v Ljubljani. Dr. Lovro Bogataj v svojem članku navaja, da je bila narodna vlada SHS v Ljubljani s tem dejstvom seznanjena s tem, da istrski okrajji spadajo pod pristojnost dr. Laginje kot poverjenika za Istro narodne vlade v Zagrebu.¹²

Istro sta do leta 1797 sestavljala dva dela: avstrijska ali kranjska Istra ter beneška Istra. V letih 1797-1813 je Istra sodila k avstrijski monarhiji; s krajšim presledkom je spadala v okvir francoskih ilirskih provinc, nato pa je bila do leta 1918 sestavni del Avstrije. Istra je že od srednjega veka naprej bolj gravitirala h Kranjski kot k Hrvaški. Ko je leta 1374 notranji del Istre prišel pod Habsburžane, so se istrski kraji izjavili za priključitev h Kranjski, kamor so njihovi predstavniki hodili na stanovske zборе, vse do najnovejše dobe; še leta 1839 so Istrani izjavljali, da želijo zborovati kot stoletja poprej s kranjskimi deželnimi stanovci.¹³ Leta 1861 je Istra dobila svojo avtonomijo, svoj deželni zbor in odbor, v katerem so prevladovali italijanski poslanci, ki so zavračali slovenske in hrvaške zahteve po jezikovni enakopravnosti, organiziranju narodnega šolstva in društvenega delovanja ter volilnih pravic. Italijanski poslanci so slovenske in hrvaške zahteve zavračali. Z iredento so pri Slovencih in Hrvatih pospeševali narodno prebujenost in povečali povezanost slovenskega in hrvaškega prebivalstva v boju za doseg narodnostnih pravic. Pri narodnem prebujanju so pomembno vlogo odigrali: šola, cerkev, društva ter ugledni posamezniki. O tem pričajo številni arhivski dokumenti. O povezavah Istre s Slovenijo pa pričajo med drugim tudi skupni nastopi istrskih Slovencev in Hrvatov v številnih skupnih političnih akcijah. Učiteljsvo Istre se je včlanilo v Zvezo slovenskih učiteljskih društev na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem, ki je imela sedež v Ljubljani.¹⁴ Politično in gospodarsko društvo za Slovence in Hrvate v Istri je leta 1918 sodelovalo na ustanovnem zboru slovenskega narod-

⁷ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani. Letnik I, št. 11, 21. november 1918.

⁸ Slovenec XLVI (1918), št. 268, 21. november 1918, sestavek: Prehodna uprava v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani.

⁹ Slovenski narod LI (1918), št. 276, 22. november 1918, sestavek: Komunike; Narodne vlade SHS v Ljubljani.

¹⁰ Slovenski narod LI (1918), št. 276, 22. november 1918, sestavek: Komunike; Slovenec XLVI (1918), št. 268, 21. november 1918, sestavek: Prehodna uprava.

¹¹ Peter Ribnikar, Sejni zapisniki I, Ljubljana 1998, zapisnik št. 17, 16. november 1918, str. 114.

¹² Lovro Bogataj, Uprava v Sloveniji od prevrata 1918 do izvršitve Vidovdanske ustave. Slovenci v desetletju 1918-1928. Ljubljana, 1928, str. 374.

¹³ AS, arhivski fond št. 37, Narodni svet v Ljubljani, fasc. 2. Josip Mal, Slovensko narodno ozemlje v preteklosti. Ljubljana, 19. 12. 1918.

¹⁴ France Ostanek, Slovensko-hrvatska jezikovna meja v Istri. Gradivo za obdobje od leta 1860 do 1956, Annales, 1/91, str. 220.

nega sveta v Ljubljani, imenovanega tudi narodni svet za slovenske dežele in Istro. V njegovi sestavi je deloval tudi pokrajinski odsek za Istro.¹⁵

O naredbi o prehodni upravi narodne vlade SHS v Ljubljani in njenem pomenu za zgodovino Slovencev sta v I. desetletju po njenem nastanku pisala dr. Janko Brejc¹⁶ in dr. Lovro Bogataj.¹⁷ Dr. Brejc imenuje naredbo kot novi ustavni načrt Slovenije, dr. Bogataj pa jo označuje kot mednarodno pogodbo, ki je ločila upravne in oblastne pristojnosti med narodnim svetom v Zagrebu in narodno vlado SHS v Ljubljani. Ta pa ni bila le najvišje upravno telo, temveč tudi zakonodajno telo v Sloveniji. Veljavnost njenih naredb in odlokov, izdanih pred 1. decembrom 1918, sta priznavali tudi osrednja vlada v Beogradu in Vidovdanska ustava.¹⁸ Dr. Bogataj je ugotavljal, da je imela naredba o prehodni upravi tudi po zedinjenju 1. decembra 1918 polnopravno veljavo. To dejstvo se potrjuje s tem, da je osrednja vlada v Beogradu leta 1919 ob ustanavljanju svojih novih uradov v Ljubljani ustanovila delegacijo ministrstva financ za Slovenijo in Istro, zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro ter gozdarski odsek za Slovenijo in Istro,¹⁹ ki so bili neposredno podrejeni pristojnim ministrstvom osrednje vlade v Beogradu; njih delovno območje pa je obsegalo tudi Istro, ki jo je tedaj zasedala Italija.

Hrvaška historiografija naredbi o prehodni upravi na ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani ni posvečala posebne pozornosti. Eden od vodilnih hrvaških zgodovinarjev Ferdo Šišić,²⁰ ki je objavil dokumente o nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, omenjene naredbe ne omenja; prav tako nista objavila te naredbe Dragoslav Janković in Bogdan Krizman²¹ pri objavi dokumentov o ustanavljanju jugoslovanske države, čeprav je ta naredba za zgodovino delovanja narodnega sveta v Zagrebu in narodne vlade SHS v Ljubljani veliko pomembnejša kot marsikateri drugi dokument, ki je objavljen v njenem zajetnem delu.

Naredba o prehodni upravi je nastala v zelo

razgibanih političnih okoliščinah, v času nestabilnih razmer pri urejanju Evrope po 1. svetovni vojni, ko so nekatere evropske države pretresale politične, socialne in gospodarske stiske in so se že začele pripraviti za povojno ureditev Evrope. Narodna vlada SHS v Ljubljani se je zavedala, da je treba z objavo naredbe zelo pohiteti, saj bi si z njo pravno uredila in utrdila svojo upravno-oblastno območje. Sodobni slovenski pravni strokovnjaki so že takrat poročali, da je dr. Ivan Žolger s svojimi sodelavci pripravil ustavo – naredbo že pred razpadom avstro-ogrske monarhije,²² a za to za zdaj še ni pisnih dokazov. Delo pri pripravi naredbe se je uradno začelo šele na osnovi naredbe poverjeništvu za notranje zadeve, s katero je bila ustanovljena upravna komisija, ki ji je predsedoval dr. Ivan Žolger. Upravna komisija je izdelala načrt za preosnovo javne uprave v prehodni dobi, ki je bil objavljen v uradnem listu pod naslovom Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju narodne vlade SHS v Ljubljani. Izdelana je bila v zelo kratkem času – med 7. in 14. novembrom 1918. Upravna komisija jo je datirala s 14. novembrom, to je na dan, ko jo je izročila narodni vladi SHS v Ljubljani v obravnavo in potrditev; le-ta pa jo je v Uradnem listu objavila šele 21. novembra 1918. Za narodno vlado je bilo pomembno da naredbo o prehodni upravi čim prej objavi; zato jo je datirala z dnem, ko jo je prejela od upravne komisije. S tem datumom je želela pridobiti ugodnejši položaj pri političnih dogovarjanjih in na mednarodnih pogajanjih.

Med pripravljanjem naredbe o prehodni upravi so v Ženevi potekala naporna pogajanja o prihodnosti nove jugoslovanske države, združevanju Države SHS s Kraljevino Srbijo. Državo SHS so sestavljale: Slovenija, Hrvaška, Istra, Dalmacija ter Bosna in Hercegovina, na pogajanjih pa jo je zastopal predsednik narodnega sveta v Zagrebu dr. Anton Korošec, ki je bil 9. novembra 1918 sopodpisnik ženevskega sporazuma. Koliko je bil v teh razmerah dr. Korošec seznanjen z dogajanjem v domovini, ni znano; verjetno tudi ni imel vseh informacij o pripravljanju naredbe o prehodni upravi v Sloveniji. 10. novembra 1918²³ je bil v Ljubljani shod socialnih demokratov. Na shodu so izrazili zahtevo, da narodni svet v Zagrebu razglasi enotno jugoslovansko državo in objavi začasne ustavne odredbe ter sklic mednarodne socialistične konference. Shod socialnih demokratov je tudi zahteval razglasitev osnovnih ustavnih naredb na vsem jugoslovanskem ozemlju nekdanje avstrijske monarhije. V tem času so tudi

¹⁵ Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana, 1971, str. 249; Janko Prunk, *Slovenski narodni programi. Narodni programi o slovenski politični misli od 1848 do 1945*, Ljubljana, 1986, str. 39; Jurij Perovšek, *Narodni svet v Ljubljani*. Enciklopedija Slovenije. zv. 7, Ljubljana 1993, str. 319.

¹⁶ Janko Brejc, *Od prevrata do ustave. Slovenci v desetletju 1918-1928*. Ljubljana, 1928, str. 165-166.

¹⁷ Lovro Bogataj, *Uprava v Sloveniji od prevrata 1918 do izvršitve Vidovdanske ustave. Slovenci v desetletju 1918-1928*. Ljubljana, 1928, str. 373-374.

¹⁸ Lovro Bogataj, n.d., str. 378.

¹⁹ Miroslav Stiploviček, *Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1918-1929*. Arhivi XVIII (1995) št. 1-2, str. 22; Peter Ribnikar, *Sejni zapisniki I*, Ljubljana 1998, str. 19-20.

²⁰ Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919*. Zagreb, 1920.

²¹ Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Gradja o stvaranju jugoslovenske države (I. I.-20. XII. 1918)*, Tom II, Beograd, 1964.

²² Rudolf Andrejka, *Zaslužni slovenski upravni juristi*. Pol stoletja društva Pravniki. Spominska knjiga, Ljubljana, 1939, str. 131; Vladimir Simič, Ivan Žolger. *Enciklopedija Slovenije*. zv. 15, Ljubljana 2001, str. 374.

²³ Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Gradja...* Tom II, str. 543, dokument št. 469.

potekale priprave na predlog dalmatinske vlade v Splitu²⁴ za ureditev provizorične skupne države Slovencev, Hrvatov in Srbov na čelu s srbskim prestolonaslednikom Aleksandrom Karadjordjevićem. Na te predloge je močno vplivala italijanska zasedba precejšnjega dela slovenskega in hrvaškega ozemlja. Poleg tega so položaj narodne vlade SHS v Ljubljani oteževali neenotnost slovenske politike ter boji za slovensko severno mejo. V teh okoliščinah je upravna komisija hitela s pripravo naredbe o prehodni upravi, v kateri je oblikovala zaokrožitev slovenskega narodnostnega ozemlja, ki se je okvirno pokrival s programom Združene Slovenije. V naredbi niso bile točno določene meje slovenskega narodnostnega ozemlja, izražene pa so bile okvirno po posameznih pokrajinah – deželah. Slovenija je tedaj imela le končno določeno mejo s Hrvaško – pokrivala se je z mejo Kranjske in Štajerske s Hrvaško. Za slovensko mejo z Avstrijo so potekali boji. Povsem odprto je bilo vprašanje zahodne slovenske meje, ker je Goriško, Trst, Istro in velik del nekdanje Kranjske po Londonskem sporazumu iz leta 1915 zasedla italijanska vojska. Upošteva je navedena dejstva je narodna vlada SHS v Ljubljani v resnici imela svojo upravo in oblast le na ozemlju večjega dela Kranjske ter na južnem Štajerskem in delu Koroške, ki sta bili takrat sestavni del Države SHS. Kljub tem razmeram je bil največji pomen naredbe o prehodni upravi v tem, da je nakazovala zaokroževanje slovenskega narodnostnega ozemlja v eno upravno enoto združeno Slovenijo pod vodstvom narodne vlade SHS v Ljubljani ter da je Ljubljana postala upravno središče Slovenije, v kateri so ustanavljali najvišje upravne in oblastne urade in zavode, ki so svoje delovno območje razširili z ozemlja nekdanje Kranjske na vse slovensko ozemlje.

Dva dni po objavi naredbe v Uradnem listu so se v okviru narodnega sveta v Zagrebu začeli dogovori o pripravah za združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo. Razprava je potekala v odsotnosti predsednika narodnega sveta dr. Antona Korošca; razpravljalci pa niso imeli enotnega stališča do združitve obeh držav v enotno državo. Po diktatu Srbije je 1. decembra 1918 prišlo do združitve vseh Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno državo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Združitev je bila usodna tudi za uresničevanje naredbe o prehodni upravi v Sloveniji in njene pridobitve. Določeni krogi srbskih politikov niso bili naklonjeni pridobitvam Slovenije v prevratni

dobi, posebej so odklanjali avtonomijo Slovenije pod vodstvom narodne vlade SHS v Ljubljani. Dr. Janko Brejc poroča,²⁵ da se je zavzemal za ohranitev stanja v Sloveniji, kakršno je bilo, do sprejetja nove ustave, ki jo bo sprejela na novo izvoljena konstituenta. Dr. Brejc je tudi izjavil, da je Slovenija zaradi neupoštevanja statusa quo doživela prvo veliko razočaranje po združitvi v novo skupno državo. Z združitvijo je naredba o prehodni upravi postala neizpolnjen državotvorni akt za izvedbo Združene Slovenije kot je bil načrtovan v naredbi o prehodni upravi. Z ukinitvijo narodne vlade SHS v Ljubljani in z uvedbo deželne vlade za Slovenijo se je začelo postopno ukinjanje avtonomije v Sloveniji, ukinjanje avtonomnih upravnih organov in uvajanje srbskega centralizma. S podpisom mirovnih pogodb med Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev z Republiko Avstrijo, Kraljevino Italijo in Republiko Madžarsko je bilo slovensko narodnostno ozemlje razdeljeno med štiri države, izvedba programa o Združeni Sloveniji pa je bila odložena vključno z naredbo o prehodni upravi v Sloveniji.

V zadnjih desetletjih je vse več zgodovinskih raziskav o dogajanjih v prevratni dobi 1917-1921. Med raziskavami je tudi naredba o prehodni upravi v Sloveniji postala predmet novih obravnav in analiz, zlasti še s stališča njene državotvornosti. Največ raziskovalnega dela je naredbi o prehodni upravi posvetil dr. Jurij Perovšek,²⁶ saj ji je namenil več del, člankov in razprav. O naredbi o prehodni upravi sta pisala tudi dr. Miroslav Stiplovšek²⁷ in dr. Bojan Balkovec.²⁸ Navedeni avtorji so poudarjali pomembnost naredbe in njenih določb za zgodovino Slovencev. Naredbi pripisujejo značaj ustave, ustavnega zakona oziroma mednarodne pogodbe, v zvezi z naredbo pa narodno vlado SHS v Ljubljani postavljajo v konfederalni odnos z narodnim svetom v Zagrebu. Poudarjajo, da je narodna vlada SHS v Ljubljani sama upravljala slovensko ozemlje in je bila na tem ozemlju najvišje upravno oblastvo in najvišja službena instanca za vse oblastvene urade in javne organe. Posebej namenjajo poudarek pomembnosti besedilu v preambuli naredbe, da je do naredbe prišlo sporazumno z narodnim svetom v Zagrebu kot najvišjim predstavnikom narodne volje in narodno vlado SHS v Ljubljani za dolo-

²⁵ Janko Brejc, n.d., str. 165.

²⁶ Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Ljubljana, 1998; Jurij Perovšek, Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XXV (1985), št. 1-2, str. 49-75; Jurij Perovšek, Prva slovenska nacionalna vlada. Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 1, 1900-1941. Ljubljana, 1995 str. 208-209.

²⁷ Miroslav Stiplovšek, Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1918-1929. Arhivi XVIII (1995), št. 1-2, str. 18-29.

²⁸ Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918-1921. Ljubljana, 1992.

²⁴ Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana, 1998, str. 133-144; Peter Ribnikar, Sejni zapisniki I. Ljubljana, 1998, str. 123-124; Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918-1921, Ljubljana, 1992, str. 14-16; Jurij Perovšek, Kraljevina ali republika. Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Ljubljana, 1995, str. 218.

čitev prehodne uprave na ozemlju Kranjske, Goriške, slovenskega dela Istre, mesto Trst z okolico ter Stajersko in Koroško, kolikor sta bili del Države SHS, ne omenjajo pa komunique narodne vlade SHS v Ljubljani, s katerim je bila slovenska Istra po objavi naredbe v Uradnem listu, izločena iz teritorialne pristojnosti narodne vlade SHS v Ljubljani. V slovenskem zgodovinospisju za zdaj še ni sporočila o tem, kdaj in na kakšen način so prenehala veljati določila naredbe o prehodni upravi v Sloveniji. Svojega pravnega mnenja o trajanju pravne veljavnosti naredbe o prehodni upravi v Sloveniji niso dali niti sodobni pravni in upravni zgodovinarji. V naredbi je sicer zapisano, da določila naredbe veljajo za prehodno obdobje, to je do sprejetja ustave, ki jo mora sprejeti konstituanta. Združitev Slovenije v novo skupno državo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev z vsemi posledicami pa je naredbi o prehodni upravi odvzelo njen namen za upravljanje slovenskega nacionalnega ozemlja.

Ko je po drugi svetovni vojni nastalo vprašanje razmejitve slovenske Istre med Ljudsko republiko Slovenijo in Ljudsko republiko Hrvaško, bi se kazalo opreti na določbe naredbe o prehodni upravi v Sloveniji iz leta 1918. Slovenska Istra je po avstrijskih statistikah obsegala teritorij okrajnega glavarstva Koper, v okviru katerega so bila okrajna sodišča Koper, Buzet in Piran ter okrajno glavarstvo Volosko, v njegovem okviru pa je bilo okrajno sodišče Podgrad.²⁹ Ker narodnostna meja v slovenski Istri nikoli ni bila dokončno določena, je leta 1947 oziroma 1954 prišlo do politične rešitve pri razmejitvi v slovenski Istri. Slovenska stran se je pri tem opirala na razpravo zgodovinarja Simona Rutarja iz leta 1896.³⁰

Prebivalstvo slovenske Istre so sestavljali Italijani, Slovenci in Hrvati ter posamezni pripadniki nekaterih drugih narodnosti. Italijani so bili večinsko prebivalstvo v mestih Koper, Izola in Piran ter nekaterih večjih naseljih v priobalnem pasu. Slovenci so bili večinsko prebivalstvo v naseljih v notranjosti slovenske Istre in na območju okrajnega sodišča Podgrad, ki je gravitiralo k Notranjski. Hrvati so bili večinsko prebivalstvo v večjem delu okrajnega sodišča Buzet, saj je narodnostna meja v tem delu potekala severno od Buzeta.

O narodnostnem sestavu prebivalstva v Istri

sredi 19. stoletja obstajata študiji Karla Czoerniga³¹ in Petra Kozlerja³² ter Kozlerjev zemljevid slovenske dežele in pokrajin, s konca 19. stoletja pa delo Simona Rutarja,³³ ki je raziskoval narodnostne razmere v slovenski Istri. Iz let 1880-1910 obstajajo publikacije o statistiki ljudskih štetij,³⁴ na osnovi katerih ni možno začrtati nacionalne meje med Slovenci in Hrvati v slovenski Istri, ker so se prebivalci pri ljudskih štetjih enkrat opredeljevali za Slovence, drugič pa za Hrvate; sicer pa narodnostno mejo postavljajo na reko Dragonjo. Občina Piran je obsegala severni del savudrijskega polotoka s katastrskima občinama Savudrija in Kaštel in je obsegala Piran, Portorož, Sečovelje, Kaštel in Savudrijo ter celotni Piranski zaliv. Naselja v katastrskih občinah Savudrija in Kaštel so imela v letih 1880-1920 italijansko večinsko prebivalstvo, Slovencev je bilo le okoli 14-15%, od Hrvatov so bili v teh krajih le posamezniki. Leta 1945 je statistika kazala, da so v teh delih postali Hrvati večinsko prebivalstvo.³⁵ Leta 1954 je bila na podlagi politične odločitve piranska občina razdeljena, z njenega območja so izločili katastrski občini Kaštel in Savudrijo³⁶ in ju priključili okraju Buje. S tem dejanjem se je pokazala politična odločitev za razmejitev na savudrijskem polotoku. Leta 1947 je nastala tudi politična rešitev pri razmejitvi na območju naselij Rupa, Pasjak, Šapjane in Brdce;³⁷ prebivalci teh so se do leta 1947 imeli za Slovence, leta 1947 pa so se izrekli za priključitev k Hrvaški; pri ljudskem štetju leta 1953 pa so se v veliki večini opredelili za Hrvate. Za naselja tega območja je narodna vlada SHS v Ljubljani na 17. seji izrecno zahtevala, da je treba dele slovenske Istre, ki gravitirajo k Notranjski, vključiti v območje narodne vlade SHS v Ljubljani.

Po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 so se razvemale ostre polemike glede določitve slovensko-hrvaške meje, zlasti še glede meje v Piranskem zalivu. V Sloveniji velja prepričanje, da je nekdanja slovenska politika v letih 1947 oziroma 1954 naredila veliko napako, ko je razdelila občino Piran in s tem prepustila del savudrijskega

³¹ Karl Czoernig, *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*. Band I, 1. Abtheilung. Wien, 1857.

³² Peter Kozler, *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva*. Dunaj, 1854.

³³ Rutar Simon, n.d.

³⁴ *Special Ortsrepertorium vom Küstenlande*. Posebni krajevni imenik za Primorje. Izdala c.k. Statistična centralna komisija. Dunaj, 1885; *Allgemeines Ortschaften-Verzeichnis*. Istrien. Wien, 1902; *Cadastre National de L'Istrie dû apres le Recensement du 1er Octobre 1945*. Sušak, 1946.

³⁵ *Cadastre National de L'Istrie*. Sušak, 1946, str. 525-527, 538-540.

³⁶ Darja Mihelič. Piran, zgodovina. *Enciklopedija Slovenije*. zv. 8 (1994), str. 343.

³⁷ France Ostanek, n.d. III. del. *Annales III/1993*, str. 177.

²⁹ Simon Rutar, *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra*. Slovenska zemlja. Opis slovenskih pokrajin v prirodnoznanstvenem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem opisu. II. del Trst in Istra. Ljubljana 1896, str. 49-53; France Ostanek, *Slovensko-hrvatska jezikovna meja v Istri*. Gradivo za obdobje od leta 1860-1956. *Annales I/1991*, str. 218; *Cadastre national de L'Istrie dû apres le Recensement du 1er Octobre 1945*. Sušak, 1946.

³⁰ Izjava dr. Jožeta Vilfana leta 1985 Mariji Oblak Čarni in Petru Ribnikarju v njegovem stanovanju ob izročanju njegovega arhivskega gradiva Arhivu Slovenije.

polotoka Hrvaški. Slovenski politiki takrat niso upoštevali nekdanje upravne ureditve okrajnega glavarstva Koper, ki je v skladu z naredbo o prehodni upravi v Sloveniji iz leta 1918 sodil v slovensko Istro. S tega stališča je naredba o prehodni upravi v Sloveniji iz leta 1918 še zmeraj aktualna.

Priloga

Razglasi Narodne vlade.

111.

Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani

Sporazumno z Narodnim večem Slovencev, Hrvatov in Srbov kot najvišjim predstaviteljem narodne volje celokupnega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov je Narodna vlada SHS v Ljubljani v svrhu prehodne uprave za Kranjsko, Goriško, slovenski del Istre, mesto Trst z okolico in za Štajersko in Koroško, kolikor sta te dežele, del države SHS, določila to-le:

I. Občna temeljna določila.

1. Do onega časa, dokler konstituenta naroda SHS ne ukrene drugače, je narodno veče SHS v Zagrebu najvišji činitelj v državi SHS. Ono odločuje v vseh vprašanjih, ki so v zvezi s temeljnimi načeli ujedinjenja naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov v narodno, svobodno, neodvisno, na demokratičnih načelih urejeno državo SHS in v vseh vprašanjih, ki jih zastopniki, odposlani v Narodno veče, priznavajo za skupna.

2. Za ono dobo, dokler konstituenta naroda SHS ne določi ustave države SHS in se ne uveljavi po zmislu te ustave definitivni upravni ustroj, se je za Kranjsko, za Goriško, za slovenski del Istre, za mesto Trst z okolico in za Štajersko in Koroško, kolikor sta te deželi del države SHS, odredila prehodna uprava, ki se pod vrhovnim vodstvom Narodnega veča SHS v Zagrebu osredotočuje v "Narodni vladi SHS v Ljubljani".

3. Narodna vlada SHS v Ljubljani upravlja gori pod št. 2 navedeno ozemlje v imenu Narodnega veča SHS v Zagrebu kot del narodne, svobodne, neodvisne, na demokratičnih načelih urejene države SHS ter je v vseh skupnih vprašanjih (točka I., št. 1) vezana na navodila Narodnega veča v Zagrebu.

4. Narodna vlada SHS v Ljubljani je sestavljena iz Predsednika in poverjenikov.

Vsak poverjenik stoji na čelu upravnega oddelka.

Upravni oddelki so ti-le:

oddelek za notranje zadeve,
oddelek za prehrano,
oddelek za uk in bogočastje,
oddelek za pravosodstvo,
oddelek za socialno skrbstvo,
oddelek za finance,

oddelek za promet,
oddelek za industrijo in trgovino,
oddelek za javna dela in obrt,
oddelek za kmetijstvo,
oddelek za narodno obrambo,
oddelek za zdravstvo.

5. Narodna vlada SHS v Ljubljani, oziroma njeni oddelki so za vse ozemlje, navedeno v točki I., št. 2, in za vsa oblastva, vse urade in javne organe, kar jih je v tem ozemlju, najvišja upravna oblast in službena instanca.

Ni odloka ali naredbe Narodne vlade SHS v Ljubljani, oziroma njenih oddelkov ali kakršnegakoli drugega oblastva, zoper katerega, oziroma zoper katero bi bila dopustna pritožba ali kako drugo pravno sredstvo na instance izvan države SHS.

6. Vsi posli bivše c. kr. deželne vlade v Ljubljani kakor tudi posli bivših c. kr. namestništev v Trstu in Gradcu in bivše c. kr. deželne vlade v Celovcu, kolikor se ti posli nanašajo na ozemlje, navedeno v točki I., št. 2, so združeni v Narodni vladi SHS v Ljubljani, oziroma njenih oddelkih.

II. Politična uprava.

1. Vsi posli Narodne vlade SHS v Ljubljani, navedeni v točki 1., št. 5 in 6, ki ne spadajo v območje kakega drugega oddelka, spadajo v področje oddelka za notranje zadeve.

2. Isto velja za posle bivših deželnih odborov.

III. Samouprava.

1. Vse avtonomne oblasti in naprave v ozemlju, označenem v točki I., št. 2, so pod vrhovnim vodstvom in nadzorstvom Narodne vlade SHS v Ljubljani, oziroma njenih stvarno pristojnih oddelkov.

2. Občine in okrajna zastopstva ostanejo, kakor so, v svoji organizaciji in svojem področju.

3. Vsi posli deželnih odborov preidejo na Narodno vlado SHS v Ljubljani, oziroma na njene stvarno pristojne oddelke.

O pritožbah zoper krajnopolicijske naredbe občinskega odbora kakor tudi o pritožbah zoper krajnopolicijske odredbe županstva razsoja okrajna politična oblast.

4. Za likvidacijo uprave deželnih odborov se ustanove posebne likvidacijske komisije.

IV. Šolska uprava.

1. Narodna vlada SHS v Ljubljani, oddelek za uk in bogočastje, tvori najvišjo instanco za šolstvo in vzgojo na vsem ozemlju označenem v točki I., št. 2.

2. Za vse to ozemlje se ustanovi višji šolski svet v Ljubljani, ki prevzame posle dosedanjih deželnih šolskih svetov.

3. Višji šolski svet je sestavljen:

a) iz predsednika;

b) iz dveh ali treh poročevalcev za upravne in gospodarske šolske zadeve;

c) iz štirih ali petih višjih šolskih nadzornikov;

č) iz dveh katoliških duhovnikov;

d) iz dveh članov srednješolskega in iz dveh članov ljudskošolskega učiteljstva;

e) iz zastopnika poverjenišтва za socialno skrbstvo;

f) iz zastopnika staršev, ki ga začasno imenuje občinski svet ljubljanski, dokler ni pristojnejšega mesta.

4. Člane višjega šolskega sveta, omenjene pod 3 a, b, c, imenuje poverjenik za uk in bogočastje, člana, omenjena pod 3 č, pa knezoškofijski ordinariat v Ljubljani po dogovoru z drugimi ordinariati na ozemlju, označenem v točki I., št. 2.

Člane, omenjene pod 3 d, voli srednješolsko, oziroma ljudskošolsko učiteljstvo. Vsak volilec voli enega člana. Izvoljena sta v vsaki skupini ona člana, ki sta dobila največ glasov.

Za vsakega člana višjega šolskega sveta se imenuje, oziroma voli namestnik.

5. Zoper odločbe višjega šolskega sveta v Ljubljani v upravnopravnih zadevah ni pritožbe.

6. Šolstvo, ki ni podrejeno višjemu šolskemu svetu, upravlja Narodna vlada SHS v Ljubljani v svojih stvarno pristojnih oddelkih.

V. Pravosodna uprava.

1. V Ljubljani se ustanovi za Kranjsko in pa Štajersko in Koroško (točka I., št. 2) višje deželno sodišče.

Koroška okrajna sodišča se, vpoštevaje njih zemljepisno ležo in prometne zveze, podrejajo začasno ali deželnemu sodišču v Ljubljani ali okrožnemu sodišču v Mariboru.

2. Višje deželno sodišče v Trstu ostane na svojem mestu.

3. Zoper sodbe in druge ukrepe višjih deželnih sodišč in pa deželnih in okrožnih sodišč, ki jih ta izdajajo kot sodišča druge stopnje, odslej ni daljnjega pravnega sredstva.

Višja deželna sodišča sodijo dokončno tudi v vseh onih pravnih stvareh, v katerih je bilo po dosedanjih določilih pristojno avstrijsko vrhovno in kasacijsko sodišče.

O medčasno že vloženi, pa še ne rešenih pravnih sredstvih na avstrijsko vrhovno in kasacijsko sodišče odloča višje deželno sodišče v Ljubljani.

4. V administrativnih zadevah sta obe višji deželni sodišči podrejene Narodni vladi SHS v Ljubljani, oddelek za pravosodstvo.

5. Koroško ozemlje se začasno priklopi notarskima zbornicama v Ljubljani ali v Celju po načelih, označenih v drugem odstavku št. I.

6. Okoliš odvetniške zbornice v Ljubljani obseza vse ozemlje, navedeno v točki I., št. 2.

VI. Obrtno nadzorništvo.

Teritorialno območje obrtnega nadzorništva v

Ljubljani obseza vse ozemlje, navedeno v točki I., št. 2, ter je podrejeno Narodni vladi SHS v Ljubljani, oddelek za socialno skrbstvo.

VII. Finančna uprava.

1. Vsa finančna oblastva, vsi finančni uradi, vse finančne blagajne in vsa monopolna podjetja v ozemlju, označena v točki I., št. 2, so pod vrhovnim vodstvom Narodne vlade SHS v Ljubljani, oddelek za finance.

2. Območje finančnega ravnateljstva v Ljubljani, ki se izpremeni v finančno deželno ravnateljstvo, obseza vse ozemlje, navedeno v točki V., št. 1.

Finančnemu deželnemu ravnateljstvu v Ljubljani sta podrejene finančno okrajno ravnateljstvo v Mariboru in novo ustanovljeno finančno okrajno ravnateljstvo v Ljubljani.

Koroško ozemlje se priklopi prav tako, kakor je določeno pod točko V., št. 1, glede sodišč, finančnemu okrajnemu ravnateljstvu v Mariboru ali finančnemu okrajnemu ravnateljstvu v Ljubljani.

3. Finančno ravnateljstvo v Trstu ostane na svojem mestu.

4. Pri višjem deželnem sodišču v Ljubljani se ustanovi dohodarstveno višje sodišče za vse ozemlje, navedeno v točki I., št. 2.

5. Zoper odločbe finančnega ravnateljstva v Trstu in finančnega deželnega ravnateljstva v Ljubljani ter zoper sodbe dohodarstvenega višjega sodišča v Ljubljani v upravnopravnih in kazenskih zadevah ni pritožbe.

6. Dosedaj pri okrajnih glavarstvih obstoječi davčni referat posluje odslej samostojno in se imenuje "davčno okrajno oblastvo".

7. Deželna pridobninska komisija v Ljubljani in prizivna komisija (za dohodnino) v Ljubljani poslujeta za ozemlje finančnega deželnega ravnateljstva v Ljubljani.

8. Kadar davčni urad odmeri pristojbino, gre instančna pot na finančno okrajno ravnateljstvo, oziroma na pristojbinski urad v Trstu, ki odločuje dokončno.

9. Vsi državni davki, vse davščine in pristojbine se plačujejo, sprejemajo in zaračunajo od dne 1. novembra 1918. dalje v prid države SHS.

10. Okoliš finančne prokurate v Ljubljani obseza vse ozemlje, označeno v točki I., št. 2.

VIII. Pošta.

Za vse ozemlje, navedeno v točki I., št. 2, se ustanovi v Ljubljani poštno in brzojavno ravnateljstvo, ki je podrejeno Narodni vladi SHS v Ljubljani, oddelek za promet.

IX. Železniška uprava.

1. Za vse državne železnice, ki so v ozemlju, navedeno v točki I., št. 2, se ustanovi železniško ravnateljstvo v Ljubljani, ki je podrejeno Narodni vladi SHS v Ljubljani, oddelek za promet.

2. Za vse proge južne železnice, ki so v

ozemlju, navedeno v točki I., št. 2, se ustanovi obratno vodstvo v Ljubljani, ki je podrejeno Narodni vladi SHS v Ljubljani, oddelek za promet.

X. Trgovska in obrtniška zbornica.

Okoliš trgovske in obrtniške zbornice v Ljubljani obseza vse ozemlje, navedeno v točki I., št. 2.

XI. Rudarstvena uprava.

Koroško in Štajersko ozemlje, kolikor je to del države SHS, se priklopi prav tako, kakor je določeno pod točko V., št. 1, glede sodišč, okrožnemu rudarskemu uradu v Ljubljani ali okrožnemu rudarskemu uradu v Celju.

Le-ta okrožna rudarska urada sta podrejena na novo ustanovljenemu rudarskemu glavarstvu v Ljubljani.

XII. Meroizkustvo.

Meroizkusno nadzorništvo v Trstu se premesti v Ljubljani ter so mu podrejene vsi meroizkusni uradi, ki so v ozemlju, navedenem v točki I., št. 2. Vrhovno vodstvo meroizkustva spada v območje Narodne vlade SHS v Ljubljani, oddelek za javna dela in obrt.

XIII. Agrarske operacije.

Vsi posli deželnih komisij in ministrske komisije za agrarske operacije se združijo v višji komisiji za agrarske operacije v Ljubljani. To komisijo sestavlja Narodna vlada SHS v Ljubljani, oddelek za kmetijstvo, dogovorno z oddelkom za notranje zadeve in z oddelkom za pravosodstvo. V tej komisiji mora po zmislu obstoječih zakonitih določil biti vsaj polovica članov usposobljenih za sodno službo.

XIV. Orožništvo.

Teritorialno območje deželnega orožniškega poveljništva v Ljubljani, ki se izpremeni v višje orožniško poveljništvo v Ljubljani, obseza vse

ozemlje, navedeno v točki I., št. 2.

Glede javne varnostne službe je orožništvo podrejeno političnim okrajnim oblastvom, oziroma Narodni vladi SHS v Ljubljani, oddelek za notranje zadeve, glede vojaških, gospodarskih in upravnih zadev, nadalje glede pouka in nadzorstva orožniške službe pa orožniškim poveljništvom, oziroma Narodni vladi SHS, oddelek za narodno obrambo.

XV. Upravno sodstvo.

Za upravno sodstvo se ustanovi za ozemlje, navedeno v točki I., št. 2, pri višjem deželnem sodišču v Ljubljani poseben senat, v katerem mora biti po zmislu obstoječih zakonitih določil vsaj polovica članov usposobljenih za sodno službo.

XVI. Uradni list.

Zakoni, naredbe in druge uradne objave, ki veljajo za ozemlje, navedeno v točki I., št. 2, države SHS, se pravomočno razglašajo po Uradnem listu Narodne vlade SHS v Ljubljani.

XVII. Končna določila.

1. Vsi danes veljavni zakoni in vse danes veljavne naredbe, kolikor ne nasprotujejo tem določilom, ostanejo do preklica ali izpremembe v veljavi.

2. Ta določila stopijo v veljavo z dnem razglasitve.

3. Izvršitev teh določil se naroča Narodni vladi SHS v Ljubljani.

V Ljubljani, dne 14. novembra 1918

Pogačnik s. r.

Dr. Brejc s. r. Prelat Kalan s. r. Kristan s. r.

Dr. Kukovec s. r. Dr. Pestotnik s. r.

Dr. Pogačnik s. r. Dr. Ravnihar s. r.

Ing. Remec s. r. Dr. Tavčar s. r. Dr. Triller s. r.

Dr. Verstovšek s. r.

Št. 11.

V Ljubljani, dne 21. novembra 1918.

Letnik I.

URADNI LIST

Narodne vlade SHS v Ljubljani.

Razglasi Narodne vlade.

111.

Naredba celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani.

Sporazumno z Narodnim večem Slovencev, Hrvatov in Srbov kot najvišjim predstaviteljem narodne volje celokupnega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov je Narodna vlada SHS v Ljubljani v vrhu prehodne uprave za Kranjsko, Goriško, slovenski del Istre, mesto Trst z okolico in za Štajersko in Koroško, kolikor sta to deželi del države SHS, določila tole:

I. Občna temeljna določila.

Narodni vladi SHS v Ljubljani, oziroma njenim oddelkom.

II. Politična uprava.

1. Vsi posli Narodne vlade SHS v Ljubljani, navedeni v točki I., št. 5 in 6, ki ne spadajo v območje kakoga drugega oddelka, spadajo v področje oddelka za notranje zadeve.

2. Isto velja za posle bivših deželnih odborov.

III. Samouprava.

1. Vse avtonomne oblasti in naprave v ozemlju, označenem v točki I., št. 2, so pod vrhovnim vodstvom in nadzorstvom Narodne vlade SHS v Ljubljani, oziroma njenih stvarno pristojnih oddelkov.

2. Občine in okrajna zastopstva ostanejo, kakor so, v svoji organizaciji in svojem področju.

3. Zoper sodbe in druge ukrepe višjih deželnih sodišč in pa deželnih in okrajnih sodišč, ki jih ta izdajajo kot sodišča druge stopnje, odtej ni daljnjega pravnega sredstva.

Višja deželna sodišča sodijo dokončno tudi v vseh ohih pravnih stvarah, v katerih je bilo po klasifikaciji določilih pristojno avstrijsko sodno in kasacijsko sodišče.

4. Medčasno že vloženih, pa še ne rešenih pravnih sredstvih na avstrijsko sodno in kasacijsko sodišče odloča višje deželno sodišče v Ljubljani.

5. V administrativnih zadevah sta obe višji deželni sodišči podrejeni Narodni vladi SHS v Ljubljani, oddelek za pravosodstvo.

6. Koroško zemljo se razčlani priklopi notarskemu zborništvu v Ljubljani ali v Celju po načelih, označenih v drugem odstavku št. I.

7. Okoliš odvetniške zbornice v Ljubljani ob.

UDK 323:329(497.4 Ljubljana)"1921/23"

Protiliberalno občinsko vodstvo v Ljubljani 1921-1923

VASILIJ MELIK

dr., redni član SAZU, redni profesor v pokoju, Cankarjeva 11, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Ljubljanska občina je bila desetletja v rokah liberalcev, ki so se do junija 1918 imenovali Narodno napredna stranka, odlej pa Jugoslovanska demokratska stranka. Prve povojne volitve so bile 26. aprila 1921. Na županskih volitvah 8. junija so nastopili katoliki (SLS), narodni socialisti, socialisti in komunisti proti liberalcem. Zdi se, da je imela ta povezava v sebi tudi določeno socialno naravo, slovenski poudarek in protibeograjsko ost. Protiliberalna povezava se je pojavila drugič ob županskih volitvah 28. septembra 1921, tretjič na občinski seji 23. maja 1922, četrtič pa v Zvezi delovnega ljudstva oktobra 1922 in na decembrskih volitvah, ko je Zveza zmagala. Bila pa je preveč nenavadna družba, da bi mogla dolgo trajati. Komunisti so decembra 1923 izjavili, da bodo v občinskem svetu prešli v opozicijo proti zastopnikom SLS.

ABSTRACT

ANTI-LIBERAL MUNICIPALITY LEADERSHIP IN LJUBLJANA FROM 1921 TO 1923

The Ljubljana municipality had been in hands of the liberals for decades. They called themselves the National Progressive Party, but in June 1918 the name was changed into Yugoslav Democrat Party. The first post-war elections took place on the 26th April 1921. At the mayoral elections of the 8th June, the Catholics (Slovene People's Party), national socialists, socialists and communists were running against the liberals. It seems that this union was more of a social nature. The emphasis was on the Slovene national awareness and defiant attitude towards Belgrade. The anti-liberal union was formed for the second time at the mayoral elections on the 28th of September 1921, for the third time at the municipality meeting on the 23rd May 1922, and for the fourth time in the Union of the Working People in October 1922 as well as at the December elections, when the Union won. Nevertheless, the alliance was too strange to last. In December 1923, the communists declared that they would join the opposition against the representatives of the Slovene People's Party.

17. oktobra 1910 je dobila Ljubljana nov volilni red. Sprejel ga je kranjski deželni zbor; v njem je imela tedaj absolutno večino Slovenska ljudska stranka. Namen te večine je bil z novim ljubljanskim volilnim redom uničiti liberalno oblast v deželnem glavnem mestu. K temu naj bi pripomogle proporcionalne volitve, ki jih dotlej ni bilo, in širša volilna pravica za ženske. Med volilnimi upravičenci je bila tako petina žensk. Ženske so tako lahko tudi osebno glasovale, to pa prej ni bilo mogoče. Posebej pa so dobile volilno pravico vse učiteljice. Zaradi uršulink je to strašno razburilo liberalce. Zaradi premalo pretehtanega besedila 48. člena volilnega reda pa liberalci večine niso izgubili, ampak so jo obdržali. Od 45 občinskih odbornikov jih je dobila Narodno napredna stranka 23, torej ravno še dovolj. Dr. Ivan Tavčar je bil izvoljen za župana. Do naslednjih občinskih volitev je minilo skoraj natanko deset let.

Po vojni, 22. marca 1920, je deželna vlada sprejela načrt novega občinskega volilnega reda za Slovenijo in 15. maja je bila izdana uredba s tem volilnim redom. Uvedena je bila splošna moška in ženska volilna pravica. Julija je deželna

vlada sklenila, da bodo volitve 17. oktobra, toda beograjska vlada tega ni sprejela, zahtevala je revidiranje občinskega reda in je nazadnje z uredbo 17. februarja 1921 volilno pravico za ženske preprosto črtala. Iz Slovenije so bili tedaj v jugoslovanski vladi samo liberalci.

Ljubljanske občinske volitve so bile torej 26. aprila 1921. Župan Tavčar za novi občinski svet ni več kandidiral, tako se je že pred volitvami poslovil od županstva. Avgusta je imel sedemdesetletnico in njegovo zdravje ni bilo več zadovoljivo. Narodno napredna stranka se je od junija 1918 imenovala Jugoslovanska demokratska stranka, vedno bolj pa so se v njej križali nazori starinov in mladinov. Na volitvah je dobila 37% glasov. To je bila sicer relativna večina – vendar je bila ta mnogo manjša in manj pomembna kakor pred desetimi leti, ko je imela stranka za seboj 43% volilcev. Občinskih odbornikov je bilo 48. Posamezne liste so dobile:

18 odbornikov Jugoslovanska demokratska stranka (2812 glasov)

10 odbornikov Slovenska ljudska stranka (1554)

8 odbornikov Narodno-socialistična stranka (1326)

6 odbornikov Delavsko kmečka republikanska skupina volilcev (1051) (komunisti)

5 odbornikov Jugoslovanska socialnodemokratična stranka (806)

1 odbornika Samostojna kmetijska stranka za Slovenijo (140).

8. junija 1921 je bila prva seja novega občinskega odbora in na njej tudi županske volitve. Kandidat demokratske stranke (liberalcev) je bil dr. Karel Triller. Zanj so glasovali demokrati in z njimi povezan kmetijec, kmet iz Črne vasi. Tako je dobil Triller pri vseh treh glasovanjih največ 19 glasov. Odborniki SLS, narodni socialisti, socialisti in komunisti so glasovali proti Trillerju in pri tretjem, ožjem glasovanju je bil za župana izvoljen tiskarnar Anton Pesek, narodni socialist, za podžupana pa socialist dr. Ljudevit Perič. Tako je 8. junija 1921 prvič nastopila protoliberalna koalicija. Štiri stranke, od desnice do leve, so nastopile proti dotlej vladajočim liberalcem, stranki, ki je že desetletja predstavljala Ljubljano. Zdi se, da je imela ta povezava v sebi tudi določeno socialno naravo, slovenski poudarek in protibeograjsko ost. Slovenec je 9. junija navdušeno zapisal, da je "konec liberalne centralistične strahovlade". Protoliberalna koalicija pa ni bila muha enodnevnica. Njen drugi nastop je bil tri mesece pozneje, na občinski seji 28. septembra. Tedaj je bilo sporočeno, da "notranji minister izvolitve Antona Peska ljubljanskim županom ni mogel predložiti v najvišjo potrditev", ni pa bilo rečeno, ali so bili vzrok za to Peskovi spori z liberalnimi mladini ali druge stvari, o katerih so šušljali. Sporočeno je bilo tudi, da je minister razveljavil šest občinskih svetnikov, ki jih je izvolila delavsko kmečka republikanska skupina, ker so bili komunisti. Za novega župana je bil istega dne izvoljen zdravnik dr. Tone Jamar, narodni socialist. Ta izvolitve ni sprejel. Nato je bil izvoljen dr. Ljudevit Perič, ki je tako postal prvi socialistični župan Ljubljane.

18. februarja 1922 je kralj podpisal nov zakon o volitvah v občinska zastopstva v Sloveniji. Slovenski minister v Beogradu je bil tedaj z liberalci povezani Ivan Pucelj. Glavna misel nove volilne ureditve za Ljubljano je bila, da dobi stranka z relativno večino polovico vseh občinskih svetnikov in še propore v drugi polovici. To je bila po mnenju Vladimirja Ravniharja Žerjavova iznajdba. Seveda je računal na to, da bo imela demokratska stranka relativno večino in da bo na ta način znova zavladata v mestu. 19. maja 1922 je pokrajinska uprava z "odobrenjem ministra notranjih del in v smislu novega občinskega volilnega reda razpustila ljubljanski občinski svet". Kakor je izjavil župan Perič, za razpustitev ni bilo nobenih tehničnih razlogov. Hribar, ki je bil tedaj pokrajinski namestnik, je na očitke, da se je z razpustitvijo občinskega sveta pregrešil

proti občinski samoupravi in da je to storil zaradi strankarskopolitičnih namenov, odgovoril v svojih spominih. "Nič ni zgrešenejšega, ko takšna trditev", je zapisal. "Za razpust odločil sem se zgolj iz gospodarskih razlogov. Uradništvo Mestne hranilnice bilo je od občinskega sveta zahtevalo takšno zvišanje svojih službenih prejemkov, ki je daleč presevalo službene prejemke tako državnih kakor magistratnih uradnikov ... Prijateljsko sem župana Periča opozarjal, naj ... občinskemu svetu zahtev hranilničnega uradništva ne priporoča. ... Namignil sem mu tudi, da utegnem, ako se to zgodi, izvajati skrajne konsekvence ... Občinski svet je zahtevane poviške na županovo priporočilo sklenil. In zato je sledil razpust, ki ni imel nikakega drugega namena, ko da je glasen memento, naj se upelje takšno občinsko gospodarstvo, ki na ramena davkoplačevalcev ne bo nalagalo pretežkih bremen."

Gotovo pa se je težko izogniti vtisu, da je bil namen novega volilnega reda in razpustitve občinskega sveta vrniti ljubljansko občino v liberalne roke. Preden pa je prišlo do volitev, je prinesel občni zbor Jadranske banke na dan afero, ki je povzročila pravi razkol med starini in mladini v liberalni stranki. Dr. Vladimir Ravnihar je 2. junija izstopil iz vodstva demokratske stranke. Sledili so mu somišljeniki in starini so se začeli imenovati "skupina okoli Slovenskega naroda". Demokratska stranka je ostala mladinom z dr. Gregorjem Žerjavom na čelu in Jutrom kot glavnim glasilom.

Protoliberalno povezavo smo videli prvič ob županskih volitvah 8. junija 1921 in drugič ob županskih volitvah 28. septembra 1921. Tretjič se je pokazala po razpustitvi občinskega sveta na občinski seji 23. maja 1922. Četrtoč se je pokazala v Zvezi delovnega ljudstva. SLS, Peričevi socialisti in komunisti so se ožje povezali 26. oktobra 1922 s podpisom zapisnika sporazuma in 27. oktobra z velikim zborovanjem v unionski dvorani. Tako ustanovljena Zveza delovnega ljudstva je imela poseben komunalni program in skupno, enotno kandidatno listo; nosilec je bil dr. Ljudevit Perič. Volitve so bile 3. decembra 1922. Posamezne liste so dobile:

35 odbornikov Zveza delovnega ljudstva (3952 glasov)

8 odbornikov Jugoslovanska zajednica (2917)

5 odbornikov Jugoslovanska demokratska stranka (1822)

1 odbornika Socialnodemokratična stranka (Bernotovci) 283.

Razcep je preprečil liberalcem prvo mesto, relativno večino na volitvah in absolutno večino v občinskem svetu. Starini (Ravnihar) so nastopili kot Jugoslovanska zajednica v povezavi z narodnimi socialisti, mladini pa kot demokratska stranka. Skupaj so imeli 4739 glasov, toda zaradi razcepa ni to nič pomenilo. Relativno večino in pravo zmago je dobila Zveza delovnega

ljudstva. Ta je bila popolna slovenska posebnost v Jugoslaviji in nekaj povsem novega v slovenskem političnem življenju. Zato so o njej že precej pisali. Naj opozorim na razpravo Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922, ki jo je objavil Janko Prunk v Prispelkih za zgodovino delavskega gibanja leta 1971-72. Iz časa delovanja protoliberalne katoliško-socialistično-komunistične občinske večine v letu 1923 naj obudim spomin na dva dogodka: na imenovanje novega mestnega arhivarja in na Marxov trg in Mahničevo cesto.

Prvi ljubljanski mestni arhivar je bil Hribarjev ljubljenec, pesnik Anton Aškerc. V arhivu je delal od leta 1898 do smrti v letu 1912. Aškercčev naslednik je bil pesnik Oton Župančič, ki je nastopil službo arhivarja 1. februarja 1913, razrešen pa jo je bil oktobra 1922. Za novega arhivarja se je prijavilo osem kandidatov, med njimi tudi nekaj pisateljev. Po soglasnem sklepu mestnih odbornikov, ki so izšli iz Zveze delovnega ljudstva, je dobil mesto arhivarja Vladislav Fabjančič, ki je bil preporodovec, prostovoljec v srbski vojski, član srbskega dopisnega urada v Ženevi, komunistični poslanec v ustavodajni skupščini. Diplomiral je med prvo vojno v Fribourgu. V Slovenskem narodu je bil 28. aprila objavljen protest zoper klerikalno-komunistično zvezo, ki se je odločila za komunističnega Fabjančiča, čeprav naj bi imeli pravico do arhivarstva pisatelji. Podobno je napadlo Jutro komunistično-klerikalno večino, češ da je bilo arhivarsko mesto "vedno rezervirano odličnim literatom". Vendar je Fabjančič 5. maja prisegel in je takoj nato začel opravljati službo. Vodil je arhiv s presledkom vse do smrti 17. 6. 1950.

12. julija 1923 je občinski svet sprejel že prej v anketah in stavbnem odseku prediskutirana poimenovanja in preimenovanja približno petdesetih ljubljanskih ulic. "Po zaslugi črno-rdeče magistratne večine" je dobila Ljubljana Mahničevo ulico in Karl-Marxov trg. Tako je zapisalo Jutro 14. julija. Anton Mahnič, goriški profesor bogoslovja in nato krški škof, je dobil Mahničevo cesto – tako so poimenovali del Bleiweisove ceste med Gosposvetsko in Dunajsko cesto. Nekdanji Novi trg, ki je postal leta 1876 Turjaški trg, je dobil zdaj ime Marxov trg.

Zveza delovnega ljudstva je bila preveč nenavadna združba, da bi mogla dolgo trajati. Že 15. aprila 1923 je konferenca komunistov-zaupnikov iz vse Slovenije, ki je bila obenem usta-

novna konferenca Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, obsodila dotedanje vodstvo komunistične stranke ter izključila iz nje Lovra Klemenčiča in Vladislava Fabjančiča. 4. decembra 1923 so imeli komunisti v ljubljanskem mestnem domu sestanek. Na njem je dr. Lemež poročal, da bodo v občinskem svetu prešli v opozicijo proti zastopnikom SLS. 10. junija 1924 je veliko županstvo razpustilo ljubljanski občinski svet z naslednjo utemeljitvijo: "Mestna občina, odnosno mestni magistrat se je geriral kot korporacija, za katero ni nobene nadrejene oblasti. V mestnih podjetjih je nastala taka nedisciplina, da je ogrožala ljubljansko mesto, njega javni red in mir. V večini ljubljanskega sveta so se pojavila stremljenja, ki so v nasprotju z zakonom o zaščiti države."

Peričevega županstva je bilo konec. Zdaj so bili na vrsti gerenti in vladni komisarji. Nekaj časa je bil gerent tudi Perič (29. 7. – 10. 11. 1924), v času, ko je bil v vladi Davidovič, večinoma pa so bili gerenti iz liberalnih vrst. Občinske volitve so bile v Ljubljani šele 2. oktobra 1927 in po njih je bil liberalec Dinko Puc izvoljen za župana. Malo pozneje sta tudi Marx in Mahnič izgubila svoji ulici. 13. novembra 1928 je občinski svet Mahničevo cesto znova vključil v Bleiweisovo cesto, Marxovemu trgu pa so vrnilo staro ime Novi trg.

Drugi viri in literatura:

Peter Ribnikar: Sejni zapisniki narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 3. del, Ljubljana 2002

Josip Mal: Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928 – Melita Pivec: Kronološki pregled glavnih dogodkov, str. 758

Kronika slovenskih mest 2, 1935 in 3, 1936 – Ljubljanska kronika 1921, 1922, 1923, 1924

Vladimir Ravnihar: Mojega življenja pot, Ljubljana 1997

Ivan Hribar: Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984

Jože Šorn: Vladislav Fabjančič – Zgodovinski časopis 4, 1950

Vlado Valenčič: Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Ljubljana 1989

Tone Ferenc: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924. Ljubljana 1975

Karel Triller (1862-1926)
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, zbirka portretov A4-1-650

UDK 352/354(497.4)"1918/1941"

Splošna okrajna uprava v Sloveniji v letih 1918 do 1941

JOŽE ŽONTAR

dr., redni profesor, svetovalec vlade RS v pokoju, Zoisova 30, SI-4000 Kranj

IZVLEČEK

Narodna vlada SHS v Ljubljani je prevzela avstrijsko organizacijo okrajnih glavarstev. Na njihovo delovanje so v prvem obdobju vplivale razmere do določitve meje z Italijo in Avstrijo. Zakon o občni upravi iz leta 1922 ter uredba o razdelitvi države na oblasti z istega leta sta dala podlago novi organizaciji okrajnih glavarstev. Ta je bila leta 1929 z zakonom o notranji upravi ter z razdelitvijo na banovino in poznejšimi spremembami delno spremenjena.

ABSTRACT

DISTRICT ADMINISTRATION IN SLOVENIA IN 1918-1941

The National Government of the Kingdom of SHS in Ljubljana maintained the Austrian organization of local district boards. In the first period the district board activities were affected by the establishment of border with Italy and Austria. The Act on administration from 1922 and the Regulation on the division of the country into administrative areas from the same year laid the foundation for the new organization of districts. This organization was partially changed by the Act on internal administration in 1929 together with the division into banovinas and by further modifications.

Prehodno obdobje

Narodna vlada SHS v Ljubljani je prevzela avstrijsko organizacijo okrajnih glavarstev ter jih z razglasom z dne 31. oktobra 1918 uzakonila.¹ Njeno poverjeništvu za notranje zadeve je z uredbo z dne 5. novembra 1918 določilo, da mora vsa izvršna oblast zopet preiti izključno v roke javnih oblasti. Vse bivše c. kr. oblasti, posebno okrajna glavarstva, davčni uradi itd. so bili dolžni, brez odlašanja začeti zopet poslovati oz. nadaljevati z delom.² V skladu s tem je na podlagi sklepa ministrskega sveta v Beogradu z dne 22. decembra 1918 celotna Narodna vlada SHS v Ljubljani 10. januarja 1919 razpustila vse narodne svete in narodne straže.³ Vsi uradniki okrajnih glavarstev so morali podpisati izjavo, da bodo zvesti in pokorni Narodni vladi SHS v Ljubljani. Kot notranji in zunanji uradni jezik je bila predpisana slovenščina, vloge pa so morali sprejemati tudi v jezikih drugih narodnosti, živečih v Državi SHS, a reševati v slovenskem jeziku. Vsi napisi na uradnih poslopih so morali biti v uradnem jeziku.⁴

Politični okraji so temeljili na zakonu o postavitvi političnih upravnih oblasti z dne 19.

maja 1868.⁵ Upravna razdelitev dežel pa je bila predpisana z ministrsko uredbo z dne 10. julija 1868, na Kranjskem pa že z ministrsko uredbo z dne 3. februarja 1867.⁶ Okrajna glavarstva so predstavljala državno upravo na prvi stopnji pod enotnim vodstvom okrajnih glavarjev, strokovni uradniki – zdravstveni, gradbeni, gozdarski – so bili njihovi referenti. Okrajne glavarje je imenoval minister za notranje zadeve. Za delo strokovnih uradnikov je bil odgovoren deželni šef. Poslovanje okrajnih glavarstev je urejala uradna instrukcija, objavljena z ministrsko uredbo z dne 17. marca 1855, po referatskem sistemu.⁷ V pristojnost okrajnih glavarstev so sodile vse naloge splošne uprave, kolikor niso bile posebej izvzete. Za reševanje šolskih zadev pa so obstajali posebni okrajni šolski sveti. Instančna pristojnost je bila določena z vladarjevimi določbami o ureditvi in uradni dejavnosti okrajnih uradov, okrožnih oblasti in namestništev, objavljenimi z ministrsko uredbo z dne 19. januarja 1853.⁸ Upravni sistem okrajnih glavarstev lahko označimo kot birokratskega.

¹ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 1-1/1918-1919.

² Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 2-11/1918-1919.

³ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 36-263/1918-1919.

⁴ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 25-203/1918-1919.

⁵ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, št. 17-44/1868.

⁶ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, št. 41-101/1868; št. 41-102/1868; št. 10-22/1867. – Jože Žontar, Obnovitev okrajnih glavarstev na Kranjskem (1867), Zgodovinski časopis 55, Ljubljana 2001, str. 451.

⁷ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, št. 15-52/1855.

⁸ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich, št. 4-10/1853.

Organizacija prvostopenjskih splošnih državnih upravnih oblasti v novih razmerah ni ostala povsem nespremenjena, čeprav se predpisi niso spremenili. Sistem poverjeništev pri narodni in deželni vladi ter sistem samostojnih, samo raznim ministrstvom podrejenih oddelkov druge stopnje v Ljubljani, je vplival tudi na stanje v prvi stopnji in je zrahljal načelo koncentracije okrajnih glavarstev. Strokovni organi so postali polagoma povsem neodvisni od okrajnega glavarja.⁹

V Prekmurju so obstajali – do tedaj na stopnji okrajev – za nekatere upravne panoge posebni državni uradi, tako na primer za gradbene in šolske zadeve. Okrajna predstojništva, kot splošni upravni organ, so bila zunanji uradi municipalnih okrajnih predstojnikov, postavljeni po skupščini municipalnega odbora, pa so bili neposredno podrejeni podžupanu županije. Po zasedbi Prekmurja avgusta 1919 deželna vlada za Slovenijo ni prevzela ogrskega upravnega sistema, marveč je tudi v Prekmurju vpeljala avstrijskega.¹⁰

V nekdanji Kranjski so bili v neposredni upravi Narodne vlade SHS v Ljubljani in njene naslednice Deželne vlade za Slovenijo že od začetka politični okraji Radovljica, Kranj, Kamnik, Ljubljana, Litija, Krško, Novo mesto, Kočevje in Črnomelj. Italija je zasedla še nekaj več ozemlja, kot ji je bilo obljubljeno z Londonskim paktom, tako od nekdanje Kranjske ves postojnski okraj, logaško kotlino z Logatcem, dele občin Oslica in Sorica v kranjskem okraju, občino Bela Peč in dobro polovico občine Rateče v radovljiškem okraju. Za nezasedene dele logaškega okraja, in sicer za občine Begunje, Cerknica, Št. Vid nad Cerknico, Bloke, Lož in Stari trg pri Ložu je bila novembra 1918 ustanovljena politična izpostava Okrajnega glavarstva Logatec s sedežem v Starem trgu oziroma Ložu; občina Žiri, razen zasedenega dela, pa je bila začasno dodeljena kranjskemu okraju. Naslednji mesec je bila kot sedež omenjene izpostave določena Cerknica; iz njenega območja je bil marca 1920 izločen tisti del občine Rovte, ki ga niso zasedli Italijani (in sicer vas Praprotno brdo ter kraja Podpesek in Sovra) ter pripojen Okrajnemu glavarstvu za ljubljansko okolico.¹¹

Po sklenitvi Rapalske pogodbe novembra 1920 je Italija vrnila večino občine Sorica ter

logaško kotlino. Občina Sorica je bila zopet dodeljena kranjskemu okraju. Marca 1921 je bila politična izpostava v Cerknici odpravljena in obnovljeno Okrajno glavarstvo v Logatcu s krajevnim območjem za tisto ozemlje nekdanjega okrajnega glavarstva logaškega, ki je pripadlo po Rapalski pogodbi Sloveniji in za ozemlje nekdanje izpostave v Cerknici. Temu so bila nato zopet dodeljena začasno ločena območja (občina Žiri, vas Praprotno brdo ter kraja Podlessek in Sovra).¹²

Primorje so v celoti zasedli Italijani. Narodna vlada v Ljubljani je sicer 18. novembra 1918 imenovala svojega vodjo okrajnega glavarstva v Gorici, dr. Podgornika, ki pa ni mogel izvajati dejanske upravne oblasti.¹³

Na Koroškem je 30. novembra 1918 Narodna vlada odstavila tedanjega okrajnega glavarja v Velikovcu, Roberta barona Benz von Albkrona in imenovala svojega vodjo okrajnega glavarstva, Matevža Kaklana.¹⁴ Za zahodni del slovenske Koroške je bila decembra 1918 ustanovljena začasna politična izpostava za ozemlje okrajnih glavarstev v Beljaku, Celovcu in Šmohorju – kolikor so bila ta glavarstva v območju Narodne vlade – s sedežem v Borovljah. Ta naslov so uporabili, da bi z njim označili upravičenost Narodne vlade do vseh slovenskih delov omenjenih okrajev.¹⁵

Delovanje obeh koroških uradov so močno ovirali boji med nemškimi in jugoslovanskimi četami, njuni upravni okoliši so se menjavali po vsakokratnem položaju. Tako je bilo na primer območje Okrajnega glavarstva v Velikovcu decembra 1918 razširjeno celo na sodni okraj Št. Pavel v Labodski dolini.¹⁶ Januarja 1919 so Nemci zasedli Borovlje, maja istega leta pa Velikovec. Ko so čete generala Smiljaniča v dneih od 28. maja do 6. junija 1919 zopet zasedle Koroško in dosegle najsevernejšo točko pri Gospe Sveti, je vojaška okupacijska oblast imenovala za celovški okraj civilnega komisarja v Celovcu ter obnovila velikovško glavarstvo in politično izpostavo v Borovljah. Jugoslovanske čete so morale zapustiti Celovec že ob koncu julija 1919.

⁹ Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 115.

¹⁰ Zakonski člen XXI, 1886: o municipalnih. – Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 114.

¹¹ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 14-140/1918-1919, št. 21-187/1918-1919; Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, št. 42/1920 (razglas poverjenišтва za notranje zadeve z dne 24. 3. 1920).

¹² Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, št. 34/1921 (razglas poverjenišтва za notranje zadeve z dne 23. 3. 1921); št. 40-104/1921. – Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921 (za objavo pripravil Peter Ribnikar), 3. del, Ljubljana 2002, str. 246, 273, 281.

¹³ Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 1.del, Ljubljana 1998, str.116.

¹⁴ Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 1.del, Ljubljana 1998, str. 150.

¹⁵ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 23-195/1918-1919.

¹⁶ Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, št. 28-220/1918-1919.

Okrajno glavarstvo v Velikovcu in politična izpostava v Borovljah, ki se je kasneje spremenila v okrajno glavarstvo, sta ostali v jugoslovanski upravi do izvedbe plebiscita oktobra 1920.¹⁷

Po Senžermenski mirovni pogodbi septembra 1919 sta pripadli Državi SHS samo občina Jezerško, ki je bila pridružena kranjskemu okraju in Mežiška dolina (sodni okraj Prevalje), za katerega so ustanovili po plebiscitu Okrajno glavarstvo v Guštanju. Sedež urada je bil nato prenesen na Prevalje.¹⁸

V nekdanji Stajerski je uprava Narodne vlade zajemala politične okraje Maribor, Slovenj Gradec, Konjice, Celje s politično izpostavo v Mozirju, Ptuj, Ljutomer in Brežice. Po Sanžermenski mirovni pogodbi je prišel v sklop Države SHS del političnega okraja Radgona, in sicer tako imenovana Apaška kotlina južno od Mure, ki je bila potem razdeljena med politična okraja Maribor in Ljutomer. Krajevne občine Dražen Vrh, Grabe, Lokavci, Rožni grunt, Sladki Vrh, Ščavnica, Trate, Velka, Vratje in Vratji Vrh je deželna vlada dodelila Okrajnemu glavarstvu Maribor, občine Absberg, Apače, Črnci, Drobinci, Lutverci, Nasoya, Plitvica, Plitvički Vrh, Rosshof, Segovci, Žepovci in Žigmarce pa Okrajnemu glavarstvu v Ljutomeru (avgusta 1920). Manjši popravki mej so bili tudi med mariborskim in lipniškim okrajem. Od okraja Slovenj Gradec je severozahodni del (občina Sobota in del občine Fernice) pripadel Avstriji.¹⁹

Mesta Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj so ostala kot statutarna mesta izločena iz političnih okrajev.

Prekmurje so zasedle jugoslovanske čete v prvi polovici meseca avgusta 1919. Začasna uprava pod civilnim komisarjem se je spremenila v dokončno dne 1. junija 1921, ko je bilo ustanovljeno Okrajno glavarstvo s sedežem v Murski Soboti, za ozemlje, ki je bilo do tedaj pod upravo civilnega komisarja za Prekmurje, namestništvo civilnega komisarja v Dolnji Lendavi pa je postalo izpostava okrajnega glavarstva.²⁰

Narodni svet v Mariboru je dosegel, da je avstrijsko notranje ministrstvo na Dunaju 31.

oktobra 1918 odpoklicalo nemške okrajne glavarje v Spodnji Stajerski in imenovalo za vodje slovenske uradnike. Marca 1919 je deželna vlada predlagala ministrstvu za notranje zadeve imenovanje nekaj okrajnih glavarjev. Šlo je za pre-razporeditev visokih uslužbencev Deželne vlade, ki se ji je zmanjševal obseg dela.²¹

Obdobje vidovdanske ustave

Komisija za preosnovo javne uprave pri Deželni vladi za Slovenijo je decembra 1919 pripravila mnenje o prihodnji državni upravi. V prvi vrsti je bilo to delo njenega predsednika Henrika Steske, ki je že od leta 1905 služboval pri Deželni vladi v Ljubljani. Poudarili so, da je na najnižji stopnji državne uprave, to je v okraju, nujno potrebna določena koncentracija, sicer bo uprava predraga ter prepočasna ali preveč enostranska. Pa tudi zato, ker je glede na notranjo vez vsega gospodarskega, prosvetnega in zdravstvenega življenja potrebno, da obstaja oblast, ki skrbi za kolikor mogoče harmonično delovanje vseh t.i. političnih strok državne uprave. Ni potrebno, da bi imeli posebne okrajne veterinarske, zdravstvene, gozdarske in gradbene oblasti. Samo tam, kjer ima najnižja stopnja izključno pravni značaj in ni treba sodelovanja drugih strokovnjakov ter se tovrstna stroka izdatno ločuje od ostalih upravnih panog (npr. davčne oblasti najnižje stopnje), ali koder lahko najnižja stopnja obsega velik okoliš (npr. okrajne rudarske oblasti), ali kjer so upravne zadeve ene in iste vrste na enem kraju v zelo obsežni meri osredotočene (npr. luška glavarstva in podobne pomorske oblasti), ni pomislekov glede posebnih strokovnih oblasti.

Potem ko je bil objavljen osnutek zakona o občini upravi, je predsedstvo Pokrajinske uprave 5. januarja 1922 poslalo v Beograd pripombe k osnutku zakona (pripravil jih je Henrik Steska), v katerih je ponovno poudarilo potrebo po koncentraciji državne uprave na najnižji stopnji. Razen tega v Sloveniji ali Dalmaciji ni mogoče, da bi glede na njuno velikost ustanovili upravni okraj za vsak sodni okraj. Kot merilo naj bi bilo upoštevano načelo, da obsega upravni srez od enega do tri sodne okraje z 20 do 30.000 prebivalci. Zaradi nujno potrebnega mirnega razvoja ne kaže, da bi že sedaj z zakonom določili nove sodne okraje in meje sodnih okrajev oziroma srezov bistveno spremenili. Potrebno pa bo meje nekaterih sodnih okrajev, posebno ob bivši kranjski in štajerski meji v doglednem času spremeniti. Da pa ne bo preveč vznemirjenja in

¹⁷ Lovro Bogataj, Uprava v Sloveniji od prevrata 1918 do izvršitve Vidovdanske ustave, v: Slovenci v desetletju 1918-1928 (uredil Josip Mal), Ljubljana 1918, str. 375-376.

¹⁸ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, št. 13/1921 (razglas poverjenišva za notranje zadeve z dne 3. 2. 1921); št. 57/1921 (Iz. Službene novine Kraljevine SHS, št. 113/1921). – Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 3. del, Ljubljana 2002, str. 208, 227, 313.

¹⁹ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, št. 100/1920 (razglas poverjenišva za notranje zadeve z dne 20. avgusta 1920). – Lovro Bogataj, Uprava v Sloveniji od prevrata 1918 do izvršitve Vidovdanske ustave, v: Slovenci v desetletju 1918-1928, Ljubljana 1928, str. 376.

²⁰ Uradni list Deželne vlade za Slovenijo, št. 56/1921 (iz: Službene novine Kraljevine SHS, št. 112/1921).

²¹ Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 115. – Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918-1921, 2. del, Ljubljana 1999, str. 72.

vpitja s strani vsakokratnih opozicijskih političnih krogov, naj se take spremembe prepustijo prizadetim lokalnim dejavnikom.²²

Zakon o občini upravi z dne 26. aprila 1922 je dejansko zaustavil nadaljnjo dekoncentracijo okrajnih glavarstev in spet vse posle splošne uprave na prvi stopnji združil v uradu sreskega poglavarja, razen onih, ki so bili s posebnimi predpisi naloženi drugim oblastem. Svoje naloge so opravljali sreski poglavarji samostojno ter so bili osebno odgovorni zanje. Pravni in strokovni referenti, ki so jim bili dodeljeni (sanitetni, tehnični, prosvetni, veterinarski, ekonomski, gozdarski in drugi), kakor tudi potrebno tehnično osebje, so opravljali delo po njegovih navodilih in odgovornosti. Strokovni referenti so bili lahko postavljeni tudi za več srezov. Že na podlagi dejstva, da uporablja zakon tudi za urad osebni izraz sreski poglavar, kaže, da je hotel zakonodajalec poudariti osebno odgovornost starešine urada za vse poslovanje, da je torej uzakonil monokratski (birokratski) sistem poslovanja. Sreske poglavarje je imenoval minister za notranje zadeve. Za nastavitve je moral kandidat izpolnjevati naslednje pogoje: da ima pravno izobrazbo, da ima najmanj osem let državne službe ter da je opravil poseben praktični izpit. Še nadalje so bile možne v večjih srezih sreske izpostave. Te so bila pristojne za vse zadeve sreske upravne oblasti, razen za tiste, ki so zahtevale po svoji naravi enotno izvrševanje v vsem srezu. Sicer so starešine sreske izpostave opravljali vse poverjene zadeve samostojno ter, enako kot sreski poglavarji, neposredno poslovali z velikim županom, pa tudi z drugimi oblastmi in uradi.

Okrožne uprave v Sloveniji niso postavili, glede na to, da je doslej ni bilo. Mesta, ki so imela upravno oblast prve stopnje (mesta z lastnim statutom: Ljubljana, Celje, Maribor, Ptuj), so opravljala to funkcijo še naprej, do sprejetja zakona o samoupravi mest, razen tistih državno-in varnostnopolicijskega značaja, ki so jih upravljale redne državne policijske oblasti. Glede na nadaljnji obstoj okrajnih samouprav, je bilo predvideno, da za razliko od Ljubljane, ki bo tudi v samoupravnem oziru poseben srez, mesta Maribor, Celje in Ptuj ne bodo opravljala nalog sreske samouprave.²³

Na podlagi uredbe o razdelitvi države na oblasti z dne 26. aprila 1922 je Ljubljanska oblast obsegala sreze, ki so jih izoblikovali iz dotednjih političnih okrajev:

Črnomelj,
Kamnik (razen občin Motnik, Trojane in Špitalič, ki so bile dodeljene srezu Celje, z odlokom z dne 28. aprila 1927 pa spet srezu Kamnik),

Kočevje,
Kranj (s koroško občino Jezersko),
Krško,
Litija,
Ljubljana-okolica,
Logatec,
Novo mesto,
Radovljica,
Kastav.

Ozemlje nekdanje Štajerske, ki je prišlo v sklop Ljubljanske oblasti, so razdelili med dva sreza:

Brežice: sodna okraja Brežice in Sevnica ter občini Veliki Kamen in Mrčna sela iz sodnega okraja Kozje,

Laško: sodni okraj Laško (razen občine Sv. Rupert) ter sodni okraj Radeče z območja nekdanje Kranjske.

Na novo je bil oblikovan le srez Laško. Srez Kastav je bil z zakonom z dne 20. maja 1928 dodeljen Primorsko-krajiški oblasti v Karlovcu.

Politični okraji v okviru mariborske oblasti so doživeli več sprememb, tako da so bili (ob upoštevanju razglasa velikega župana mariborske oblasti z dne 19. maja 1924) srezi:

Maribor-levi breg: sodna okraja Maribor-levi breg ter Sv. Lenart,

Maribor-desni breg: sodna okraja Maribor-desni breg in Slovenska Bistrica,

Dravograd: sodna okraja Marenberg in Guštanj (s sedežem na Prevaljah),

Slovenj Gradec: sodna okraja Slovenj Gradec in Šoštanj (brez občine Šmartno ob Paki) ter občini Gornji Dolič (v predpisu z dne 19. maja 1924: Spodnji Dolič) in Kozjak iz sodnega okraja Konjice,

Konjice: sodni okraj Konjice (brez občin Gornji Dolič in Kozjak),

Gornji grad: sodni okraj Gornji Grad in občina Šmartno ob Paki iz sodnega okraja Šoštanj,

Celje: sodna okraja Celje in Vransko (v predpisu z dne 19. maja 1924 dodano: občina Št. Rupert iz sodnega okraja Laško ter občine Motnik, Trojane in Špitalič iz sodnega okraja Kamnik (na podlagi odloka z dne 28. aprila 1927 so bile zadnje tri občine dodeljene srezu Kamnik),

Šmarje-Rogatec-Kozje: sodni okraji Šmarje, Rogatec in Kozje (v predpisu z dne 19. maja 1924 dodano: brez občin Mrčnega in Velikega Kamna) ter občina Stoprce iz sodnega okraja Ptuj,

Ptuj: sodni okraj Ptuj (brez občine Stoprce), sodni okraj Ormož,

Ljutomer-Radgona: sodna okraja Ljutomer in Gornja Radgona z Apaško kotlino,

Murska Sobota: sodni okraj Murska Sobota,
Dolnja Lendava: sodni okraj Dolnja Lendava,

²² Arhiv Republike Slovenije 103, Komisija za preosnovo javne uprave pri predsedstvu Deželne vlade za Slovenijo, fasc. 1, št. 15068; fasc.3, št. 154, 7056. – O Henrikju Steski: Slovenski biografski leksikon III, 11. zv., Ljubljana 1971, str. 481.

²³ Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 49-135/1922; izpremembe: št. 124-405/1922. – Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 115-116.

Čakovec: sodni okraj Čakovec,
Prelog: sodni okraj Prelog.²⁴

Na novo so bili osnovani gornjegrajski, šmarško-rogaško-kozjanski ter dolnjelendavski srez.

Ministrski svet je na seji 24. januarja 1924 določil sedeže srezov, kjer ti doslej še niso bili določeni: laškemu srezu – Laško, mariborskemu srezu (desni breg) – Maribor, gornjegrajskemu srezu – Gornji Grad, šmarško-rogaško-kozjanskemu srezu – Šmarje pri Jelšah in dolnjelendavskemu srezu – Dolnja Lendava. Upoštevali pa niso prizadevanj občine Trbovlje, da bi bil sedež laškega sreza v tamkajšnjem kraju.²⁵

Na podlagi razglašene velikega župana mariborske oblasti z dne 19. maja 1924 so morala sreska poglavarstva začeti delo 1. junija 1924, razen sreskih poglavarstev Maribor levi breg in Maribor desni breg, zaradi tehničnih težav pri delitvi okrajnega glavarstva v Mariboru. Za začetek poslovanja je bil določen 1. julij tega leta. Z dnem začetka poslovanja sreskih poglavarstev sta bili odpravljene politični izpostavi v Mozirju in Dolnji Lendavi.²⁶

Razdelitev na sreze ni doživela nadaljnjih sprememb, le v Škofji Loki je bila leta 1927 ustanovljena sreska izpostava. V njeno območje so sodile vse občine škofjeloškega sodnega okraja. Sreskemu poglavarju v Kranju so bile še pridržane vse vojaške zadeve, volitve v narodno oblastno in sresko skupščino, pridobitne in gospodarske zadrage, proračuni in obračuni okrajnih blagajn, zadeve, ki so sodile v področje sreskega kmetijskega referenta, gozdotehnične zadeve, zadeve s področja ministrstva za narodno zdravje (med njimi tudi volitve v zdravstvene zastope) in zadeve s področja ministrstva za prosveto. Veterinar in "podšumar" pa sta bila na sreski izpostavi.²⁷

Poleg splošnih so obstajale še druge oblasti prve stopnje: okrožni agrarni uradi, to je uradi za zadeve agrarne reforme (skupni za več srezov), lokalni komisarji za agrarne operacije (po eden za vsako oblast), okrožni rudarski uradi (po eden za vsako oblast), oblastni inšpektor za delo, policijske oblasti prve stopnje (policijska rav-

nateljstva, policijski komisariati, komisariati železniške policije) ter sreski šolski sveti.

Obdobje šestojanuarske diktature in oktroirane ustave

Z zakonom o notranji upravi z dne 19. junija 1929 so dobile upravne oblasti nov ustroj in delokrog. Splošne državne upravne oblasti prve stopnje so se imenovala odslej sreska načelstva. Vendar so zadnja leta pred drugo svetovno vojno v neslužbenem izražanju začeli uporabljati namesto besede srez okraj. Sreske načelnike so postavljali na predlog ministra za notranje zadeve s kraljevim ukazom. Zakon je v organizacijskem smislu ponovno poudaril koncentracijo uradov splošne uprave. Kot osrednja pristojnost sreskega načelnika so bile določene vse zadeve splošne uprave, razen tistih, ki so bile izrecno prenesene na druge državne ali samoupravne oblasti. Predvsem je bila poudarjena njegova skrb za gospodarski, socialni in kulturni napredek. V skrbi za javni mir, varnost, red, za varnost prometa, zdravje ljudi in živali, javno moralo in za pospeševanje narodnega gospodarstva je smel sreski načelnik s privolitvijo banske uprave izdajati tudi uredbe splošnega značaja. Po zakonu o občinah iz leta 1933 so sreska načelstva tudi nadzirala poslovanje občin in bila pritožbena instanca za občinske oblasti. Sreskemu načelniku so bili dodeljeni politični upravni uradniki in posebni strokovni referenti: sanitetni, tehnični, prosvetni, veterinarski, gospodarski, gozdarski in drugi, kakor tudi pomožno osebje. Glede na krajevne razmere so lahko posamezne strokovne referente postavili tudi za dva sreza ali več. Tudi sreska načelstva so bila monokratsko urejena. V večjih srezih je smel minister za notranje zadeve, na predlog bana, po odobritvi ministrskega sveta, ustanoviti sreske izpostave.²⁸

Določba zakona, da je sreski načelnik predstavnik vlade v srezu, je kljub uredbi o depolitizaciji upravnega uradništva omogočala zamenjavo sreskih načelnikov tudi ob spremembah vlade.²⁹

Ob razdelitvi države na banovine oktobra 1929 se razdelitev na sreze ni spremenila, le da je v Dravsko banovino prišel srez Čačar, medtem ko so sreze Čakovec, Prelog ter Črnomelj dodelili Savski banovini. Pač pa so aprila 1931 iz dela črnomaljskega sreza (območje okrajnega

²⁴ Uradni list Pokrajinske uprava za Slovenijo, št. 49-134/ 1922. – Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 48-161/1924; št. 67-292/1927; št. 66-236/1928). – Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 2. zv., 1924-1925, str. 111.

²⁵ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 10-52/1924; št. 48-161/1924. – Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 2. zv., 1924-1925, str. 111. – Hedvika Zdovc, Prizadevanja občine Trbovlje za ustanovitev sreskega poglavarstva v Trbovljah, Arhivi 24, št. 1, Ljubljana 2001, str. 37-40.

²⁶ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 48-161/ 1924; št. 48-158/1924. – Imena sreskih poglavarjev leta 1924 v: Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 2. zv., 1924-1925, str. 111.

²⁷ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 67-293/ 1927; št. 69-305/1927.

²⁸ Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, št. 76-313/ 1929. – Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, št. 35-229/1933. – Henrik Steska, Organizacija državne uprave, Ljubljana 1937, str. 73-74, 77-81.

²⁹ Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v: Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 116. – Imena sreskih načelnikov leta 1930 v: Almanah Kraljevine Jugoslavije, 4. zv., str. 299-329, 370.

sodišča Metlika) ter občine Radatoviči iz jastrebarskega sreza, ustanovili metliški srez.³⁰ Ko je bila avgusta 1931 na podlagi spremembe razdelitve države na banovine izvedena prilagoditev narodnostnim mejam, so sreza Črnomelj in Metlika ter občino Štrigova iz sreza Čakovec dodelili Dravski, srez Čabar pa Savski banovini. Del občine Štrigova je bil priključen doljendavskemu, del pa ljutomerskemu srezu. Priključitev nekaj nadaljnjih vasi iz varaždinskega ter čakovskega sreza ptujskemu pa so preklicali.³¹

Nova vlada se je leta 1936 lotila popravkov razdelitve srezov, kar je bilo potrebno zaradi komasacije občin. Do sprememb v banovini je prišlo pri dvanajstih političnih okrajih. Razen tega je bil sedež dravograjskega okraja prenesen iz Prevalj v Dravograd (s 1. aprilom 1937). Poleg tega je vlada odpravila metliški srez, ki je bil najmanjši srez v banovini in je obsegal občine Metlika-mesto, Metlika-okolica, Gradac in Radatoviči ter jih vključila v črnomaljski srez. Hkrati je sresko izpostavo v Škofji Loki spremenila v sresko načelstvo.³²

Že kmalu po ustanovi so občine z območja škofjeloške sreske izpostave prosile, da se pristojnost starešine izpostave razširi tudi na vojaške zadeve in zadeve s področja ministrstva za narodno zdravje. 2. marca 1933 pa so poslale posebno spomenico, v kateri so utemeljevale potrebo, da izpostava postane sresko načelstvo. Prošnjo so utemeljevali s tem, da je samostojen srez dolgoletna želja vseh prebivalcev, da je območje izpostave zaokrožena upravna celota, v katero Kranj ne sodi in so zato "njegove zahteve v najhujšem protislovju s škofjeloškimi" in da je območje izrazito obmejnega značaja. Ministrstvo za notranje zadeve je zelo hitro prošnjo zavrnilo, ker naj bi to terjalo spremembo zakonodaje, povečali pa bi se tudi izdatki v državnem in banovinskem proračunu, kar ni v "sedanjem času rigoroznega varčevanja v državnem in banovinskem gospodarstvu pametno ravnati". Novi minister za notranje zadeve dr. Anton Korošec pa je prošnjo ugodno rešil in 15. avgusta 1936 je

začela uredba o sreskem načelstvu veljati, nato so priredili v Škofji Loki velike slovesnosti. Mestni župan Matevž Ziherl je poudaril, da se je tega dne izpolnila dolgoletna želja vsega prebivalstva škofjeloškega območja, ki vidi v upravni osamosvojitvi boljše prihodnost v gospodarskem, kulturnem, socialnem in vsakem drugem pogledu. Od tedaj v Dravski banovini ni bilo več sreskih izpostav. Srezu so nato dodelili še občino Črnj Vrh (doslej v okraju Ljubljana), ne pa občine Žiri, kot so predlagali. Srez je tako po štetju leta 1931 imel 23.763 prebivalcev.³³

Leta 1934 je bil sprejet zakon o mestnih občinah, med katere so bile v Sloveniji uvrščene mestne občine Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj. Zadeve državne uprave, ki so jih te izvajale, so ostale iste kot doslej, potem ko je bila naslednje leto preklicana določba, da se določene tozadnevne naloge prenesejo na sreska načelstva, ki so imela sedež v istem mestu. Izjema so bile zadeve po zakonu o društvih, zborih in posvetih, če ni v mestu državne policijske oblasti, ki pa so jih prenesli na sreske načelnike. Naloge državne uprave so spadale v delovno področje predsednika mestne občine, njegov urad pa se je imenoval mestno načelstvo.³⁴

Tako je dočakala Dravska banovina okupacijo leta 1941 upravno razdeljena na petindvajset okrajev, ki se v Sloveniji niso vedno pokrivali z območji okrajnega sodišča; navadno smo imeli dva ali tudi več okrajnih sodišč za en upravni okraj. Leta 1939 je bil po površini najboljšejši okraj Kočevje (s 1.064,67 km²), po številu prebivalstva pa okraj Ptuj (z 69.081 prebivalci), najmanjši po površini okraj Laško (s 309,58 km²) in po številu prebivalstva okraj Konjice (s 21.487 prebivalci).³⁵

Okraje so na zasedenih območjih Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske preoblikovali v okrožja (julija, septembra 1941), v Ljubljanski pokrajini pa obdržali dotedanjo upravno razdelitev skoro nespremenjeno; v Prekmurju so vsakega od obeh okrajev priključili drugi županiji.³⁶

³⁰ Uradni list Dravske banovine, št. 100-399/1929. – Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine št. 36-211/1931.

³¹ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, št. 53-339/1931; št. 58-380/1931; št. 68-483/1931.

³² Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, št. 88-711/1936, na osnovi § 50 finančnega zakona za leto 1936/37 – Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, št. 35-231/1936; št. 63-489/1936; št. 88-711/1936. – Prim. Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 611-614 (Dodatek).

³³ Zgodovinski arhiv Škofja Loka 63, Občina Škofja Loka, škatla 92. – Slovenec 1936, št. 187 (18. 8.).

³⁴ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine št. 67-530/1934; št. 27-189/1935.

³⁵ Splošni pregled Dravske banovine, Ljubljana 1939, str. 4-19.

³⁶ Tone Ferenc, Okupacijska civilna uprava na Slovenskem in njeno gradivo, Arhivi 2, št. 1-2, Ljubljana 1979, str. 47-49.

UDK 06:796.41(497.4 Ljubljana)"18/19"

Arhivsko gradivo Ljubljanskega Sokola v Arhivu Republike Slovenije

DANIELA JURičIĆ ČARGO

mag., višja svetovalka – arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Obsežen arhivski fond Ljubljanskega Sokola, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, vsebuje zanimivo arhivsko gradivo, ki priča o razvoju telesne kulture v Ljubljani in na Slovenskem v drugi polovici 19. in prvih štirih desetletjih 20. stoletja. Poleg raznovrstnega spisovnega gradiva (zapisniki občnih zborov, sej društvenih odborov in odsekov, poročila o delu, gradivo o delu društvenih odsekov, gradivo telovadnih akademij in tekmovanj in drugo zanimivo gradivo) fond vsebuje tudi zbirko 315 fotografij, načrtov društvenih poslopj ter zbirko sokolskih razglednic.

ABSTRACT

ARCHIVE MATERIAL OF THE LJUBLJANA SOKOL IN THE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF SLOVENIA

A vast archive fond of the Ljubljana Sokol, stored by the Archives of the Republic of Slovenia, contains interesting archive materials that describe the development of the physical culture in Ljubljana and Slovenia in the second half of the 19th century and in the first four decades of the 20th century. Besides various written records (minutes of annual conferences, minutes of meetings of sub-committees, achievement reports, records of the progress of different bodies, material from athletic academies and competitions etc) the fond also includes 315 photographs, building maps and several Sokol postcards.

Bogati arhivski fond Telovadnega društva Sokol v Ljubljani ali krajše Ljubljanskega Sokola je v dobri meri,¹ čeprav nedavno še neurejen, omogočil preučevanje zgodovine telesne kulture na Slovenskem,² saj je to najstarejše slovensko telovadno društvo postavilo temelje slovenski telovadni organizaciji, ki se je še posebej razvila v obdobju med obema svetovnima vojnama (1919-1941).

Občni zbor *Gimnastičnega društva Južni Sokol* je bil 1. oktobra 1863 v Ljubljani. Priprave za ustanovitev društva so trajale od julija 1862. Prvi osnutek pravil je avgusta 1862 pripravil ožji pripravljalni odbor. Deželna vlada je po dveh zavrnitvah 25. septembra 1863 društvena pravila potrdila. Na ustanovnem občnem zboru je bil za starosta izvoljen Etbin Henrik Costa. Prva skupina telovadcev je štela 60 moških. Društvo je na začetku svoje delo usmerjalo k zbujanju in po-

speševanju slovenske narodne zavesti in se po tem ni veliko razlikovalo od drugih takratnih slovenskih društev.³ Kot posebnost je gojilo telovadbo in zato je bila ustanovljena društvena telovadna šola; vodil jo je telovadni učitelj Štefan Mandić. Člani društva so na javnih nastopih kot najvidnejši simbol društva nosili slavnostni kroj, ki so ga sestavljale sivkastorjav suknič, imenovan surka, rdeča srajca ter hlače iz enakega blaga kot surka. V javnosti je z javno telovadbo Južni Sokol prvič nastopil 18. junija 1864.

Deželna vlada je zaradi neredov 3. avgusta 1867 društvo Južni Sokol razpustila, vendar je bilo že 27. aprila 1868 ustanovljeno novo, *Telovadno društvo Sokol v Ljubljani*. Društvo je nadaljevalo delo Južnega Sokola in ni spreminjalo metod ali vsebine dela, predvsem ne telovadbe, ki je bila nesistematična in nepriljučna. V prvih desetletjih je bilo delovanje društva usmerjeno k organizaciji izletov, spominskih večerov, udeležbam na taborih in političnih slavnostih, obletnicah in podobnih prireditvah.⁴ Svojo organizacijo je Ljubljanski Sokol širil z ustanovitvijo podružnic; te so pozneje postale samostojna sokolska društva.⁵

¹ Arhiv RS, AS 641, Ljubljanski Sokol 1862-1981. En fascikel gradiva Ljubljanskega Sokola hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana.

² Na arhivsko gradivo Ljubljanskega Sokola se opira Drago Stepišnik v monografijah o zgodovini telesne kulture na Slovenskem ter v novejšem času tudi Tomaž Pavlin, ki je leta 2000 zagovarjal doktorsko disertacijo o razvoju sokolstva v Sloveniji. Prim: Stepišnik, Drago: Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, DZS, Ljubljana 1968; isti: Telovadba na Slovenskem, DZS, Ljubljana 1974; Pavlin, Tomaž: Razvoj sokolstva v Sloveniji med leti 1929-1941, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2000.

³ D. Stepišnik: Telovadba, n.d., 1974, str. 21.

⁴ Do leta 1888 je imel Ljubljanski Sokol več kot 400 prireditev zabavnega značaja, nad 90 izletov ter številne interne prireditve. Prim: D. Stepišnik, Telovadba, n.d., 1974, str. 24.

⁵ Leta 1869 je bila ustanovljena postojnska podružnica, 1870 pa podružnici v Vipavi in Planini.

*II. slovenski vsesokolski zlet v Ljubljani 1904. Proste vaje članov
ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 59, p.e. 6407/6*

Konec 19. stoletja se je pod vplivom *dr. Viktorja Murnika* v društvu začelo preradno gibanje in v začetku 20. stoletja je društvo preraslo iz narodnobudiljskega čitalniškega v pravo telovadno društvo. Dr. Murnik se je naslonil na načela telovadnega gibanja na Češkem, ki ga je povezal Miroslav Tyrš v veliko idejno-moralno gibanje s pomočjo sistematično urejene telovadbe.⁶ Glavna dejavnost društva je postala organizirana, redna vadba pod vodstvom vaditeljskega zbora (ustanovljen 1896, pozneje poimenovan prednjaški zbor), v telovadbo so vključili ženske in podmladek (naraščaj). Posebno se je dr. Murnik posvečal sistematično organiziranemu izobraževanju telovadnega kadra, to pa je vplivalo na dvig kakovosti slovenske telovadbe ter razvoj slovenskega telovadnega izrazoslovja. Telovadba je na začetku potekala po raznih krajih po Ljubljani, saj društvo ni premoglo svojega telovadišča ali telovadne dvorane. Od leta 1874 do 1882 so člani društva telovadili v novi telovadnici realke v Vegovi ulici, ki je premogla opremo in garderobe. Leta 1888 je društvo začelo zbirati denar za zgradbo svojega sokolskega doma.⁷ Ko so možnosti za zidavo novega po-

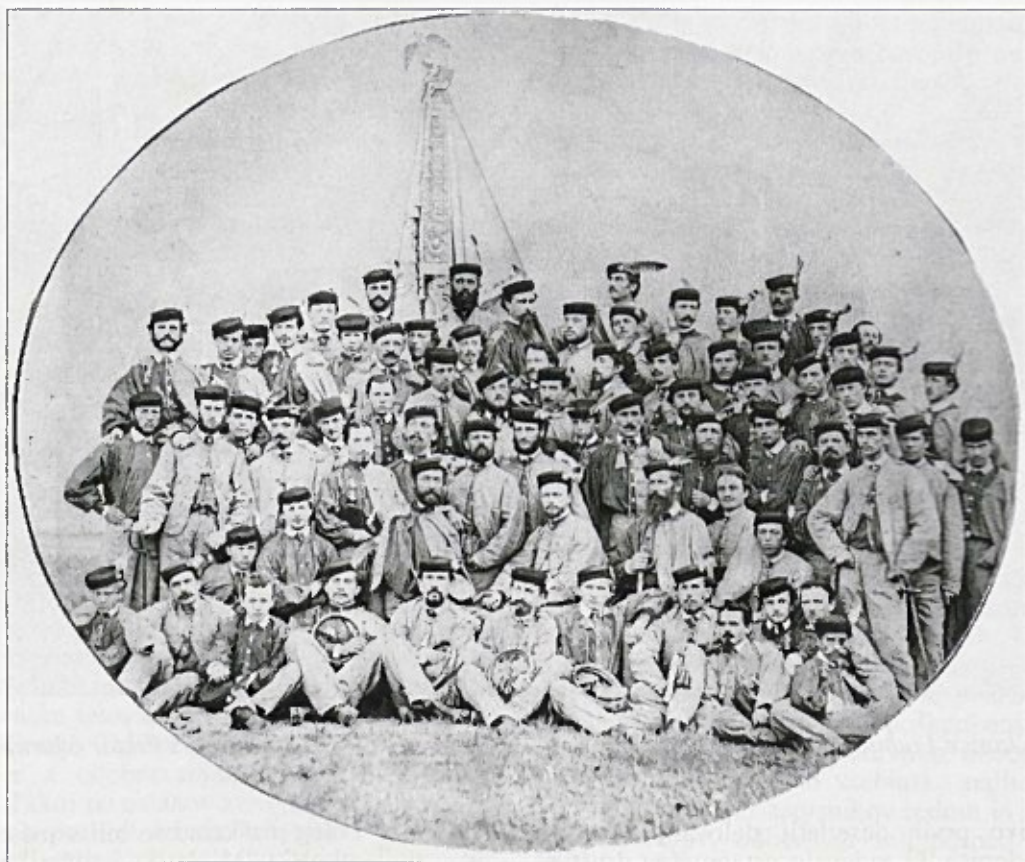
slojja zaradi pomanjkanja denarja propadle, je društvo skupaj z drugimi ljubljanskimi narodnimi društvi ves zbrani denar vložilo v graditev Narodnega doma. Telovadnico v Narodnem domu, ki jo je Ljubljanski Sokol uporabljal ves čas svojega obstoja, so odprli leta 1896, zanjo pa je društvo moralo plačevati najemnino. Poleg telovadnice je društvo imelo v najemu letno telovadišče v parku Tivoli.

Društvo je razvijalo vaje na orodju, telovadni mnogoboj, prirejalo javne telovadne nastope, zlete, uvajalo tekmovalno telovadbo in organiziralo tekmovanja na amaterski ravni. Leta 1907 se je slovensko sokolstvo včlanilo v Mednarodno telovadno zvezo in od tega leta nastopalo na mednarodnih telovadnih tekmah. Člani Ljubljanskega Sokola so se prvič udeležili mednarodnega telovadnega tekmovanja leta 1901 na vsesokolskem zletu v Pragi, do 1. svetovne vojne pa so se udeležili dveh vsesokolskih zletov v Pragi in treh mednarodnih tekm (vse pod vodstvom dr. Viktorja Murnika).

⁶ D. Stepišnik, *Telovadba*, n.d., 1974, str. 41.

⁷ Gradbeni predlog sokolskega doma iz leta 1888 je predvideval dvanadstropno stavbo velikosti 800 m². Načrt je v kleti pred-

videval kuhinjo, skladiščne in kletne prostore, v pritličju telovadnico, v prvem nadstropju galerijo s prostori za čitalnico, v drugem nadstropju pa dve dvorani za Glasbeno matico in stanovanje za hišnika. ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 5, p.e. 613.

*Skupinska fotografija članov Južnega Sokola, 1865
ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol šk. 58, p.e. 6398/2*

Velik pomen v predstavljanju sokolskih idej so imeli zlet, ki so vključevali tudi telovadno tekmo najboljših med najboljšimi. Prvi vseslovenski sokolski zlet je Ljubljanski Sokol organiziral leta 1888 ob 25-letnici obstoja. Udeležilo se ga je 52 domačih in tujih sokolskih društev. Po 1. svetovni vojni je Ljubljanski Sokol med drugim organiziral I. jugoslovanski vsesokolski zlet leta 1922 ter V. jugoslovanski pokrajinski vsesokolski zlet v Ljubljani leta 1933.

Število članov društva je močno nihalo. Večje zmanjševanje števila članov je bilo opazno v 70-tih letih 19. stoletja. Leta 1871 je društvo štel 274 članov, leta 1875 pa le še 108. Društvo se je okrepilo po prerodni dobi, posebej pa v 30-tih letih 20. stoletja. Tako je leta 1936 štel že 1881 članov in članic.

Telovadno društvo Sokol v Ljubljani je prenehalo delovati ob okupaciji leta 1941; številni člani so se udeležili boja proti okupatorju. Delo društva je po 2. svetovni vojni nadaljevalo Telovadno društvo Partizan Ljubljana – Narodni dom.

Arhivsko gradivo Ljubljanskega Sokola je Arhivu RS leta 1958 izročila Zveza za telesno kulturo Slovenije. Takrat sta bila narejena su-

marni prevzemni seznam gradiva ter seznam pomembnejšega gradiva (za 130 dokumentov, fotografij, načrtov in letakov). Gradivo je bilo zloženo v kartonastih škatlah po letih nastanka, znotraj škatel pa je bilo neurejeno. Spisovne evidence niso ohranjene. Nekaj sklopov gradiva je bilo že pri nastanku izločenih iz ostalega gradiva ter urejenega po vsebini (to so sklopi gradiva nekaterih pomembnejših dogodkov, kot so bili vsesokolski zlet, popravila Narodnega doma v Ljubljani, gradivo nekaterih odsekov in članske zadeve, gradivo o delovanju dr. Viktorja Murnika). Pri urejanju gradiva je bil vodilo sistem urejevanja po letih nastanka gradiva (in znotraj posameznega leta po mesecih nastanka), pri tem pa so bile upošteevane tudi delovodniške oznake na gradivu, kolikor so bile ohranjene. Večina ohranjenega arhivskega gradiva Ljubljanskega Sokola se nanaša na obdobje delovanja društva v letih od 1863. do 1941. Nekaj gradiva se nanaša na TVD Partizan-Narodni dom, naslednika Ljubljanskega Sokola, ter na delovanje dr. Viktorja Murnika po letu 1945. Arhivsko gradivo Ljubljanskega Sokola obsega 61 škatel ali 7,3 tekočih metrov gradiva.

*Članice Ljubljanskega Sokola ob 50-letnici društva, 1913. Na sredini dr. Viktor Murnik
ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 58, p.e. 6404/1*

Gradivo prvih desetletij delovanja društva vsebuje dopise, ki zadevajo ustanovitev društva, pravila Južnega Sokola in Ljubljanskega Sokola (1867), poročila o delu in zapisnike občnih zborov, zapisnike sej odbora (po letu 1871), gradivo o izbiri sokolskega kroja, gradivo v zvezi z delom telovadnih učiteljev in pogoji za telovadbo ter najem telovadnice v realki v Vegovi ulici v Ljubljani, dopise o sodelovanju društva na telovadnih prireditvah, proslavah obletnic telovadnih in domoljubnih društev, sodelovanja na taborih, gradivo o organizaciji društvenih izletov, dobrodelnih prireditiv, veselje, gradivo o proslavi 25-letnice društva leta 1888, o zbiranju prispevkov za graditev Narodnega doma.⁸ Iz tega časa je svojevrstna zanimivost gradivo o sokolskih maškaradah, ki so bile osrednji kulturni in zabavni dogodek v letu v Ljubljani. O priljubljenosti pričajo številna lično izdelana vabila, zapisniki pripravljalnega odbora in poročila o uspehih prireditiv. Tako je na primer v tajniškem poročilu za leto 1901 zapisano, da je "maškarada 1901, imenovana velika stoletna maškarada na pustni torek 19. februarja v vsakem oziru nadkrilila vse svoje prednice. Blizu 1000 udeležencev se je gnetlo v krasno ozaljšani dvorani, 120 do 150 parov je plesalo četvorke, z jedno besedo vladalo je ves večer tako veselo življenje, kakršnega še ni bilo videti na sokolskih maš-

karadah".⁹ Poleg maškarad so bili v mestu dobro znani tudi sokolski "Miklavževi večeri" in druge prireditve. Ljubljanski Sokol je bil soustanovitelj in podpornik številnih kulturnih in narodnih društev in ustanov, uspešno je sodeloval s Glasbeno matico, Ljubljansko čitalnico, leta 1870 je postal ustanovni član Slovenske matice. Posebno pozornost je društvo namenjalo svojim umrlim članom. Pogrebov so se člani udeleževali v slavnostnih oblačilih, če je bilo potrebno pa so poskrbeli tudi za finančno pomoč družinam umrlih.

Priložnost za druženje in prikaz pridobljenih telovadnih veščin ter propagando sokolske ideje so predstavljali vsakoletni izleti v okolico Ljubljane ali v bolj oddaljene kraje. Ljubljanskemu Sokolu so se na takšnih izletih včasih pridružili tudi člani drugih društev: pevskih, glasbenih, telovadnih. Številne izlete jim je deželna vlada prepovedala, zato so svoje delovanje usmerili k obiskovanju taborov. Leta 1893 se je Ljubljanski Sokol namenil na Koroško, v Podravje. V razlagi namena izleta je med drugim zapisana želja po krepitvi narodne zavesti na drugi strani Karavank, "ki so samo meje po kraju, a ne po krvi."¹⁰ Zaradi nemirov ob napovedanem izletu je koroška deželna vlada izlet prepovedala.¹¹

⁸ Za društveno poslopje Ljubljanskega Sokola je denar med drugimi daroval tudi djakovski škof Josip Juraj Strossmayer. ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 6, p.e. 630.

⁹ ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 10, p.e. 1187.

¹⁰ ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 7, p.e. 754.

¹¹ O tem pričča ohranjena korespondenca med Antonom Gabrom iz Beljaka in takratnim starostom Ljubljanskega Sokola Ivanom Hribarjem. Prav tam.

Ohranjenega je malo arhivskega gradiva iz časa reorganizacije društva. Med drugim je ohranjeno vabilo na ustanovno sejo vaditeljskega zbora¹² ter nekaj zapisnikov sej društvenega odbora. Reorganizacija društva je tesno povezana z načelnikom društva dr. Viktorjem Murnikom.¹³ Nekaj arhivskega gradiva o njegovem delu je bilo izločenega in zloženega v posebno škatlo. Ohranjeno gradivo, ki zajema obdobje od leta 1904 do leta 1977, je raznovrstno in vsebuje poročila Murnika kot društvenega načelnika, rokopise in tipkopise Murnikovih člankov, predavanj, govorov, predlogov v zvezi s sokolsko organizacijo. Posebej so zanimivi Murnikovi rokopisi o telovadnih vajah. V tem sklopu je opisano tudi gradivo, ki je nastalo po smrti dr. Viktorja Murnika in se nanaša na njegovo življenje in delo: spominske proslave, odkritje spominske sobe v Narodnem domu, ocenitev strokovnih knjig dr. Viktorja Murnika.

Od leta 1893, ko je bil ustanovljen ženski telovadni odsek in so se z organizirano telovadbo začele ukvarjati tudi ženske, se je v fondu začelo pojavljati tudi gradivo, ki nas seznanja z razvojem ženske telovadbe v Ljubljanskem Sokolu. Pobudo Franje Tavčar za ustanovitev ženskega odseka je z odobravanjem podprl dr. Viktor Murnik. Takoj po ustanovitvi ženskega odseka je dr. Murnik prevzel žensko telovadbo ter hkrati organiziral vaditeljski tečaj za izobrazbo posebnega ženskega vaditeljskega zbora, tako da je že leta 1898 začel sam voditi žensko telovadbo. Ženska telovadba je postala stalna, število telovadk je v letu 1898 naraslo na 35; žensko telovadbo so vodile vaditeljice Josipina Kajzelj, Mila Vdovič in druge. Ženske so telovadile v dveh oddelkih: kot članice in gojenke. Telovadile so po dve telovadni uri na teden. Vaditeljski zbor je telovadil enkrat na teden.¹⁴ Leta 1901 je bilo ustanovljeno *Žensko telovadno društvo*, ki je delovalo tudi ob podpori Ljubljanskega Sokola in telovadilo v Narodnem domu. Iz poročila o občnem zboru Ženskega telovadnega društva v letu 1906¹⁵ lahko izvemo, da so se članice v letu 1905 udeležile javne telovadbe, sokolske maškade ter sokolskih izletov. Društvo je ustanovilo borilni odsek. Imel je dve borilni uri tedensko, ki jih je obiskovalo 10 rednih članic. 1. aprila 1906 je borilni odsek prvič javno nastopil, vendar njegov nastop v časopisju ni bil lepo sprejet in občni zbor je zaključil, da "za tukajšnje razmere

se je storil ta korak pač 50 let prekmalu, sicer bi se v nobenem slovenskem časopisu ne bilo pisalo, da je nastop borilk "izzivajoč", "smešno kavalirski."¹⁶

Po ustanovitvi Slovenske sokolske zveze (SSZ) leta 1905 se je v delo aktivno vključil tudi Ljubljanski Sokol, zato je med gradivom Ljubljanskega Sokola ohranjeno tudi gradivo o tej organizaciji: vabila na seje in občne zборе, tekmovalni red SSZ, poslanice, vabila na vaditeljske tečaje in podobno.

Med 1. svetovno vojno so avstrijske oblasti delovanje društva ustavile. Letno telovadišče društva so zasedli vojaki, telovadnico v Narodnem domu pa uprava Narodnega doma. Društveno življenje se je ponovno razvilo po letu 1919. Po ustanovitvi Sokolske zveze SHS leta 1919 (kasneje Jugoslovanska sokolska zveza, od leta 1929 pa Zveza sokolov kraljevine Jugoslavije) je tudi Ljubljanski Sokol postal njen član. Dejavnost društva se je razmahnila, ustanovili so agitacijski odsek, gospodarski odsek, kulturno-prosvetni odsek, tiskovni sklad. Svoje člane je društvo zavarovalo za morebitne poškodbe. Po letu 1923 so bili ustanovljeni poškodbeni skladi.

Ohranjeno arhivsko gradivo iz obdobja med svetovnjima vojnama je vsebinsko najbogatejše, saj vsebuje večino zapisnikov rednih in izrednih občnih zborov, odborovih sej, poročil o delu, društvenih pravil in pravilnikov, poročil o delu odsekov, poročil o telovadnih nastopih in akademijah ter drugih društvenih prireditvah, tekmovalnih, članske zadeve, statistične preglede. Vodstvo društva je aktivno sodelovalo v jugoslovanski sokolski zvezi, zato fond vsebuje tudi nekaj tovrstnega zanimivega gradiva.

Fond Ljubljanskega Sokola vsebuje številno gradivo o velikih manifestacijah sokolske ideje, t.i. zletih. Ti so bili lokalni, regionalni ali mednarodni. Med drugim najdemo gradivo o II. vsesokolskem zletu v Ljubljani leta 1904, I. jugoslovanskem vsesokolskem zletu v Ljubljani leta 1922, IX. vsesokolskem zletu v Pragi leta 1932, I. pokrajinskem zletu Sokolov kraljevine Jugoslavije (SKJ) v Ljubljani ob proslavi 70-letnice Ljubljanskega Sokola leta 1933, IV. pokrajinskem zletu SKJ v Subotici leta 1936, pripravah na jubilejni zlet ob 75-letnici Ljubljanskega Sokola leta 1939¹⁷ ter gradivo o številnih sokolskih izletih, kot je bil na primer propagandni izlet v Čabar in Gerovo leta 1932 z javnim nastopom članov Ljubljanskega Sokola.

Iz gradiva je vidno sodelovanje Ljubljanskega Sokola z drugimi sokolskimi društvi v Ljubljani in okolici ter drugod po Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji, na Češkem, Slovaškem in Poljskem. Posebno plodno je bilo sodelovanje z Ljubljansko sokolsko župo.

¹² ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 13, p.e. 1454.

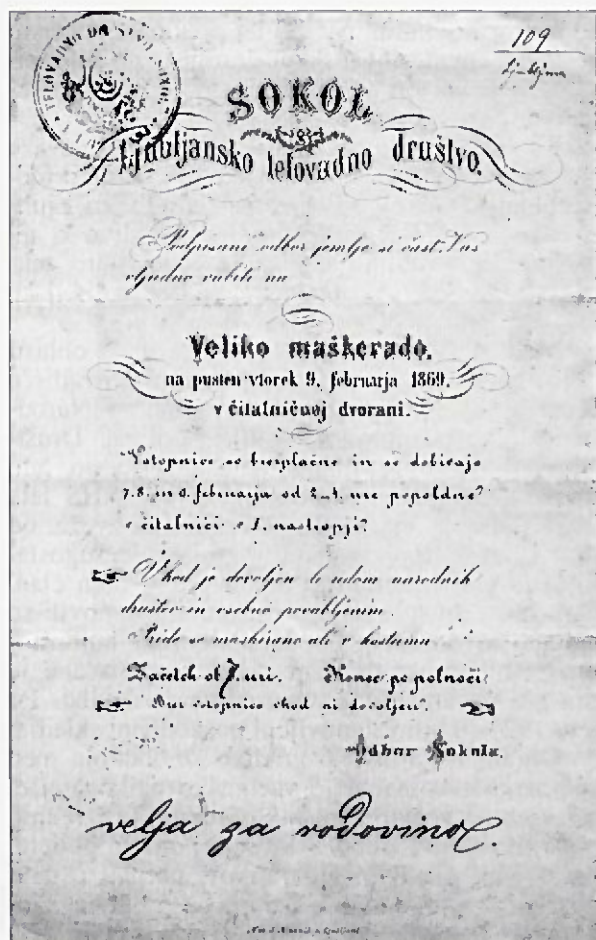
¹³ Več o delu Viktorja Murnika v Ljubljanskem Sokolu glej: Trček, Slavko: Zapis o dr. Viktorju Murniku, Ljubljana, Partizan-Narodni dom, 1976. Vazzaz, Jelica: Dr. Viktor Murnik-Ata, Ljubljana, Olimpijski komite Slovenije, 1997.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Časopisno poročilo o občnem zboru Ženskega telovadnega društva v Ljubljani. ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 13, p.e. 1520.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev je bil zlet odpovedan.

Vabilo na sokolsko maskarado, 9. februar 1869
ARS, AS 641, Ljubljanski Sokol, šk. 2, p.e. 88

Naj omenimo še iz kronološkega dela fonda izloženo gradivo o društvu *Narodni dom v Ljubljani* 1885-1947 (pravila društva, sezname deležnikov, najemnine, sanacija in popravila Narodnega doma, pogoji za uporabo prostorov v Narodnem domu in lastništvo nad Narodnim domom), gradivo *jezdnega odseka* (1935-36) ter zanimivo gradivo o *lutkarstvu* v Ljubljanskem Sokolu in slovenski sokolski organizaciji 1918-1948 (poslovnik in pravilnik lutkarskega odseka 1932, pravila za lutkarska tekmovanja, gradivo Jugoslovanske lutkarske zveze s sedežem v Ljubljani, gradivo s kongresa mednarodne lutkarske zveze UNIMA v Ljubljani 1933, gradivo o lutkarskih tečajih, besedila lutkovnih iger, časopisi in časopisni izrezki o lutkarstvu, gradivo o delovanju Vekoslava Kovača).

Fond Ljubljanskega Sokola poleg spisovnega gradiva vsebuje *fotografsko zbirko*, ki obsega 315 fotografij iz obdobja od leta 1883 do leta 1973, zbirko načrtov (*Narodni dom v Ljubljani*, letno telovadišče, telovadišča za javne nastope), zbirko 55 slovenskih sokolskih razglednic, zbirko vabil na različne zabavne prireditve, koncerte, javne telovadne nastope in veselice, nekaj pla-

katov in olje na platnu. Zaradi boljših razmer za hranjenje je bilo iz fonda Ljubljanskega Sokola izločenih 48 plakatov in letakov; uvrščeni so bili v Zbirko plakatov, letakov in koledarjev.¹⁸ Gradivo se vsebinsko nanaša na delovanje društva (vabila za sokolske večere, plese v maskah, Miklavževe večere, vabila za javne telovadne nastope in telovadne akademije, društvene izlete, vsesokolske zlete, zlete ljubljanske župe, sokolske tabore) ter na nekatere druge vsebine, povezane z delovanjem Ljubljanskega Sokola (Deželno gledališče v Ljubljani, narodne slovesnosti, nastop ljubljanskih lutkovnih odrov, proslave drugih sokolskih društev).

Fotografska zbirka je razdeljena v vsebinske sklope po letih nastanka gradiva: fotografije sokolskih telovadnic, skupinske fotografije članov in članic Ljubljanskega Sokola in drugih sokolskih društev, portreti članov Ljubljanskega Sokola, fotografije prireditev, izletov, shodov, zletov, fotografije telovadcev na telovadnih orodjih in fotografije skupinskih nastopov članov Ljubljanskega Sokola, fotografije članov jezdnega, lutkovnega in ženskega odseka Ljubljanskega Sokola ter tamburaškega zbora, fotografije zveznih in mednarodnih tekem, fotografije sokolskih razstav, fotografije članov Jugoslovanske sokolske zveze, fotografije TVD Partizan-Narodni dom in druge, vsebinsko različne fotografije.

Arhivski fond Ljubljanskega Sokola predstavlja poleg gradiva neprecenljive vrednosti o razvoju slovenske telovadbe bogato zakladnico podatkov o dogajanju v slovenskem družbenem, političnem in javnem življenju v drugi polovici 19. in prvih štirih desetletjih 20. stoletja. Ureditve fonda po letih nastanka gradiva omogoča spremljanje razvoja društvenega življenja in sprememb, ki so jih na prelomu iz 19. v 20. stoletje povzročila prizadevanja dr. Viktorja Murnika, da bi se Ljubljanski Sokol z modernim pristopom do telovadbe preoblikoval v pravo telovadno društvo. Pri tem preobratu je pomembno vlogo odigralo strokovno in siceršnje sodelovanje društva s češkimi sokolskimi društvi ter njihova materialna, strokovna in moralna podpora. Na podoben način lahko spremljamo razvoj slovenskega in jugoslovanskega sokolskega gibanja po koncu 1. svetovne vojne ter prizadevanja in pomen članstva in vodstva Ljubljanskega Sokola pri tem.

¹⁸ AS 1194, Zbirka plakatov, letakov in koledarjev. Gradivo je v okviru te zbirke posebej popisano.

UDK 368(497.4)"1890/1990"
351.84(497.4)"1890/1990"

Zavarovalništvo in socialno zavarovanje na Slovenskem 1890-1990

FRANCE KRESAL

dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Zavarovalništvo je mlajša gospodarska dejavnost, ki se je v samostojno gospodarsko panogo razvilo šele v obdobju razvitega kapitalizma. Do 18. stoletja je zavarovalništvo poslovalo z veliko tveganja ali pa na osnovi vzajemne pomoči in človekoljubnosti. V 19. stoletju so ustanavljali velika zavarovalna podjetja, zavarovalništvo se je povezovalo, razvil se je pozavarovalni sistem. Večje slovenske zavarovalnice do druge svetovne vojne so bile samo tri: Slovenija (1872-85), Vzajemna (1900-45) in Slavija (1922-46). V socialističnem obdobju so bile pomembnejše: Doz (1946-61), Zavarovalna skupnost Slovenije s 14 regijskimi zavarovalnicami (1961-67), Zavarovalnica Sava (1967-76) in Zavarovalna skupnost Triglav (1976-90). Vse večje zavarovalnice so poleg elementarnih zavarovanj razvijale tudi sistem prostovoljnih življenjskih zavarovanj.

Obvezno socialno zavarovanje se je razvijalo vzporedno ob zavarovalništvu. V razmerah gospodarskega liberalizma so se razvila mezdna razmerja brez delavske zaščite in varstva pravic. Družba je socialne probleme odpravljala z dobroteljnostjo in kolektivno samopomočjo, ustanavljali so delavska bolniška in podporna društva. To obdobje je trajalo do 80-ih let 19. stoletja, ko je bilo leta 1888 uvedeno obvezno socialno zavarovanje delavcev. Vsi delavci pa niso imeli enakih pravic, ugodnosti in zaščite. Državni uslužbenci, delavci v rudarstvu in metalurgiji, pri državnih železnicah in nekaterih drugih državnih ustanovah so imeli pokojninsko in zdravstveno zavarovanje, delavci v industriji in obrti pa le bolniško in nezgodno. Socialno zavarovanje je poslovalo po odredbah zakona o zavarovanju delavcev iz leta 1922 še vse do konca leta 1946, ko je bil sprejet novi zakon o zavarovanju delavcev in nameščencev. Ta zakon je uvedel enotno socialno zavarovanje za vse zaposlene. Leta 1959 je izšel zakon o zdravstvenem zavarovanju kmetov. Leta 1966 sta se združili skupnosti delavskega in kmečkega zavarovanja, že predtem pa leta 1954 tudi obrtniškega. Ko je bilo leta 1972 uvedeno starostno zavarovanje kmetov in leta 1984 še obvezno pokojninsko in invalidsko zavarovanje kmetov v okviru iste zavarovalne skupnosti, je bilo socialno zavarovanje za skoraj vse državljane enotno. Število aktivnih zavarovancev je hitro naraščalo – od 126.000 leta 1946 na skoraj 880.000 leta 1988; v devetdesetih letih je to število padlo na pod 700.000.

ABSTRACT

INSURANCE INDUSTRY AND SOCIAL INSURANCE IN SLOVENIA IN 1890-1990

Insurance industry is a relatively young area of economic activity, which evolved into an independent branch of economy during the period of developed capitalism. In the 18th century, the insurance industry still performed its activities with great elements of risk or on the basis of mutual assistance and philanthropy. Big insurance companies were first founded in the 19th century, when insurance industry started an international network and a reinsurance system was created. Until the Second World War, there were only three large insurance companies in Slovenia: Slovenija (1872-85), Vzajemna (1900-45) and Slavija (1922-46). The most important insurance companies in the period of socialism were Doz (1946-61), Zavarovalna skupnost Slovenije with its 14 regional insurance companies (1961-67), Zavarovalnica Sava (1967-76) and Zavarovalna skupnost Triglav (1976-90). In addition to the basic insurances, all big insurance companies were building systems of voluntary life insurances.

Compulsory social insurance developed together with the insurance industry. In the period of economic liberalism, wage policy with no protection of the workers' rights was adhered to. The society dealt with these problems by means of charity and collective self-help. Medical and support societies for workers were established. This period lasted until the 1880's, when compulsory social security for workers was introduced in 1888. Not all workers enjoyed the same rights, benefits and protection. State employees, mining and metallurgy workers, those employed at state railways and some other state institutions were granted retirement income and health insurance, whereas the workers in industry or trade only had sickness and accident insurances. Social insurance was based on the provisions of the

Workers Insurance Act from 1922 until the end of 1946, when a new Workers and Employees Insurance Act was adopted. This Act provided uniform social insurance for all employees. The Farmers' Health Insurance Act was adopted in 1959. In 1966 the workers' and farmers' insurance companies merged, together with a tradesmen's insurance company, which existed already in 1954. When old age insurance for farmers was introduced in 1972 and compulsory pension and disability insurance followed in 1984 within the same insurance company, the social insurance became uniform for nearly all citizens. The number of active insured persons grew rapidly from 126,000 in 1946 to almost 888,000 in 1988; in the 1990's, however, the number dropped below 700,000.

Ko se danes ukvarjamo s problemi socialnega zavarovanja in lastninskega preoblikovanja zavarovalnic v poteku tranzicije, pogosto pozabljamo na razvojno pot zavarovalništva in njegove dimenzije v zgodovini. Več kot sto let razvoja slovenskega socialnega zavarovanja in tržnega zavarovalništva pomeni dolgo pot, ki je bila nekako na sredi prekinjena in začeta znova, a popolnoma drugače. Z doseženim nismo bili v celoti nikoli zadovoljni in tisto, kar smo pričakovali, se ni uresničevalo tako, kot bi radi. Tudi v družbenem razvoju je bilo veliko sprememb. Spreminjali so se državni okviri, spreminjali so se družbeni in politični odnosi. V tem obdobju sta bili dve svetovni vojni in osamosvojitvena vojna. Bila je velika svetovna gospodarska kriza leta 1929 in več krajših kriznih obdobj. Bilo je spreminjanje kapitalizma v socializem po drugi svetovni vojni, v samoupravljanje in družbeno dogovarjanje, v združevanje dela in sredstev; bilo je spreminjanje razrednih v brezrazredne družbene odnose, spreminjanje tržnega gospodarstva in svobodnega podjetništva v državni socializem in dogovorno ekonomijo, pa zopet nazaj v tržno gospodarstvo. Zato je pogled v zgodovino slovenskega zavarovalništva zelo pester. Popelje nas daleč nazaj v čas, ko se je zavarovalništvo šele oblikovalo, ko so nastajale prve zavarovalnice, ki so bile še majhne, okorele in so delovale nekatere samo kratek čas. Pokažeta se zapletenost in kompleksnost oblikovanja zavarovalniških sistemov v posameznih družbenih, ekonomskih in političnih razmerah. Sedanjost nam ob tem postane bolj razumljiva, zaradi zgodovinske dimenzije pa postanemo strpnejši do današnjih dilem in problemov. Sedanjost je včasih težko razumljiva, če jo ocenjujemo samo iz sedanjosti. Preradi hote ali nehote pozabljamo, da je ta sedanjost tudi posledica preteklosti, take ali drugačne, kakršna je pač bila, ne pa take, kakršno bi si morda želeli. Ta članek naj bo moj prispevek zborniku razprav ob 70 letnici kolegice Marije Oblak-Čarni.

Razvoj v Evropi od 19. stoletja do druge svetovne vojne

Zavarovalništvo je mlajša gospodarska dejavnost, ki se je v samostojno gospodarsko panogo razvila šele v obdobju razvitega kapitalizma. Ob njem se je razvijalo netržno socialno zavarovanje, in sicer zaradi potrebe po zagotavljanju minimalne socialne varnosti ljudi v delovnem razmerju, ki

so si svojo življenjsko eksistenco zagotavljali samo z odvisnim delom in je ta sloj ljudi postajal velik ali celo večinski del prebivalstva.

Zavarovalništvo je bilo že od nekdaj posebna vrsta gospodarske dejavnosti, ki je nihala od pomoči in solidarnosti ob nesrečah, do različnih oblik vzajemne porazdelitve gospodarskega tveganja na čim širši krog ljudi ali gospodarskih subjektov. Tveganje zaradi elementarnih in drugih nezdod so prevzemale zavarovalnice za določeno premijo in na ta način delovale kot gospodarska podjetja. Zavarovanje premoženja in storitev je postalo gospodarska dejavnost, ki je ohranjala vrednost obstoječega premoženja, z učinkovitim gospodarjenjem akumuliranih premij pa ustvarjala tudi novo premoženje. Zavarovalnice so poslovale z velikimi vsotami denarja. Z zavarovalnimi premijami so zbrale velike rezervne sklade, te pa so vlagale v vrednostne papirje, bančne vloge, posojila in nepremičnine ter bile pomembne pri akumulaciji kapitala. Izplačevale so velike vsote škodnih primerov in rent življenjskega zavarovanja ter tako med ljudi plasirale sveže količine denarja, ki je šel takoj v obtok (obnova pogorišč iz požarnega zavarovanja, nadomestilo škode, plačevanje življenjskih stroškov iz rent življenjskega zavarovanja). Zavarovalne vsote so bile velike, število zavarovancev tudi. Vpliv zavarovalnic na gospodarsko življenje je bil velik, zavarovalnice pa pomemben gospodarski dejavnik. Zavarovanje je zajemalo raznovrsten obseg primerov, od zavarovanja premoženja, poslovnega tveganja in storitev, do različnih oblik življenjskega in socialnega zavarovanja. Ko je država v razvitem kapitalizmu uvajala različne oblike obveznega zavarovanja delavcev (nezgodno, bolniško, starostno), se je razvil sistem socialnega zavarovanja. Vzporedno z njim se je razvijal tudi sistem življenjskih zavarovanj, ki jih je izvajala skoraj vsaka večja zavarovalnica; temu prostovoljnemu zavarovalništvu pa je država določala samo zakonske okvire njegovega podjetniškega poslovanja na tržni osnovi in s podjetniško pobudo.

Organizacijske oblike podjetništva v zavarovalni stroki so bile različne in so se razvijale v določeno smer. Tudi predmet in vsebina zavarovanja sta vplivala na ta razvoj. V zgodnjem obdobju požarnega zavarovanja so prevladovale vzajemne zavarovalnice, v zavarovanju pomorske trgovine in ladijskega prometa so tveganja prevzemali posamezni podjetniki za visoko pre-

mijo. Do 18. stoletja je zavarovalništvo poslovalo z velikimi elementi tveganja ali na osnovi vzajemne pomoči in človekoljubnosti. V 19. stoletju se ustanovljajo velika zavarovalna podjetja, zavarovalništvo se mednarodno povezuje, razvije se pozavarovalni sistem. Zavarovalništvo postane dognana gospodarska panoga z eksaktnimi izračuni tveganja. Vse večje zavarovalnice so poleg elementarnih zavarovanj razvijale tudi sistem življenjskih zavarovanj.¹

Socialno zavarovanje se je razvijalo vzporedno s podjetniškim zavarovalništvom. Socialno zavarovanje je zavarovanje posebnega pomena, ker krije eksistenčni riziko socialno najšibkejšega sloja prebivalstva in je zato obvezno in neprofitno ter temelji na sklenjenem delovnem razmerju. Socialno zavarovanje izvajajo javno-pravne ustanove, ki so samoupravno organizirane ali državne; ne morejo pa biti gospodarske organizacije ali podjetja. V sistemu premoženjskega in življenjskega zavarovanja škodo izplačujejo zavarovalnice iz sredstev vplačanih premij, v socialnem zavarovanju pa iz sredstev vplačanih prispevkov. Zavarovalne premije v prostovoljnem zavarovanju so odvisne od velikosti rizika in pričakovanih škod, prispevki za socialno zavarovanje pa od višine osebnih prejemkov iz delovnega razmerja. V prostovoljnem zavarovanju se zavarovanec svobodno odloča o višini in obsegu zavarovanja po načelu več premije – več prejemkov ali ugodnosti v primeru nastale škode. V socialnem zavarovanju pa je določen minimum pravic, prejemkov in storitev. V socialnem zavarovanju je zavarovatelj vedno delodajalec – podjetje ali ustanova. Delojemalec ima status zavarovanca; koristnik zavarovanja je zavarovana oseba sama in njegova družina. Predmet zavarovanja so bolezen, nezmožnost za delo, invalidnost, brezposelnost, starost, onemoglost, smrt ipd. Prispevke za socialno zavarovanje plačujejo delodajalci v celoti (npr. za nezgodno zavarovanje) ali delodajalci in delojemalci skupaj v določenem deležu. Dolžnost delodajalca je prijaviti delavca v socialno zavarovanje takoj po sklenitvi delovnega razmerja in redno plačevati prispevke. Zavarovančeve pravice pa nastopijo s sklenitvijo delovnega razmerja avtomatično, ne glede ali je delodajalec izpolnil svojo dolžnost. Pravice in dolžnosti iz socialnega zavarovanja določa zakon o zavarovanju delavcev.²

Delavsko zavarovanje se je razvilo iz potrebe, da delavcu, ki nima imovine in živi samo od svojih zdravih rok, zagotovi življenjsko existenco v primeru bolezni, nezgode, onemoglosti in starosti, v kasnejši dobi tudi v primeru brez-

poselnosti, v primeru njegove smrti pa zagotovitev existence tistim članom njegove družine, ki jih je ta delavec moral preživljati. Vse vrste zavarovanja se niso razvile in uveljavljale hkrati. Najprej sta bili uvedeni nezgodno in bolniško zavarovanje, starostno pa precej pozneje, še pozneje in v manjšem obsegu se je razvilo zavarovanje za brezposelnost. Nekatere kategorije delavcev so si posamezna zavarovanja priborile prej, druge pozneje.

Posamezne države so uvajale socialno zavarovanje delavcev v različnih obdobjih in tudi v različnem obsegu. Prva je bila Nemčija, ki je uvedla obvezno socialno zavarovanje delavcev; leta 1883 je uvedla bolniško zavarovanje. To zavarovanje je najprej obsegalo le delavce v industriji, v naslednjih treh letih pa se je razširilo tudi na ostalo delavstvo. Leta 1884 je uvedla nezgodno zavarovanje, leta 1889 invalidsko in starostno, leta 1911 pa še zavarovanje za primer smrti (vdovske in otroške pokojnine). Po nemškem zgledu je bilo v Avstriji uvedeno nezgodno zavarovanje leta 1887, naslednje leto pa še bolniško. Pokojninsko zavarovanje so imele le posamezne kategorije delavcev (npr. rudarji, železničarji, nameščenci). Ogrska je uvedla bolniško in nezgodno zavarovanje leta 1891, Italija pa leta 1889. V Angliji je bilo nezgodno zavarovanje uvedeno leta 1897, leta 1908 pa je bil izdan zakon o državnih podporah v starosti in šele leta 1911 zakon o obveznem zavarovanju za primer bolezni, materinstva, invalidnosti in brezposelnosti. V Franciji je bilo nezgodno zavarovanje uvedeno leta 1898, bolniško, invalidsko in starostno pa leta 1911; namenjeno je bilo le materialno šibkejšim socialnim slojem, ker je bilo obvezno le za delavce in nameščence z nižjimi zaslužki. Delavci in nameščenci, katerih zaslužek je presegal določeno mejo, so imeli možnost zavarovati se prostovoljno, morali pa so v tem primeru prispevke za socialno zavarovanje plačevati v celoti sami. Leta 1912 je bilo obvezno bolniško zavarovanje uvedeno v Rusiji in Romuniji, leta 1913 pa na Norveškem. Na Švedskem je bil leta 1913 izdan zakon o socialnem zavarovanju, ki je uvedel splošno zavarovanje. Obvezno socialno zavarovanje je bilo razširjeno na vse državljane in ni temeljilo na sklenjenem delovnem razmerju.³

Do druge svetovne vojne so bili v razvitih državah že skoraj vsi industrijski delavci zavarovani za primer nezgode, tričetrt jih je bilo zavarovanih za bolezen, polovica za delazmožnost in tretjina za brezposelnost. Ker je ta sloj predstavljal že veliko večino prebivalstva, naj bi bil logičen prehod socialnega zavarovanja v socialno preskrbo (socialno varnost), ki ne bi več temeljila na delovnem razmerju. Socialna

¹ Ivan Martelanc, *Razvojna nagibnost oblike zavarovalnega podjetja*. Ljubljana 1943, doktorska disertacija, str. 5-30.

² Vilko Androjna, Miha Butina, Lev Svetek, *Predpisi o pokojninskem zavarovanju s pripombami in sodno prakso*. Uradni list, Ljubljana 1965, str. 1-4.

³ France Kresal, *Pregled razvoja delavske zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII-IX, 1968-1969, št. 1-2, str. 237-245.

preskrba naj bi zagotavljala življenjsko existenco vsakemu državljanu, ki bi brez lastne krivde prišel v socialno stisko. Prehod socialnega zavarovanja v socialno preskrbo (ali v socialno varnost), ki ne bi temeljila na delovnem razmerju, je bil zelo težaven in finančno zahteven in ga je do druge svetovne vojne izvedlo samo nekaj držav in samo za nekatere skupine državljanov. Danska je uzakonila delno socialno preskrbo leta 1891, Francija 1905, Švedska 1913, Belgija 1920, Norveška 1923, Kanada 1929.⁴

Vsi avtoritarni režimi so uvajali enakost pri vključevanju vseh državljanov ali čim širših slojev prebivalstva ali vsaj čim večjih stanovskih skupin v enake strukture gospodarskega in socialnega življenja v državi. Po oktobrski revoluciji je bil v Sovjetski zvezi uveden enoten sistem socialne preskrbe, vendar ga je kmalu nadomestilo socialno zavarovanje na podlagi nove delavske zakonodaje iz leta 1922.⁵ Carta del lavoro iz leta 1927 je bila osnova italijanskega korporacijskega sistema, po katerem so bile poenotene pravice vseh zavarovancev v funkciji nacionalne koristi. Koristi zavarovancev in posameznih skupin državljanov so bile podrejene koristim vsega naroda in njegovega celotnega gospodarstva. Tudi socialno zavarovanje je bilo instrument za doseg političnih, gospodarskih in socialnih ciljev fašizma.⁶ Po nemškem zakonu o nacionalnem delu iz leta 1935 (Gesetz zum Ordnung der nationalen Arbeit) naj bi nova socialna ureditev temeljila na korporacijski osnovi in na načelih nacionalnega socializma. Narodno gospodarstvo in socialno zavarovanje je bilo v izključni službi narodne skupnosti. Svobodne izbire dela ni bilo več, namesto pravice do dela je bila uvedena delovna obveznost. Iz popolne in obvezne zaposlitve je sledil tudi prehod iz socialnega zavarovanja v minimalno socialno preskrbo vseh državljanov.⁷

V Angliji je bil med drugo svetovno vojno izdelan smo načrt za uvedbo socialne varnosti vseh državljanov. Enotno socialno zavarovanje do takrat ni bilo uzakonjeno in so to funkcijo sicer učinkovito opravljale različne pomožne blagajne in zavarovalnice. V glavnem sta bili dve skupini teh ustanov: v okviru Friendly Society za vse državljanke in v okviru Trade Union za de-

lavce. Pravno osnovo sta določala dva zakona: Friendly Societies Act iz leta 1896 in Industrial assurance and Friendly Societies Act iz leta 1929. Vladno komisijo za načrt socialne preskrbe je vodil socialni politik in teoretik William Beveridge. Načrt je bil izdelan v okviru angleško-ameriškega dogovora za ureditev gospodarskega in socialnega življenja po drugi svetovni vojni na osnovah 5. člena Atlantske karte iz avgusta 1941.⁸ Atlantska karta je bila skupna izjava Churchilla in Roosevelta o pravični ureditvi sveta po drugi svetovni vojni z zmago protifašistične koalicije.⁹ Člen 5 Atlantske karte je predvideval čim tesnejše gospodarsko sodelovanje držav, da bi se izboljšali delovni pogoji, dvignila življenjska raven in da bi bila zagotovljena socialna zaščita za vse državljanke. Beveridgeov načrt je bil v bistvu poskus, da bi s socialnim zavarovanjem oziroma s socialno preskrbo dosegli čim večjo enakost vseh državljanov. Za vse zavarovance bi veljala popolna enakost tako glede obveznosti plačevanja prispevkov kot prejemanje dajatev od zavarovalnega zavoda in uveljavljanje drugih pravic iz socialnega zavarovanja. Beveridgeov načrt v celoti ni bil uspešen.

Razvoj socialnega zavarovanja v Sloveniji

V gospodarskem liberalizmu so se razvila mezdna razmerja brez delavske zaščite in varstva pravic. Družba je posledice prevelikega izkoriščanja skušala omiliti z dobroteljnostjo in kolektivno samopomočjo, ustanavljali so delavska bolniška in podporna društva. To obdobje je trajalo do osemdesetih let 19. stoletja. S širjenjem neagrarnih gospodarskih dejavnosti je raslo tudi število ljudi, ki so z odvisnim delom ustvarjali svoj dohodek. To so bili delavci, ki dohodka niso ustvarjali s svojim premoženjem, ampak s fizičnim in umskim delom. Zato je bilo treba zdravje in življenje primerno zavarovati. Vendar je imel le ožji sloj zaposlenih ljudi z višjimi dohodki (višji uradniki, menedžerji) možnost zavarovanja svojega zdravja in življenja za primerno veliko premijo. Široki sloj delavstva tega ni zmožni in država je zanj uvedla socialno zavarovanje.¹⁰

Vsi delavci pa niso imeli enakih pravic, ugodnosti in zaščite. Državni uslužbenci, delavci v rudarstvu in metalurgiji, pri državnih železnicah in nekaterih drugih državnih ustanovah so imeli pokojninsko in zdravstveno zavarovanje, delavci v industriji in obrti pa le bolniško in

⁴ Ivan Martelanc, Razvojna nagibnost oblike zavarovalnega podjetja. Ljubljana 1943, doktorska disertacija, str. 115.

⁵ Sovjetsko radno pravo u redakciji N. G. Aleksandrova i D. M. Genkina, prevod s ruskega, Ministarstvo rada FNRRJ, Beograd 1948, str. 74-110 (Istorija sovjetskog radnog prava).

⁶ Stojan Bajič, Delovno pravo (Splošni del). Ljubljana 1936, str. 25, op.; Mirko G. Vratović, Korporativna država u Italiji. Socijalni arhiv 1940, Beograd 1940, str. 127, 138.

⁷ Stojan Bajič, Novo nemško delovno pravo. Slovenski pravnik, Ljubljana 1935, str. 280; Mario Krmpotić, Osnovni socialni zakoni nacionalsocializma i fašizma. Socijalni arhiv 1940, Beograd 1940, str. 302-316.

⁸ Ivan Martelanc, Razvojna nagibnost oblike zavarovalnega podjetja. Ljubljana 1943, doktorska disertacija, str. 115-117.

⁹ Metod Mikuz, Druga svetovna vojna. Ljubljana 1961, str. 78-80.

¹⁰ France Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne. Ljubljana 1997, str. 11-47.

nezgodno. Rudarji so bili obvezno zavarovani od leta 1854, prav tako državni uslužbenci, železničarji od leta 1858, tovarniški in vsi ostali delavci šele od leta 1888. Nezgodno zavarovanje je bilo organizirano posebej in vse stroške nezgodnega zavarovanja so morali pokrivati podjetniki. Tovarniški delavci so bili nezgodno zavarovani pri delavskih nezgodnih zavarovalnicah; za Kranjsko in Primorsko je bil sedež v Trstu, za Koroško in Štajersko pa v Gradcu. Železničarji so bili nezgodno zavarovani pri železničarski nezgodni zavarovalnici na Dunaju. Rudarji so bili do leta 1914 nezgodno zavarovani pri svojih bratovskih skladnicah, potem pa do leta 1918 pri posebni nezgodni zavarovalnici za rudarje na Dunaju. Po statističnih podatkih nezgodnih zavarovalnic za leto 1905 je bilo na slovenskem delu Štajerske in Koroške 50.000 zavarovancev, na Kranjskem, Goriškem, v Istri in Trstu pa 45.000 slovenskih zavarovancev.¹¹

Nastanek Jugoslavije je zavrl razvoj socialnega zavarovanja in napredek mezdnih odnosov v modernejše oblike delovnih razmerij. Nova jugoslovanska delavska zakonodaja, ki je bila sprejeta v letih 1921 in 1922, je predvsem poenotila delavsko zaščito v vsej državi. Večjih in novih pravic delavcev iz delovnega razmerja pa ni prinesla. Tudi prejšnja neenakost doseženih pravic iz socialnega zavarovanja posameznih kategorij delavcev in nameščencev je še naprej ostala. Glavne pridobitve razvoja delovnih razmerij med obema vojnoma so bile: uvedba 8-urnega delovnika, uvedba delavskih zaupnikov, podpiranje brezposlenih, uvedba delavske zbornice, stanovanjska zaščita, nato pa leta 1937 še začetek izvajanja pokojninskega zavarovanja vseh delavcev, ureditev določanja minimalnih mezd, poravnavanje in razsodništvo v mezdnih sporih.¹²

Socialno zavarovanje ni bilo enotno izvedeno z enakimi pravicami za vse zaposlene delavce, niti splošno. Rudarji so bili zavarovani v okviru krajevnih bratovskih skladnic pri rudarskih in metalurških podjetjih, ki so bile podrejene glavni bratovski skladnici s sedežem v Ljubljani. Ustanove za zavarovanje železničarjev so bili humanitarni in bolniški fondii državnega prometnega osebja pri direkcijah državnih železnic. Vse te ustanove so za svoje zavarovance izvajale bolniško, nezgodno in pokojninsko zavarovanje. Javni in zasebni nameščenci so bili bolniško in nezgodno zavarovani pri Trgovskem bolniškem in podpornem društvu, pokojninsko pa pri Pokojninskem zavodu za nameščence v Ljubljani. Državni uslužbenci so bili zavarovani pri dr-

žavnem zdravstvenem in pokojninskem skladu. Delavci v industriji, obrti in zaposleni drugod so imeli samo bolniško in nezgodno zavarovanje. Pokojninsko zavarovanje za te delavce je bilo uvedeno šele 1. septembra 1937. Za izvajanje zavarovanja je bil namesto prejšnje Zveze bolniških blagajn za Slovenijo ustanovljen Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani. Za vzdrževanje in delovanje delavskih zdravstvenih ustanov in za izplačevanje bolniških podpor so od 135.000 zavarovancev zbrali po 100 milijonov din obveznih prispevkov letno, za pokojninsko zavarovanje pa še dodatnih 100 milijonov din.¹³

Pod okupacijo med drugo svetovno vojno sta Nemčija in Madžarska podredili socialno zavarovanje na zasedenih ozemljih svojim ustanovam in ga izvajali po svojih predpisih. Po štetju zavarovancev z dne 20. junija 1941 je prišlo v okvir nemških socialnih ustanov 82.653 slovenskih zavarovancev, v okvir madžarskih pa 1923 zavarovancev. Italija je v okviru Ljubljanske pokrajine pustila v veljavi jugoslovanske predpise o socialnem zavarovanju in jih nadgradila s svojimi. Septembra 1941 so bile uvedene rodbinske doklade. Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani je postal oktobra 1941 samostojen nosilec vsega socialnega zavarovanja v Ljubljanski pokrajini in se je preimenoval v Zavod za socialno zavarovanje. V njegovem okviru je ostalo samo 27.827 slovenskih zavarovancev.¹⁴

Po osvoboditvi so se vsi uradi socialnega zavarovanja v Sloveniji združili v Federalni zavod socialnega zavarovanja v Ljubljani, ki ga je leta 1947 nasledila Uprava za socialno zavarovanje pri ministrstvu za socialno skrbstvo v Ljubljani. Po zakonu o ustanovitvi zavodov za socialno zavarovanje iz leta 1952 je bil ustanovljen Zavod za socialno zavarovanje LRS. Leta 1971 se je Zavod za socialno zavarovanje razdelil in ustanovljeni sta bili Zdravstvena skupnost in Skupnost invalidskega in pokojninskega zavarovanja. Socialno zavarovanje je poslovalo po odredbah zakona o zavarovanju delavcev iz leta 1922 še vse do konca leta 1946, ko je bil sprejet nov zakon o zavarovanju delavcev in nameščencev. Ta zakon je združil in poenotil vsa zavarovanja. Ukinjene so bile vse dotedanje bolniške blagajne za posamezne stroke (nameščencev, železničarjev, rudarjev in državnih uslužbencev). Po letu 1954 so bili s pogodbami v socialno zavarovanje vključeni nekateri samostojni poklici in obrtniki.¹⁵ Leta 1959 je izšel zakon o

¹¹ Vekoslav Kisovec, Delavsko zavarovanje proti nezgodam. Gorica 1913, str. 9-25.

¹² France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med dvema vojnoma. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII-IX, 1968-1969, št. 1-2, str. 103-190.

¹³ France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med obema vojnoma. Zgodovinski časopis, XXIV, 1970, št. 3-4, str. 209-245. Ponatis 1988.

¹⁴ Letno poročilo Zavoda za socialno zavarovanje Ljubljanske pokrajine za leto 1941. Ljubljana, 30. 11. 1942, str. 14-22.

¹⁵ Milan Valant, Zgodovina socialnega zavarovanja v Sloveniji do leta 1945. Ljubljana 1978, str. 53.

uvedbi zdravstvenega zavarovanja kmetov. Ko so se leta 1966 združili skupnosti delavskega in kmečkega zavarovanja, že pred tem pa tudi obrtniškega, lahko govorimo o prehodu socialnega zavarovanja v socialno varnost. Ko je bilo leta 1972 uvedeno starostno zavarovanje kmetov¹⁶ in leta 1984 še obvezno pokojninsko in invalidsko zavarovanje kmetov v okviru iste zavarovalne skupnosti, je bilo socialno zavarovanje izenačeno za skoraj vse državljane. Število aktivnih zavarovancev je hitro naraščalo od 126.000 leta 1946 na skoraj 880.000 leta 1988; v devetdesetih letih je to število padlo na manj kot 700.000.¹⁷

Temeljni zakon o organizaciji in financiranju socialnega zavarovanja iz leta 1965 je dopuščal tudi prostovoljno pokojninsko in razširjeno zdravstveno zavarovanje za plačilo posebne premije, a so ga ustanove socialnega zavarovanja načelno odklanjale.¹⁸ Minimum pravic, ki jih sedaj zagotavlja enotno socialno zavarovanje, lahko zavarovanci povečujejo z dodatnim prostovoljnim zavarovanjem v okviru številnih zavarovalnic in pokojninskih skladov v sistemu prostovoljnih zavarovanj na tržni osnovi za plačilo zavarovalne premije. Te možnosti omogoča zavarovalništvo s številnimi zavarovalnicami, ki se je na Slovenskem začelo razvijati pred več kot 100 leti, bilo pred 50 leti prekinjeno in se zadnjih 10 let zopet uvaja.

Zavarovalništvo na Slovenskem do druge svetovne vojne

Slovensko zavarovalništvo je staro prek 100 let in samo zadnjih 10 let se je razvijalo v samostojni državi. Tržno gospodarstvo liberalnega kapitalizma je pri nas staro približno 150 let. Po meščanski revoluciji 1848 je bil odpravljen fevdalizem, z obrtnim zakonom iz leta 1859 je bila vpeljana popolna podjetniška svoboda. Neagrarne gospodarske panoge (zlasti industrija in rudarstvo) so se začele hitreje razvijati in ob koncu 19. stoletja so obsegale že tretjino slovenskega gospodarstva, med vojnima skoraj polovico, po drugi svetovni vojni pa so industrija in terciarne dejavnosti tako napredovale, da kmetijstvo danes predstavlja manj kot 10% gospodarstva. Temu razvoju ustrezen je bil tudi predmet zavarovalstva, ki je bil prvotno samo delno požarno zavarovanje, med vojnima pa se je povečal tako obseg premoženjskih zavarovanj kot delež življenjskih zavarovanj.

Slovensko zavarovalništvo se je najprej razvijalo v okviru avstrijskega potem pa jugoslovanskega. Ko je sredi 19. stoletja zavarovalniška ideja prišla iz zahodnih dežel v naše kraje, so začele delovati pri nas le tuje zavarovalnice s centralami na Dunaju, v Trstu, Gradcu, Budimpešti in Pragi. Pravne razmere pri poslovanju z zavarovalnimi pogodbami so bile dolgo časa neurejene. Zavarovalnice so poslovale po določilih splošnega trgovinskega zakona iz leta 1862 in določilih posebne novele iz leta 1896; posebne določbe o zavarovalni pogodbi so izšle šele 23. decembra 1917. Zavarovalnice so bile lahko delniške družbe ali pa vzajemne zavarovalnice. Za zavarovalnice je veljal koncesijski sistem, kar je pomenilo, da je zavarovalne posle lahko opravljalo le tisto podjetje, ki je dobilo posebno dovoljenje – koncesijo za opravljanje zavarovalniških poslov.¹⁹

Najbolj in najprej se je pri nas razvilo požarno zavarovanje. Škode te vrste so bile najpogostejše in katastrofalne tudi zaradi neustrezne gradnje stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij, ki so bila sredi 19. stoletja še pretežno lesena in s slamo krita. Številni so bili primeri, da so zgorele cele vasi ali večji deli mest.²⁰ Požarne škode so bile zelo velike, ker je bila slaba in neustrezna tudi protipožarna obramba in še slabša ozaveščenost o zavarovanju. V sedemdesetih in osemdesetih letih 19. stoletja se je razvila mreža gasilskih društev. Gasilska društva so se povezovala v deželne zveze; na Slovenskem so bile Zveza gasilskih društev za Koroško (1869), za Spodnjo Štajersko (1899), Deželna zveza gasilskih društev za Kranjsko (1888). Do prve svetovne vojne je bilo na Slovenskem 239 gasilskih društev z 8.365 člani. Protipožarna zavest se je močno izboljšala in ljudje so svoje premoženje tudi zavarovali. Leta 1852 je bila zavarovana le petina stanovanjskih hiš. Leta 1885 je bilo zavarovanih že 67% poslopij, leta 1890 pa skoraj tričetrt (73,7%). Večino zavarovalnih poslov so opravile tuje zavarovalnice. Število požarov je bilo še vedno veliko in tudi škoda je bila velika. Zavarovalnice so izplačale le od 34% do 47% nastale škode. Res pa je tudi, da so bili objekti zavarovani samo do 52% svoje vrednosti; to je ugotovil deželni odbor Kranjske po podatkih, ki jih je dobil pri statistični komisiji na Dunaju, ko je razpravljal o učinkovitejšem zavarovanju proti požaru, toči in boleznim živine.²¹

Iz slovenskih političnih in gospodarskih krogov je zato prišlo več predlogov in pobud za

¹⁶ Predpisi o starostnem zavarovanju kmetov in preživninskem varstvu kmetov. Skupnost starostnega zavarovanja kmetov v SR Sloveniji, Ljubljana 1982, str. 4-88.

¹⁷ Statistični letopis Republike Slovenije 1997. Statistični urad Republike Slovenije, Ljubljana 1997, str. 105, 195.

¹⁸ Vilko Androjna, Miha Butina, Lev Svetek, Predpisi o pokojninskem zavarovanju s pripombami in sodno prakso. Uradni list, Ljubljana 1965, str. 11, 270-272.

¹⁹ Nina Zupančič Pušavec, Oblike organiziranosti gospodarstva na Slovenskem 1918-1941. Magistrska naloga, Ljubljana 2003, str. 110-112.

²⁰ Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, najnovejša doba. Družba sv. Mohorja v Celju 1928, str. 500-501.

²¹ Martelanc Ivan, Vzajemna zavarovalnica v Ljubljani. Ljubljana 1933, str. 18.

ustanovitev lastne zavarovalnice, ki bi zbrani kapital investirala doma, da ne bi več odtekal na tuje. Prvi tak poskus je bil leta 1872, ko je bila ustanovljena zavarovalna banka "Slovenija". Kljub dokaj visoki delniški glavnici je zavarovalnica že po dveh letih propadla.²² Bilo je tudi več predlogov in pobud za ustanovitev novih oblik zavarovanja. Bili so predlogi za ustanovitev deželnih, okrajnih in mestnih zavarovalnic. Zavarovanje živine ter zavarovanje proti toči in drugim naravnim nesrečam naj bi bilo obvezno. Nove zavarovalnice naj ne bi iskale dobička in poslovale naj bi z nižjimi premijami. Vendar iz teh predlogov ni bilo nič. Šele leta 1900 so ustanovili "Vzajemno zavarovalnico v Ljubljani". Pobuda zanjo je prišla iz katoliških cerkvenih krogov in iz Slovenske ljudske stranke.

Po nastanku Jugoslavije so zavarovalnice v Sloveniji še naprej delovale v okviru avstrijske zakonodaje vse do leta 1931. Jugoslovanski pravni red za zavarovalništvo je bil v Sloveniji uveden šele leta 1931, ko je izšel novi jugoslovanski obrtni zakon. Ta je določal, da smejo zavarovalne posle opravljati na podlagi koncesije le delniške družbe in gospodarske zadruga. Že obstoječe vzajemne zavarovalnice pa so lahko še naprej delovale. Večina zavarovalnic v Sloveniji in v Jugoslaviji je bila v tujih rokah, le tretjina jih je bila v domači lasti. Uredba o nadzoru zavarovalniških podjetij iz leta 1936 je bila odgovor na številne zlorabe med gospodarsko krizo. Zavarovalnice so večkrat kršile svoje obveznosti do zavarovancev; bilo je več primerov nelikvidnosti, stečajev in neizplačevanja škodnih primerov. Propad nekaterih zavarovalnic (Adria, Zora, Feniks) je povzročil paniko med zavarovanci. Zlasti propad avstrijske zavarovalnice Feniks leta 1936 je povzročil veliko škode tudi v Sloveniji, ker je imela ta zavarovalnica veliko število zlasti življenjskih zavarovanj. Zaradi varnosti zavarovalnih naložb je bilo z uredbo določeno, da se morajo sredstva matematično izračunanih rezerv nalagati v državne vrednostne papirje (najmanj 25% sredstev), v hipotekarna posojila in nepremičnine (največ 50%), v denarne zavode pa največ 15%.²³

Bilo je tudi več predlogov in pobud za ustanovitev novih oblik zavarovanja. Zlasti po gospodarski krizi, ko so bile še sveže izkušnje negativnih pojavov v zavarovalstvu in ko zaradi denarnih stisk kmetje niso mogli zavarovati svojega premoženja in kmetijskih pridelkov, so bili izrečeni predlogi za ustanovitev banovinskih, okrajnih in mestnih zavarovalnic. Zavarovanje

živine, zavarovanje proti toči in drugim naravnim nesrečam naj bi bilo obvezno. Nove zavarovalnice naj ne bi iskale dobička in poslovale naj bi z nižjimi premijami. Vendar tudi tokrat iz teh predlogov ni bilo nič. Uvedba obveznega zavarovanja bi bila takrat za kmete prevelika denarna obremenitev in še naprej je bila edina možnost gospodarjenje s tveganjem.

V Sloveniji so delovale skoraj vse jugoslovanske zavarovalnice ter številne podružnice in zastopstva tujih zavarovalnic. V Sloveniji sta imeli svoj sedež samo dve zavarovalnici, in sicer Vzajemna zavarovalnica, ustanovljena v Ljubljani že leta 1900, in Slavija, ki se je iz podružnice češke Zavarovalne banke Slavija preoblikovala v samostojno zavarovalnico leta 1922, v obdobju nacionalizacij tujega premoženja.

Vzajemna zavarovalnica v Ljubljani je bila največja slovenska zavarovalnica. Prva svetovna vojna jo je zelo prizadela. Vojna inflacija je popolnoma razvrednotila vrednost rezervnih skladov, avstrijska vojaška rekvizicija je pobrala večino cerkvenih zvonov, ki so bili pomembnejši predmet zavarovanja. V okviru Jugoslavije je morala svojo zavarovalno mrežo graditi znova. Odpirala je nove podružnice v Beogradu, Zagrebu, Splitu in v Sarajevu. Postopoma je uvajala nove panoge zavarovanja; leta 1918 je uvedla življenjsko zavarovanje, 1926 zavarovanje stekla, 1930 zavarovanje proti vlomom, leta 1931 zavarovanje jamstva in avtomobilsko nezgodno in kasko zavarovanje. Najpomembnejše področje njenega poslovanja pa sta bili življenjsko in požarno zavarovanje. Število zavarovancev je raslo in leta 1938 jih je imela prek 110.000. Zanje je izdajala mesečnik Naša moč z naklado 120.000 izvodov. Bil je najpomembnejša periodična publikacija zavarovalništva.²⁴ Vzajemna zavarovalnica v Ljubljani je obstajala do konca druge svetovne vojne – zavarovalnica Triglav je njena naslednica.

Slavija, jugoslovanska zavarovalna banka, je bila ustanovljena 26. maja 1922 in je imela svoj sedež v Ljubljani. Ustanovili sta jo češka zavarovalna družba Slavija in Ljubljanska kreditna banka. Svoje podružnice je imela v Zagrebu, Sarajevu, Osijeku, Beogradu, Novem Sadu in v Splitu. Od praške zavarovalne banke Slavija je prevzela vse posle v Jugoslaviji in je izvajala vse veje zavarovanj.

Obe slovenski zavarovalnici²⁵ sta sodili med večje domače zavarovalnice in delovali sta na vsem jugoslovanskem prostoru. Svojo dejavnost sta razširili predvsem v življenjsko zavarovanje, ki je zavzemalo vedno večji obseg njunega poslovanja. Vendar je imel le ožji sloj zaposlenih z

²² Stane Granda, Poskus organiziranja slovenskega zavarovalništva v Ljubljani v drugi polovici 19. stoletja. V: Zgodovina Ljubljane, prispevki za monografijo. Kronika – Ljubljana 1984, str. 238-244.

²³ Franc Škufca, Sto let slovenskega zavarovalništva. V: Sedmi dnevi slovenskega zavarovalništva, Ljubljana 2000, str. 63-83.

²⁴ Ivan Martelanc, Vzajemna zavarovalnica v Ljubljani. Ljubljana 1933, str. 7-158.

²⁵ Ivan Martelanc, Zasebnopravno zavarovalstvo v Sloveniji. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 464-468.

višjimi dohodki (višji uradniki) možnost zavarovati svoje zdravje in življenje za primerno veliko premijo. Za širši sloj ljudi z nižjimi dohodki je bilo pri Vzajemni uvedeno ljudsko življenjsko zavarovanje Karitas z nižjo premijo. Število življenjskih zavarovanj je nenehno raslo in v letih pred drugo svetovno vojno jih je bilo na primer že za dobro tretjino števila zavarovancev socialnega zavarovanja. To so bili predvsem ljudje, ki niso imeli obveznega pokojninskega zavarovanja (npr. samostojni obrtniki), ali pa je bilo to prenzko (npr. višji nameščenci, ki so jim premije pogosto plačevali podjetniki). Zavarovalna vsota večine zavarovancev je bila v višini letne delavske plače (10.000 do 12.000 din). Premije so znašale 4,8% zavarovalne vsote, prispevki za pokojninsko zavarovanje delavcev pa 3% plače. Skupna zavarovalna vsota življenjskih zavarovanj slovenskih zavarovalnic je znašala okrog 543 milijonov din, letne premije pa okrog 25 milijonov din. Rent iz življenjskega zavarovanja je bilo izplačanih za okrog 10 milijonov din letno. Za primerjavo: Pokojninski zavod za nameščance je izplačal okrog 20 milijonov din pokojnin letno, pokojnine vseh železničarjev so znašale okrog 24 milijonov din letno in približno toliko tudi pokojnine rudarjev.

Zavarovalništvo v Sloveniji po drugi svetovni vojni

Med vojno sta Vzajemna in Slavija delovali le v Ljubljanski pokrajini; dve tretjini njunih portfeljev na Gorenjskem in Štajerskem sta prevzeli Graška vzajemna in Koroška deželna zavarovalnica. Nova Jugoslavija je s podržavljenjem nemškega premoženja in kasneje z nacionalizacijami vseh zasebnih zavarovalnic ustanovila Državni zavod za zavarovanje in pozavarovanje. Leta 1946 je bil preimenovan v Državni zavarovalni zavod (Doz). Zavarovalništvo je dobilo novo vsebino; njegov smoter je bilo "koristno služiti narodnemu gospodarstvu". Uvedeno je bilo obvezno zavarovanje vsega premoženja v državni in družbeni lasti; načelo prostovoljnega zavarovanja je veljalo samo še za zasebnike. Razmeroma velik kapital življenjskih zavarovanj je bil med vojno in v novih razmerah po njej popolnoma izničen. Novih zavarovanj je bilo malo in do leta 1961 so življenjska zavarovanja obsegala le slabih 14% vseh zavarovalnih premij. Ob velikem zaposlovanju in širjenju obveznega socialnega zavarovanja se je zanimanje za vse oblike življenjskih zavarovanj stalno manjšalo. Državni zavarovalni zavod pa ni razvijal tega sektorja in življenjska zavarovanja so skoraj povsem prenehala. Zaradi visoke ravni obveznega zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja tudi ni bilo več potrebe po večjem obsegu prostovoljnih življenjskih zavarovanj. Šele v obdobju tranzicije v devetdesetih letih, po prehodu v tržno

gospodarstvo, so se razmere spremenile in leta 1998 so življenjska zavarovanja obsegala 17%, premije dodatnega zdravstvenega zavarovanja pa 23,6% skupne vsote zavarovalniškega poslovanja v Sloveniji.²⁶

Centralistično državno vodenje zavarovalništva se je začelo rahljati z uvedbo družbenega upravljanja s samoupravljanjem delavcev po letu 1957. Leta 1961 je bila v okviru decentralizacije ustanovljena Zavarovalna skupnost Slovenije s številnimi občinskimi zavarovalnicami. Po gospodarski reformi iz leta 1965 je bil zavarovalništvu zopet priznan status gospodarske dejavnosti in zavarovalnice so postale gospodarski subjekti. Zakon o zavarovanju iz leta 1967 je določal, da je "zavarovanje gospodarska dejavnost, s katero se po načelu vzajemnosti zagotavlja gospodarska varnost premoženja in oseb pred nevarnostmi, ki jih ogrožajo". Delež zasebnega sektorja se je začel povečevati in v sedemdesetih in osemdesetih letih je obsegal že prek 43% skupne zavarovalne vsote. V zavarovalnih poslih je začelo prevladovati avtomobilsko zavarovanje. Vse slovenske zavarovalnice razen Zavarovalnice Maribor so se združile v Zavarovalnico Sava. Po uveljavitvi zakona o združenem delu je zakon o zavarovanju iz leta 1976 določal, da se "zavarovanje premoženja in oseb uresničuje z združevanjem sredstev po načelu vzajemnosti in solidarnosti". S samoupravnimi sporazumi so se oblikovale rizične skupnosti v okviru zavarovalne skupnosti. Zavarovalno skupnost so ustanovile organizacije združenega dela (podjetja), samoupravne interesne skupnosti (družbene dejavnosti) in družbenopolitične skupnosti (občine, republika). Vse so urejali samoupravni sporazumi: predmet in način poslovanja, premije, medsebojna razmerja ter organe vodenja, odločanja in odgovornosti. Zavarovalnici Sava in Maribor sta se leta 1977 združili v zavarovalno skupnost Triglav. V zavarovalni skupnosti je na osnovi samoupravnega sporazuma odločal zbor delegatov zavarovancev iz 5 rizičnih skupnosti in 16 območnih skupnosti s po 79 temeljnimi rizičnimi skupnostmi in komisijami; celotna delegatska piramida Zavarovalne skupnosti Triglav je štela okrog 8.300 delegatov. Ali je bil to vrh demokratičnega odločanja ali samo zavesa za uveljavljanje gospodarskega liberalizma vodstvenih struktur, je drugo vprašanje. Dejstvo je, da je v obdobju 1977 do 1990 Zavarovalna skupnost Triglav postala ena od treh največjih jugoslovanskih zavarovalnic in da je obvladovala 95% slovenskega trga.

²⁶ Franc Škufca, Zavarovalstvo. V: Enciklopedija Slovenije, zv. 15, Ljubljana 2001, str. 81-83.

UDK 930.253.4:929 Lampret J.

Osebni fond Jožeta Lampreta (1903-1969)

LJUBA DORNIK ŠUBELJ

mag., svetovalka direktorja, vodja Oddelka za dislocirano arhivsko gradivo III, Arhiv Republike Slovenije, Linhartova 3a, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

V prispevku je podan prikaz osebnega fonda katoliškega duhovnika Jožeta Lampreta, rojenega 19. 1. 1903 v Šoštanj, umrlega 23. 5. 1969 v Ljubljani. Bil je udeleženeec narodnoosvobodilnega gibanja, verski referent 14. divizije NOV in POS. Zaradi svojega verskega delovanja med partizani ga je ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman decembra 1943 suspendiral. Po vojni je bil član verske komisije pri predsedstvu vlade LRS in eden od pobudnikov ustanovitve Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov; gradivo o tem obsega skoraj tretjino Lampretovega osebnega fonda. Ostali del fonda predstavljajo osebni dokumenti ter osebna in uradna korespondenca; velik del se nanaša na njegova prizadevanja za pravico do ponovnega opravljanja duhovniškega poklica in s tem rehabilitacije. To je tudi dosegel le nekaj let pred svojo smrtjo.

ABSTRACT

THE PERSONAL ARCHIVE FOND OF JOŽE LAMPRET (1903-1969)

The paper describes the personal archive fond of a catholic priest Jože Lampret. He was born on the 19th January 1903 in Šoštanj and died on the 23rd May 1969 in Ljubljana. He took part in the national liberation movement. He was an official for religious affairs of the 14th Division of the National Liberation War and of the Slovene Partisan detachments. The Ljubljana bishop Gregorij Rožman suspended him in December 1943 because of his religious activities among the partisans. After the war he was a member of the Commission for the Religious Affairs in the Government of the People's Republic of Slovenia and one of the initiators for the establishment of the Cirilmetodijsko društvo society of catholic priests. Almost a third of Lampret's personal fond consists of the society's material. The rest consists of personal papers and personal and formal correspondence. A substantial part of the correspondence relates to his efforts to win back the right to practice the clerical profession and through this his right to rehabilitation. He succeeded only a few years before he died.

"Predmet: Prošnja za spregled od iregularnosti.

Prečastiti Lavantinski škofijski ordinariat v Mariboru.

V zvezi s tamkajšnjim dopisom z dne 28. 8. t.l. in rešitvijo škofijskega ordinariata v Ljubljani z dne 15. 9. t.l. (ki jo prilagam) ter v zvezi z osebnim razgovorom s presvetlim pomožnim škofom dr. Maksimiljanom Držečnikom ter preč. g. prelatom in gen. vikarjem dr. Franc Cukalom dne 4. t.m. pošiljam sledečo vlogo:

Podpisani je bil meseca decembra leta 1943 od ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana suspendiran a iurisdiccione et divinis. (Ljubljanski škof. list l. 1943 str. 86). Imenovani namreč ni izpolnil predpisov kanonov 874 in 1328 C.z. Podpisani je šel meseca septembra 1943 z vednostjo prevz. g. dr. Viktorja Burića škofa senjsko-modruškega kot partizanski duhovnik v Slovenijo. Od Glavnega štaba NOV in POS je bil še istega meseca imenovan za verskega referenta XIV. divizije. V tej formaciji je podpisani vršil dušnopastirske posle t.j. delil je zakramente za umirajoče težko ranjenim borcem, cerkveno zaprsegal novake, prostovoljce in mobilizirance;

vršil cerkvene pogrebne obrede, maševal in pridigoval itd. Radi rednega dušnega pastirstva med tamk. civilnim prebivalstvom, na teritoriju ljubljanske škofije.

Sedaj nastane vprašanje, čemu in zakaj sem vršil vse te dušnopastirske posle na teritoriju ljubljanske škofije ne da bi si preje pribavil potrebna dovoljenja kakor to zahteva C.z. v kan. 874 in 1328. Za to navajam sledeče razloge:

1./ Takratno osvobojeno ozemlje, osvobojeno po formacijah NOV in POS je bilo brez vsakih legalnih zvez z okupiranim ozemljem torej tudi od mesta Ljubljana, kjer je bil sedež ordinarija ljubljanske škofije. Med Ljubljano in osvobojenim ozemljem ni bilo takrat nobene legalne občevalne zveze. (točki 2 in 3 v citatu izpuščam)

Salus animarum et populi suprema lex esto. To dvoje me je gnalo in vodilo v partizane. Prepričan sem, da sem storil vse za blagor neumrjočih duš in za blagor svojega takrat tako strašno trpečega naroda. Radi tega sem bil suspendiran. Prav radi teh visokih in idealnih nagibov sem vzel nase težko breme partizanskega življenja. Suspenza in njegove obveznosti v svoji vesti nisem mogel priznati. Kaj bi namreč

pomenil duhovnik v partizanskih edinicah, ki ne bi maševal, delil sv. zakramentov, ki ne bi pridigoval in ne poučeval v takratnih partizanskih šolah verouka. Takšen duhovnik bi bil kakor okleščeno drevo."¹

19. januarja 2003 je minilo sto let od rojstva Jožeta Lampreta in deset let, odkar je Marija Dornik, njegova sorodnica in izvršiteljica oporoke, podarila njegov osebni fond Arhivu Republike Slovenije.

V prošnji za spregled iregularnosti, s katero sem začela predstavitev njegovega osebnega fonda, se skriva njegovo osnovno eksistenčno vprašanje. Bil je katoliški duhovnik, ki se je že kot srednješolec, nato pa v letih študija najprej v Ljubljani na pravni fakulteti in nato na bogoslovju v Mariboru spoznal z marksizmom, ki ga je hotel tudi na podlagi svojega spoznavanja življenjskih razmer najrevnejših slojev prebivalstva v župnijah, v katerih je maševal, pomagati uresničiti za boljši jutrišnji dan. Po oceni naslovnega škofa Grmiča na proslavi Lampretove stoletnice v Šoštanjju je bil s svojo teologijo revolucije in teologijo osvoboditve vsaj dvajset let pred podobnimi pojavi v Južni Ameriki. Vendar je umrl žalosten, razočaran in zagrenjen, nerazumljen tako pri soborcih kot v vodstvu katoliške cerkve in po svoji oceni zlorabljen od politične oblasti, v Ljubljani 23. maja 1969.²

Jože Lampret se je rodil v Šoštanjju 19. 1. 1903 očetu Jožefu in materi Mariji, roj. Rajšter. Oče je bil iz Stične na Dolenjskem. Od tam se je leta 1898 preselil v Šoštanj. Podjeten, narodno zaveden in sposoben je že leta 1903 v Šoštanjju zgradil strojnomizarsko delavnico, v tisti dobi eno največjih in najmodernejših v Sloveniji. Kot so zapisali ob njegovi smrti v časopisju, "je v dobrih časih dajal kruha po 30 in tudi 40 mizarjem, samim zavednim slovenskim ljudem, pa tudi bratom Čehom. Da je tako Lampretova tovarna bila zanesljiva opora novo ustanovljenega Sokolskega društva, narodne godbe in vobče slovenske fronte proti prodirajočemu raznarodovanju." Vendar pa je bil tudi ta obrat žrtev gospodarske krize. Razen Jožeta je imel oče še enega sina, Jožetovega polbrata Franca Ravljena, ki se je rodil 10. 10. 1902 v Šoštanjju. Sicer ni živel z njimi, se je pa v starosti 22 let prišel učiti k očetu mizarskega poklica, v času očetove smrti pa je bil dodeljen orožniški službi na Gorenjskem.³

Jože Lampret (1903-1969)

V družini ni bilo prav veliko sloge med materjo in očetom. Jože je bil zelo navezan na mamo, ki je bila zelo verna ženica. Ker je zmanjkovalo sredstev za vsakdanje življenje, saj je oče ves denar vlagal v podjetje, sta Jože in mama med prvo svetovno vojno hodila delat h kmetom na dnino, da je mama preživela sebe in sina edinca. Bil je večkrat lačen kot sit, vendar ga je mama znala potolažiti.⁴

V Šoštanjju je bila nemška in slovenska šola, Jože – v otroških letih so ga klicali Pepček – je kot sin zavednih Slovencev hodil v slovensko šolo in slovensko telovadno društvo. Kot fantič je tudi ministriral v domači farni in podružničnih cerkvah.

V letih od 1917 do 1924 je Jože obiskoval celjsko gimnazijo. Vpisal se je v dijaško društvo Razor, ki je bilo naklonjeno delavskim gibanjem. Člani krožka so hodili na tečaje, ki jih je prirejela Zadržna zveza, organizirali debatne krožke, razpravljali o socialnem in nacionalnem vprašanju ter študirali literaturo, posebej dela piscev iz kroga krščanskega socializma, na primer Janeza Evangelista Kreka in kmalu tudi marksizma.

¹ AS 1405, Osebni fond Jožeta Lampreta, osebni dokumenti, prošnja za odvezo od izobčenja in dokumenti v zvezi s tem, t.e. 1, a.e. 10.

² Proslavo ob stoti obletnici rojstva Jožeta Lampreta sta 18. januarja 2003 organizirala krajevni odbor ZB NOV Šoštanj in pododbor XIV. divizije v Domu kulture v Šoštanjju. O življenju in delu rojaka sta govorila dr. Vekoslav Grmič in general Ivan Dolničar, predsednik ZB NOB Slovenije in Lampretov soborec v XIV. diviziji.

³ ARS, oddelek III. Franc Ravljen – osebni dosje na mikrofilmu.

⁴ Marija Dornik, Duhovnik in revolucionar, Nekaj postaj na življenjski poti Jožeta Lampreta, Borec 10-11, letnik XLII, 1990, str. 912-945.

Prebirali so dnevni tisk in zlasti delavske tednike Glas svobode, Borbo, Delavsko pravico, in pisali članke vanje. Povezovali so se z levičarsko usmerjenimi študenti v Ljubljani, od njih pa so potem dobivali literaturo. V šolskem letu 1923/24 je preko Staneta Kraševca vzpostavil stik s študenti marksisti v Ljubljani. V teh krogih je tedaj potekala razprava o pojmih evangelsko krščanstvo in marksizem, h kateremu se je Jože vse bolj nagibal. Drugo pomembno vprašanje je bilo vprašanje razmerja med jugoslovanstvom in slovenstvom. Pri tem je bil Jože odločno na stališču slovenstva. Ko je oktobra 1924 kot novinar spremljal proces na celjskem sodišču, v katerem so sodili rudarjem, obtoženim zaradi spopada z Orjuno 1. julija 1924, je na podlagi njegovih stenografskih zapiskov s sodišča kmalu izšla knjiga Prvi junij. Bila je takoj zaplenjena. Ko pa se je nekaj pozneje udeležil predvolilnega zborovanja v Šmarjeti pri Rimskih Toplicah so ga izključili iz vseh gimnazij v Sloveniji.⁵

Tako je sedmi in osmi razred dokončal na srbski gimnaziji v Čupriji in tam tudi maturiral.

V šolskem letu 1925/26 se je vpisal na pravno fakulteto v Ljubljani, po dveh semestrih študija pa na teološko v Mariboru. S tem je izpolnil svoji materi največjo željo.

S študijskimi dokumenti – indeksom predavanj juridične fakultete – se tudi začena osebni fond Jožeta Lampreta. Uredila in popisala ga je oktobra 1993 Danijela Juričić Čargo. Obsega 11 tehničnih enot, v katerih so med osebnimi dokumenti tudi v uvodu omenjena prošnja za odvezo od izobčenja in dokumenti v zvezi s tem.⁶

Anketni listič za duhovnike, ki ga je svojeručno izpolnil, je najbolj jedrnato opisano njegovo službovanje. Mašniško posvečenje je prejel v Mariboru 13. 7. 1930. Inkardiran je bil v lavantinsko škofijo; tu je služboval v Sv. Trojici v Halozah od leta 1931 do 1933, v Žetalah od 1933 do 1936, v Ribnici na Pohorju od 1936 do 1937, v Sv. Juriju v Slovenskih goricah od 1937 do 1938 in v Šmiklavžu pri Slovenj Gradcu od 1938 do 1940. V rubriki "Kraji in doba med okupacijo" je navedel takole: od 18. 2. 1940 do 15. 9. 1943 v Senjski škofiji, od 28. 9. 1943 do 15. 5. 1945 verski referent XIV. udarne divizije NOV in POJ, sedaj tajnik verske komisije. Naslov v juniju 1948: Verska komisija pri predsedstvu vlade LRS, Zupančičeva 1.⁷

Te zelo škope biografske podatke bi nekoliko osvetlila. Že iz navedbe krajev, v katerih je služboval je videti, da je deloval v najrevnejših delih SV Slovenije. Tako je o razmerah v eni od svojih župnij tudi pisal. Članek "Materialno duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju", ki je

bil objavljen v reviji Dejanje leta 1938, opisuje posestne razmere v statističnem prikazu, koliko je vseh učencev v župniji in koliko od teh biva v enosobnih stanovanjih in znotraj tega, koliko otrok sploh lahko spi samih. Na podlagi družbenega izvora je opredeljeval učni uspeh šolarjev, prehrano, telesno zaposlitev in poroke v dobi 15 let, na podlagi tega pa je sklepal o moralni ravni prebivalstva v Ribnici. Zaključuje s pregledom izobraževanja, gospodarske samopomoči in politične usmerjenosti in tiska.⁸

Njegova najljubša fara je bila Šmiklavž pri Slovenj Gradcu. V pridigah, ki so jih sicer hodili poslušati od blizu in daleč, je zelo rad razlagal ljudem, da so imeli prvi kristjani enak nauk kot komunisti, skrbeli so drug za drugega. Kot privrženec Kmečko-delavskega gibanja, ki je kasneje preraslo v Zvezo delovnega ljudstva Slovenije je edini v Mislinjski dolini podpisal razglas "Kaj hočemo", natisnjen ilegalno. Oblast je takrat preganjala tako podpisnike kot tiste, ki so razglas širili. Priprli so tudi Jožeta Lampreta in ga odpeljali v Ljubljanske zapore. Po dvanajstih dneh so jih izpustili.⁹

Za Lampreta pa to ni bila edina kazen. Zaradi podpisa razglasa, ki ga je sestavil komunist Franc Leskošek in ga ni hotel preklicati, ga je lavantinski škof Tomažič, njegov predstojnik, poklical na pogovor. Na njegovo zahtevo so ga orožniki izgnali iz Dravske banovine. Postal je izgnanec, ni imel več službe, ne dela, ne domovine.

Vključitev v narodnoosvobodilno gibanje je prav tako sam popisal v vprašalniku za nosilce spomenice 1941. Že oktobra 1941 je začel aktivno delati s prvimi partizanskimi edinicami, ki so se ustanovile v Skarah pri Otočcu. Tu se je povezal z Aleksičem, Stipetom Ugarkovičem – Ninom in drugimi. V Liki je ostal do leta 1943. Leta 1941 so ga italijanske okupacijske oblasti zaprle, iz zavora pa je prišel tako, da so ga zamenjali za nekega italijanskega oficirja. Po izpustu iz zavora je deloval kot aktivist na terenu – bil je član NOO v kraju Bilogu. Po kapitulaciji Italije je odšel v Slovenijo v XIV. divizijo. Na vprašanje št. 21, iz kakšnih razlogov še do tedaj ni prejel spomenice 1941, je prostodušno napisal "Mislim sem, da imajo do nje pravico samo borci NOV in POJ."¹⁰

Na poti iz Hrvaške v Slovenijo je zaprisegel Rabsko brigado. To je bilo prvič, da je duhovnik zaprisegel vojaško enoto. Štela je 1700 inter-

⁵ Jože Lampret, Upornik iz ljubezni, GO ZZB Slovenije, 2003.

⁶ AS 1405, Osebni fond Jožeta Lampreta, uredila in popisala Daniela Juričić Čargo.

⁷ AS 1405, t.e. 1, a.e. 4, osebni dokumenti.

⁸ Jože Lampret, napredni slovenski duhovnik in revolucionar, občinski odbor ZZB NOV Velenje 1981, str. 25-37.

⁹ AS 1473, Policijski komisariat v Mariboru, Predvojne evidenčne pole s fotografijami. J. Lampret je bil fotografiran in daktiloskopiran 22. 11. 1939. S popisne pole je tudi razvidno njegovo znanje tujih jezikov, saj je govoril slovensko, nemško francosko in latinsko.

¹⁰ ARS, oddelek I, Jože Lampret.

nirancev, ki so se vanjo vključili po kapitulaciji Italije. Zaprti so bili v italijanskem koncentracijskem taborišču na Rabu. Brigada je bila kasneje razformirana, saj so bili borci zaradi trpljenja v taborišču nesposobni za daljše pohode. Marsikateri pa je bil kasneje vključen v druge partizanske enote.¹¹

Pot XIV. divizije na Štajersko, ki se je je kot verski referent udeležil tudi Jože Lampret je bila ne le naporna, ampak je zahtevala tudi mnogo človeških žrtev. Brigada se je na poti zmanjšala za polovico, toliko je bilo izgub. Jože Lampret je v njej deloval ne le kot duhovnik ampak tudi kot član kulturniške skupine skupaj s pesnikom Kajuhom, plesalko Brino, ki so ji v globokem snegu pomrzile noge, skladateljem Špikom in drugimi. Njegovo fotografijo, ki jo je posnel Petek, kako nosi ranjence na Paškem Kozjaku, so našli po osvoboditvi v uredništvu Štajerskega gospodarja z nemškim podnapisom "Der Banditenpfarrer Lampret mit XIV. Division der Banditen auf der Flucht in Februar 1944."

Žal pa je bil ta del partizanskega življenja za Lampreta usoden iz dveh razlogov. Na eni strani cerkvene oblasti za njegovo duhovniško delo med partizani niso pokazale razumevanja. O tem sem pisala že v uvodu, več pa nekoliko kasneje.

Še bolj boleče kot to pa so bile insinuacije Lampretovih soborcev, partizanov, kot lahko izvemo iz njegove uradne korespondence.

V njej je med drugimi tudi pismo Viktorja Avblja, med vojno visokega funkcionarja XIV. divizije, ki ga je pisal Franciju Strletu 1. 2. 1914 v zvezi s člankom "Kako je padel Kajuh" v 12. številki revije Borec leta 1963. V njem poziva avtorja, naj popravi krivico, ki jo je storil Jožetu Lampretu, ko je na podlagi nekaterih navajanj napisal, da je dobil dovoljenje oblasti divizije, da si pri nekih faranih v Šmiklavžu poišče skrivališče, da je nagovarjal Kajuha, da stori enako in da je Lampret s svojim odhodom napovedal razkroj kulturno-umetniške skupine. Viktor Avbelj kot eden od odgovornih oseb pri pohodu trdi, da to ni res. Štab divizije je dal Lampretu dovoljenje, da naveže stik s terenom, domačini. To je bilo namreč za ostale politične delavce, ki niso bili iz teh krajev, težko. Za Lampreta, ki je v tej župniji delal že pred vojno in je bil zelo priljubljen, pa je bilo razumljivo, da so ga ljudje lepo sprejeli in z njim tudi ostale borce. Za spremstvo mu je štab določil kurirja, vrniti pa se nista mogla zaradi sovražnih premikov.

Za konec še citat iz Avbljevega pisma: "S tovarišem Lampretom sem ves čas pohoda XIV. divizije veliko govoril; moram ugotoviti, da sem ga spoštoval, še posebej zaradi njegovega zelo prisebnega zadržanja, velike požrtvovalnosti in izrednega tovarištva."¹²

Sam je objavil zabeležke iz svojega partizanskega dnevnika v zborniku "V nove zarje", ki ga je zbral in uredil in je izšel ob deseti obletnici Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LR Slovenije. Zaradi kazni cerkvenega izobčenja leta 1950 in prizadevanj za preklic le-tega pa Lampret ni naveden kot avtor zbornika.¹³

Ko se je vojna končala in se je oglasil pri svojem predpostavljenem škofu Jožefu Tomažiču, ga je prosil za jurisdikcijo. Te sicer ni dobil, dovolil pa mu je škof maševati, pridigati in deliti zakramentov pa ni smel. Lahko bi dobil župnijo, vendar s pogojem, da ne bi politično deloval. To je bil pogoj za to, da sme v celoti opravljati svojo duhovniško službo.

S tem se ni strinjal in minilo je veliko let, preden se je lahko vrnil k opravljanju duhovniškega poklica. Tako je bil od 16. maja 1945 do 31. januarja 1946 referent pri okrožnem odboru OF za Mariborsko okrožje. Od 1. februarja 1946 do 28. februarja 1947 je bil referent pri okrajnem ljudskem odboru Celje okolica. Od 1. marca 1947 do 30. aprila 1947 pa je bil referent pri komisiji za združništvo LRS v Ljubljani.¹⁴

Iz njegovih osebnih dokumentov lahko tudi izvemo, da je bil leta 1945 imenovan za člana pri Sodišču slovenske narodne časti, da je bil delegat glavnega odbora Rdečega križa Slovenije in član glavnega odbora SZDL Slovenije. Bil je tudi imenovan za univerzitetnega profesorja na teološki fakulteti.¹⁵

Njegovo glavno delo v času po vojni je bilo posvečeno komisiji za verska vprašanja in Cirilmetodijskemu društvu katoliških duhovnikov.¹⁶

Leta 1945 se je katoliška cerkev v Jugoslaviji znašla povsem v novih razmerah. Religija je bila v očeh nove oblasti in njene ideologije neznanstvena zabloda in iluzija, ki je povzročila odtujitev človeka, cerkev pa razredna sovražnica, ki bi utegnila zlorabiti verska čustva državljanov in ogroziti revolucionarno oblast. Odnose med državo in katoliško cerkvijo je izrazilo negativno zaznamovalo tudi medvojno ravnanje cerkvenih oblasti, ki se niso postavile na stran odpora proti

¹¹ Iz govora Ivana Dolničarja na proslavi v Šošanju 18. 1. 2003. Z Lampretom sta se prvič srečala na Mašunu, kasneje pa kot soborca na poti XIV. divizije na Štajersko, ki je trajala en mesec, veliko pogovarjala. Od njega je zvedel, kaj pomeni socialna revolucija, česar ni zvedel od svojih predpostavljenih politikomisarjev. V imenu organizacije ZZB NOV Slovenije se je opravičil, ker mu borci v zadnjih letih življenja niso stali ob strani.

¹² AS 1405, t.e. 4, Uradna korespondenca, črke A-Ž 1945-1968, a.e. 2, Viktor Avbelj.

¹³ V nove zarje, Ljubljana 1959.

¹⁴ ARS, Oddelk I, Jože Lampret, potrdilo Oddelka za kadre št. 4/15.

¹⁵ AS 1405, t.e. 1.

¹⁶ Tamara Griesser – Pečar, Duhovščina med nacizmom, fašizmom in komunizmom, Cerkev na Slovenskem v 20. st., Ljubljana 2002, str. 285 do 297.

okupatorju. Katoliška cerkev v Sloveniji je z lojalnostno izjavo julija 1945 res obsodila in obžalovala vsa medvojnna nasilna in brezpravna dejanja, vendar se v očeh oblasti ni iznebila krivde. Spor je poglobila tudi nepopustljivost katoliške cerkve do novega družbenega reda v Jugoslaviji, saj je s papežem Pijem XII. na čelu zavračala sodelovanje katoličanov s socializmom in komunizmom. Poleg tega so jugoslovanske oblasti menile, da Vatikan služi zgolj italijanskim interesom in da domača duhovščina, navezana na Vatikan, ne premore dovolj patriotizma, različne religije v večnacionalni državi pa naj bi sejale mržnjo med narodi.¹⁷

Oblast se je odločila za postopno ateizacijo družbe, saj je na eni strani dovoljevala verske obrede, da ne bi odvrnila od sebe vernih množic, na drugi pa je omejevala verouk in izobraževanje duhovnikov ter okrepila ateistično vzgojo otrok in mladine v šolah. Precej ostreje je nastopila proti duhovščini. S sodnimi procesi, med katerimi je bil najbolj spektakularen in mednarodno odmeven proces proti zagrebškemu nadškofu Stepincu jeseni leta 1946, v Sloveniji pa proces proti ljubljanskemu škofu Rožmanu, je obračunavala z opozicijo, v javnosti pa ustvarjala proticerkveno razpoloženje.

Precej strpnejša je bila oblast do duhovnikov, organiziranih v duhovniških društvih. Prek njih je skušala vzpostaviti nadzor nad duhovščino, predvsem pa jo odvrniti od vrha katoliške cerkve in Vatikana.¹⁸

Kljub temu duhovniškim društvom niso priznavali nikakršne politične veljave, saj so bila v njihovih očeh "samo vprašanje notranjega razkrajanja cerkve in hierarhije".¹⁹

Članstvo v duhovniških društvih je bilo povezano tudi z marsikatero ugodnostjo, zlasti s socialnim in zdravstvenim zavarovanjem duhovnikov, pravico do poučevanja verouka v šolah, denarno pomočjo za obnovo cerkva. Od tega pa je bila odvisna celo izpustitev duhovnikov iz zapora.

Prvo duhovniško društvo je začelo delovati v Istri 1948. leta, septembra pa je bilo v Sloveniji ustanovljeno Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov. Do leta 1952 je zajelo približno polovico slovenske duhovščine, vendar se je članstvo že naslednje leto začelo osipati.

Ker skoraj tretjino osebnega fonda Jožeta Lampreta sestavlja gradivo Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov podajam pregled naslovov, ki so kot arhivske enote: Pravila CMD, Članstvo CMD, Zapisniki sej odborov in komisij CMD, Občni zbori CMD, Delovanje pokrajinskih in okrajnih odborov CMD, Resolucije in okrožnice, Poročila o delovanju CMD, Anketa 1958, Tečaji CMD, Založniška dejavnost CMD, Nova pot – glasilo CMD, Gradivo študijsko dokumentacijske komisije pri GO CMD, Kulturna in izobraževalna dejavnost CMD in sodelovanje z duhovniki in društvi v drugih jugoslovanskih republikah in korespondenca CMD.²⁰ Posebno enoto predstavlja Zadruga katoliških duhovnikov.

Vatikan je v duhovniških društvih videl zasnovo nacionalne cerkve, zato je proti njim ostro nastopil. Jugoslovanski škofje so 26. aprila 1950 razglasili članstvo v društvih za nezaželeno oziroma "non expedit", tej odločitvi pa je Vatikan avgusta 1950 pritaknil po opominu še ekskomunikacijo predsednika CMD Antona Bajta in pobudnika ustanovitve društva Jožeta Lampreta.²¹

Jugoslovanska vlada je ravnanje Vatikana razumela kot vmešavanje v notranje zadeve ter zahtevala preklic izobčenja in ukrepa "non expedit", vendar je nanj zaman čakala. Do skrajnosti so odnose med državo in katoliško cerkvijo zaostrili sklepi Jugoslovanske škofovske konference, sprejeti med 23. in 25. septembrom v Zagrebu. Škofje so z dekretom "non licet" duhovniška društva prepovedali, na maršala Tita pa naslovili pismo, v katerem so zapisali, da v Jugoslaviji ni popolne verske svobode in da modus vivendi ne bo dosežen, dokler bo oblast cerkvi krtila pravice. Obstoj duhovniških društev so močno nasprotovali, češ, da skuša oblast z njimi spodkopavati versko disciplino. Zapisali so, da bodo duhovniška društva priznali, ko bodo njihova pravila v sozvočju s kanonskim pravom in ko bo cerkvenim oblastem omogočen nadzor nad njihovim delom. Posledica je bila prekinitev diplomatskih odnosov z Vatikanom leta 1952.

Po sprejetju zakona o pravnem položaju verskih skupnosti je dialog med oblastjo in cerkvijo zamrl. Začela pa so se tajna pogajanja, tako da so se odnosi med Jugoslavijo in Vatikanom počasi uredili. Ko je Tito decembra 1959 sprejel predstavnike CMD, med njimi tudi Jožeta Lampreta, je govoril o napredku v odnosih med državo in cerkvijo. Poudaril je, da je obnovev diplomatskih odnosov v rokah Vatikana, jugoslovanska vlada pa si želi sožitja med državo in cerkvijo. Eden od pogojev za normalizacijo

¹⁷ Mateja Režek, *Država in katoliška cerkev v Jugoslaviji (1945-1966)*, objavljeno v zborniku *Država in cerkev*, SAZU Razprave 18, Ljubljana 2002, str. 309-320.

¹⁸ Mateja Režek "Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana" *Odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949-1954*. *Zgodovinski časopis*, let. 53, 1999, št. 3, str. 367-390.

¹⁹ Darinka Drnovšek, *Zapisniki politbiroja CK KPS / ZKS 1945-1954*, Arhivsko društvo Slovenije, Viri št. 15, Ljubljana 2000, str. 211-213.

²⁰ AS 1405, t.e.7 do t.e. 11.

²¹ M. Režek, str. 312.

Dragi Jože!

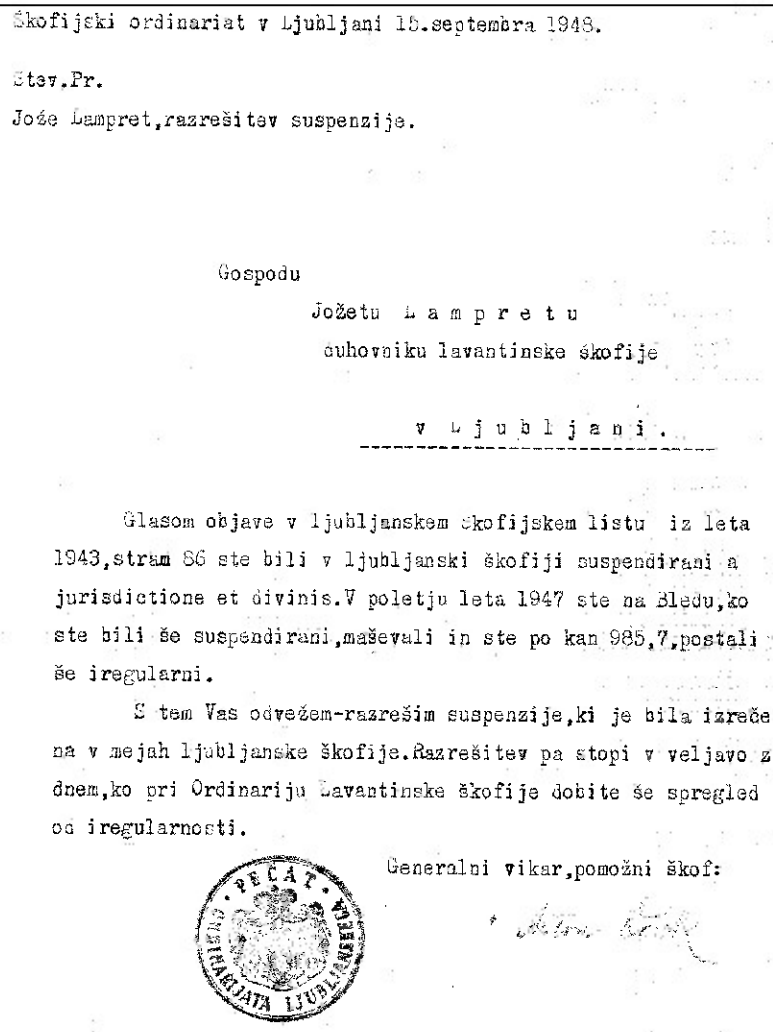
Si nisem še boš začudil, da se ti javlja nekdo Kolenko. No, da pa boš dolgo razmišljal, sam se ti predstavim.

Sam Prekmurec, duhovnik kavantske škofije sedaj v službi v Selnici v Medjimurju. Kolega Marc Viktorija, kaplanik Franca, Luskarja itd. - Duhovnik sem postal 1940 leta, a že jeseni 1940 leta, sem postal iti na oddelku vojaškega roka v Koroško historico. In sem ostal vse do Loma bratov Jugoslavje, a 1. 1. 1941 po zlomu sem se vrnil domov v Črenšovce, prejel št. Lendava. Prekmurje je bilo že takrat okupirano po kraljevih. Prosil sem takratnega škofa v Gornjebledu, da mi da službo, pa ker me ni hotel sprejeti, če da sem duhovnik kavantske škofije, sem bil prisiljen iti iskati službo v posredni Medjimurje. Tam sem delal službo kaplana v Selnici pri Rodič Ignacij, gem. vikarij za Medjimurje. Tisto je bilo službovati med hrvaškimi duhovniki (ne med parohom). Inač, sam takratnega prepričanja so bili. In končno, ko je prišla nova Jugoslavija, privedem, da sem se naselil v župnijskem domu, ali narodna oblast, ki ljudem stoji na braniku, je prišla na sled našemu delovanju in tako sem se znašel 1946 l. v popravnem domu v Istri Gradski, oboje na 8 let odzema pravde s prisilnim delom. In sem odslužil 20 mesecov proji kazni, pa sem bil poposled odpuščen iz doma. No, ko kraj službovanja odrejema, mi je spet Selnica v Medjimurju.

Toda oni isti duhovnik, brat Katerina, sem naselil 1946 l. ti isti delajo vse pogosto, samo da se me iznebijo. Zato te, dragi Jože, prosim, svetuj mi kaj mi je storiti. Kot Slovenec, mi je težko tu med Slovane, najraje bi v Slovenijo da pomagam svojemu ljudstvu in svoji oblasti. Prosim te, povej mi kaj naj storim, ali če lahko ti kaj storim za me. Če boš hotel, kaj v delujem Prekmurje sporoči, da pudaem pelavo k tebi.

Prav lepo Ti pozdravlja in želi vsako dobro

Juan Kolenko
Kaplan Selnice
Medjimurje

Iz osebnega fonda Jožeta Lampreta, AS 1405

odnosov s strani države je bil tudi preklic cerkvene kazni za Jožeta Lampreta, medtem ko je cerkev za izbris kazni zahtevala od Lampreta, da opravi pokoro, predpisano po kanonskem pravu. Po dolgotrajnem vztrajanju je Lampret sprejel predpisano pokoro, ki je bila pogoj za izbris njegove cerkvene kazni izobčenja in cerkev ga je rehabilitirala.

V osebnem fondu je del posvečen tudi zasebni korespondenci. V njej predstavljata največji obseg dva naslova. Dopisovanje z Ženko Sagadin oz. njena pisma Jožetu Lampretu se nanašajo na Lampretovo delo in bivanje v muzeju NOB v Srecah. Tam je pomagal urejati zbirko in občasno vodil po njej goste. Posebno rad je sprejemal šolske otroke, pa tudi fizično delal na posestvu, da je ob težkem vsakdanjem delu, ki si ga je sam nalagal, nekako pregnal temne misli in jezo v zvezi s svojo usodo.²²

Še obsežnejša pa je korespondenca z Leopoldom Edgarem Lavovom, pleterskim priorjem, njegovim iskrenim prijateljem, pri katerem je prebil veliko časa, mu prevajal knjigo in po letu 1966, ko je bil podpisan protokol med Jugoslavijo in Vatikanom tudi študiral cerkveno literaturo, ki so mu jo predpisali kot pogoj za preklic cerkvene kazni.²³

Prošnje za odvezo od izobčenja so glede na datume med letoma 1948 in 1961. Med koncepti člankov in razprav je tudi njegov dnevnik, ki ga je pisal med študijem cerkvene literature v Pleterjah, ki šteje kar pet blokov, nanje si je izpisoval iz predpisanih besedil, kar kaže, kako resno je vzel zadano nalogo.²⁴

²² AS 1405, t.e. 3, a.e. 101. Ženka Sagadin.

²³ AS 1405, t.e. 3, a.e. 67. Leopold Josip Edgar Lavov.

²⁴ AS 1405 t.e. 2, a.e. Koncepti člankov in razprav.

Ljubljana, dne 12. marca 1966

Prezvišeni gospod
Magr.

Anton V o v k
ljubljski škof

Sobrat Anton Bajt mi je pripovedoval, da ste bili tako ljubeznivi in ste v peticiji, ki ste jo izročili Sv. Konciljski kongregaciji, prosili za odvezo od ekskomunikacije tudi zame. Za to plemenito dejanje in gesto krščanske ljubezni se Vas, prezvišeni, najtopleje zahvaljujem.

Verjamite mi, da mi je odslej nekoliko lažje prenašati to strogo kazen, ki sem si jo nakopal s tem, da sem se z ostalimi sobratmi trudil za ustanovitev Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov LRS, ki se z ostalimi stanovskimi društvi v FLRJ, na svoj način trudi in prizadeva utveriti kar najboljša razmerja med katoliško cerkvi in ljudsko oblastjo.

V zavesti, da sem našel pri Vas, prezvišeni, razumevanje, se Vaši naklonjenosti še nadalje priporočam

in ostajam vedno hvaležno udani

duhovnik apostolske administrature
jugoslovenskega dela goriske nadškofije

Lampret Jože, duhovnik
Ljubljana, Igriška 3/IV.

Iz osebnega fonda Jožeta Lampreta, AS 1405

Zadnja korespondenca je iz februarja 1969, ko mu je Martin Tekavec, njegov dobri prijatelj in duhovniški sobrat, ponujal službeno mesto v Vrapčah pri Zagrebu ali pri šolskih sestrah – obe zunaj Slovenije.

V prejšnjem pismu z dne 5. 11. 1968 pa mu je pisal takole: "Predragi Jože! Tudi na Tvojo rezerviranost zadnji dve leti se ne jezim, preveč Te spoštujem in sem Ti hvaležen.

Za Tvoje ideje pa: prezgodaj si se rodil. Zadnji drugi Vatikanski koncil je ogromno Tvojega potrdil, kar vidiš tudi iz knjige: Vladimir Truhlar: Pokoncilski etos, Celje 1967, Mohorjeva družba."²⁵

V letopisu slovenskih škofij, ki je izšel v

Ljubljani ob 750. obletnici mariborske (lavan-tinske) škofije in ponovni uvedbi koprške škofije z novimi mejami, je med duhovniki, umrlimi v koprski škofiji za leto 1969 vpisan tudi Jožef Lampret, profesor v pokoju, rojen 19. 1. 1903 v Šoštanju, mašniško posvečen 6. 7. 1930 v Mariboru, umrl 23. 5. 1969 v Ljubljani, pokopan na ljubljanskih Žalah.

Po smrti Jožeta Lampreta se je Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov 30. septembra preimenovalo v Slovensko duhovniško društvo in je delovalo do leta 1990, ko se je razpustilo.

Upam, da bo v zgodovini slovenskega naroda kakor tudi katoliške cerkve Jože Lampret dobil mesto, ki ga zasluži kot človek in kot duhovnik.

²⁵ AS 1405, t.e. 4 a.e. Zasebna korespondenca – neznani: Martin je Martin Tekavec, omenjen tudi kot korespondent pod a.e. 4 Martin Tekavec, Dob.

UDK 396.1(497.4)"1943/1953"

Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske enakopravnosti v Sloveniji (1943-1953)

MATEJA JERAJ

mag., višja svetovalka – arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Odnos do tako imenovanega ženskega vprašanja so tako slovenski kot jugoslovanski komunisti izoblikovali na podlagi marksistične teorije in praktičnih izkušenj Sovjetske zveze. V socializmu naj ženska ne bi bila le mati in gospodinja, ampak tudi zaposlena, izobražena in politično dejavna. Zato naj bi socialistična država ženskam zagotovila enakopraven položaj v družini in družbi. Ustanavljanje samostojnih ženskih organizacij je komunistična partija sicer načeloma odklanjala, češ da je žensko vprašanje le del boja delavskega razreda. V izrednih razmerah druge svetovne vojne in revolucije pa se je partijsko vodstvo kljub temu odločilo ustanoviti posebno žensko organizacijo. Sprva je bila zadolžena za pritegnitev žensk k sodelovanju v narodnoosvobodilnem boju, po vojni pa je pomagala pri obnovi države in pri reševanju socialnih vprašanj, vzpodbujala je zaposlovanje in izobraževanje žensk ter njihovo vključevanje v oblastne in politične organe, ukvarjala se je z materinsko in otroško problematiko, njena glavna naloga pa je bila, da ženske, predvsem tiste s podeželja, vzgoji v duhu socializma in jih odtegne vplivu njegovih nasprotnikov.

ABSTRACT

COMMUNIST PARTY, ANTI FASCIST WOMEN'S LEAGUE AND THE REALISATION OF THE EQUALITY OF WOMEN IN SLOVENIA (1943-1953)

Both Slovene and Yugoslav communists formed their attitude to the issue of women on the basis of the Marxist theory and practical experience in the Soviet Union. In socialism a woman was not supposed to be merely a mother and a housewife, but also an employed, educated and politically active person. Therefore the socialist state should ensure that women get an equal status in the family and society. The communist party mostly rejected the establishment of independent women's organisations, saying that the issue of women is only a part of the working class struggle. However, under exceptional circumstances during the Second World War and the revolution, the party leadership decided to establish a special women's organisation. At first its purpose was to draw women into the National Liberation War. After the war it helped in rebuilding the state and resolving social issues, it promoted employment and education of women and their participation in governing and political bodies and it dealt with maternal and children issues. However, its main purpose was to educate women, especially those coming from the countryside, in socialist spirit and draw them away from the influence of its adversaries.

Vse politične stranke, ki so temeljile na idejah Marxa in Engelsa ter na Beblovi interpretaciji teh idej, so predvidele tudi spremenjen položaj žensk v novem družbenem redu. Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), ki se je zgledovala tudi po izkušnjah prve socialistične države Sovjetske zveze, je prizadevanja za enakopravnost žensk vključila v svoj program že leta 1920, na 2. državnem partijskem kongresu v Vukovarju.¹ Kakor socialdemokratske stranke in sovjetski boljševiki pa tudi KPJ načeloma ni dopuščala samostojnih ženskih organizacij znotraj stranke, češ da je žensko vprašanje le del boja delavskega razreda in bo rešeno šele s proletarsko revolucijo. Ženskam, ki so si hotele izboljšati dotedanji

položaj v družbi, naj torej ne bi preostalo drugega kot priključiti se boju proletariata, ki se "dosledno bojuje za odpravo lastnine, za brezrazredno družbo ...".² Upoštevala pa je Leninove nasvete o oblikovanju posebnih organov znotraj partije, ki naj bi ženske prepričali v utemeljenost razrednega boja, jih ustrezno (marksistično) izobrazili, povezali in trajno ohranili pod svojim vplivom.³ Menila je, da bodo ženske, ki veči-

¹ Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 20-21.

² Vida Tomšič, Iz razširjenega referata ob slovesni akademiji za 8. marec leta 1948 v Beogradu, v: Ženska, delo, družina, družba (Izbor govorov in člankov, druga dopolnjena izdaja), Komunist, Ljubljana 1978, str. 20 (Odslej: Vida Tomšič, Ženska, delo, družina, družba...).

³ Lenin, Žensko vprašanje, izdal Agitprop CK KPS, str. 17-18. Cit po: Vida Tomšič, O napakah pri delu med ženskami, Ljudska pravica, št. 5, 1. maja 1944, v: Slovenke v narodno-

noma niso bile vajene javno nastopati, v okviru ženskih skupin lažje premagale negotovost in strah. Ker pa je imela ženske za izrazito konzervativne, še posebej dovzetne za reakcionarne vplive najbolj tradicionalnih političnih smeri, zlasti katoliške cerkve, se ji je zdelo, da še bolj kot moški potrebujejo temeljito politično vzgojo. Vendar pa so jugoslovanski komunisti, kljub ostrim kritikam Josipa Broza⁴ posvetili več pozornosti ženski problematiki šele ob koncu tridesetih let, ko sta jih k temu prisilila rastoča vojna nevarnost in vedno budnejši policijski nadzor. Na pragu druge svetovne vojne je partijsko vodstvo poudarjalo potrebo po večjem vključevanju še "nekompromitiranih", zlasti ženskih kadrov v partijo, tudi v vodstvene organe,⁵ hkrati pa se je odločilo tudi za jasnejšo obrazložitev svojega razumevanja vloge in položaja žensk tako med revolucijo kot tudi po njej. Zato je na dnevni red 5. državne partijske konference uvrstilo tudi referat o tako imenovanem ženskem vprašanju, ki ga je po posvetovanju z vodilnimi komunisti⁶ podala Vida Tomšič, članica CK KPS in CK KPJ.⁷ Vprašanje položaja in vloge ženske

v družbi je bilo razglašeno za posebno vprašanje: "Čeprav govorimo o ženskem vprašanju kot o delu vprašanja proletarske revolucije, ga vendar štejejo za posebno vprašanje. Tudi nacionalno, kmečko, mladinsko in druga vprašanja bodo rešena s proletarsko revolucijo. Kljub temu jih danes zastavljamo kot posebna vprašanja: prvič, ker ta vprašanja v današnji družbi zares obstajajo in terjajo rešitev; drugič, ker s pravilnim zastavljanjem teh vprašanj in z ustreznim delom budimo in zbiramo okrog revolucionarnega proletariata in njegove avantgarde nove, doslej speče revolucionarne sile. Tako je za nas žensko vprašanje tisti vzvod, s katerim množico žensk vseh slojev na podlagi njihovih posebnih ženskih zahtev lahko zberemo okrog revolucionarnega proletariata in njihove sile uspešno uporabimo za pomoč proletarski revoluciji. Toda takoj moramo poudariti, da zahtev, ki jih imajo v današnji družbi kot podrejeni spol, ne obravnavamo kot posebne 'ženske' zahteve, za katere naj se bojujejo ženske same, ampak kot zahteve, kot program boja vsega delovnega ljudstva."⁸ Zato naj bi nova družba poleg splošnih potreb vseh delovnih ljudi (pravično plačilo, socialne pravice itd.) ženskam zagotovila tudi: *srečno materinstvo* ("popolna zaščita mater – posebno delavskih in kmečkih – pred porodom in po njem; domovi za matere in nosečnice, porodnišnice, bolnišnice, babiška in zdravniška pomoč, jasli, otroški domovi, zakonska zaščita otrok, odprava vseh razlik med zakonskimi in nezakonskimi otroki; dovolitev splava, dokler ne postanejo razmere takšne, da bodo matere lahko brez skrbi rodile."); *odpravo dvojne morale v javnem in zasebnem življenju* ("popolna enakopravnost žensk pred zakonom; učinkovit boj proti prostituciji, tako da je dekletom omogočena ustrezno plačana zaposlitev in da se kaznujejo zvodniki in kupci; konec dvojne morale v našem pravu in celotnem javnem življenju, ki kaznuje žensko za isto dejanje, zaradi katerega moški ne čuti nikakršnih posledic ali si celo pridobi ugled /prostitucija, nezakonski otroci, prepoved iskanja očeta in podobno/, civilni zakon in možnost ločitve zakona"); *enakopravnost v gospodarskem življenju* ("enako plačilo za enako delo, konec razlik pri plačevanju in zaposlovanju med poročenimi in neporočenimi ženskami, odprava nočnega dela za ženske, določen dnevni čas za hišne pomočnice, učinkovito varstvo tovarniških in drugih delavk pred kvar-

osvobodilnem boju II-1. Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Ljubljana 1970, str. 526. (Odslej: Slovenke v NOB II-1.)

⁴ Pod njegovim vplivom je 4. kongres KPJ 1928 v Dresdenu ostro kritiziral jugoslovanske komuniste, češ da podcenjujejo delo "med delavkami in kmeticami" ter s tem dopuščajo državi in cerkvi, da s pomočjo "klerikalnih, dobrodelno-vzgojnih, feminističnih in reformističnih organizacij" vplivata na ženske. (Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 21-22.)

⁵ O tem govori resolucija, ki jo je jugoslovansko partijsko vodstvo sprejelo na posvetovanju junija 1939 v Tacnu pod Šmarno goro (Slovenke v narodnoosvobodilnem boju I. Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Ljubljana 1970, str. 11), pa tudi govor Josipa Broza na 5. državni partijski konferenci oktobra 1940 v Dubravi pri Zagrebu (Vida Tomšič, Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk, Ljubljana 1978, str. 25. Ta del referata je objavljen tudi v Slovenke v NOB I, str. 11-12).

⁶ "Referat je nastajal kot teamsko delo in zato izpričuje stališča, kakor so se izoblikovala v dokaj intenzivnih razpravah v komisijah KP za delo med ženskami." (Iz spremne besede Franca Šetince k delu Vida Tomšič, Ženska, delo, družina družba, Ljubljana 1978, str. 7.)

⁷ Vida Tomšič se je rodila kot Vida Bernot 26. 6. 1913 v Ljubljani. V študentskih letih se je vključila v KPJ (1934). Leta 1935 je bila obsojena zaradi komunistične dejavnosti in bila 11 mesecev v zaporu. Že 1940. je postala članica CK KPS in CK KPJ. V letu 1941 je tudi diplomirala na pravni fakulteti v Ljubljani. Decembra 1941 so jo Italijani aretirali skupaj z možem Tonetom Tomšičem. Obsojena je bila na 25 let zapore. Po kapitulaciji Italije je sodelovala pri organiziranju prekomorskih brigad, urejala je Ljudsko pravico, bila je organizacijska sekretarka CK KPS in izvoljena v Slovenski narodnoosvobodilni svet (SNOS), od januarja 1945 je vodila poverjenišvo CK KPS za Slovensko primorje. Po vojni je bila na vodilnih mestih v oblastnih in političnih organih, osrednjo pozornost pa je namenila družbenemu položaju žensk, vlogi

družine v družbi ipd., o čemer je napisala ogromno število razprav in člankov pa tudi nekaj samostojnih del. Od 1948 pa do ukinitve v letu 1953 je bila predsednica jugoslovanske AFŽ, kot zastopnica Jugoslavije pa si je za žensko enakopravnost prizadevala tudi v raznih mednarodnih organizacijah, še posebej v socialnih in ženskih komisijah Organizacije združenih narodov (OZN). Umrla je 10. 12. 1998 v Ljubljani.

⁸ Vida Tomšič, referat na 5. državni konferenci KPJ, v: Ženska, delo, družina in družba, str. 21.

nimi posledicami dela; varstvo mladih deklet pred šikanami in spolnim izkoriščanjem od predstojnikov; plačan dopust za delavke pred porodom in po porodu z zakonskim jamstvom, da bodo po tem dopustu sprejete nazaj na delo; plačan čas za dojenje, otroške jasli pri tovarnah in uradih; dostop do vseh poklicev, ki ustrezajo ženskam, do vseh šol in možnost strokovnega izobraževanja"); *politične pravice* (aktivna in pasivna volilna pravica).⁹

Med vojno je partija svoja stališča prilagodila spremenjenim razmeram. Značilna črta vojne strategije jugoslovanskega in slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja (NOG) je bila med drugim tudi "vsestransko sodelovanje žensk pri vseh nalogah, ki so jih imeli moški, poleg tega pa še pri takšnih, ki jih lahko opravijo samo ženske".¹⁰ Dlje ko je trajala vojna, bolj se je komunistično vodstvo zavedalo resničnosti Leninovih besed, da je vključitev ženskega dela prebivalstva nujno potrebna za uspeh vseh narodnoosvobodilnih vojn in revolucij. Zato je bilo treba, kakor je napisala Vida Tomšič, "najti možnosti, da se dvigne iz nezainteresiranosti prav vse ženske", in jih vključiti v osvobodilno gibanje pod vodstvom partije.¹¹ Tega pa KP ni zmogla opraviti sama. Zato se je odrekla načelu, da v svojem okviru ne bo dopustila ustanovitve nikakršne samostojne ženske organizacije. V začetku decembra 1942 je bila v Bosanskem Petrovcu ustanovljena Antifašistična fronta žensk (AFŽ) Jugoslavije, ki naj bi združila jugoslovanske ženske vseh narodnosti in ver v skupnem boju za nacionalno osvoboditev in zmago socialistične revolucije.¹² O pomenu, ki ga je vodstvo KPJ pripisovalo ženski organizaciji, priča dejstvo, da je na ustanovni konferenci govoril tudi Tito. Najprej je poudaril, da se ženske v okviru NOG bojujejo proti fašizmu in nacizmu ter za neodvisnost svojih narodov, ki je hkrati tudi boj za žensko enakopravnost,¹³ za najpomembnejši ženski dolžnosti pa je razglasil zbiranje hrane, obleke in sanitetnega materiala za partizansko vojsko ter obveščevalno delo.¹⁴ Ženske naj bi opravljale še te naloge: vključevale naj bi se v organe nove ljudske oblasti, in to tako zaradi same vzpostavitve te oblasti kot tudi zaradi političnega prebujanja žensk; socialne (skrb

za otroke in vse v vojni prizadete) in zdravstvene naloge; delo na kulturnem in prosvetnem področju; izdajanje ženskega časopisja; razvijanje bratske ljubezni med jugoslovanskimi narodi; vključevanje v oborožene in diverzantske akcije proti okupatorju, kar naj bi omogočilo oblikovanje nove podobe ženske kot junakinje in pozitivno vplivalo na nadaljnjo aktivnost žensk tudi na drugih področjih.¹⁵

V Sloveniji so bile razmere sicer nekoliko drugačne kot v drugih delih Jugoslavije, saj so Slovenke že od začetka vojne delovale v OF, Slovenski narodni pomoči in Zvezi slovenske mladine. Po mnenju komunističnega vodstva pa "to delo ni bilo izvedeno sistematično, niti ni ustrezalo posebnim nalogam in zahtevam niti vlogi današnje slovenske žene",¹⁶ kar je najbrž pomenilo, da so ženske sodelovale v narodnoosvobodilnem gibanju bolj zaradi narodne zavednosti, zaradi ogorčenja nad okupatorjevim nasiljem in iz sočutja do žrtev kot iz želje po spremembi družbenega reda.¹⁷ Zato se je v začetku leta 1943 odločilo tudi v slovenskem prostoru ustanoviti samostojno žensko organizacijo z imenom Slovenska protifašistična ženska zveza (SPŽZ); vključena je bila tako v OF kot v AFŽ. Ta zveza naj bi imela enake naloge kot jugoslovanska ženska organizacija, za oblikovanje le-te pa so bili zadolženi krajevni, rajonski in okrožni odbori OF ter poverjenišтва izvršnega odbora OF.¹⁸ 16. in 17. oktobra 1943 je bil v Dobrniču 1. kongres SPŽZ, na katerem je bilo izvoljeno tudi vodstvo. Sestavljeno je bilo iz ožjega in širšega odbora.¹⁹ Članice ožjega odbora so bile: Angela Ocepek²⁰ (predsednica),

⁹ Prav tam, str. 21-22.

¹⁰ Vida Tomšič, *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*, Ljubljana 1978, str. 38.

¹¹ Prispevek Vide Tomšič o napakah pri delu med ženskami, *Ljudska pravica*, leto V, št. 5, 1. maj 1944, v: *Slovenke v NOB II-1*, str. 527.

¹² *Slovenke v NOB I*, str. 726.

¹³ Josip Broz Tito, Govor na prvi vsedržavni konferenci antifašističnih žena Jugoslavije v Bosanskem Petrovcu 6. 12. 1942, v: *Borba za osvoboditev Jugoslavije*, članki in govori iz narodnoosvobodilne borbe 1941-1945, str. 109.

¹⁴ Prav tam, str. 112.

¹⁵ Resolucija 1. državne konference AFŽ Jugoslavije, 8. december 1942, v: *Slovenke v NOB I*, str. 727-728.

¹⁶ Okrožnica Izvršnega odbora OF vsem poverjeništvom Izvršnega odbora OF, okrožnim, rajonskim in terenskim odborom OF z dne 21. januarja 1943, v: *Slovenke v NOB I*, str. 734.

¹⁷ Vida Deželak-Barič, *Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945*, v: *Naše žene volijo*, Ljubljana 1999, str. 38.

¹⁸ Okrožnica izvršnega odbora OF vsem poverjeništvom izvršnega odbora OF, okrožnim, rajonskim in terenskim odborom OF z dne 21. januarja 1943, v: *Slovenke v NOB I*, str. 734.

¹⁹ Več o vodstvu SPŽZ v: *Slovenke v NOB II-1*, str. 38-39 ali *Naša žena*, št. 1, januar 1944.

²⁰ Angela Ocepek, dolgoletna voditeljica slovenske ženske organizacije, se je rodila 3. 9. 1912 v Vevčah pri Ljubljani. S trinajstimi leti se je zaposlila v ljubljanski tovarni Saturnus. Dejavnost je bila v raznih delavskih organizacijah, od leta 1935 tudi v KPJ. Postala je članica okrajnega komiteja KPS Ljubljana, od leta 1940 pa tudi centralnega komiteja KPS. Prizadevala si je za delavske pravice in žensko enakopravnost. Zaradi komunistične dejavnosti je bila najprej v jugoslovanskih zaporih v Bileći, leta 1941 pa so jo zaprli Italijani. Po pobegu iz zapora je delala v Ljubljani kot ilegalka, potem pa se je pridružila partizanom. Postala je predsednica SPŽZ, članica vodstva AFŽ Jugoslavije, Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) in Izvršnega odbora (IO) OF. Po vojni je bila

Mara Rupena-Osolnik (sekretarka),²¹ Zima Vrščaj-Holly (urednica Naše žene),²² Helena Puhar,²³ Mica Draksler,²⁴ Francka Šobar.²⁵ O nalogah in ciljih ženske zveze je govorila Helena Puhar. Iz njenih besed, ki so bile nedvomno oblikovane v skladu z navodili partijskega vodstva, je vidno, da ženska organizacija nikakor bila zamišljena kot samostojna politična organizacija, saj naj bi le pomagala Osvobodilni fronti, "da čimprej, čim lažje in čim bolj uspešno doseže postavljene cilje".²⁶ Ženskam naj bi pokazala, "kako morejo tudi one doprinesiti pomemben

predsednica AFŽ Slovenije, po njeni ukinitvi pa Zveze ženskih društev. Bila je tudi članica CK KPS in IO OF oziroma SZDL Slovenije. Umrla je 1. 6. 1959.

- ²¹ Mara Rupena-Osolnik se je rodila v Mirni Peči 1. 9. 1918. Po končanem učiteljskem je poučevala v Bosni in na Jesenicah. Poleg tega je pisala prispevke za ženska in druga glasila, bila pa je tudi članica Sokola. V NOG je sodelovala od leta 1941, od jeseni 1942 predvsem v SPŽZ. Bila je tudi članica CO AFŽ Jugoslavije in Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (SNOO), delegatka za Avnoj, urednica glasila Našim ženam in sodelavka uredništva Naše žene. Po vojni je bila dejavna predvsem na področju kmetijstva, izobraževanja, družbene aktivnosti žensk in v humanitarnih organizacijah.
- ²² Zima Vrščaj-Holly se je rodila 15. 1. 1912 v Trstu. Po študiju slavistike in germanistike na Filozofski fakulteti v Ljubljani je poučevala na srednjih šolah v Brežicah, Sinju in Žalcu. Med drugo svetovno vojno se je pridružila NOG in bila med drugim tudi "ilegalna urednica" revije Naša žena. Po vojni se je ukvarjala predvsem z uredništvom različnih revij (Naša žena, Cici-ban, Mladi svet, Otrok in družina, Rodna gruda itd.) in s pisateljevanjem za otroke in mladino. Umrla je 5. 8. 1998 v Ljubljani.
- ²³ Helena Puhar se je rodila 18. 10. 1920 v Kranju. Po končanem učiteljskem v Mariboru (1941) je službovala kot učiteljica v Beli krajini, potem pa se je pridružila partizanom. Ukvarjala se je s propagandnim delom, bila je članica vodstva SPŽZ in centralnega odbora AFŽ Jugoslavije. Po drugi svetovni vojni je bila urednica Naše žene, sodelovala je pri ustanovitvi Svetovalnega centra za otroke, mladostnike in starše v Ljubljani, kjer je bila zaposlena do leta 1968, več let kot direktorica. Napisala je več strokovnih in poljudnih člankov ter nekaj samostojnih del o vzgojnih vprašanjih. Bila je zagovornica neavtoritarne, otrokom prijazne vzgoje. Umrla je 30. 4. 1968 v Ljubljani.
- ²⁴ Marija Draksler – Marjana se je rodila 23. 6. 1903 v Ljubljani. Pred 2. svetovno vojno je delovala v ženskih in kulturno-prosvetnih delavskih društvih, v Rdeči pomoči in Skoju (Zvezi komunistične mladine Jugoslavije). Leta 1925 je postala članica KPJ, kasneje pa članica pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo in mestnega komiteja KPJ v Ljubljani. Po okupaciji je delala kot ilegalka v Ljubljani, leta 1942 pa se je vključila v partizansko vojsko. Bila je članica vodstva SPŽZ, delegatka na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju ipd. Po končani vojni je kot načelnica oddelka ministrstva za socialne politiko organizirala oskrbo vojnih sirot iz drugih predelov Jugoslavije, kasneje pa je delala v upravi za kadre in v zgodovinskem oddelku CK KPS. Umrla je 30. 5. 1973 v Ljubljani.
- ²⁵ Prej je bila sekretarka SPŽZ za Belo krajino.
- ²⁶ Organizacijski referat Helene Puhar na 1. kongresu SPŽZ, v: Slovenke v NOB II-1, str. 35.

Angelca Ocepek ob koncu 1944 ali 1945
(foto last Alenke Puhar)

Zima Vrščaj-Holly (foto last Alenke Puhar)

V prvih mesecih leta 1945 na osvobojenem ozemlju: druga z leve je Angelca Ocepek, tretja z leve Zima Vrščaj-Holly, zadnja z leve Helena Puhar (foto last Alenke Puhar)

delež k osvobojenju, pa četudi ne odidejo po zgledu moških tovarišev na fronto samo" in jih naučila, kako je mogoče povezati materinski čut "z zgodovinskim poslanstvom vsakega uda slovenskega naroda, ki je danes – borba za svobodo in pravice človeka."²⁷ Vprašanje je, zakaj je bila tradicionalna ženska vloga na slovenskem ženskem kongresu bolj poudarjena kot na jugoslovanskem, saj so bile Slovenke v prvi Jugoslaviji v primerjavi z ženskami iz večine drugih predelov države v manj podrejenem položaju. Zanimivo je tudi, da v Dobrniču med ženskimi nalogami ni bil omenjen oborožen boj, ampak le posredna podpora vojske. Veliko bolj kot v Titovem govoru pa je bila poudarjena politična prevzgoja žensk, kar da misliti, da se je morda slovenska partija bolj odkrito pripravljala na prevzem oblasti: "SPŽZ stoji pred veliko in sveto dolžnostjo, da slovensko ženo tudi politično vzgoji, da jo napravi v polni meri za ustvarjalko narodnega življenja Slovencev in za oblikovalko njegovega pravičnega življenja v krogu človeške družbe."²⁸ Zato je "slovenskemu ženstvu treba dopovedati, da ni še vse urejeno, če je urejen njen dom. Treba je urediti življenje cele vasi, občine, pokrajine, treba je urediti življenje vsega naroda."²⁹ Vsaka slovenska ženska bi morala spoznati, da je tudi to njena "življenjska naloga" in "sveta dolžnost". Naloga SPŽZ pa naj bi bila,

da jo iztrga "iz dosedanjega pasivnega, mrtvega življenja, ki je žalostna dediščina temne preteklosti vseh narodov in ne njena osebna krivda", da jo "zbudi" in "zrevolucionira" ter da jo povede "v borbo za resnico in pravico", da bo tudi slovenska ženska postala enakopravna soustvarjalka "političnega in družbenega obraza družbe".³⁰ Vendar pa si ženske nikakor ne bi smele domišljati, da je njihova organizacija v kakršnem koli smislu oblastna organizacija: "Da smo si na jasnem ... da SPŽZ torej ni narodna oblast niti ne nikak odbor narodove oblasti, biti mora vir, ki bo žene vzgajal in jih usposabljal zato, da jih bo OF lahko uporabljala kot sposobne ljudi za vzpostavitev te oblasti."³¹ Slovenski politični voditelji so torej od SPŽZ pričakovali, da bo ženske spodbudila k podpiranju NOG, hkrati pa naj bi jih tako politično vzgojila, da bodo sposobne tako med vojno kot tudi po njej delovati v organih nove oblasti.

Očitno pa so članice SPŽZ pokazale precej več samoiniciativnosti kot so pričakovali njihovi voditelji.³² Iz pisma centralnega komiteja (CK) KPJ iz januarja 1944 je namreč jasno vidno, da jugoslovansko partijsko vodstvo z delom AFŽ ni bilo zadovoljno. Očitno ji je željo po vzpostavitvi močne, centralizirane in neodvisne ženske organizacije, ki naj bi se kazala v preveč samostojnem delu s pomočjo lastnega "aparata pisarn, inštruktorjev in funkcionark". Nižji odbori AFŽ naj bi se čutili bolj odgovorne svojim nadrejenim organom kot pa lokalnim narodnoosvobodilnim odborom in odborom OF, komunistke naj bi začele oblikovati nekakšne ženske partijske aktive, v okviru AFŽ pa ustanovljati partijske celice. Vse to naj bi povzročilo razvoj feminističnih tendenc in izločitev ženskega gibanja iz ostalega političnega življenja. Zato je CK KPJ opozoril AFŽ, da je njena glavna naloga "zbrati in aktivizirati ženske v občenarodno osvobodilno fronto, pomagati jim v njihovem političnem dviganju s ciljem, da zavzamejo svoje mesto v obči osvobodilni borbi skupaj z moškimi". Za takšno delo pa naj ne bi bile potrebne nikakršne trdne in stalne organizacijske oblike. Odbori AFŽ naj bi služili le agitacijsko-propagandnemu delu med politično pasivnimi ali drugače mislečimi, njene funkcionarke naj ne bi bile predstavnice žensk v NOG, ampak le aktivistke narodnoosvobodilne fronte za vključevanje žensk v NOG, partija pa naj bi prevzela strog nadzor nad delom ženske organizacije.³³ Marca 1944 je tudi slovensko partijsko vodstvo poslalo okrožnico s podobnimi navodili vsem

²⁷ Prav tam, str. 34.

²⁸ Prav tam, str. 35.

²⁹ Prav tam, str. 35.

³⁰ Prav tam, str. 35-36.

³¹ Prav tam, str. 37.

³² Izjava Mice Šlander, Ljubljana, 27. september 1957, v: Slovenke v NOB II-1, str. 539.

³³ Pismo CK KPJ vsem nižjim partijskim komitejem o napakah v AFŽ, januar 1944, v: Slovenke v NOB II-1, str. 521-523.

oblastnim in okrožnim komitejem KPS.³⁴ Glavni odbor SPŽZ je samokritično priznal vse očitane napake, dovolil si je le izraziti mnenje, da sta "ilegalnim prilikam in množičnemu pridobivanju prav ta samostojnost organizacije in njena organizacijska trdnost veliko pripomogli k tolikšnemu razmahu".³⁵ Izvedena je bila reorganizacija SPŽZ, po kateri so morale biti aktivistke ženske organizacije obvezno tudi članice partijskih celic ali komitejev, narodnoosvobodilnih odborov ali odborov OF. Vse naloge, povezane z ženskimi vprašanji, so lahko opravljale le v sklopu teh organov, ki so jim bile tudi odgovorne. Tak način dela naj bi omogočil enakopravno vključitev žensk v politično življenje in najuspešneje "porazil zastarele nazore poedinih mož", ki so še nasprotovali enakovrednemu ženskemu sodelovanju.³⁶ Verjetneje pa je, da so bila takšna stališča več ali manj tudi posledica v partijskih vrstah splošno razširjenega strahu pred feminizmom, kot je vidno iz prispevka Zime Vrščaj-Holly, ki je izšel aprila 1944 v Naši ženi: "Ponekod je bil celo slučaj, da so odbori SPŽZ nezdravo tekmovali z odbori OF. To ni bilo zdravo tekmovalje, to je bilo neumestno, škodljivo, ljubosumno tekmovalje, ki ne rodi dobrega sadu. Namesto da bi naša organizacija krepila OF s tem, da bi ji predajala zgrajene kadre – kar je ena njenih nalog – je čuvala te kadre zase, češ videli boste, kaj premoremo žene. Nastala je resna nevarnost, da bi naša organizacija zašla v feministično organizacijo, to je organizacijo, ki zasleduje ženske cilje v meščanskem smislu, ločeno od ciljev vsega naroda ...".³⁷ Ni znano, ali se je vodstvo SPŽZ brez vsakega ugovora podredilo zahtevam partijskega vodstva, vsekakor pa podobnih pritožb do konca vojne ni bilo več.

V zadnjih mesecih pred zlomom Hitlerjeve Nemčije so se začele intenzivne priprave na povojno življenje. Vodstvo SPŽZ je ženskam zagotavljalo, da bodo imele v novi državi možnost uveljaviti svoj vpliv v političnem življenju: "Osvobodilna fronta je poklicala in znova kliče slovensko mater v javno življenje. Kliče jo kot pomočnico pri graditvi naše narodne oblasti, kliče jo kot aktivistko v naše politične odbore. Ne kliče jo samo kot človeka, ki naj v časih, ko se nahajajo na frontah očetje in sinovi, nadomesti njihove sile pri domačem delu in pri delu v

narodno osvobodilnih in političnih odborih. Res je, da jo v tem času kliče predvsem zato, da prevzame v tej vojni breme zaledja na svoje rame. Toda, ko je Osvobodilna fronta poklicala ženo v javno življenje, je mislila pri tem več. Mislila je, da žena v javnem življenju ostane tudi takrat, ko bodo možje že doma in ko bodo lahko vse svoje sile posvetili obnovi naše domovine in urejanju našega bodočega življenja."³⁸ Vendar pa so se nekatere njegove članice že od začetka dobro zavedale, kako se utegne prav kmalu zgoditi, da bodo tudi oblastni organi nove države pozabili na uresničevanje interesov žena in mater. Ta trditev vsekakor velja za Heleno Puhar, ki je že na ustanovnem kongresu slovenske ženske organizacije opozarjala: "... kakršno oblast si bomo zgradile, kolikor bomo tudi žene na oblast vplivale, toliko bo pač ona v resnici zgrajena prav za naše ženske koristi. Gotovo je, da če bomo pustile, da jo bodo zgradili brez našega sodelovanja, bo zgrajena brez ozira na posebne potrebe žena v narodu."³⁹ Pa vendar je v izrednih razmerah svetovne vojne, ko nihče ni vedel, kaj mu bo prinesel jutrišnji dan, marsikdo pozabil na tradicionalne navade in ženskim pravicam naklonjeno razpoloženje je bilo dokaj razširjeno. Ženske so že pred koncem vojne dobile volilno pravico,⁴⁰ lahko so postale sodnice civilnih in vojaških sodišč ipd.⁴¹ Tudi socialna usmerjenost nastajajoče države je bila ženskam v korist. Novi oblastni organi so že v vojnem času izvedli prve ukrepe za zaščito mater in otrok.⁴² Kaj pa

³⁸ AS 1664, GO SPŽZ, Pismo GO SPŽZ za Slovenijo pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko z dne 17. januarja 1945.

³⁹ Organizacijski referat Helene Puhar na I. kongresu SPŽZ, Slovenke v NOB II-1, str. 37.

⁴⁰ Februarja 1942 so ženske s tako imenovanimi fočanskimi predpisi dobile volilno pravico, 17. maja 1942 pa je izvršni odbor (IO) OF Slovenije izdal odlok o razpisu volitev v narodnoosvobodilne odbore na partizanskem svobodnem ozemlju, ki je določal, da imajo aktivno in pasivno volilno pravico vse osebe od dopolnjenega 18. leta starosti "brez razlike spola", ki prebivajo na območju terenskega odbora OF. (Tone Ferenc, Ženske in volilna pravica, v: Naše žene volijo, Ljubljana 1999, str. 64.) Na zasedanju odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943 je bilo v 120-članski slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO) izvoljenih tudi 12 žensk; tako so slovenske ženske prvič vstopile v parlamentarno življenje. (Vida Deželak-Barič, Vloga in položaj žensk v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji 1941-1945, v: Naše žene volijo, Ljubljana 1999, str. 39.)

⁴¹ Članek Jerneja Stanteta o enakopravnosti žena v sodstvu, Slovenski poročevalec, 19. februarja 1945, v: Slovenke v narodnoosvobodilnem boju II-2, Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Ljubljana 1970, str. 1276-1277. (Odslej Slovenke v NOB II-2.)

⁴² Prvi zakonski predpisi, ki so zagotavljali socialno zaščito materam, otrokom in mladini, so izšli že ob koncu leta 1944: odlok o ustanovitvi začasnega socialnega sveta za varstvo mater, otrok in mladine z dne 1. decembra 1944 (Izdan pod št. 148 v Beogradu, Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije

³⁴ Okrožnica CK KPS z dne 19. marca 1944 o napakah pri delu SPŽZ, v: Slovenke v NOB II-1, str. 523-524.

³⁵ AS 1664, GO SPŽZ, škatla 1, okrožnica GO SPŽZ o reorganizaciji SPŽZ z dne 22. 3. 1944.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Članek Zime Vrščaj o odpravljanju odklonov v SPŽZ, Naša žena, št. 3, april 1944, v: Slovenke v NOB II-1, str. 524-525. Glej tudi: Barbara Jancar-Webster, Women in Yugoslav National Liberation Movement, v: Sabrina Ramet, Gender Politics in the Western Balkans, The Pennsylvania State University 1999, str. 78-82.

kasneje, ko se je življenje vrnilo na stare tire, ko je minilo prvo navdušenje ob zmagi nad nasprotniki in ko je spomin na tovariško sodelovanje moških in žensk v nevarnih vojnih časih postopoma bledel?

Takoj po osvoboditvi najbrž ni bilo malo takšnih, ki so pričakovale, da jim bo nova država omogočila bistveno drugačen, dejavnejši in bolj ustvarjalen način življenja, kot pa so ga imele v prvi Jugoslaviji. Junija 1945, na prvem povojnem kongresu slovenske ženske organizacije, ki se je tedaj preimenovala v AFŽ Slovenije (AFŽS), jih je Helena Puhar takole spodbujala: "Žena, mati ali dekle v letih naše borbe, ki se jo je žena prav tako kot mož udeležila, ni zaradi tega izgubila nič, kar je v njej vrednega. Žene zaradi svoje borbenosti in zaradi svoje politične aktivnosti nismo izgubile nič, kar predstavlja žensko človečnost. Nasprotno! Žene, ki so bile v tem boju vseskozi aktivne, so na tej človečnosti samo še pridobile. Predvsem pa smo žene postale svobodni ljudje, s svojimi možmi vred soodločamo o vsem, kar zadeva naše javno in zasebno življenje. Soustvarjamo na vseh področjih, z možmi vred postavljamo nove zakone in izvršujemo velike načrte. Da. Predvsem pa tvorimo, pomagamo uresničiti tisto največje, tisti najgloblji smisel vse borbe. Pomagamo uresničiti delovno skupnost novega življenja poštenih in dobrih ljudi. Nič vrednega nismo izgubile. Otresle pa smo se vsega, kar je bilo navlake, kar je bilo nepotrebne, slabega v nas; otresle smo se zavesti podrejenosti v družbi, občutka manjvrednosti pred moškimi, napačne sramežljivosti v javnem delovanju in strahu pred življenjem. Take, kot smo iz te borbe žene izšle, smemo samozavestno stopiti na pot novega dela za ohranitev in za dvig in dokončno uresničenje Združene Slovenije v federativni Jugoslaviji pod vodstvom njega, ki nam je vseskozi kazal pot, pod vodstvom našega Tita!"⁴³

Pa ni bilo povsem tako. Ustava socialistične jugoslovanske države z dne 31. januarja 1946⁴⁴ je sicer po vzoru sovjetske ustave iz leta 1936⁴⁵

zagotovila ženskam enakopravnost "na vseh področjih državnega, gospodarskega in družbenopolitičnega življenja" (24. člen). Ženske so dobile volilno pravico (23. člen), pravico do enakega plačila za enako delo, do posebne zaščite v delovnem odnosu (24. člen), dostop do vseh javnih služb (33. člen) in enakopraven položaj v izobraževalnem sistemu (38. člen). Toda kakor se je pokazalo že v Sovjetski zvezi, je črka zakona žensko enakopravnost le omogočala, uresničiti je ni mogla. V enopartijski državi, v kateri je KP vodila vse politično in ekonomsko dogajanje, je bilo povsem razumljivo, da je partijsko vodstvo skušalo vplivati tudi na način uresničevanja enakopravnosti žensk. Kako pa si je predstavljalo to enakopravnost in kaj je od nje pričakovalo? Boris Kidrič, eden vodilnih jugoslovanskih politikov in predsednik prve slovenske vlade, je ženskam takole govoril: "Nadaljnji razvoj vsake pravice, ki si jo pribori ljudstvo, je odvisen od tega, kako jo ljudstvo uporablja, kako ljudstvo po njej posega, kako se ljudstvo usposablja, da se od nje okoristi v celoti. Isto velja za žensko enakopravnost. Danes ni več vprašanje ali ženi priznavamo enakopravnost ali ne. Žena si je enakopravnost izbojevala. To je dejstvo, ki ga ne more nihče več izbrisati. Danes gre za nadaljnji razvoj naše žene kot – državljanke. V čim večji meri bo naša žena posegla po pravicah, ki si jih je izbojevala v trdi narodno osvobodilni borbi, čim večja bo njena udeležba v politični organizaciji in organih oblasti, čim več novih, doslej zanemarjenih kadrov bo zraslo, tem uspešnejši bo razvoj naše žene, žene državljanke."⁴⁶ Čeprav je bila ženska enakopravnost neločljiv sestavni del vseh na marksizmu in leninizmu temelječih gibanj in jo je tudi KPJ že kmalu po ustanovitvi zapisala v svoj program, pa je tako jugoslovansko kot slovensko politično vodstvo neutrudno izjavljalo, da so ženske dobile enakopravnost le zato, ker so si jo zaslužile s sodelovanjem v narodnoosvobodilnem boju in revoluciji.⁴⁷ Takšno stališče je sicer mogoče razumeti kot pohvalo in priznanje. V državi, v kateri ženske niso dobile enakopravnosti po parlamentarni poti, ampak z revolucijo, pa se je zlahka uveljavilo mnenje, da morajo ženske vedno znova dokazovati, da si določeno pravico zares zaslužijo. Po načelu, da iz pravic izhajajo tudi obveznosti, so politični voditelji ženske vedno znova opozarjali: "Izbojevana enakopravnost

(DFJ št. 3/45), odlok o organizaciji skupinskih otroških domov in zaokroženih otroških naselbin z dne 8. decembra 1944 (Izdan pod št. 273 v Beogradu, Uradni list DFJ št. 3/45). Odlok o ustanovitvi sveta za zaščito mater, otrok in mladine z dne 6. februarja 1945 pa je določal ustanovitev sveta za zaščito mater, otrok in mladine v novi državi, "da se doseže čim ožje sodelovanje in koordinacija pri izvajanju celotnega socialnega, zdravstvenega in moralnega varstva mater, otrok in mladine" (Uradni list DFJ št. 8/45).

⁴³ Naša žena, št. 4-5, april – maj 1945, Iz referata tovarišice Helene Puharjeve o politično organizacijskem delu Antifašistične fronte žena Slovenije v času od I. do II. kongresa, str. 63-64.

⁴⁴ Uradni list FLRJ št. 10/46.

⁴⁵ Tudi tako imenovana Stalinova ustava je določala enakopravnost žensk na vseh področjih gospodarskega, državnega, kulturnega in družbenopolitičnega življenja. Ženskam je zagotav-

ljala enake pravice do dela, plačila, dopusta, socialnega zavarovanja in izobraževanja, interese mater in otrok pa je država ščitila s plačanim porodniškim dopustom in s široko organizirano mrežo porodnišnic, otroških jasli in vrtcev. (Povzeto po: Sovjetsko radno pravo, V redakciji N.G. Aleksandrova in D.M. Genkina, Vesnik rada, Beograd 1948, str. 245.)

⁴⁶ Boris Kidrič, Pravica in njena uporaba, v: Naša žena, št. 6/7, leto 1945, str. 104.

⁴⁷ Prav tam, str. 103-104.

vam nalaga velike dolžnosti".⁴⁸ Dolžnosti pa je seveda določalo partijsko vodstvo v skladu s trenutnimi potrebami notranje in zunanje politike. Čeprav so se naloge žensk z leti spreminjale, pa so vse vodile k istemu cilju – k oblikovanju "nove ženske", ki naj bi bila vse tisto, kar se je od nje običajno pričakovalo – skrbna mati, žena in gospodinja,⁴⁹ zraven pa še veliko več – lojalna novi oblasti, socialno čuteča, zaposlena, izobražena in politično dejavna. V prostoru, v katerem so bile stare, patriarhalne vrednote močno zakoreninjene, pa ni bilo mogoče pričakovati, da se bodo moški brez odpora sprijaznili z drugačno vlogo svojih žena in hčerk, pa tudi velik del žensk se z novimi nalogami ni hotel ali pa ni znal spoprijeti. Zato jih je bilo treba najprej vzgojiti v duhu socializma. Skrb za vzgojo državljanov pa je partijsko vodstvo tako med vojno kot tudi kasneje zaupalo t. i. množičnim oziroma družbenopolitičnim organizacijam, ki naj bi pomagale partiji pri oblikovanju "novega človeka". Čeprav je že Lenin poudarjal, da je treba "prevzgojiti" tudi moške,⁵⁰ pa so tako jugoslovanski kot slovenski komunisti menili, da je treba politično vzgajati predvsem ženske, še zlasti tiste, ki so bile nezaposlene, slabo izobražene in nerazgledane ter se za javne zadeve dotlej niso zanimale. Za "prevzgojo" žensk so bile sicer zadolžene tudi mladinske in sindikalne organizacije ter OF, ki pa se v tem času za ženska vprašanja niso preveč zanimale.⁵¹ Tako je bilo oboje, politična vzgoja žensk in skrb za njihov enakopraven položaj v družbi, večinoma prepuščeno le AFŽS, ki je bila po drugi svetovni vojni edina ženska organizacija v Sloveniji, saj se je nova oblast že leta 1945 odločila razpustiti

vsa predvojna ženska društva.⁵² AFŽ je imela sicer svoje vodstvo in podobno organizacijsko strukturo kot ostale družbenopolitične organizacije,⁵³ v bistvu pa jo je vodila ženska komisija pri CK KPS.⁵⁴ Ta je bila večinoma sestavljena iz tistih oseb, ki so bile tudi v vodstvu slovenske ženske organizacije. Idejni vodja komisije Vida Tomšič je bila članica tako GO AFŽS kot tudi centralnega odbora (CO) AFŽ Jugoslavije, po letu 1948 pa tudi predsednica jugoslovanske ženske organizacije. Sekretarka komisije Angela Ocepek je bila predsednica SPZZ in AFŽS, po ukinitvi leta 1953 pa tudi predsednica Zveze ženskih društev Slovenije. Angela Mahnič je bila tajnica Glavnega odbora AFŽ Slovenije ter članica CO AFŽ Jugoslavije, Zima Vrščaj, Erna Muser in Poldka Kos so bile članice GO AFŽS, Marica Čepe pa je delovala v vodstvu ženske organizacije v vojnem času. Poleg članic ženske komisije pri CK KPS pa so bile članice GO AFŽS tudi številne druge vidne predvojne revolucionarke, partizanke in politične voditeljice, kot na primer Lidija Šentjunc, Mira Tomšič (kasneje Svetina), Mara Rupena-Osolnik, Ada Krivic, Mica Šlander-Marinko itd. Čeprav so bila predsedniška mesta v ženski organizaciji rezervirana za preizkušene komunistke iz predvojnega obdobja, pa so bile v vodstvu slovenske ženske organizacije tudi nekatere predvojne krščanske socialistke kot sta bili na primer Helena Puhar in Jožica Toman, ki sta bili članici ožjega odbora, katoliško usmerjena Dora Vodnik pa je bila članica širšega odbora.⁵⁵ Takšen način vodenja sicer ni bil nikakršna posebnost AFŽ, saj je partija bolj ali manj neposredno vodila vse množične organizacije.⁵⁶

⁴⁸ Govor predsednika Narodne vlade Slovenije Borisa Kidriča na drugem kongresu AFŽ Slovenije v Ljubljani, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 48.

⁴⁹ Ko je Tito govoril o nujnosti sodelovanja žensk v AFŽ, je poudaril, da to nikakor ne pomeni, "da bi se odtujevale domu, družini, vsakodnevnemu delu, ki so ga kot žene dolžne opravljati. Ne, nasprotno. Izpolnjevati morajo tudi obveznosti, ki jih imajo do svojega doma in svoje družine." (Naša žena, št. 9, leto 1946, str. 207.)

⁵⁰ "Naše komunistično delo med ženskimi množicami, naše politično delo med njimi vključuje dobršen del vzgojnega dela med moškimi. Staro gospodovalno načelo moramo izriniti do zadnje natančnejše korenine v stranki in med množicami. To spada med naše politične naloge, prav tako kot spada sem nujna izgraditev štaba tovarišic in tovarišev, ki bodo, v teoriji in praksi temeljito izšolani, opravljali svoje strankino delo med delovnimi ženskami." (Klara Zetkin, Pogovori z Leninom, Ljubljana 1959, str. 64. S tem v zvezi je Lenin zapisal: "Da, žal velja za mnoge tovariše: 'olupi komunista in dobil boš filistra.'" /Prav tam, str. 63./)

⁵¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije z naslovom Poročilo o delu in organizacijska vprašanja Antifašistične fronte Slovenije, 13. december 1948.

⁵² AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS), škatla 25, zapisnik 1. seje ženske komisije pri CK KPS, 1945 (brez datuma).

⁵³ AFŽ Jugoslavije je bila od leta 1945 pa vse do ukinitve v letu 1953 organizirana po upravnoteritorialnih enotah: od osnovnih organizacij (uličnih, blokovnih, terenskih, vaških odborov) do krajevskih, rajonskih (v večjih mestih), mestnih, okrajnih, okrožnih in oblastnih odborov. Delo AFŽ v republikah in pokrajinah so vodili glavni odbori, najvišji organ v državi pa je bil centralni odbor AFŽ Jugoslavije. Več o tem: Marjeta Adamič, Gradivo Antifašistične fronte žena Slovenije po letu 1945 v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Arhivi, št. 1-2, VI, Ljubljana 1983, str. 93.

⁵⁴ Ženska komisija pri republiškem partijskem vodstvu naj bi delovala v letih 1945-1952, vendar je žal ohranjenega le malo gradiva.

⁵⁵ Članice ženske komisije pri CK KPS in GO AFŽS so navedene v teh dokumentih in publikacijah: AS 1589, CK ZKS, škatla 25, zapisnik 1. seje ženske komisije iz leta 1945 (brez datuma) in zapisnik seje ženske komisije z dne 25. 3. 1947; Naša žena, št. 4-5, 1945, Na drugem kongresu AFŽ so bile na demokratičen način izvoljene v Glavni odbor sledeče tovarišice, str. 83; Dobrič, Ob 50-letnici 1. kongresa Slovenske protifašistične ženske zveze, II. zvezek, Novo mesto 1994, str. 6.

⁵⁶ Tudi v vodstvu slovenskih sindikatov je bilo precej članov sindikalne komisije pri CK KPS.

Pa vendar je KP z žensko organizacijo ravnala nekoliko drugače kot z ostalimi. AFŽ namreč ni bila podrejena le partiji, ampak tudi OF. In čeprav so tudi druge množične organizacije sprejemale program OF oziroma Ljudske fronte (LF) Jugoslavije in so bile kot celota včlanjene v slovensko in prek nje v jugoslovansko frontno organizacijo, pa se je to dejstvo močno poudarjalo le v povezavi z AFŽ. Medtem ko so politični voditelji druge organizacije spodbujali k čim večji aktivnosti,⁵⁷ pa so članice AFŽ nenehno svarili "Najvažnejša stvar je, da se bodo organizacije AFŽ v popolnosti zavedale, da so sestavni del Osvobodilne fronte, ker je vsenarodna politična organizacija, ne pa da so nekaj posebnega, same sebi namen ..." ⁵⁸ Obstajala je celo želja, da se AFŽ pri opravljanju svojih nalog ne bi povezovala neposredno s pristojnimi ministrstvi kot so to delali na primer sindikati, ampak le posredno, prek organizacij OF.⁵⁹ Razloga sta bila vsaj dva. Strah, da bo feminizem prevladal v ženski organizaciji, še zlasti v mestih, kjer so imela pred vojno velik vpliv nekdanja meščanska ženska društva, je bil v Sloveniji navzoč ves čas njenega obstoja, verjetno pa tudi veliko pozneje. Drugi vzrok, ki je vsaj deloma izhajal iz prvega, pa je bil v tem, da je partija že ob ustanovitvi namenila AFŽ kratko življenjsko dobo: "Posebne ženske organizacije so smotrne samo toliko časa in tedaj, če je njihova naloga prebuditi zaostale ženske množice in jih na poseben, zanje dostopnejši način pripeljati v politično življenje, v skupno borbo vsega naroda. Pomagajo naj jim torej, storiti prvi korak v javno življenje, preboleti predsodke, ki jih je družba vzgojila v njih samih in v njihovi okolici in ki jih ovirajo, da bi lahko vstopile v politično življenje

direktno."⁶⁰ AFŽ je bila torej zamišljena kot začasna organizacija, njeno delovno področje pa naj bi sprva le delno, kasneje pa v celoti, prevzela OF kot najširša politična organizacija, pristojna za obravnavo vseh pomembnih družbenih vprašanj. Partija je torej žensko organizacijo ustanovila zgolj "po sili razmer" ali kakor je zapisala Lydija Sklevicky, AFŽ sploh ne bi bila vzpostavljena, če bi bilo vključitev žensk v narodnoosvobodilno gibanje mogoče izvesti brez njene pomoči.⁶¹ Tudi po vojni ni bilo drugače – če bi KP lahko pritegnila ženske k oblikovanju nove države brez pomoči ženske organizacije, bi jo najverjetneje ukinila že v letu 1945.

V prvem povojnem letu je bila pomoč žensk potrebna skorajda povsod. Obnoviti ali na novo zgraditi je bilo treba v vojni porušene domove, ceste in tovarne, obdelati polja, poskrbeti za osirotele otroke in invalide. Kljub slabim ekonomskim in socialnim razmeram (primanjkovalo je tako socialnih in zdravstvenih ustanov kot tudi strokovno usposobljenega osebja) pa so bile že takrat v ospredju politične naloge. Osrednjo pozornost sta jim posvetila tako Vida Tomšič na prvem povojnem kongresu slovenske ženske organizacije junija 1945⁶² kot tudi Tito, ki je na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije od 17. do 19. junija v Beogradu najprej navedel te ženske dolžnosti: "okrepitev naše narodne oblasti; vzgoja otrok, mladega naraščaja, naših bodočih rodov; okrepitev bratstva in enotnosti ter zgraditev naše države".⁶³ Obstoje nove države v sedanosti je bil po Titovem mnenju neločljivo povezan s sodelovanjem vseh jugoslovanskih narodov v boju proti političnim nasprotnikom, ohranitev nove oblasti v prihodnosti pa naj bi zagotavljala le ustrežna vzgoja mladih rodov. Sledile so ekonomske naloge – obnova v vojni porušene države in zgraditev socialističnega gospodarstva z lastnimi silami, ki naj bi državljanom Jugoslavije omogočila materialni obstoj, tudi če ne bi bilo nobene pomoči "od zunaj".⁶⁴ Šele potem so prišle na vrsto dolžnosti "na socialnem polju, za

⁵⁷ "... Ni torej samo v interesu delavstva kot takega in v interesu sindikatov, je v interesu vse Osvobodilne fronte, v interesu vsega ljudstva, da se sindikati v vsem delu osvobodilne fronte najtemeljiteje, najuspešneje uveljavijo." (AS 540, RS ZSS, knjiga 1, zapisnik 1. kongresa Enotnih strokovnih zvez delavcev in nameščencev Jugoslavije (ESZDNS), Ljubljana, 23.-25. september 1945, govor Borisa Kidriča.

⁵⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, Nekaj misli Mihe Marinka o vlogi in nalogah organizacije AFŽ v zvezi z drugim kongresom AFŽ januarja 1948 v Beogradu, ki jih je izrekel na ožjem sestanku aktivistk in funkcionark AFŽS. Vida Tomšič je že takoj po končani vojni opozarjala na napačen odnos odborov AFŽ do odborov OF in poudarjala, da se morajo ženske zavedati, da so "del te velike fronte". (Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, Iz referata tovarišice Vide Tomšičeve o nalogah bodočnosti, str. 59.)

⁵⁹ Ženska komisija pri CK KPS je 25. 3. 1947 sklenila: "Za delo GO AFŽ niso merodajne direktive ministrstev, temveč direktive IO OF. Kadar pa je potrebno razgovarjati se z ministrstvi, naj se sekretarka obrača na pomočnike ministrov, z ministri samimi pa naj se dogovarja tov. Ocepkova." (AS 1589, CK ZKS, škatla 25, zapisnik seje ženske komisije pri CK KPS, 25. 3. 1947.)

⁶⁰ Članek Vide Tomšič o napakah pri delu med ženskami, Ljudska pravica, št. 5, 1. maj 1944, v: Slovenke v NOB II-1, str. 526.

⁶¹ Lydija Sklevicky, AFŽ kao potencialni čimbenik procesa kulturne mijene tijekom razdoblja NOB-e, v: Problemi, 1, 1985, str. 72.

⁶² Iz referata tovarišice Vide Tomšičeve o nalogah bodočnosti, Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 58-59.

⁶³ Maršal Tito ženam Jugoslavije, v: Naša žena, št. 4-5, Ljubljana 1945, str. 43-44. Referat je bil v originalu objavljen med drugim tudi v: Naši zadaci, Referati na 1. kongresu antifašistkinja Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945, str. 3-9 (brošura se nahaja tudi v fondu AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9); Tito ženama Jugoslavije, Centralni odbor AFŽ Jugoslavije, Beograd 1945, str. 35-47; Govori druga Tita ženama Jugoslavije, Pravno-politički položaj žena Jugoslavije, Savez ženskih društava NR Srbije, Beograd 1957, str. 11-16.

⁶⁴ Prav tam, str. 43-46.

V prvih mesecih leta 1945 na osvobojenem ozemlju: prva z leve stoji Angelca Ocepek; v prvi vrsti spredaj je Helena Puhar (foto last Alenke Puhar)

oskrbo naših otrok, za pomoč našim invalidom, tovarišem in tovarišicam, ki so izgubili zdravje v borbi itd."⁶⁵

Partijsko vodstvo je bilo z opravljanjem gospodarskih in socialnih nalog zadovoljno, pač pa je ženski organizaciji očitalo, da zanemarja politično delo. AFŽS naj bi delovala tudi preveč samostojno in premalo v sodelovanju z OF. Zato je Vida Tomšič poleti 1946 funkcionarke opozorila, da je bila AFŽ kot množična organizacija OF ustanovljena v prvi vrsti zato, da bi najpovprežnejše in najbolj nevedne ženske, predvsem tiste s podeželja, odtegnila vplivu nasprotnikov socializma, jih politično izobrazila in usposobila za delovanje v političnem življenju in v oblastnih organih.⁶⁶ Kritika je očitno obrodila sadove, saj je vodstvo AFŽS v delovnem poročilu za leto 1946 zapisalo, da so ženske v drugi polovici leta pokazale nekoliko več zanimanja za politična vprašanja, s kakovostjo političnega dela svoje

organizacije pa nikakor še ni bilo zadovoljno.⁶⁷ Leto 1947 je potekalo večinoma v znamenju izpolnjevanja petletnega plana. Zato je bilo treba čim večje število žensk vključiti v proizvodno delo. Vse leto je potekala načrtna propagandna akcija za popularizacijo ženskega zaposlovanja.⁶⁸ Naša žena je objavila veliko število prispevkov, ki so v najsvetlejših barvah slikali življenje sovjetskih žensk, ki naj bi dosegale izjemne uspehe tako v poklicnem in političnem kot tudi zasebnem življenju,⁶⁹ redno so izhajali članki o

⁶⁷ "Žene so se v veliki meri udeležile predvolilne kampanje za volitve v zvezno skupščino, vendar je bilo to delo še precej nenačrtno. Radi pomanjkljive politične razgledanosti so se žene v glavnem zadovoljile z udeležbo na volitvah, premalo pa so polagale pažnje na pravilno razumevanje volitev in reakcionarne parole." (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 82/48, Delo organizacije AFŽ v obdobju 1945-1948.)

⁶⁸ Naša žena, št. 5, 1947, str. 135-137, Kako zaposliti kar največ žena.

⁶⁹ V več nadaljevanjih je na primer izhajal referat iz plenarne seje Mednarodne demokratične federacije žensk v Pragi z naslovom Žena v Sovjetski zvezi, v: Naša žena št. 10, 1947, str. 317-318; št. 11, 1947, str. 349-351, št. 12, 1947, str. 374-376.

⁶⁵ Prav tam, str. 44.

⁶⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 9, Vida Tomšič, predavanje na tečaju funkcionarok, ki delajo med ženami, 26. 8. 1946.

slovenskih delavkah in udarnicah, ki so želeli pokazati, da poklicno delo ne prinaša le ekonomske neodvisnosti, ampak tudi veliko osebnega zadovoljstva.⁷⁰ Ideal je postala ženska, ki je na delovnem mestu enaka moškemu, ženska, ki zmore vse, tudi pilotirati letalo!⁷¹ Po navodilih ženske komisije CK KPS z dne 25. marca 1947 pa je bilo treba težišče dela AFŽ prenesti na podeželje, kjer so bile največje rezerve delovne sile.⁷² Prilagoditev vaškega življenja socialističnim vzorom je sčasoma postala ena od najpomembnejših nalog ženske organizacije, ki pa ji ta nikakor ni bila kos.⁷³ Od tedaj so bile namreč kritike, da AFŽ svojih dejavnosti ne izkorišča dovolj za politično delo, vedno pogostejše. Predstavnice AFŽ so se opravičevale s tem, da niti oblastni organi niti partijski in OF funkcionarji ne podpirajo dela ženske organizacije. Očitale so jim, da posredujejo AFŽ pogosto najslabši kader, ker vidijo v tej organizaciji le animatorja oziroma organizatorja delovne sile za različna javna dela, da so vodilni položaji bolj ali manj rezervirani za moške, da na svojih sestankih ne obravnavajo ženske problematike, da je njihovo obnašanje v zasebnem življenju često v neskladju z njihovimi nastopi v javnosti, da celo mnogi predstavniki oblasti, političnih organizacij in oficirji ne dovolijo svojim ženam delovati v AFŽ. Res pa je bilo tudi, da se marsikatera cenjena politična delavka ni hotela ukvarjati z ženskimi vprašanji in če jo je partija napotila na delo v AFŽ, je to večkrat razumela kot nekakšno degradacijo. Posledica je bila postopno zmanjševanje dejavnosti, na kar je že leta 1947 opozorila tedanja predsednica CO AFŽJ Cana Babovič.⁷⁴ Kot odgovor na takšna in podobna

opažanja je v januarški številki Naše žene iz leta 1948 v sklopu priprav na drugi kongres AFŽ Jugoslavije izšel prispevek predsednika slovenske vlade Mihe Marinka. Odločno je poudaril, "da se bodo žene s konstruktivnim delom pri politično-gospodarskih družbenih nalogah, kjer sodelujejo, lahko afirmirale kot polnopravne državljanke le, če bodo aktivne. Dalje se morajo zavedati, da tu ne more biti govora o stremljenju za neko formalno enakopravnostjo, kar pri nekaterih posameznih članicah AFŽ še vedno lahko opažamo, kajti meščanski feminizem še namreč ni do kraja preboljen. V organizacijah AFŽ mora prevladovati zavest, da bo konzervativizem, ki še vlada marsikod pri politično bolj zaostalih tovariših, mogoče najuspešneje tolči s tem, da se žena pokaže kot sposobna delavka, odbornica itd. ... Formalno pojmovanje pa ne pospešuje afirmacije enakopravnosti, ampak jo manjša, slabi in povzroča razdore. Kajti nikakor ne more veljati načelo, ki se tu in tam pojavlja, da mora biti glede na odgovarjajoče število žena tudi primerno število zastopnic v nekem družbenem organu. To bi bilo do kraja napačno." Ženska organizacija tudi ne bi smela biti "sama sebi namen", kar naj bi se kazalo v tem, "da se že zgrajeni ženski kadri zadržujejo v ženski organizaciji. To, da držimo vse, kar je ženskega spola, v posebni ženski organizaciji, od spodaj do vrha, je eden od izrazov meščanskega feminizma. To ovira odstranjevanje razlik med ženo in moškim v družbenih vlogah, v javnem udeleževanju... Kajti ženska organizacija obstoja samo zato, da vključi najbolj zaostale žene in da tiste, ki so že politično dvignjene, mobilizira dalje, za vse panoge javnega življenja... Tam, kjer druge organizacije ne zajemajo ženskih množic, tam ima AFŽ svoje področje dela."⁷⁵ Vodstvo slovenske ženske organizacije je takoj priznalo, da AFŽ ni dobro opravila svoje največje naloge: "... politično delati med ženami, vključevati žene v OF in jih mobilizirati za izpolnjevanje vseh nalog, ki so postavljene pred OF kot enotno politično organizacijo. Zato so naše organizacije ravno v predkongresnih pripravah razvile po vsej Jugoslaviji široko kampanjo za vpis v Fronto. V času, ko bije teren najtrši boj za dokončno izvršitev odkupov, za plačilo davkov, za gradnjo zadružnih domov, je bolj kot kdajkoli potrebno, da se zavedamo važnosti, ki jo ima OF Slovenije oziroma LF Jugoslavije kot iniciator in mobilizator našega boja za boljše, bogatejše in polnejše življenje. Dejstvo, da je ta kampanja v Sloveniji rodila tako majhne uspehe, je gotovo dovolj zgovoren dokaz, da se naša AFŽ še vedno ne zaveda, da je politično delo med ženami prva in poglobitna

⁷⁰ Na primer: Zmagoslavna pot naše delavke, Naša žena, št. 11, 1947, str. 338-339; Pot služkinje Marije v lepše življenje, Naša žena, št. 12, str. 365-367.

⁷¹ Kako sem postala pilotka, Zgodba Valentine Grizodobove, heroja Sovjetske zveze, aviačarskega polkovnika, predsednice Komiteja sovjetskih žena, Naša žena, št. 11, 1947, str. 345-346.

⁷² Naša žena, št. 4, Ljubljana 1947: Načrt v kmetijstvu je del našega narodnega gospodarstva, str. 100; Ko bodo stroji pomagali obdelovalcu zemlje, str. 101; Tudi kmečki delavci uživajo socialno zavarovanje, str. 102-103; V kmetijskih šolah bo zrasel nov rod slovenskega kmetovalca, str. 104-105; Nekoč dninarica Ančka, danes sekretar OF, str. 106-107; Tudi kmečkim otrokom oskrbimo sezonske domove, str. 108; Knjižnica na vasi, str. 109.

⁷³ To pa ni bilo nič čudnega, saj je v letih 1952, 1953 nad kmeti obupala celo partija in opustila prizadevanja za kolektivizacijo kmetijstva. Več o tem: Dušan Bilandžić, Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije, Ljubljana 1980, str. 122.

⁷⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 3, spis št. 310/48, referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije, poročilo o delu in organizacijska vprašanja Antifašistične fronte žensk Jugoslavije; Lydia Sklevicky, Modeli integracije emancipatorskega procesa: Antifašistična fronta žena Jugoslavije 1945-1953, v: Problemi 9, 1986, str. 21.

⁷⁵ Miha Marinko, O vlogi organizacije AFŽ, v: Naša žena, št. 1, 1948, str. 2.

Delovno predsedstvo na 2. kongresu AFŽ Jugoslavije v Beogradu, januar 1948: z leve proti desni Vida Tomšič, Kata Pejnović, Mitra Mitrović-Djilas, Cana Babović, Goja Djurić (iz fototeke Arhiva Republike Slovenije – AS 1202 Zbirka fotografij uredništva "Naša žena", mapa št. 299)

naloga ženske organizacije.⁷⁶ Toda bilo je že prepozno. V statutu, ki je bil sprejet na drugem kongresu AFŽ Jugoslavije (od 25. do 27. januarja 1948 v Beogradu), je bilo zapisano, da je ženska organizacija sestavni del LF Jugoslavije, ki skrbi za uresničevanje programa LF. Ni imela svojega članstva, zato ni bilo članskih izkaznic niti članarinc. Bila naj bi le orodje, ki ga je LF potrebovala za delo z "zaostalimi" ženskami s podeželja.⁷⁷ S tem je bil na določen način že nakazan bližnji konec delovanja AFŽ kot samostojne politične organizacije, čeprav politični voditelji o tem še niso govorili. Tito je v svojem govoru na 2. kongresu jugoslovanske AFŽ po svoji stari navadi ženske najprej pohvalil zaradi "velikanske vloge" pri "izgradnji države" in njihovega "dragocenega prispevka" pri uresničevanju petletnega plana. Takoj zatem pa je izrazil nezadovoljstvo, ker so ženske premalo dejavne v OF in ostro pogrjal AFŽ, češ da ni znala pritegniti tistih žensk, ki se "ne zavedajo svojih dolžnosti ali pa so do skupnosti malo-

marne" in skrbijo le zase. Potem pa je navedel še dve nalogi, ki sta sicer obstajali že prej, a nista bili tako poudarjeni: mednarodno dejavnost in vzgojo otrok. Jugoslovanske ženske je pozval, naj si skupaj z vsemi "naprednimi ženskimi organizacijami v inozemstvu" prizadevajo za mir in naj odločno nastopijo proti "imperialističnim" zahodnim državam, ki naj bi želele razširiti svoj vpliv po svetu tudi za ceno nove vojne.⁷⁸ Še prav posebej pa jim je "položil na srce" skrb za vzgojo otrok, ki jih je treba vzgajati v socialističnem duhu in jih obvarovati pred škodljivimi vplivi vseh nasprotnikov nove Jugoslavije.⁷⁹ Vlogo žensk sta obravnavala tudi oba partijska kongresa, jugoslovanski julija 1948 v Beogradu in

⁷⁶ Naša žena, št. 2, 1948, str. 41, O predkongresnem delu naših žena.

⁷⁷ Vida Tomšič, Antifašistički front žena Jugoslavije, v: Enciklopedija Jugoslavije 1, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1955, str. 120.

⁷⁸ AFŽ Jugoslavije je bila zelo aktivna članica Mednarodne demokratične federacije žena (MDFŽ), ki je bila ustanovljena novembra 1945 v Parizu in je nastopala proti vsem pojavom fašizma, prizadevala pa si je za mir na svetu, za žensko enakopravnost in za pravice otrok. Po sporu Jugoslavije z Informbirojem se je MDFŽ postavila na sovjetsko stran in jeseni 1949 je bila jugoslovanska ženska organizacija iz MDFŽ izključena. (AS 1800, fasc 12, mapa 1; fasc. 7, mapa 2, spis št. 364/48; fasc. 10, mapa 1, spis št. 8/49; fasc. 18, mapa 1; fasc. 15 itd.)

⁷⁹ Naša žena, št. 2, Ljubljana 1948, str. 35, Maršal Tito nam je govoril o naših nalogah.

slovenski novembra istega leta v Ljubljani, ki sta naloge AFŽ še dopolnila. Ženska organizacija naj bi dajala vsestransko pomoč zaposlenim ženskam in materam: v sodelovanju z ljudskimi odbori, zdravstvenimi organizacijami, Rdečim križem, sindikati itd. naj bi pomagala pri ustanavljanju porodnišnic, ambulant, zdravstvenih, vzgojnih in pravnih posvetovalnic, vzgojno-varstvenih ustanov za otroke, otroških igrišč, šolskih kuhinj in delavskih menz, gospodinjstev servisov ipd.⁸⁰ Do konca leta 1948 je bilo že precej jasno, da bo AFŽ obstajala le še toliko časa, dokler jo bo država potrebovala pri "prevzgoji" politično še "neprosvetljenih" žensk in pri opravljanju tistih nalog, ki moških niso zanimale – pri negi in vzgoji otrok:⁸¹ "Dvoje je, kar terja obstoj in utrditev naše organizacije tudi še v današnjem času: posledice tisočletne enakopravnosti, proti katerim se moramo trdo in vztrajno boriti in dejstvo, da je vsaka žena tudi mati, vzgojiteljica bodočih pokolenj."⁸² Ženskam ni bilo težko opravljati praktičnih nalog (oblikovale so skupine za varovanje otrok zaposlenih mater in pomoč porodnicam, pomagale so pri ustanavljanju materinskih posvetovalnic in otroških vrtcev, šivalnic, pralnic in kopališč, organizirale so številne tečaje in predavanja), vendar pa so voditeljice slovenske ženske organizacije ob koncu leta 1948 samokritično priznavale, da niso znale "dovolj povezovali vsakodnevnih nalog, na katere trčijo žene in matere z borbo za socialistično prevzgojo".⁸³ Zaradi zanemarjanja političnega dela naj bi bila "žena še vedno v večji meri kot mož žrtev bedaste, kratkovidne reakcionarne propagande",⁸⁴ zmanjšalo pa naj bi se tudi zanimanje žensk za delo v AFŽ.⁸⁵

Kaj pa je ženske privedlo do tega, da so se začele umikati iz političnega življenja? Je bila krivda zares le na strani AFŽ? Vzroka sta bila najmanj dva. Navdušenje in optimizem, ki sta, kakor je zapisal Dušan Nečak, po zmagi nad fašizmom zajela precejšen del slovenskega prebivalstva, sta sčasoma ugasnila.⁸⁶ Po drugi strani pa je na zmanjšano zanimanje žensk vplivala tudi sprememba nalog. AFŽ je imela moč in vpliv le takrat, kadar so jo ženske občutile kot svojo organizacijo. To pa je bilo predvsem tedaj, ko so v njej aktivno sodelovale, ko so videle, da s svojim delom lahko pripomorejo k lepšemu življenju svojega naroda. AFŽ je bila pravzaprav najbolj uspešna tedaj, kadar ni upoštevala vseh partijskih navodil in narobe – bolj ko se je posvečala politični vzgoji, manj je bila uspešna.⁸⁷ Zato je bilo v prvih povojnih letih ženske lažje pritegniti k delu v AFŽ. Takrat je bilo sodelovanje žensk pri obnovi požganih domov, uničenih naselij in zapuščenih polj nujno potrebno, njihova pomoč pri oskrbi invalidov, ostarelih in nepreskrbljenih otrok nepogrešljiva. Kasneje pa se je življenje vsaj deloma vrnilo "na stare tire". Država je bila vsaj za silo sposobna zagotoviti sredstva za rešitev najbolj žgočih socialnih vprašanj, pomoč žensk v obliki zbiranja prispevkov in prostovoljnega dela ni bila več tako potrebna kot prej,⁸⁸ obsedenost političnega vodstva z zunanjimi in notranjimi sovražniki pa se je povečevala. Že nevarnost "z Zahoda" je dovolj "burila duhove", ko pa se je tej z resolucijo Informbiroja pridružila še nevarnost "z Vzhoda", je postalo iskanje pravih in namišljenih sovražnikov še bolj paranoično, poleg tega pa je bilo treba Stalinu za vsako ceno dokazati, da je Jugoslavija zares socialistična država. Obdobje razmeroma počasnega prehoda v socializem je bilo dokončno zaključeno, za politične omahljivce ni bilo več prostora, oblast je zahtevala popolno lojalnost državljanov. Politična vzgoja, še posebej na podeželju, je postala prednostna naloga vseh množičnih organizacij. In AFŽS nikakor ni bila edina organizacija v Sloveniji, ki so jo zadele kritike partijskega vodstva. Enako se je na primer dogajalo tudi slovenskim sindikatom,⁸⁹ saj so jim očitali, da še posebej zanemarjajo ideološko-politično delo med zaposlenimi "ženami – mate-

⁸⁰ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije z naslovom Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽS; V. kongres Komunistične partije Jugoslavije, Beograd, od 21. do 28. julija 1948, Referat Edvarda Kardelja o osnovnih in tekočih nalogah organizacij KPJ, str. 375.

⁸¹ "Ženske naj bi postorile vse tisto, kar nihče drug ni hotel. Jasli, vrtci ipd. so bile tiste drobne, sitne, nesimpatične zadeve, za katere je vedno manjkalo denarja, zato so jih prepuščali ženskam." (Izjava Mire Svetina avtorici z dne 2. 8. 1999). V delovnem poročilu AFŽ Slovenije za obdobje 1945-1948 pa je Branka Jurca takole zapisala: "Prav tako je razumljivo, da se z nobenimi vprašanji, ki se tičejo zaščite matere in otroka, ne bo bavila nobena druga organizacija kot prav ženska organizacija." (AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48.)

⁸² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, poročilo o vlogi in delu AFŽ Slovenije v obdobju 1945-1948.

⁸³ Naša žena, št. 12, leto 1948, Pozdrav III. kongresu AFŽ Slovenije, str. 330.

⁸⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, poročilo o vlogi in delu AFŽ Slovenije v obdobju 1945-1948.

⁸⁵ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 7, mapa 1, spis št. 310/48, referat Mime Zupančič na 3. kongresu AFŽ Slovenije z naslovom Poročilo o delu in organizacijska vprašanja Antifašistične fronte žensk Slovenije.

⁸⁶ Dušan Nečak, "Slovenija 1945 – čas evforije, shizofrenije in paranoje", v: Borec, št. 4-6, Ljubljana 1991, str. 444.

⁸⁷ To dokazujejo tudi besede iz enega od poročil o delu ženske organizacije: "AFŽ je imao toliko uspeha u radu jer nije bio usmeren ka prosvetiteljskom radu medju zaostalim ženama već su ga žene osećale kao svoju vlastitu organizaciju i kao izraz svoje aktivnosti." (Dokument ni niti podpisan niti datiran, nahaja se v osebni fondu Vida Tomšič: AS 1413, škatla 99.)

⁸⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, poročilo o delu AFŽS v obdobju 1945-1948.

⁸⁹ AS 1589, CK ZKS, škatla 2, zapisnik seje biroja CK KPS, 18. februar 1949.

ramj" in "novодоšlimi delavci s podeželja".⁹⁰ AFŽ je imela drugačen položaj kot ostale množične organizacije le zato, ker je bila povsem ženska organizacija in je partija videla v njej tisti politični prostor, ki je stalno "grozil" z izbruhom "meščanskega feminizma". Pretiran in najverjetneje neutemeljen strah pred feminizmom pa je silil partijo v vedno nove kritike in vedno nova omejevanja pristojnosti ženske organizacije. Tako ji je očitala tudi, da se je "izrodila v organizacijo najnaprednejših žena, v organizacijo aktivistk", namesto da bi postala resnično "množično organizacija, na katero se bodo žene, kmetice in gospodinje in tudi delavke obračale, kadar jih bodo težila težka vprašanja ...", v takšno organizacijo, ki bi skrbela predvsem "za človeka, za mater in otroka ...".⁹¹ Ženska organizacija si je sicer prizadevala, da bi čim bolj vestno opravljala vse naloge pri zaščiti matere in otroka, vendar pa je bila takrat ukinitvev AFŽ le še vprašanje časa. CK KPJ je v pismu slovenskemu partijskemu vodstvu z dne 22. 6. 1950 ugotavljal, da AFŽ pogosto obravnava tudi splošna politična vprašanja, ki so v pristojnosti LF, partijske in frontne organizacije pa da se za dejavnost ženske organizacije sploh ne zanimajo in ne usklajujejo svojega dela z delom AFŽ. Delo naj bi se podvajalo in brez potrebe naj bi se povečalo število sestankov. Te naj bi že tako preobremenjene žene in matere občutile le kot dodatno breme. Zato se je jugoslovansko partijsko vodstvo odločilo, da odbori AFŽ ne bodo delovali več samostojno, ampak le še kot nekakšne sekcije odborov LF. Ženske sekcije naj bi bile povsem podrejene vodstvu odborov LF, dajale naj bi le predloge za delo med ženskami in opravljale različne naloge "na terenu". CK KPJ je zahteval ukinitvev profesionalnih kadrov v AFŽ, češ da plačane odbornice pri okrajnih in mestnih organizacijah AFŽ opravljajo delo, ki pogosto presega njihove sposobnosti. Odbori AFŽ kot sekcije OF naj ne bi imeli več nobenega profesionalnega osebja. Tehnično delo naj bi opravljalo administrativno osebje OF, ostale naloge pa ustrezno strokovno usposobljene prostovoljke. Na tak način naj bi dosegli, da bi v AFŽ delovale le tiste ženske, ki so sposobne pomagati pri reševanju ženskih vprašanj: učiteljice, profesorice, zdravnice, medicinske sestre, socialne delavke ipd. Vsebina ženskega tiska naj bi bolj kot doslej temeljila na vzgoji ženske kot matere – ženski listi naj bi obravnavali vse probleme, ki težijo zaposlene matere, poučevali naj bi jih o zdravstvenih in vzgojnih vprašanjih, spodbujali naj bi jih k večji higieni, k lepši ureditvi doma, skratka k ustvarjanju boljših

življenjskih razmer zanje in za družine.⁹² To pismo je sprožilo številne odmeve po vsej državi, v Sloveniji pa so se na spremembe že vnaprej pripravili, saj je slovenska ženska organizacija na podlagi sklepov glavnega odbora OF Slovenije že pred prejemom pisma CK KPJ razpustila vse profesionalne funkcionarke, organizacijske in administrativne naloge pa so prevzeli sekretariati OF. Ni pa bilo povsem jasno, v kolikšni meri so bile na novo nastale ženske sekcije predstavnice ženske organizacije in v kolikšni meri zastopnice OF. Izvršni odbor OF je pojasnil, "da je AFŽ sekcija Fronte v vsem političnem delu med ženami, ki se mora vršiti povsod skupno in za katerega uspehe ali neuspehe je tudi skupna odgovornost." Skrajno škodljiva pa naj bi bila "likvidacija konkretnega dela" (pomoč materam in otrokom), ki so ga doslej uspešno opravljale organizacije AFŽ. Enako stališče je zavzel tudi 3. kongres AFŽ Jugoslavije, ki je bil od 28. do 29. oktobra 1950 v Zagrebu, na katerem je bila integracija ženske organizacije v LF v obliki sekcij tudi formalno proglašena.⁹³ AFŽ je torej izgubila tako organizacijsko samostojnost kot tudi možnost za kakršno koli samostojno politično delo, s tem pa tudi značaj politične organizacije. Toda, kot je obrazložil IO OF v svojem informativnem biltenu iz oktobra 1950, "ni šlo za spremembo strukture ženske organizacije marveč zato, da se tudi v ženski organizaciji uveljavi načelo demokratičnega razpravljanja in odločanja."⁹⁴ V imenu prizadevanj za demokracijo in skrbi za preobremenjenost žensk ter pod geslom boja proti birokraciji, je bilo AFŽ odvzeto še tisto malo možnosti za samostojno odločanje, kolikor je je partija dopuščala drugim družbenopolitičnim organizacijam. Omejevanje administrativnega aparata je v tem času potekalo povsod, tudi v gospodarstvu in oblastnih organih, število profesionalnih kadrov so zmanjševale tudi druge družbenopolitične organizacije,⁹⁵ toda le odbori ženske organizacije so se morali podrediti neposrednemu vodstvu OF.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 13, spis št. 115/48, poročilo o delu AFŽS v obdobju 1945-1948.

⁹² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 2, pismo centralnega komiteja KPJ centralnemu komiteju KPS, 22. 6. 1950.

⁹³ Vida Tomšič, *Antifašistički front žena Jugoslavije*, v: *Enciklopedija Jugoslavije 1*, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1955, str. 120; Lyidia Sklevicky, *Modeli integracije emancipatorskega procesa: Antifašistička fronta žena Jugoslavije 1945-1953*, v: *Problemi 9*, 1986, str. 22.

⁹⁴ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF Slovenije, št. 12, Ljubljana, 3. 10. 1950.

⁹⁵ AS 540, RS ZSS, knjiga 16 (17), poročilo o delu glavnega odbora ZSS (Zveze sindikatov Slovenije) za leto 1949 in knjiga 29, poročilo o delu glavnega odbora Zveze sindikatov Jugoslavije (ZSJ) za Slovenijo za leto 1950.

Angelca Ocepek govori na 3. kongresu AFŽ Slovenije v Ljubljani, december 1948 (iz fototeke Arhiva Republike Slovenije – AS 1202 Zbirka fotografij uredništva "Naša žena", mapa št. 300)

Spremembe so bile vsaj v Sloveniji vidne takoj. Vse do tedaj plačane funkcionarke AFŽS so bile premeščene na druga delovna mesta, le pri glavnem odboru je ostala sekretarka kot "instruktor OF". Delo je zastalo, ker so bile nekdanje profesionalke zaposlene s prilagajanjem novim delovnim mestom, organizacije AFŽ pa so čakale na "direktive od zgoraj."⁹⁶ Širile so se govorice o ukinitvi AFŽ, "stara trenja" med aktivisti OF in aktivistkami AFŽ niso prenehala, nekateri odbori AFŽ so povsem prenehali delovati, ponekod, predvsem na Primorskem in v celjskem okraju so se pojavile parole, da je ženska organizacija nepotrebna, saj spada "žena itak samo v kuhinjo" ipd.⁹⁷ Vodstvo slovenske ženske organizacije je sicer skušalo še naprej opravljati svoje dolžnosti, čeprav so se delovni pogoji bistveno spremenili. Organiziralo je številna posvetovanja o spremenjeni vlogi njihove organizacije, izvedlo volitve v nove odbore AFŽ, praktična dejavnost pa je bila v skladu z navodili

večinoma posvečena materinski in otroški problematiki.⁹⁸ Toda pripravljenost žensk za delo v AFŽ se je očitno zmanjšala: "V zvezi s III. kongresom AFŽ Jugoslavije so se vršila zborovanja žena v vseh večjih krajih, kjer so imele delegatke kongresa referate o pomenu in sklepih Kongresa. Vendar je bila udeležba na teh konferencah zelo slaba. Celotnega pregleda še nimamo, po dosežanih ugotovitvah ni bila udeležba nikjer nad 50%, večinoma se suče med 20-30%."⁹⁹ AFŽ si tudi kasneje ni povsem opomogla, saj je gradiva o njenem delovanju za vsako naslednje leto manj.¹⁰⁰

Josip Broz je na 6. kongresu KPJ, ki je bil od 2. do 7. novembra 1952, žensko organizacijo sicer pohvalil, da je veliko storila za matere in otroke in deloma poskrbela tudi za "ideološko in politično vzgojo", izrazil pa je nekaj kritičnih pripomb: "... moram pa reči, da je še dokaj slabosti v prosvetljevanju žena na vasi. Zaradi slabega dela ženskih organizacij prihajajo v mnogih krajih naše dežele kmetice čedalje bolj pod vpliv duhovnikov, pod vpliv verskih predsodkov in vsakovrstnih sleparstev, kar ima seveda negativen vpliv tudi na vzgojo otrok. Če hočemo rešiti otroke in zagotoviti, da bodo jutri koristni člani naše socialistične družbe, moramo danes reševati matere, ki vzgajajo te otroke. To dolžnost pa imajo predvsem ženske organizacije."¹⁰¹ Partijsko vodstvo je bilo v tistem času nasploh nezadovoljno s političnimi razmerami v državi, saj je menilo, da imajo nasprotniki socializma ponekod, tudi v Sloveniji, celo več vpliva v družbi kot ob koncu vojne. Zato se je odločilo za spremenjen način političnega dela, ki ga je razložil Edvard Kardelj na 7. plenumu CK KPS v začetku leta 1952. Dotedanje odkrite in grobe oblike boja proti političnim sovražnikom naj bi se izkazale za neuspešne, zbudile so več odpora kot naklonjenosti, zato jih je bilo treba spremeniti. Nadomestila naj bi jih tako imenovana "metoda ideološkega in političnega boja", to pa nikakor ni pomenilo, da se namerava partija odpovedati svoji vodilni vlogi. Nasprotno, njeno vodstvo se je odločilo, da se bo še odločneje bojevalo za popolno idejno in politično enotnost v državi: pravico do besede v sredstvih obveščanja naj bi imeli predvsem komunisti, v organe oblasti, na sodišča, v šole bi bilo treba namestiti le politično zanesljive ljudi, z literarnega področja naj bi izginile vse "malomeščanske" ideje itd. To pa bi bilo treba doseči z na videz demokratičnimi sredstvi. Ljudi bi bilo

⁹⁶ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 3, mapa 3, poročilo delu AFŽ po reorganizaciji v letu 1950.

⁹⁷ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 15, mapa 2, Informativni bilten IO OF Slovenije št. 12, Ljubljana, 3. 10. 1950 in fasc. 3, mapa 3, poročilo o delu AFŽ po reorganizaciji v letu 1950.

⁹⁸ Prav tam.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Glej: AS 1800, GO AFŽS 1945-1953.

¹⁰¹ 6. kongres KPJ (ZKJ). Ljubljana 1952, govor Josipa Broza Tita z naslovom Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, str. 87.

treba prepričati, da bodo sami odstranili neustrezne ljudi, ne da bi bilo videti kot da jim to ukazuje partija, na primer: "Če se pojavi reakcionarno delovanje, je treba nanj hitro reagirati na licu mesta in učiti ljudi, da bodo znali takoj izčistiti take ljudi ...".¹⁰² Videz demokratičnosti je hotela partija ustvariti že s spremembo imena, ko se je na 6. kongresu KPJ preimenovala v Zvezo komunistov Jugoslavije, še bolj pa s poudarjeno vlogo Ljudske oziroma Osvobodilne fronte, ki naj bi jo nekateri komunisti do tedaj podcenjevali in napačno pojmovali le kot organizatorja raznih delovnih akcij v gospodarstvu.¹⁰³ Večji pomen LF kot najširše politične organizacije naj bi tako doma kot v tujini ustvaril vtis, da je jugoslovanska država kljub enopartijskemu sistemu demokratična, da omogoča svobodno izražanje različnih interesov.¹⁰⁴ LFJ, ki se je na svojem 4. kongresu februarja 1953 preimenovala v Socialistično zvezo delovnega ljudstva Jugoslavije (SZDL), je bila razglašena za "temeljno silo socialistične politike in borbe za njeno uresničenje", vodila pa naj bi jo seveda zveza komunistov "kot njen najdoslednejši del".¹⁰⁵

S tem, da je SZDL prevzela idejno vzgojo vseh državljanov, je postala ženska organizacija za partijo nekoristna. Na 4. kongresu ob koncu (26. in 27.) septembra 1953 je bila AFŽ Jugoslavije ukinjena: "Sleherno ločevanje žena v posebno politično organizacijo bi utegnulo samo zavirati njihovo hitrejše včlanjevanje v obče družbeno in politično življenje, samo škodovati dejanskemu uresničenju njihove enakopravnosti. Zadeva ženske enakopravnosti je skupno vprašanje, to se pravi vprašanje političnega boja vseh socialističnih sil, ki jih vodita Zveza komunistov in Socialistična zveza delovnega ljudstva, nositeljica socialistične vzgoje množic. Žene je treba v še večji meri politično vzgajati z uporabo najrazličnejših metod v okviru socialistične zveze delovnega ljudstva ... Misleč, da bi nadaljnji obstoj AFŽ kot enolične in edine ženske organizacije, enako organizirane od spodaj do vrha, na tej stopnji družbenega razvoja preveč ločeval ženske od skupnih naporov pri reševanju družbenih vprašanj, podpiral napačno mišljenje, da je vprašanje položaja žensk nekakšno ločeno žen-

ska vprašanje, ne pa vprašanje družbene skupnosti, vprašanje vseh borcev za socializem, sprejema IV. kongres sklep, da se namesto AFŽ ustanovi Zveza ženskih društev."¹⁰⁶ Kongres je pozval vse Jugoslovanke, naj "razvijejo čim večjo aktivnost pri reševanju vseh problemov, ki zadevajo žene, matere in otroke, in to pač v skladu s pogoji kraja in s potrebami žene." Dejavnost žensk naj bi odslej potekala v različnih organizacijah in društvih, ki naj bi pripomogla k večji kulturni razgledanosti žensk, skrbela naj bi za njihovo zdravstveno vzgojo, seznanjala naj bi jih z njihovimi pravicami, spodbujala strokovno izobraževanje, prizadevala naj bi si za izboljšanje življenjskih razmer tako žensk kot tudi njihovih družin, hkrati pa pripomogla k spremembi dotodanjih pogledov na vlogo ženske v družbi.¹⁰⁷ Obstajali so celo pomisleki o smiselnosti obstoja vseh povsem ženskih društev. Vida Tomšič jih je takole obrazložila: "Takrat smo razpravljali o tem, da mogoče zaradi tega, ker imamo že Društva prijateljev mladine, Rdeči križ in nekatera druga društva, sploh ne bi bilo treba ustanavljati kake posebne Zveze ženskih društev. Vendar smo se v dogovoru z našimi vodečimi tovariši na političnem področju dogovorile, da bi vendarle bilo boljše ostati pri Zvezi ženskih društev, ker je pravzaprav tu nastalo v zvezi s

Helena Puhar (foto last Alenke Puhar)

¹⁰² AS 1800, GO AFŽS, fasc. 18, mapa 2, govor Edvarda Kardelja na 7. razširjenem plenumu CK KPS od 26. do 27. 1. 1952. Glej tudi: AS 1589, CK ZKS, škatla 1.

¹⁰³ 6. kongres KPJ (ZKJ), Ljubljana 1952, govor Josipa Broza Tita z naslovom Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, str. 79.

¹⁰⁴ Prav tam, str. 80.

¹⁰⁵ Edvard Kardelj, Vloga in naloge Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije, referat na 4. kongresu LFJ, 23. februarja 1953, v: Komunist, Beograd, februar-marec 1953, št. 2-3, str. 114.

¹⁰⁶ Naša žena, št. 11, 1953, Resolucija o ustanovitvi Zveze ženskih društev Jugoslavije, str. 302-303.

¹⁰⁷ Prav tam, str. 303.

tem mednarodno vprašanje. Koncem koncev so naše žene dobile in imajo določeno mesto v mednarodnem ženskem gibanju."¹⁰⁸

Slovenke in hkrati z njimi vse Jugoslovanke so torej izgubile svojo politično organizacijo prav v tistem obdobju, ko bi jo morda najbolj potrebovale. Ko si je moralo jugoslovansko državno vodstvo zaradi razkola s Sovjetsko zvezo poiskati nov prostor v mednarodnem življenju nekje med Zahodom in Vzhodom, doma pa so ga zaposlovali najrazličnejši nasprotniki, je bila namreč ženska enakopravnost znatno manj pomembna kot v prvih povojnih letih, odkrito in brezkompromisno nasprotovanje ostankom patriarhalne miselnosti pa celo nezaželeno. Vse to je mogoče razbrati iz Titovih pogovorov z ženskami v jeseni 1953. Josip Broz sicer na zadnjem kongresu AFŽJ ni nastopil, je pa sprejel delegacijo 20 žena iz vse Jugoslavije. Poudaril je izjemen pomen političnega boja, v Sloveniji in na Hrvaškem predvsem proti "proti ljudskim duhovnikom", in opozarjal, da je treba pri tem uporabiti tudi zvrhano mero spretnosti, iznajdljivosti in previdnosti. Menil je, da politične razmere ne dovoljujejo odkritega nasprotovanja: "Nisem proti temu, da se razbijajo predsodki. Toda to je dolgotrajen proces. Zdaj nam je važen zlasti boj za mladino. V posameznih krajih so jo osvojili duhovniki. Najdejo jim razne načine zabave, igrajo z mladino celo nogomet, kar vse delajo s posebno nalogo, da nam mladino zastrupljajo ...". Zahteval je tudi upoštevanje dotedanjih navad: "V zadnjem času se je pri nas tu in tam pojavil negativen odnos med moško in žensko mladino. Nimamo nič proti temu, da se fant in dekle imata rada, vendar pa mora biti določena meja v moralnem pogledu. Temu vprašanju morajo ženske in mladinske organizacije posvetiti posebno pozornost...". Priznal je, da se "povrača nekakšen star način gledanja na ženo celo pri komunistih ...". Toda vsakršno prehiteno časa bi bilo škodljivo: "Vsi ti problemi in negativni pojavi imajo svoje korenine v davni preteklosti in jih ni mogoče rešiti čez noč in kampanjsko. Tu nas čaka dolgotrajen boj in politično delo, da bi dosegli pri ljudeh pravilno razumevanje. Z administrativnimi ukrepi se tu ne da ničesar storiti ...". Samo eno naj bi bilo mogoče: "Čim bolj zavedna bo žena, tem manj bo možnosti, da bi moški, ki so glede žena manj zavedni, ravnali z ženami po starih običajih. Potrebno je, da se tako moške kakor žene obojestransko borijo za odpravljanje negativnih pojmovanj v odnosih do žena."¹⁰⁹ Partijski voditelji so odslej bolj pou-

darjali, da bo treba na uresničitev ženske enakopravnosti še dolgo čakati. Na zadnjem kongresu jugoslovanske AFŽ je na primer Vida Tomšič med drugim povedala tudi tole: "Večina naših zakonov na vseh področjih družbenega življenja je rezultat pridobitev, doseženih v ognju dnevnega boja za zgraditev socialističnih družbenih odnosov. Vendar pa so imeli pravni predpisi pri nas čisto tudi značaj programa naprednih sil, za katerega se morajo te sile bojevati. V splošnem vzeto rečemo to lahko tudi za uzakonitev enakopravnosti žensk, kajti bolj kakor za predpise s katerega koli drugega področja velja za zakonske predpise o položaju žensk, da so le-ti programske smernice za delo naprednih družbenih sil in da je zanje potreben še dolg, zavesten in vztrajen boj."¹¹⁰

Po letu 1953 so ženske v Jugoslaviji lahko uresničevale svoje politične interese le v okviru mešanih organizacij, v njih pa pogosto niso imele enakopravnega položaja, saj za tekmovanje z moškimi spolom večinoma niso bile pripravljene – v povprečju so bile slabše izobražene, primanjkovalo jim je praktičnih izkušenj, ovirali so jih predsodki. Zato so se pomisleki, ki so jih ob ukinitvi AFŽ nekatere ženske tudi glasno izrazile,¹¹¹ večinoma izkazali za upravičene. AFŽ morda ni bila vsesplošno všečna, a je le omogočila nemajhnemu številu žensk, da so morda prvič v svojem življenju pokukale izven zidov domače hiše, "se naučile politično živeti" in "sodelovati v javnem življenju."¹¹² Po ukinitvi ženske organizacije je v Sloveniji deloval republiški iniciativni odbor za ustanovitev Zveze ženskih društev, ki pa ni podpiral ustanavljanja novih društev, ampak je menil, da je bolje, da ženske sprva delujejo le v obstoječih organizacijah in društvih (Društvo prijateljev mladine, Rdeči križ Slovenije, Zveza združnic itd.).

¹⁰⁸ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, mapa 2, zapisnik seje iniciativnega odbora Zveze ženskih društev z dne 20. 1. 1955, govor Vide Tomšič.

¹⁰⁹ Naša žena, št. 11, 1953, str. 304-305, Na sprejemu pri maršalu Titu, besede predsednika republike tovariša Tita delegaciji žena.

¹¹⁰ AS 1413, osebni fond Vide Tomšič, škatla 73, Položaj žena v Jugoslaviji, njihova družbena aktivnost (poročilo Vide Tomšič na IV. kongresu AFŽ Jugoslavije septembra 1953). Poročilo je bilo pod naslovom Mesto in vloga ženskih organizacij na današnji razvojni stopnji socialističnih družbenih odnosov objavljeno tudi v: Naša žena, št. 11, leto 1953, str. 292-295 in v: Vida Tomšič, Ženska, delo, družina, družba, str. 80-87.

¹¹¹ Naslednja izjava običajne ženske – delegatke na zadnjem kongresu AFŽ Jugoslavije verjetno ni bila osamljen primer: "Ja ne dam da se kaže da je AFŽ umro". Cit. po: Lydija Sklevicky, Modeli integracije emancipatorskega procesa: Antifašistična fronta žena Jugoslavije 1945-1953, v: Problemi 9, 1986, str. 23.

¹¹² AS 1413, osebni fond Vide Tomšič, Položaj žena v Jugoslaviji, njihova družbena aktivnost (poročilo Vide Tomšič na IV. kongresu AFŽ Jugoslavije septembra 1953). Ukinitvev AFŽ je prizadela tudi marsikatero Slovenko, njen konec pa naj bi nedvomno negativno vplival na nadaljnjo uveljavitev ženske enakopravnosti. (Izjave nekdanjih funkcionark AFŽ avtorici: Vide Gantar z dne 15. 3. 1999, Mare Rupena z dne 5. 10. 1999, Mire Svetina z dne 2. 8. 1999.)

Nekdanji odbori AFŽ so se sicer preimenovali v iniciativne odbore Zveze ženskih društev, niso pa imeli niti članic (bivše odbornice AFŽ so odšle na druga delovna mesta in niso imele več časa za delo v Zvezi ženskih društev) niti delovnega programa, tako da je bila Zveza ženskih društev Slovenije pravzaprav ustanovljena šele leta 1955.¹¹³ Vendar pa so se prizadevanja za žensko enakopravnost z ukinitvijo AFŽ le začasno

končala. Dejavnost Zveze ženskih društev in njenih naslednic, izboljšanje gospodarskega in zunanjepolitičnega položaja, predvsem pa nadaljnje oblikovanje ženskam prijazne zakonodaje, so sčasoma ženskam v Sloveniji in Jugoslaviji omogočili, da so svojo materinsko vlogo lažje usklajevale s poklicnim in političnim delom, če so seveda za slednje našle čas in voljo.¹¹⁴

*Brigadna pekarna ob delovni akciji druge ljubljanske delovne brigade v Bohinju leta 1945.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, delovne akcije*

¹¹³ AS 1800, GO AFŽS, fasc. 20, Zveza ženskih društev Slovenije.

¹¹⁴ Več desetletij kasneje je samosvoja slovenska odvetnica in pisateljica Ljuba Prenner takole ugotavljala: "Čeprav ni vse rožnato, so vendar določila naše zakonodaje tako odlična, da so vzor za vsako moderno državo zlasti kar se tiče žensk." (AS 1413, osebni fond Vide Tomšič, skatla 132, pismo Ljube Prenner Lidiji Šentjunc z dne 20. 4. 1977, ki ga je Šentjurčeva 26. 4. 1977 posredovala Vidi Tomšič.)

UDK 312(453.3)"1945"

Ljudsko štetje prebivalstva v Julijski krajini z dne 1. 10. 1945

METKA GOMBAČ

mag., svetovalka direktorja, vodja Oddelka za dislocirano arhivsko gradivo II, Arhiv Republike Slovenije, Kongresni trg 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Po zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Londonu (11. 9.–2. 10. 1945) so v Slovenskem primorju in Trstu organizirali izredno obsežno akcijo in sicer "Ljudsko štetje prebivalstva v Julijski krajini z dne 1. 10. 1945". V ta namen so pri PNOO za Slovensko primorje in Trst ustanovili Anketno komisijo, ki je vodila priprave in izvedbo popisovanja na ozemlju, ki je obsegalo vse kraje in prebivalstvo v coni A Julijske krajine, ki je bila pod upravo Zavezniške vojaške uprave ter v koprskem in piranskem sodnem okraju. Za izvedbo štetja, so bile izvedene temeljite priprave in izdana obširna navodila. Zavedali so se, da bo imel popis največjo dokazno vrednost, če se bodo držali upravno-teritorialne razdelitve, ki je bila v veljavi ob popisovanju leta 1910. Popisovanje so organizirali tako, da je potekalo po dveh tirih, popisovalni (izvršni) in izvedenski (kontrolni). Organizacija popisovanja in kontrole je zavezovala člane centralnih, okrajnih in krajevnih komisij, da so delo pripravili in izvajali točno in po navodilih.

Z zbranim popisnim gradivom je iz okrajev prišlo na centralno komisijo tudi poročilo o tem, kako je popisovanje po krajih potekalo. To so opisi poteka popisa, ki se po krajih razlikujejo, saj so bili pogoji za delo različni. Rezultati popisovanja nam pokažejo, da so obstajale razlike med Goriško in Tržaško pokrajino in med mesti na Tržaškem in njihovo okolico.

Podatki zbrani na ta način, naj bi služili za primerjavo s stanjem prebivalstva leta 1910. Poleg tega predstavljajo pomemben vir za ugotavljanje stanja slovenskega prebivalstva na obravnavanem področju v prvi polovici 20. stoletja. Naj opozorimo med drugim na popise izseljenih Slovencev, ki so v obdobju med obema vojnama odšli zaradi gospodarskih, političnih in drugih razlogov.

V fondu PNOO za Slovensko primorje in Trst 1944-1947 (AS 1818), je zbranih 17 tehničnih enot popisnega gradiva. Čeprav popisovanje ni dalo rezultatov, ki so jih takrat potrebovali, pa obsežno gradivo čaka podrobne obdelave, saj predstavlja dobro osnovo za pripravo mikroštudij za številne kraje v Slovenskem primorju.

ABSTRACT

MATERIAL ON THE CENSUS IN THE VENEZIA GIULIA OF THE 1ST OCTOBER 1945

After the meeting of the Council of Ministers of Foreign Affairs in London (11th September – 2nd October 1945), the "Census in the Julian March of the 1st October 1945" was conducted in the Slovene Littoral and Trieste. It was an extensive project. For this purpose the Regional National-Liberation Committee (RNLC) for the Littoral and Trieste formed a survey commission. The commission led preparations for and conducted the census in the territory that comprised all places and population in Zone A of the Julian March that was under the Allied Military Administration (AMA), and in the Koper and Piran judicial districts. Thorough preparations were made and detailed instructions were given for conducting the census. Authorities were aware that the census would have the most evidential value if they adhered to the administrative territory division which was used for the census in the year 1910. The census was organised at two levels, the survey (executive) level and expert (control) level. Due to the organisation of the survey and its control, the members of central, district and local commissions were forced to strictly follow the instructions while preparing and doing their work. Together with the collected data, the central commission received reports from the districts on how the survey was conducted in towns and villages. The reports describe the manner in which the census was conducted. The descriptions vary from one place to another, since the working conditions were different. The results of the census show that there were differences between the Goriško and Trieste regions and between the towns in Tržaško and their surroundings.

The survey was used for comparison with the information on population from 1910. The collected material is also an important source for recognition of the Slovene population's status in the analysed territory in the first half of the 20th century. The census of emigrant Slovenes who left their country in the interwar period due to economic, political and other reasons, is particularly worth noting.

In the RNLC fond for the Slovene Littoral and Trieste 1944-1947 (AS 1818) there are 17 technical units of census material. Even though the census did not give any results that were needed at the time, the extensive material awaits detailed analyses, for it is a good basis for the preparation of microanalyses in numerous places in the Slovene Littoral.

Preučevanje demografskih gibanj na točno določenem ozemlju ima svoja ozadja v zgodovinskih, socioloških, gospodarskih in političnih nastavkih razvoja določene regije. Ljudska štetja so nedvomno pomemben vir za evidentiranje tega razvoja. Gradivo, ki ob teh štetjih nastane (okrožnice, navodila, statistične priloge, popisne pole) je pomembno ne le zaradi števil, ampak je tudi izredno pomemben vir za vrsto drugih vprašanj.

Tako je bilo gradivo "*Ljudskega štetja prebivalstva v Julijski krajini z dne 1. 10. 1945*" zanimivo ne le zaradi demografskih podatkov, ki jih je prineslo, ampak predvsem za dokazovanje etnične sestave prebivalstva na jezikovno mešanem ozemlju, ki mu je mirovna konferenca po drugi svetovni vojni določala bodoče meje med Jugoslavijo in Italijo. Omenjeno štetje je evidentiralo dve narodnostni skupini, in sicer:

- a. slovensko prebivalstvo, ki je od etnične meje naprej strnjeno naseljevalo zaledje velikih mest in mesta sama (Trst, Gorica, Tržič) in
- b. italijansko mestno prebivalstvo.

Sklep o popisu prebivalstva v Julijski krajini je sprejel Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst (PNOO) po zasedanju sveta zunanjih ministrov v Londonu (11. 9. – 2. 10. 1945), na katerem so govorili o možnih variantah razmejitve med Jugoslavijo in Italijo. Ker je svet zunanjih ministrov pri določanju etnične in kot posledico tudi politične meje kot osnovo za diskusijo upošteval avstrijsko ljudsko štetje iz leta 1910, je italijanska delegacija že takoj na začetku izjavljala, da je Avstrija tedaj favorizirala Slovence.¹

Jugoslovanska delegacija je v nasprotju z zgornjimi ugotovitvami zagovarjala povsem nasprotna stališča, ki jih je strokovno argumentiral slovenski zgodovinar dr. Fran Zwitter. Trdil je, da je Avstrija že zaradi solidarnosti med "zgodovinskima" narodoma vedno favorizirala le eno stran in da je bila ponovitev ljudskega štetja nujna zaradi makroskopskih napak, ki si jih je dovolila tržaška mestna oblast v svoji želji po dokazovanju, da je Trst povsem italijansko mesto. Jugoslovanska delegacija je opozorila še na nasilno izseljevanje Slovencev po prvi svetovni vojni in načrtno doseljevanje italijanskega prebivalstva z Apeninskega polotoka v Trst in Istro.²

PNOO je želel podkrepiti svoje trditve z znanstvenimi dokazi. Zato je ustanovil anketno komisijo pri PNOO, ki je pripravila strokovna navodila za popis prebivalstva v Slovenskem primorju in Trstu in ga nato tudi izvedla.³

Zaradi verodostojnosti primerjalnih podatkov ljudskih štetij iz let 1910 in 1945, so se načrtovalci pri izvedbi popisa držali nekaterih stalnih točk ljudskih štetij. Kriterij ljudskega štetja iz leta 1945 je zato določal, da bo:

- 1) popis izveden samo za tisti pas Primorske, ki je bil pod upravo zahodnih zavezniških sil in
- 2) samo za tiste upravne enote, ki so delovale že leta 1910;
- 3) čeprav je PNOO Primorje razdelil v okrožne, okrajne in krajevne NOO, je kot krajevna enota ljudskega štetja štel samo sodni okraj;
- 4) popisovanje je ob stalnem rezidenčnem prebivalstvu zajelo tudi vse tiste, ki so se iz kakršnega koli razloga izselili po letu 1918 oziroma še med prvo svetovno vojno in se zaradi političnih vzrokov niso vrnili;
- 5) v krajih v katerih so bili v večini prebivalci italijanske narodnosti, so popisovali le Slovence, v tistih pa, v katerih so med Slovenci živeli le posamezni Italijani, so popisovali tudi njih;
- 6) ker ljudsko štetje iz leta 1910 ni ugotavljalo ne narodnosti ne maternega jezika in je štel le občevalni jezik (Umgangsprache), so načrtovalci štetja iz leta 1945 to pristranskost tudi upoštevali.⁴

Čeprav je Italija do druge svetovne vojne opravila še nekaj štetij prebivalstva v Julijski krajini, je bil jezik prebivalstva predmet popisa le leta 1921. Na osnovi štetja iz leta 1936 so načrtovalci ljudskega štetja iz leta 1945 ugotovili, da se je število prebivalstva do druge svetovne vojne močno zmanjšalo.⁵ Pri evidentiranju vseh podatkov o prebivalstvu v Julijski krajini je treba omeniti še tajno štetje prebivalstva Julijske krajine leta 1933, ki ga je pripravila in izvedla primorska duhovščina, zbrana v Zboru svečnikov Sv. Pavla.⁶

Slovenskem primorju in Trstu. Po podpisu beograjskega sporazuma 9. 6. 1945, je upravo na novo ustanovljene cone A Julijske krajine prevzela Zavezniška vojaška uprava (dalje ZVU) in PNOO je do septembra 1945 izgubil oblastno funkcijo. Kot posvetovalni organ je deloval do podpisa mirovne pogodbe v Parizu 10. 2. 1947. Več o tem M. Gombač, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst, Jadranski koledar 1995, Trst, str. 169-172.

¹ Jeri Janko, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana, 1961, str. 144-180.

² AS 1818, PNOO, šk. 54/1/2, Okrožni NOO za Goriško, upravno-politična komisija.

³ PNOO za Slovensko primorje in Trst je bil izvoljen 15. 9. 1944 in je predstavljal najvišje upravno, sodno in zakonodajno telo na Primorskem. Sredi maja 1945 je prevzel civilno upravo v

⁴ AS 1818 PNOO, šk. 54/1/2, Okrožni NOO za Goriško, upravno-politična komisija.

⁵ Zwitter F., Julijska krajina, str. 23-25.

⁶ Pelikan Egon, Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini 1933, Knjižnica Annales, št. 28, Koper 2002.

Primerjava štetij 1910, 1921, 1933, 1936 v Julijski krajini (brez Zadarske pokrajine):⁷

Štetje	Italijani	Slovinci	Slov./Hrv.	Prebivalstvo
1910	397.550	326.282	479.986	943.256
1921	527.102	259.542	354.780	911.485
1933	455.389	343.648	545.541	1.000.930
1836	588.070	251.760	382.349	976.417

Anketna komisija PNOO se je izvedbe ljudskega štetja lotila temeljito, in sicer z izdajo obširnih navodil. Po možnosti so na čelo lokalnih komisij postavljali izobražene ljudi. Odgovorni za ljudsko štetje so se namreč zavedali, da jim za izvedbo tako obširnega projekta ostaja le malo časa in da bo delo potekalo v napetem ozračju kot je bilo na splošno značilno za prve poveljne mesece v coni A Julijske krajine. Zavezniška vojaška uprava (ZVU) ni obvladovala vseh delov te cone, saj so jo v velikem delu nadomeščali organi ljudske oblasti, ki jih je prebivalstvo povsem podpiralo. Zato so v popisnem območju obstajale velike razlike, kar zadeva možnosti za neobremenjeno ljudsko štetje. Na Tržaškem in Goriškem, kjer je prevladovalo slovensko prebivalstvo, je bilo popisovanje redno in brez ovir. V primorskih mestih z večinskim italijanskim prebivalstvom, je bilo zaradi posegov ZVU ljudsko štetje ilegalno. Ker so bili prebivalci italijanske narodnosti do teh pobud nezaupljivi, so se popisovalcem izogibali in jih tudi prijavljali. Zato so rezultati popisa za različne dele cone A Julijske krajine različni, ponekod le delni in pomanjkljivi.

Organizatorji popisa so popisovalcem ukazali, da se morajo pri popisovanju najstrožje držati upravno-teritorialne razdelitve, ki je bila v veljavi leta 1910.

Tako so obdelali te občine:

I. OBČINA TRST (mesto z lastnim statutom) se je delila v:

1) sodni okraj Trst – mesto, (Sv. Vid, Staro mesto, Novo mesto, Nova mitnica, Stara mitnica, Sv. Jakob),

2) sodni okraj Trst – predmestja, (Barkovlje, Kijadin, Zgornja Čarbola, Kolonja, Greta, Verdelj, Lonjer, Rojan, Rocol, Sv. Marija Magdalena spodnja, Sv. Marija Magdalena zgornja, Škorklja, Škedenj),

3) sodni okraj Trst – okolica, (Bane, Bazovica, Kontovel, Gropada, Lipica, Miramar, Opčine, Padriče, Prosek, Sveti križ, Trebče).

II. GORIŠKO – GRADIŠČA:

1) Gorica (mesto z lastnim statutom),

2) politični okraj Gorica,

a) sodni okraj Kanal,

b) sodni okraj Gorica,

c) sodni okraj Ajdovščina,

3) politični okraj Gradišče,

a) sodni okraj Krmin,

b) sodni okraj Gradišče,

4) politični okraj Tržič,

a) sodni okraj Tržič,

5) politični okraj Sežana,

a) sodni okraj Komen,

b) sodni okraj Sežana,

6) politični okraj Tolmin,

a) sodni okraj Bovec,

b) sodni okraj Kobarid,

c) sodni okraj Tolmin.

III. ISTRA

1) politični okraj Koper,

a) sodni okraj Koper,

b) sodni okraj Piran.

Sodni okraji so se naprej delili po krajih.⁸

Anketna komisija PNOO je popisovanje organizirala tako, da je potekalo po dveh linijah in sicer po popisovalni (izvršni) in izvedenski (kontrolni). Vsako od obeh komisij, popisne in kontrolne, so sestavljali načelnik in po en zastopnik pripadajočih popisnih okrajev. Tudi vsak popisni okraj je imel popisno in kontrolno komisijo. Načelnika okrajne popisne komisije in kontrolne komisije sta bila tudi člana centralne popisne oziroma centralne kontrolne komisije. V vsaki okrajni komisiji je bilo toliko članov, kolikor je bilo popisnih krajev. Zastopniki posameznih krajev so v eni in drugi komisiji načelovali krajevnim komisijam. Vsako krajevno komisijo, tako popisovalno kot kontrolno, je sestavljalo tri do pet članov. Krajevna popisovalna komisija je zbrala popisovalce in razdelila delo. Opisana organizacija popisovanja in kontrole je zavezovala člane centralnih, okrajnih in krajevnih komisij, da so delo pripravili natančno in ga izpeljali do konca.

Anketna komisija je delo razdelila na dve fazi, na pripravljalno in popisovalno. V prvi fazi dela so razmejili področja, nato pa so popisovalce natančno seznanili z nalogami in jih opozorili na različne probleme, s katerimi se bodo srečevali. V drugi fazi dela so morale popisovalne in kontrolne komisije vsak dan preverjati delo, zbrati popisne pole in preveriti opravljeno delo ter opozoriti na morebitne napake. Vsi konč-

⁷ Ibid., str. 12.

⁸ AS 1818, PNOO, šk. 53/I/1, Občine, v katerih se vrši popis prebivalstva.

ni podatki so se zbirali iz krajevnih v okrajne in nazadnje v centralni kontrolni komisiji.⁹

Okrajne popisne komisije so morale centralni komisiji posredovati zbrano popisno gradivo in posebno poročilo, o tem, kako je delo potekalo. To so zanimivi in dragoceni opisi poteka popisne akcije, saj so bile možnosti za delo v vsakem kraju drugačne. Ti podatki dajejo raziskovalcem vpogled v sam akt popisovanja, verodostojnost podatkov, sodelovanje in zavračanje prebivalstva, povedo pa tudi, kje je popisovanje potekalo po načrtih in kje ne. Za vsak popisni kraj so pripravili manjši ali večji dosje.¹⁰

Podatki, ki so tam zbrani govorijo o:

- vodji popisa,
- številu sodelujočih popisovalcev,
- nadzornikih popisa,
- tem, kolikokrat in na kakšen način se je popis izvedel,
- tem, kako je popisovanje potekalo,
- težavah pri popisovanju in o tem, ali so vplivale na potek in točnost popisovanja,
- načinu pridobivanja podatkov za ljudi, ki so se izselili,
- o tem ali so pridobili podatke na anagrafskem uradu ali iz matičnih knjig,
- o tem ali popis v kakšnem kraju ni mogel biti opravljen v predpisanem roku oziroma če ni bil izveden so morali natančno opisati vzroke, zaradi katerih popis ni bil opravljen.¹¹

V občinah, v katerih je bilo slovensko prebivalstvo v večini, so popisali vse prebivalce. Izjema je bila samo v nekaterih tržaških predmestjih, v katerih so zaradi različnih težav popisani le prebivalci slovenske narodnosti. Taki popisni kraji so morali poudariti, da je bilo popisano le slovensko prebivalstvo. V občinah z italijansko (furlansko) večino so bili popisani le Slovenci, le v sodnih okrajih Koper in Piran so popisali vse prebivalstvo. Izjema je bilo zopet mesto Milje, v katerem so bili popisani le Slovenci.

Posebno pozornost so namenili izseljenim po letu 1918. Podatke o njih so pridobili s pomočjo sorodnikov, iz matičnih knjig in anagrafov. Ohranjene so tudi posebne popisne pole, tako imenovani popisi izseljencev, z 10 rubrikami; evidentirale so te podatke:

redno številko, naziv zaselka ter hišno številko, priimek in ime, rodbinski odnos, rojstno leto, rojstni kraj, poklic, datum izselitve, kraj izselitve, vzrok izselitve. Kako so bile rubrike izpolnjene, je bilo odvisno od tega, koliko podatkov jim je uspelo pridobiti.¹²

Če si ogledamo še popisne pole, ki so bile izdelane po zbranih podatkih, vidimo, da je prva stran vsebovala podatke, ki so omogočili primerjavo s štetjem prebivalstva leta 1910. Na njej so izpolnjene rubrike (1-14), ki nam posredujejo te podatke:

politični okraj, sodni okraj, občino, naselje, sosesko, število prebivalcev občine po ljudskem štetju od 31. 12. 1910, skupno število prebivalcev občine, župnijo, jezik, v katerem so pridigali do leta 1918, šole v občini leta 1918, kakšne so bile šole, v katerem jeziku je potekal pouk, ali so bile šole državne ali zasebne, v zadnji, 14. rubriki, ki jo je izpolnila anketna komisija pa so bili zbrani statistični podatki, število prebivalcev, doseljenih od 1918, izseljenih od 1918, prisotnih.¹³

Sam popis prebivalcev je za vsakega posameznika prav tako vseboval 14 rubrik:

vas, naselbina, soseska, redna številka rodbinske skupnosti (vsaka rodbinska skupnost je imela ne glede na število članov eno številko), hišna številka, priimek in ime ter priimek po "domače", poitalijančeni priimek, materni jezik, rojstno leto, poklic, narodnost, domačin ali doseljen in kdaj, izseljen po let 1918 in kam, katere šole je obiskoval, ali se je sedaj izjavil za Jugoslavijo, pripombe.¹⁴

Pri proučevanju rezultatov popisa prebivalstva cone A Julijske krajine, ki je določeno z datumom stanja 1. 10. 1945, moramo upoštevati kar nekaj dejstev. Najprej se moramo zavedati, da obstajajo velike razlike med Goriško in Tržaško pokrajino ter tudi med mesti na Tržaškem in njihovo okolico. Seveda je obstajala razlika tudi med Goriško občino in drugimi okoliškimi občinami na Goriškem.

Zapis o popisu stanja prebivalstva na Goriškem nam poroča o zelo uspešnem delu. Popisovanje je vodila upravno-politična komisija za Goriško okrožje. Imela je zelo dobre rezultate. Popis je v glavnem na celotnem Goriškem popisovalnem področju potekal gladko, prebivalci so sodelovali, pa tudi zavezniki niso intervenirali. Prav tako niso nasprotovali predstavniki italijanske strani. Določene probleme so imeli v Breginjskem kotu, saj so nasprotniki jugoslovanske možnosti glasno nasprotovali popisovanju, češ da je to politična stvar, ter skušali popisovalcem preprečiti delo. Manjši zapleti so se pojavljali v Gorici, kjer so opozicijo predstavljali tudi Slovenci, ki so po koncu vojne pribežali v Gorico. Drug problem, ki je oteževal popisovanje, je bil ta, da so po prihodu zaveznikov občinsko upravo prevzeli spet italijanski uradniki, tudi župan je bil Italijan, tako je bil dostop do matičnega in anagrafskega oddelka nemogoč. Prav tako je bila kontrola nad izda-

⁹ AS 1818, PNOO, šk. 236/I, Okrožnica I. okrajnim komisijam, 16. 1. 1946.

¹⁰ AS 1818, PNOO, šk. 236/I, Okrožnica II. okrajnim komisijam, 17. 1. 1946.

¹¹ AS 1818, PNOO, šk. 54/II/2, Okrožnica, 11. 1. 1946.

¹² AS 1818, PNOO, šk. 53/III, Popisi izseljencev.

¹³ AS 1818, PNOO, šk. 227/I, Popisna pola, Solkan.

¹⁴ Ibid.

janjem dovoljenj za bivanje v Gorici popolnoma v italijanskih rokah.¹⁵

Podatki, zbrani v tem popisu, lahko predstavljajo pomemben vir za ugotavljanje stanja slovenskega prebivalstva na obravnavanem območju v prvi polovici 20. stoletja. Dragoceni so tudi podatki o slovenskih izseljencih iz obdobja med obema vojnoma, ki so odšli zaradi gospodarskih, političnih razlogov ali pa so bili zaradi dela (učitelji, uradniki, železničarji) prestavljeni. Tako je na primer Janez Kramar v knjigi *Primorski in istrski železničarji 1857-1947*, uporabil podatke omenjenega popisa o premeščenih slovenskih železničarjih v obdobju fašizma.

Popisovanje Slovencev v Trziču in okolici je potekalo razmeroma mirno, zavezniki večinoma niso posredovali, ker so bili tudi popisovalci previdni. Popis je bil v rokah učiteljev in članov slovenskega društva Triglav, težavo pa je predstavljala raztresenost slovenskega prebivalstva po vsem mestu, tako da sklepno poročilo dopušča možnost, da verjetno niso bile popisane vse družine. Tudi kraji s furlansko večino prebivalstva (Pieris, Turriaco, S. Canziano) so izpadli iz popisa.¹⁶

Dobro so izvedli popis prebivalcev v okolici Trsta, na Krasu in v sodnih okrajih Koper in Piran. Razen posameznikov, ki so bili zadržani in se niso hoteli izpostavljati (neprimerno je bilo na primer vprašanje rubrike 13, ali so se izjavili za Jugoslavijo), so prebivalci večinoma odgovarjali na vprašanja popisovalcev. Podatki, zbrani na ta način, poleg tega, da omogočajo primerjavo stanja prebivalstva s popisom leta 1910, ponujajo tudi sliko o prebivalstvu na splošno in očrtujejo etnično sliko tamkajšnjega prebivalstva po 25 letih fašizma.¹⁷

Poseben primer je bilo popisovanje v Trstu. Potekalo je med 25. 1. in 7. 2. 1946, ko so zavezniške oblasti v mestu prepovedale popisovanje. Prepoved so utemeljile z razlogom, da pomeni popis kršitev zakona, saj PNOO ni prosil zaveznikov za dovoljenje. Prepoved popisovanja in ostri nastopi zavezniške civilne policije, ki so se lahko končali tudi z aretacijo popisovalca, so vnesli med ljudi strah in negotovost. Tudi prepričevanja, da popis ni politična zadeva, ampak da na ta način zbirajo le statistične podatke, niso veliko zalegla. Mnogi prebivalci in popisovalci slovenske narodnosti so se omejili od popisovanja. Dogajalo se je, da je "Italijan, nepozvan, nepopisan in sploh brez osebnega vzroka" iztrgal

iz rok popisovalca pole in izkaznico, s katero so bili popisovalci opremljeni, in vse odnesel na policijo. Taki dogodki so vplivali na potek popisovanja.¹⁸

Poleg tega je lokalni italijanski časopis *Voce libero* začel ostro propagando proti popisovanju. Pozabiti ne smemo časovne stiske, v kateri so bili izvajalci popisa, saj je bilo premalo časa, da bi se zahtevno delo v zaostrenih razmerah, kakršne so bile v mestu, izvedlo tako, kot je bilo načrtovano.

Zbrane podatke popisa je obdelal dr. Marjan Mašera, ki pa v pismu dr. Lavu Čermelju opozarja, da so imeli v mestu Trst velike težave, da so popisovali le Slovence in da se številke ne ujemajo s pravim stanjem.¹⁹ Kljub vsemu pa so popisovanje nadaljevali skrivaj in so podatke dopolnjevali naslednje mesece.

Že v predmestju Trsta so bili rezultati precej drugačni. Navedimo območje Barkovlje, kjer so na podlagi dobre organizacije, natančnih priprav in aktivnih popisovalcev ugotovili stanje v "99% primerih, mogoče tudi 100%". Glede podatkov o izseljenih Slovencih pa govori poročilo o 90%.²⁰

V fondu PNOO za Slovensko primorje in Trst 1944-1947 (AS 1818) je ohranjeno gradivo te zanimive akcije, ene od mnogih, gotovo pa najzahtevnejše, ki so potekale na ozemlju Slovenskega primorja in Trsta v letih 1945-1947, ko je potekalo razmejevanje med Jugoslavijo in Italijo. Čeprav popisovanje v celoti ni dalo rezultatov, ki so jih takrat potrebovali, pa obsežno gradivo še vedno čaka podrobne obdelave raznih raziskovalcev. Gradivo predstavlja dobro podlago za pripravo mikrostudij za številne kraje Slovenskega primorja.

V okviru anketne komisije PNOO je zbranih 17 tehničnih enot popisnega materiala. Gradivo je zbrano po popisnih krajih, obstajajo podatki za 204 kraje. Govore o številu prebivalcev posameznega kraja in vsebujejo opozorila o tem, ali so popisani Slovenci in Italijani ali le Slovenci, pomembni so poročila o poteku popisovanja, okrožnice in navodila. Številni so popisni obrazci, popisne pole, ki so jih popisovalci sestavljali ob delu, in popisne pole, ki so nastale po obdelavi. Poleg tega so ohranjeni tudi statistični podatki, podatki o izseljencih in najrazličnejše priloge, dopisi, opozorila, zapisi itd.

Na koncu si oglejmo statistične podatke, ki so nastali po štetju prebivalstva v Slovenskem primorju in Trstu po stanju 1. 10. 1945.

¹⁵ AS 1818, PNOO, šk. 53/II, Opombe k ljudskemu štetju z dne 1. oktobra 1945.

¹⁶ AS 1818, PNOO, šk. 54/I/2, Poročilo o popisovanju slovenskih družin v okraju Trzič in za občino Devin, 24. 1. 1946.

¹⁷ Gombač Metka, *Pomen in vloga Študijskega odseka pri PNOO 1945-1946*, Prispjevki za novejšo zgodovino, Ferencjev zbornik, št. XXXVII, št. 2, Ljubljana 1997, str. 355.

¹⁸ AS 1818, PNOO, šk. 53/I/2, Trst, Nova mitnica.

¹⁹ AS 1818, PNOO, šk. 54/I, pismo dr. M. Mašere dr. L. Čermelju 20. 3. 1946.

²⁰ AS 1818, PNOO, šk. 53/I/2, Poročilo o popisovanju prebivalstva v okraju Barkovlje.

SUMARNI PREGLED PREBIVALSTVA DNE 1. OKTOBRA 1945.²¹

Področje, politični okraji, sodni okraji	Skupaj ?	Slov. 173.447	Hrv. 2.475	Ital. ?	Nemci ?	Drugi ?
1. TRST, mesto z lastnim statutom	?	46.516	1.752	?	?	?
2. GORICA – GRADIŠKA	?	91.232	135	?	?	?
1. Gorica-mesto	?	8.930	14	?	?	?
2. Pol. okraj Gorica Sodni okraj	?	36.072	19	?	5	15
1. Ajdovščina	2.036	2.032	1	1	1	1
2. Gorica	?	27.769	18	?	4	13
3. Kanal	6.462	6.271		190		1
3. Pol. okraj Gradiška Sodni okraj	?	5.000	2	?	?	?
1. Gradiška	?	533	?	?	?	?
2. Krmin	?	4.467	2	?	?	?
4. Pol. Okraj Sežana Sodni okraj	24.619	23.750	16	839	4	10
1. Komen	11.683	11.038	8	632	3	2
2. Sežana	12.936	12.712	8	207	1	8
5. Pol. okraj Tolmin Sodni okraj	14.493	14.375	5	88	5	20
1. Bovec	4.005	3.938	3	52	2	10
2. Kobarid	8.230	8.200	1	20	2	7
3. Tolmin	2.258	2.237	1	16	1	3
6. Pol. okraj Tržič Sodni okraj	?	3.105	79	?	?	?
1. Červinjan	?	3.105	79	?	?	?
2. Tržič	?					
3. ISTRA	?	35.699	588	?	?	?
1. Pol. okraj Koper Sodni okraj	?	35.699	588	?	?	?
1. Koper	?	29.004	65	?	?	?
2. Piran	22.289	6.695	523	14.961	19	91

²¹ AS 1818, PNOO, šk. 54/II, Specialni krajevni repertorij za popisno področje, 1946. Sodni okraj Červinjan je sodil v Videmsko pokrajino, zato ni podatkov.

I.

Politični okraj (1) Gorica Sodni okraj (2) Gorica

Občina (3) Solkan 9

Vasi (4) 1. Kromburg 2. Loke 3. Solkan

Naselbine, soseske (frakcije) in samote (5) 1. Ajevica, Ameti, Arto, Damber, Fadigovca, grad Solkan, grad sv. Trojico, Grad, Srdar, sv. Katerina, sv. Čestof, Chony, Tim, grad, giba, naja (K. Borila) inžen, vsi, 3. Klanta, sv. Jona, sv. Pivalon, Kolesarjaki, Kuzi, Solkan Medujski pot, Kolesar, Zabelj, sv. Pet.

Število prebivalcev občine po ljudskem štetju od 31. 12. 1910 (6):

Nemcev	Italijanov	Slovencev	Srbo-Hrvatov	Drugih	Tujcev
159	48	3576	1	44	47

Skupno število prebivalcev občine (7): 3875

Zupnija cerkvena (8): Solkan, župnija, podružnica sv. trojico, sv. Katerina, Loke; sv. Jona, brinja pot in franc. Kuzinda

V katerem jeziku se je pridigalo do 1. 1918 (9)? slav.

Kje so v občini bile šole 1. 1918 in kake so te šole bile (eno-, dvo-, večrazrednice, meščanska, pripravnišča, srednja, strokovna šola)? (10) Solkan - itirni razrednice ljud. šola, Loke - enorazrednica

Kake so bile šole 1. 1918: slovenske, italijanske ali dvojezične? (11) slav.

Da li so bile šole: državne, deželne, Ciril-Methodove, Legé Nazionale, ali drugačne? (12) deželne

To rubriko izpolni Ankotna komisija! (14)

Rodbinskih skupnosti	naseljenih po 1918	sedaj v kraju
753	160	739
Prebivalcev	brez doseljenih po 1918	prisotnih
3351	2805	3086
Slovencev	doseljenih od 1918	izseljenih od 1918
3144	390	263
Hrvatov	doseljenih od 1918	izseljenih od 1918
2	2	—
Italijanov	doseljenih od 1918	izseljenih od 1918
200	149	2
Ostalih	doseljenih od 1918	izseljenih od 1918
5	5	—
Skupaj	doseljenih od 1918	izseljenih od 1918
3351	546	265

prisotnih 2882
prisotnih 2
prisotnih 198
prisotnih 5
prisotnih 3086

Občina: *Valkan*

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Vas, naselbina, soseska, sodota	Št. hiš	Št. prebivalcev	Priznani in imenovani prebivalci	Priznani in imenovani prebivalci z dodatnimi prebivalci	Priznani in imenovani prebivalci	Materninski jezik	Rojstno leto	Poklic	Narodnost	Domačin ali dosežen, kdaj in od kod?	Imenjen po 1918-1945	Katera država je obkrajina?	Alli ali ne? (krajina ali ne?)	Priznanje
<i>Št. Gornje</i>	<i>43</i>	<i>87</i>	<i>Mravinc Božidar, mati</i>	<i>Mravinc</i>	<i>Slovensko</i>	<i>1885</i>	<i>delavec</i>	<i>Slovensko</i>	<i>Slovensko</i>			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Mravinc Marija, sin</i>	"	"	<i>1920</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	<i>44</i>	<i>79</i>	<i>Mravinc Peter, gosp.</i>	<i>Mravinc</i>	"	<i>1885</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Mravinc Karlo, znanec</i>	"	"	<i>1904</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Mravinc Jozef, sin</i>	"	"	<i>1935</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	<i>47</i>	<i>91</i>	<i>Veljčič Ivan, gosp.</i>	"	"	<i>1887</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Peter, sin</i>	"	"	<i>1899</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Franc, znanec</i>	"	"	<i>1900</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Fran, znanec</i>	"	"	<i>1938</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Marija</i>	"	"	<i>1935</i>	"	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Marija</i>	"	"	<i>1930</i>	"	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Anton</i>	"	"	<i>1938</i>	"	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Franc, hišni</i>	"	"	<i>1908</i>	<i>delavec</i>	"	"	<i>Imenjen po 1918-1945</i>		<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	<i>mat. jezika</i>
"	"	"	<i>Veljčič Janka, sin</i>	"	"	<i>1908</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Veljčič Karel, sin</i>	"	"	<i>1908</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	<i>46</i>	<i>83</i>	<i>Božič Marija, gosp.</i>	"	"	<i>1910</i>	<i>delavec</i>	"	"	<i>Imenjen po 1918-1945</i>		<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	<i>47</i>	<i>84</i>	<i>Božič Anton, gosp.</i>	<i>Božič</i>	"	<i>1920</i>	<i>delavec</i>	"	"	<i>Imenjen po 1918-1945</i>		<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	<i>47</i>	"	<i>Božič Fran, znanec</i>	"	"	<i>1909</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Božič Peter, gosp.</i>	"	"	<i>1910</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Božič Anja, hišni</i>	"	"	<i>1939</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Božič Jozef, sin</i>	"	"	<i>1940</i>	"	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	<i>48</i>	<i>115</i>	<i>Brčić Milica, gosp.</i>	"	"	<i>1898</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Brčić Janka, znanec</i>	"	"	<i>1903</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	
"	"	"	<i>Brčić Karel, sin</i>	"	"	<i>1931</i>	<i>delavec</i>	"	"			<i>Slovensko</i>	<i>da</i>	

UDK 94(497.4):329.15"1947"

Srečanja partijskih vrhov na najvišjem nivoju Zapisi srečanj slovenskega partijskega vodstva z jugoslovanskim partijskim vodstvom s Titom na čelu v letih 1945-1954

DARINKA DRNOVŠEK

svetovalka direktorja, vodja Oddelka za dislocirano arhivsko gradivo I, Arhiv Republike Slovenije,
Linhartova 3a, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Sestanki politbiroja Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (PB CK KPS) s politbirojem Centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije (PB CK KPJ), kjer je sodeloval tudi Josip Broz Tito,¹ torej na najvišjem nivoju, v prvih povojnih letih niso bili ravno pogosti. Do sedaj smo ugotovili samo dva. Prvi je bil 4. decembra 1945, drugi pa poleti oz. v začetku septembra 1947. Zapisnik prvega srečanja je objavljen v zbirki Izvori za istoriju Jugoslavije leta 1995.² Drugi zapis takega srečanja, ki doslej ni bil objavljen in mi tudi ni bil znan v originalni verziji, mi je v začetku marca letos, ko sem evidentirala arhivsko gradivo o odnosih CK KPS s CK KPJ v letih 1945 do 1954 v Arhivu Jugoslavije, pokazal Dušan Jončić, ki je v Arhivu CK ZKJ urejal gradivo, ki se je nanašalo na Slovenijo. V fondu Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije v Arhivu Jugoslavije je uveden pod delovodniško številko 21.282 z dne 8. 9. 1947, in sicer kot seja PB CK KPJ s PB CK KPS. Rokopis je vložen pod signaturo II SI-K1/18, tipkopis pa pod III SI-K1/5.

ABSTRACT

*MEETINGS OF COMMUNIST PARTY LEADERS AT THE HIGHEST LEVEL
RECORDS OF MEETINGS BETWEEN SLOVENE PARTY LEADERS AND YUGOSLAV PARTY
LEADERS LED BY TITO FROM 1945 TO 1954*

The Political bureau of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia under the presidency of Josip Broz Tito was the highest and most independent leadership circle of the party, which controlled not only the party but also the state. At its meetings, it discussed organisational, political and personnel issues of the Party, the state and mass organizations (trade unions, youth, women, combatants) and ideological education. It directed international relations and created a path of further social development. Occasionally it met with individual republic or regional party committees to assess their work. As far as it is known, it met with Slovene leaders only twice in the years 1945-1954. The first time was in December 1945 and the second in summer of 1947. This paper includes the minutes from the 1947 meeting. It is kept in the Archive of Yugoslavia under fond number AJ 507, Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, II SI-K1/18. It describes issues, pointed out by a special commission, which reviewed the situation of the Party organisation in Slovenia in its report. The quality of work was assessed as poor.

Pred nekaj meseci smo o tem sestanku dobili beležke (pet majhnih, obojestransko, s črnilom popisanih lističev iz bloka) tudi v gradivu Lidije Šentjurg,³ ki smo ga prevzeli konec leta 2002.⁴

Zabeležila si je diskusijo Borisa Kidriča,⁵ Edvarda Kardelja,⁶ Aleksandra Rankoviča⁷ in Jo-

¹ Josip Broz Tito, predsednik vlade FLRJ 1945-1953 in minister za narodno obrambo, nato pa predsednik republike do smrti; generalni sekretar oz. predsednik Komunistične partije Jugoslavije oz. Zveze komunistov Jugoslavije (1939-1980).

² Izvori za istoriju Jugoslavije, Politbiro Centralnog komiteta komunističke partije Jugoslavije 1945-1948, serija A, Tom II, knjiga I, Arhiv Jugoslavije, Beograd 1995, str. 99-107. (Dalje: PB CK KPJ)

³ Lidija Šentjurg, članica CK KPS/ZKS (1943-1958), organizacijska sekretarka CK KPS (1945-1946, 1949-1952), članica politbiroja oz. izvršnega komiteja CK KPS/ZKS do 1954, članica CK ZKJ (1952-1968), ministrica za prosveto LRS (1946-

1947), ministrica za komunalne zadeve LRS (1947-1949), podpredsednica LS FLRJ (1952-1958), članica IS LS FLRJ (1958-1962).

⁴ AS 1539, Lidija Šentjurg, Zapisnik o izročitvi in prevzemu arhivskega gradiva z dne 11. 11. 2002.

⁵ Boris Kidrič (1912-1953), član CK KPS (1940-1953), član CK KPJ (1940-1953), politični sekretar CK KPS (1945-1946), član politbiroja CK KPJ (1948-1953), predsednik narodne vlade Slovenije (1945), minister za industrijo FLRJ od 1946 ter predsednik planske komisije in gospodarskega sveta FLRJ (1948-1953).

⁶ Edvard Kardelj, član politbiroja (Izvršnega komiteja oz. predsedstva) CK KPJ/CK ZKJ od 1939 (do 1979), podpredsednik vlade FLRJ (1945-1953), minister za konstituantno (1945-

sipa Broza Tita. Na prvem lističu, na katerem piše: "Seja CK. skupno s CK KPJ – I. 47."⁸ je sicer besedilo, ki ga v obravnavanem zapisniku ni. Govori o delu Partije ter o nekaterih gospodarskih vprašanjih. Morda so imeli sejo CK KPS pred sestankom skupaj s PB CK KPJ, morda pa se v resnici ta listič nanaša na kako drugo sejo. V prevzetem gradivu je veliko osebnih beležk, ki so težko berljive, ker so vse pisane v glavnem s svinčnikom na majhnih lističih in skoraj vse so, žal, brez datumov. Tako je s primerjalno metodo zelo zamudno razreševati in ugotavljati, na katere seje se nanašajo posamezni lističi. Doslej mi jih je uspelo identificirati preko 30. Med njimi sem našla tudi zabeležko v zvezi z obravnavano sejo.

Sejam politbiroja CK ZKJ je predsedoval generalni sekretar Josip Broz Tito, sodelovali pa so običajno vodilni komunisti Josip Broz Tito, Edvard Kardelj, Krištof, Aleksander Ranković, Marko, Milovan Djilas,⁹ Sreten Žujović, Crni,¹⁰ Svetozar Vukmanović Tempo,¹¹ Miha Marinko, Krsto Popivoda,¹² Andrija Hebrang,¹³ Blagoje Nešković,¹⁴ poleg njih pa tudi nekateri vodilni komunisti, ki so bili zadolženi za vprašanja, ki so bila predmet dnevne razprave. Občasno so sklicevali tudi razširjene seje z vodstvi CK KP Srbije, CK KP Hrvaške, CK KP Slovenije, CK KP Makedonije, PK KPJ Črne gore, PK KPJ Bosne in Hercegovine in Oblastnega komiteja KP Hrvaške za Dalmacijo. Politbiro je obravnaval organizacijska, politična in kadrovska vprašanja Partije, države in množičnih organizacij (sindikatom, mladine, žena, borcev itd). Vodil je ideološko izobraževanje, usmerjal mednarodne odnose, razvijal pot nadaljnjega družbenega razvoja, ideološko in politično usmerjal delo organizacije, itd.¹⁵

Objava tega zapisnika se mi zdi smiselna zato,

1946), predsednik Zvezne kontrolne komisije (1946-1948), predsednik komiteja za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti (1946-1953).

7 Aleksander Ranković, član politbiroja CK KPJ 1940-1966, minister za notranje zadeve FLRJ 1946-1948.

8 Besedilo: "skupno s CK KPJ – I. 47" je pripisano s svinčnikom.

9 Milovan Djilas, 1945-1946 minister za Črno goro, nato minister brez listnice (do 1953), član PB CK KPJ (1940-1953).

10 Sreten Žujović, član PB CK KPJ (1938-1948), minister za finance Vlade DFJ oz. FLRJ (1945-1948), nato izključen iz KP zaradi resolucije Informbiroja.

11 Svetozar Vukmanović, načelnik glavne politične uprave JLA 1944-1948, član PB CK KPJ.

12 Krsto Popivoda, član CK KPJ od 1945, član PB CK KPJ, predsednik Komisije za agrarno reformo in kolonizacijo Vlade FLRJ (1946-1948).

13 Andrija Hebrang, član PB CK KPJ 1943-1946, minister v Vladi FRLJ (do 1948).

14 Blagoje Nešković, sekretar CK KP Srbije (1945-1948), podpredsednik Vlade FLRJ (1948-1952), leta 1952 izključen iz KPJ.

15 PB CK KPJ, str. 4.

ker ga takrat, ko sem pripravljala zapisnike PB CK KPS 1945-1954¹⁶ za objavo, nisem poznala. Z gospo Marijo Oblak-Čarni že vrsto let sodelujeva, prepričana sem, da dobro, prav pri objavljanju arhivskih virov. Skupno pa sva se podali tudi v Beograd evidentirat arhivsko gradivo. Tam sem, kot sem že omenila, našla omejnjeni zapisnik.¹⁷ Torej več kot dovolj razlogov za pričujočo objavo.

V zapisniku ni naveden datum sestanka, prav tako ga ni datirala Lidija Šentjunc v svoji beležki. Sestanek je bil med 12. julijem, ko je posebna komisija CK KPJ pregledala stanje v partijski organizaciji v Sloveniji, in 8. septembrom 1947, ko je bil zapisnik zaveden v delovodnik CK KPJ. Za prenos direktiv CK KPJ in centralnih komitejev republik in pokrajin ter kontrolo njihovega dela so bili zadolženi organizacijsko-inštruktorski oddelki; tako so pogosto pošiljali inštruktorje ter komisije na teren. Oddelki so na ta način pomagali vodstvu pri odkrivanju političnih, gospodarskih in drugih problemov partijskih organizacij. Taka komisija, ki so jo sestavljali Moma Marković,¹⁸ Veljko Zeković,¹⁹ Vraneš²⁰ in Stefan Mitrović,²¹ je prišla tudi v Slovenijo. Pregledovala je razmere v partijski organizaciji med 26. junijem in 12. julijem. Po tem datumu je bil Josip Broz Tito nekajkrat v Sloveniji in sicer je v prvih dneh avgusta obiskal Ljubljano s predstavniki Bolgarije, 12. avgusta in 1. septembra pa je obiskal Litostroj. Ta sestanek je moral biti enkrat v tem času.

Poročilo komisije je bilo za slovensko partijo pravzaprav zelo slabo, vendar so se člani slovenskega politbiroja z ocenami komisije v glavnem strinjali, čeprav so slovenskemu vod-

16 Darinka Drnovšek, Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954, Viri 15, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2000.

17 V času od 3. do 8. marca 2003 smo Marija Oblak Čarni, Ljuba Dornik Šubelj, Marjan Zupančič in Darinka Drnovšek v organizaciji Arhiva Republike Slovenije v nekdanjih zveznih arhivih (v Diplomatskem arhivu, v Vojaško-zgodovinskem inštitutu ter v Arhivu Jugoslavije) evidentirali arhivsko gradivo za naše raziskovalne naloge. Sama sem evidentirala arhivsko gradivo v Arhivu Jugoslavije s temo odnosa med CK KPS in CK KPJ na osnovi zapisnikov politbiroja CK KPS in njegovih komisij v fondu CK KPJ od 1945 do 1954.

Arhiv ima čitalnico odprto vsak dan od 8.00 do 17.00 ure. Dostopno je gradivo starejše od 30 let, z opombo, da je nedostopno tudi neurejeno gradivo. Gradivo se lahko kopira, na voljo so številni popisi arhivskega gradiva.

18 Momčilo Marković – Moma, minister za notranje zadeve v vladi LR Srbije (1945-1946), nato predsednik komisije državne kontrole LR Srbije, konec leta 1946 je odšel na delo v CK KPJ.

19 Veljko Zeković, leta 1945 je bil minister v prvi črnogorski vladi, nato pomočnik ministra za trgovino in preskrbo zvezne vlade in njen generalni sekretar, član CK ZKJ od 1948–1969.

20 Vraneš [?].

21 Stefan Mitrović, od leta 1945 član uprave za agitacijo in propagando CK KPJ, leta 1948 je bil zaradi resolucije IB izključen iz partije.

stvu sicer pogosto očitali, da dela preveč po svoje. Nenehno kritiziranje lastnega dela je bila ena izmed značilnosti v delovanju partije tistega časa, to je kritiziranje samega sebe ali drugih in tudi kritiziranje delovanja organizacije kot take. Torej kritika in samokritika. Zanimivo je, da je bila podobno slaba ocena o delu partije v Sloveniji izrečena že na sestanku decembra 1945 in se po oznakah in vsebinah ponavlja, npr. o slabem delu partijske organizacije na vasi, razprava o tem ali je vzrok slabosti v tem, da je partija mlada, razprava o klerikalizmu, slaba organizacija dela centralnega komiteja, kritika, da se člani CK preveč posvečajo državniskim poslom ipd. Morda je bistvena razlika le v tem, da je bilo leta 1945 slovensko partijsko vodstvo kritizirano, češ da je fronta povsem prekrila partijo, leta 1947 pa jim očitajo prav nasprotno, da fronto popolnoma zanemarjajo.

O tem poročilu ni bilo govora na nobeni naslednji seji politbiroja (vsaj v ohranjenih zapiskih ne), je pa omenjeno v poročilu CK KPS za leto 1947, ki je bilo poslano na CK KPJ,²² v katerem je rečeno, da je skupni sestanek s CK KPJ pomenil prelomnico v delu partijske organizacije. V začetku leta 1947 naj bi bilo politično-partijsko delo precej zanemarjeno in kampanjsko, češ da so se člani partijskega vodstva ukvarjali predvsem z operativnimi in gospodarskimi problemi. Po sestanku pa se je "ideološko in politično delo zelo okrepilo".

Objavljeni tekst je tipkopis, ki se od rokopisa nekoliko razlikuje – predvsem gre za slovnične razlike (pisanje z veliko začetnico, uporaba črke đ namesto dj ipd.), so pa v tipkopisu z roko dopisane nekatere besede oz. misli, ki jih v rokopisu ni. Na te opozarjam v opombah.

Z A P I S N I K

sjednice CK KPJ sa Biroom CK KP Slovenije i komisijom CK KPJ

Prisutni: drugovi Tito, Marko, Kardelj, Kidrič, Marinko, Kavčič,²³ Šentjerc, Tomšič,²⁴ Leskovšek,²⁵ Maček,²⁶ Krajger,²⁷ Marković, Zeko-

²² AS 1589, CK ZKS, Poročilo za leto 1947, šk. 18.

²³ Stane Kavčič, organizacijski sekretar CK KPS (1945-1949), član CK KPS/ZKS (1945-1968), član CK ZKJ (1952-1972).

²⁴ Vida Tomšič, članica CK KPS/ZKS (1940-1968), članica CK KPJ/ZKJ (1940-1969), ministrica za socialno politiko v vladi LRS (1945-1946), predsednica Komisije državne kontrole LRS (1946-1949).

²⁵ Franc Leskošek – Luka, član CK KPS/ZKS (1937-1968), član CK KPJ/ZKJ (1934-1969), sekretar CK KPS (1937-1945), član politbiroja CK KPJ (191936-1946), minister za industrijo in rudarstvo LRS (1945-1947), minister za težko industrijo v vladi FLRJ (1947-1951).

²⁶ Ivan Maček – Matija, član CK KPS/ZKS (1937-1968), član CK

vič, Vraneš i Mitrović.

Izveštaj o stanju i problemima partijske organizacije u Sloveniji podnosi, u ime komisije CK KPJ, drug Moma Marković:

Komisija, koju je CK KPJ odredio da ispita stanje i rad partijskih organizacija u Sloveniji, otpočela posao 26. juna, a završila je 12. jula. Komisija je pregledala tri mjesna komiteta, 9 sreskih komiteta, 16 preduzečnih ćelija, 9 seoskih ćelija, razgovarala pojedinačno sa 7 sekretara seoskih ćelija, održala jednu konferenciju sa 5 ćelija preduzeća u Jesenicama, obišla jednu uličnu i jednu ćeliju u Ministarstvu industrije. Pored toga Komisija je proveravala rad partijskih organizacija na razne druge načine: pregledala je arhive nekoliko komiteta i rad njihovog aparata, obišla nekoliko seoskih narodnih odbora, nekoliko uprava preduzeća, dom kulture, sud, tužništvo, zadruga i druge ustanove, održala sastanak sa redakcijom "Ljudska pravica", prisustvovala sastanku rukovodioca kulturnog rada u Sloveniji itd.

Prije početka rada napravljen je plan zajedno sa organizacionim sekretarom CK, drugom Kavčičem. Sa Komisijom so redovno obilazili teren i drugovi iz aparata CK KP Slovenije, članovi kadrovske, org. instruktorskog i agitpropkog odeljenja. Komisija je u punom sastavu gotovo redovito odlazila u jedan srez, gde se rasporedila na ćelije i ustanove, posle čega je održavala sastanak rukovodstava dotičnih organizacija sa dnevnim redom: izvještaj o radu rukovodstva, odgovori na²⁸ pitanja Komisije i na kraju njeni zaključci.

Komisija je ustanovila:

I. STANJE I PROBLEMI PARTIJSKIH ORGANIZACIJA:

1. – Postoji gotovo u svim partijskim organizacijama politička neaktivnost, uspavanost i političko mrtvilo;

2. – Odnos prema liniji Partije i pitanje njenog pravilnog sprovođenja jeste najozbiljnije pitanje svih partijskih organizacija, u kojima postoje ozbiljne pojave oportunitizma, iskrivljanja linije, nesprovođenja direktiva;

3. – U part. organizacijama ima neprijateljskih i tuđih elemenata: u kranjskoj orga-

KPJ/ZKJ (1948-1969), član politbiroja CK KPS/ZKS (1948-1954), načelni oddelka za zašćito naroda (1944-1946), minister za notranje zadeve LRS (1946), podpredsednik vlade LRS (1946-1951).

²⁷ Boris Kraigher, član CK KPS/ZKS (1940-1965), član CK KPJ/ZKJ (1948-1967), član politbiroja oz. izvršnega komiteja CK KPS/ZKS (1942-1963), minister za notranje zadeve vlade LRS (1946-1953).

²⁸ Besedi "odgovori na" sta dopisani na roko.

nizaciji gestapovskih agenata, u organizaciji zone "B" agenata Intelidžens-servisa, a gotovo u svim organizacijama, naročito u štajerskoj i gorenjskoj, socijaldemokratskih i kršćansko-socijalističkih elemenata;

4. – Uticaj neprijatelja na partijske organizacije: religioznost, odnos prema crkvi, neprijateljski stavovi i parole po nizu pitanja kao što su pitanje udarništva, normi, uravnilovke itd.;

5. – Što se tiče mjera za učvršćenje i konsolidaciju partijskih organizacija, one se svode na čišćenje i kažnjavanje, konferencije sa sekretarima ćelija i pismene direktive;

6. – Način rukovodjenja i pomoć partijskim organizacijama je slab. Članovi komiteta retko obilaze ćelije, daju se pismene direktive, nema konkretne pomoći ćelijama i organizovane kontrole sprovođenja direktiva;

7. – Sprovođenje²⁹ direktive CK Slovenije o proširenju partijskih organizacija nije u svim organizacijama sprovedeno pravilno i pod kontrolom i rukovodstvom partijskih komiteta; ispoljila se tendencija kampanjskog prijema; orijentacija i merilo nije bilo svuda pravilno (primanje samo preko vaspitnih kružoka, nedovoljno ispitivanje prošlosti itd.; suviši veliki procenat čin. u odnosu na radnike).³⁰

8. – Partijnost je u mnogim organizacijama na niskom nivou: nedovoljno osjećanje odgovornosti, labava disciplina, nesamokritičnost, pojava neiskrenosti, pogrešan stav³¹ prema članarini, pomanjkanje budnosti, pomanjkanje radne discipline u preduzećima itd.;

9. – U organizacijama postoji niz grešaka čisto organizacionog karaktera, kao: organizovanje partijskih odeljenja po šihnama tako da neki članovi partije često menjaju part. odeljenja, neodržavanje sastanaka ćelije nego samo odeljenja, na teritoriji jednog narodnog odbora postoji više partijskih ćelija koje su direktno vezane sa sreskim komitetom, potpuna odvojenost³² mjesnog komiteta grada i sreskog komiteta, nema mjerila na koje sastanke ćelija mogu prisustvovati kandidati, zbrka po pitanju sektora rada u komitetima i ćelijama itd.;

10. – Između Partije i masa nema pravilno postavljene granice što se ogleda u pojavama nekonspiracije, raskrinkavanja pred masama isključenih članova Partije, mešanje neprijatelja u unutarpartijske stvari;

11. – Osnovne su slabosti partijske organizacije na selu: u mnogim selima, naročito u Štajerskoj, nema partijske organizacije, česte su pojave da u seoskim ćelijama ima daleko više

namještenika i inteligencije (učitelji, činovnici zadruga, milicionari, zanatlije, pisari u odborima), a vrlo malo seljaka;

12. – Ideološko vaspitanje članova Partije je šablonsko, bez kontrole, bez stvarnih rezultata i često bez plana. Pogrešno je, što se svuda, i u seoskim ćelijama, uči Istorija VKP/b/. Partijci, Skojevci i kandidati uče zajedno tako, da je svako ideološko vaspitanje u SKOJ-u likvidirano. Postoji shvatanje da se nema vremena za učenje.

13. – Ocjena rukovodstva:

Mjesni komitet u Mariboru može da odgovori na svojoj dužnosti uz svestranu pomoć od CK KP Slovenije;

Sreski komitet u Ptujju može da odgovori na svojoj dužnosti;

Sreski komitet u Celju može da odgovori na svojoj dužnosti uz svestranu pomoć;

Mjesni komitet u Celju može da odgovori na svojoj dužnosti;

Sreski komitet u Trbovlju može da odgovori na svojoj dužnosti;

Sreski komitet u Črnomlju može da odgovori na svojoj dužnosti;

Sreski komitet u Ajdovščini može da odgovori na svojoj dužnosti uz svestranu pomoć;

Sreski komitet u Idriji može da odgovori na svojoj dužnosti sa svestranom pomoći i neposrednom kontrolom;

Sreski komitet u Jesenicama može da odgovori sa pomoći;

Tvornički komitet u Jesenicama ne može da odgovori na svojoj dužnosti;

Sreski komitet u Kranju i Mesni komitet u Ljubljani sa poboljšanjem i izmjenom svoga sastava mogu da odgovore na dužnosti.

II. POLITIČKI PROBLEMI:

1. Klerikalizam. Uticaj klera je pojačan, on se ispoljava u raznim formama: litije, procesije, predike itd. U poslednje vreme osjeća se sve više njihova organizovana aktivnost na raznim područjima života. U nekim krajevima otvoreno istupaju protiv Petogodišnjeg plana pod raznim parolama kao napr.: "Ne može se ispuniti za pet godina ono što se nije učinilo za 100 godina". Naročitu aktivnost su razvili među omladinom. Predavanja vjeronauke održavaju u svojim seminarima, crkvama, biskupijama, gdje govore protiv nove Jugoslavije, drže predavanja iz istorije, organizuju futbalske klubove, igru ping pong, pjevačke horove, dijele kolače (Maribor) itd.

Partijske organizacije ne vide ozbiljnost problema klerikalizma, nego čak dozvoljavaju da prodire, u raznim formama, u Partiju. Direktivu druga Marinka da treba voditi borbu protiv reakcionarnog klera nisu sprovodile. Nema konkretne svakodnevne borbe protiv klerikalizma, nema raskrinkavanja pred masama istak-

²⁹ Beseda "sprovođenje" je prečrtana.

³⁰ Besedilo: "suviše veliki procenat čin. u odnosu na radnike)" je dopisan na roko.

³¹ Beseda "stav" je prečrtana in z roko dopisana beseda "odnos".

³² Besedi "potpuna odvojenost" sta prečrtani in nad njima je dopisano v cirilici: "nema kontakta u radu".

nutih reakcionarnih popova. U takvoj situaciji, gdje nema konkretne orijentacije za borbu protiv klerikalizma, nastaju sektaške pogreške. Partijska rukovodstva reaguju na te sektaške pogreške često tako da pajačavaju oportunistički, koji je glavna opasnost u partijskim organizacijama.

Često se sprovode samo administrativne mjere, koje nisu bile politički pripravljene. Celije se ne orijentišu na borbu nego na obaveštajnu službu – skupljaju podatke i to dostavljaju ili UDB-i ili partijskim rukovodstvima.

2. – Socijaldemokratizam. Takodje se primjećuje i pojačana aktivnost socijaldemokratskih elemenata. Oni iskorištavaju slabo stran ishrane i greške po pitanju snabdevanja i nastoje da prošire svoj uticaj na radnike preko ekonomskih pitanja. Njihove su osnovne parole protiv udarništva, uravnilovka, protiv normi itd. Oni imaju niz pozicija u sindikalnim organizacijama.

Partijske organizacije nisu vidjele opasnost socijaldemokratizma. One su prije svega, nedovoljno zapostavile pitanje snabdevanja radnika, u čemu ima takvih teških slučajeva, kao što je da radnici u Tržiču nisu imali 8 dana hleba. Ne rešavajući taj problem prema mogućnostima koje već danas imamo, partijske organizacije su s jedne strane, pripomogle stvaranju pogodnog tla za pojačanje uticaja socijaldemokratizma, a s druge strane, sektaški istupaju prema opravdanoj kritici koja se čuje među radnicima.

3. – Pitanje diferencijacije na selu. Partijske organizacije nisu vidjele svu važnost, političku stranu pitanja sprovođenja uredaba o otkupu. Na terenu postoje pojave, u vezi otkupa žita, da se količina žita koju selo treba da podijeli ravnomjerno na sva domaćinstva. Partijske organizacije nisu dovoljno oštro udarile protiv takve pojave sa ciljem izolovanja i raskrinkavanja kulaka.

U Štajerskoj postoji ozbiljan problem poljoprivrednih radnika (viničara) koji još žive u polufeudalnim odnosima. Ne sprovodi se uredba o poljoprivrednim radnicima; to ide tako daleko da je ne sprovode ni članovi partije, koji na svojim imanjima upotrebljavaju tuđu radnu snagu.

Pored toga politički rad među poljoprivrednim radnicima i poluproleterima je ozbiljno pitanje, jer oni tim radom gotovo nisu obuhvaćeni. Postoji shvatanje u nekim partijskim organizacijama, da za njih nije važan otkup u pasivnim krajevima, a pri tome ne vidu političku stranu toga pitanja.³³

III. PITANJE VLASTI

U nizu krajeva koje smo obišli, pozicije Partije u narodnim odborima slabe su. U mnogim

odborima se nalaze kulački i reakcionarni elementi, koji kočuju sprovođenje zakona i uredaba i kompromituju narodnu vlast. Sem toga postoji veliki broj odbornika koji su politički sasvim pasivni. Treba posebno ukazati, da je stanje u Mjesnom odboru Ljubljana nezadovoljavajuće.

Opšta je pojava, da sekretari odbora nisu u pravom smislu odbornici, nego odborski čate. Jedna od prepreka konsolidacije odbora jeste i to što su predsjednici slabo plaćeni tako da se siromašni seljaci teško primaju dužnosti predsjednika.

Postoji pojava, kao što je napr. u Kranju, da Sreski komitet hoće da kandiduje za odbornike one komuniste koji nisu poznati kao partijci iz bojazni da partijci neće biti izabrani.

Iz svih tih razloga autoritet vlasti u mnogim krajevima je slab.

IV. RAD PARTIJSKIH ORGANIZACIJA PO PRIVREDNIM PITANJIMA

U partijskim organizacijama postavljen je problem rešavanja privrednih pitanja (napr. Maribor), ali pri tome se ispoljavaju greške, da se partijska rukovodstva bave organizaciono-tehničkim pitanjima preduzeća na način na koji se tim pitanjima bavi državni aparat, a zapostavljaju partijsku i političku stranu borbe za ostvarenje Petogodišnjeg plana.

Partijske organizacije ne posvećuju dovoljnu brigu za formiranje stručnih kadrova, iako u tom pogledu postoje izvjesni rezultati. Takodje neke partijske organizacije zapostavljaju savezna i republikanska preduzeća.

U pogledu borbe za ispunjenje Petogodišnjeg plana Komisija ukazuje na sledeće pojave:

a. – Gotovo u svim preduzećima gde se plan ispunjava osjeća se samozadovoljstvo i nema težnje da se i dalje premašuje. Ima pojava da se ne prevazilazi plan da ne bi bio povećan.

Vrlo su često uzroci ispunjavanja ili premašivanja plana nerealnost plana, slabiji kvalitet rada, proizvodjenje ne glavnih nego sporednih artikala (željeznička radionica u Mariboru, hemijska fabrika u Ljubljani);

b. – Gotovo u svim preduzećima gde se plan ne ispunjava postoji u partijskim organizacijama trulo odbranaštvo u tom smislu da se samo zbog objektivnih uzroka (pomanjkanje sirovina, stručnjaka itd.) ne ispunjava plan.

U preduzećima gde se ne ispunjava plan jasno se vidi da ni partijske organizacije ni sindikati nisu čvrsto uzeli pitanje proizvodnje u svoje ruke.

U partijskim organizacijama i u sindikatima postoji pojava otpora ili protiv zavodjenja normi ili protiv realnih normi i to je jedan od važnih uzroka neispunjenja plana.

Vanplanski rad u nekim preduzećima takodje je jedan od uzroka neispunjenja plana. Taj rad

³³ Tekst "a pri tome ne vidu političku stranu toga pitanja" je v tipkopisu prečrtan, v rokopisu pa ne.

se često odnosi na narudžbine koje se ili mogu raditi u drugim preduzećima ili na racionalniji način rešiti to pitanje.

Sve je češća pojava fluktuacija radne snage, neopravdanih izostanaka³⁴ i bolovanja radnika, u čemu ima mnogo slučajeva simuliranja.

V. MASOVNE ORGANIZACIJE.

1. – Sindikati:

Partijske organizacije ne vode dovoljnu brigu o sindikatima, što se vidi u pitanju rukovodećeg sindikalnog kadra, političkog rada među radnicima i organizacionog učvršćenja sindikata. Na dnevnom redu partijskih rukovodstava retko se postavlja pitanje sindikata, a u nekim rukovodstvima (Ljubljana) nema odgovornog za rad u sindikatima.

Sindikati se malo bave pitanjima proizvodnje. Gotovo nigde nema radnih konferencija (proizvodnih), postoji slab radni odnos izpunjenja plana preduzeća, nemaju dnevne zadatke itd.

Sindikati su nedozvoljeno zapostavili pitanje ishrane radnika.

Rukovodjenje u sindikatima pati od teškog birokratizma (često davanje okružnica itd.).

Pitanje vaspitanja radničke klase gotovo je sasvim zapostavljeno.

2. – Narodni front:

Postoji tendencija od strane nekih partijskih organizacija da se sasvim zapostavi rad u frontu (napr. Maribor).

Osnovne slabosti u radu fronta:

Što se ne bavi privrednom problematikom, nije mobiliziran na pitanju izvršenja Petogodišnjeg plana i

Što nije aktiviziran na aktuelnim političkim pitanjima, u prvom redu na borbi protiv neprijatelja. Usled toga nema potrebne borbe i političkog vaspitanja u frontu.

VI. POLITIKA KADROVA.

Niži i veći dio srednjeg kadra nazadovoljava na svojim dužnostima.

Većina kadrova je u glavnom mlada i bez iskustva, a jedan dio starog kadra nema perspektive za razvoj.

Postoje gotovo u svim organizacijama česte i bezplanske promjene na rukovodećim dužnostima.

Ima slučajeva neprovjerenosti među nižim i srednjim kadrovima.

Vrlo je ozbiljno pitanje pomanjkanju kadra i u partijskom i u državnom aparatu, što zahtijeva pravilno uzdizanje, sistematsku pomoć i temeljito vaspitanje mladih kadrova.

VII. AGITACIJA I PROPAGANDA.

U radu partijskih organizacija u Sloveniji po pitanju agitacije i propagande postoje ozbiljne slabosti. Slabosti u organizacionom pogledu sastoje se u odvajanju agitpropskog rada od celokupnog partijskog rada, u stvaranju neke posebne agitpropске linije rada u Partiji, što dolazi do izražaja u davanju posebnih direktiva i slanju posebnih linija³⁵ po pitanjima agitacije i propagande, u tome što se na sjednicama komiteta ne diskutuje o organizaciono-propagandnim pitanjima, u nedozvoljenom uvodjenju novih formi partijskog agitaciono-propagandnog rada³⁶ (agitpropi ćelija, svakovrsni sektori itd.). Pored toga kadrovi za agitpropски rad su vrlo slabi, često neprovjereni, preopterećeni drugim poslovima i politički nerazvijeni. U nekim komitetima nema člana komiteta odgovornog za agitaciju i propagandu (naprimer sada u Ljubljani) a ima organizacija gde ili uopšte nema agitpropa (reonski komitet u Mariboru i neki reonski komiteti u Ljubljani) ili su nepotpuni.

U sindikatima postoji slabo organizacija kulturno-prosvetnog rada. Kulturno-prosvetne komisije su ili na popisu ili jih nema.

Ideološko političko vaspitanje je šablonsko bez plana i bez ozbiljnih rezultata. Kod CK Slovenije postoje 3 seminar, među kojima i seminar za filozofska i kulturna pitanja, čiji je plan rada nerealan. Dopisna škola je otpočela tek prije mesec dana, a u Partijskoj školi CK Slovenije predavač koji je došao iz SSSR-a i koji ne pozna našu problematiku, predaje partijsku izgradnju.

U preduzećima i na selu političko i ideološko vaspitanje je vrlo slabo. U Narodnoj omladini i SKOJ-u uopšte nema ideološkog vaspitanja.

Nijedna partijska organizacija ne vodi sistematsku idejnu borbu protiv neprijateljske propagande.

Slabosti u agitacionom radu su pomanjkanje konkretne svakodnevne agitacije po pitanju Petogodišnjeg plana, popularizacije vladinih mjera, borbe protiv neprijatelja itd. U preduzećima nema aktiva agitatora, ne drže se proizvodne konferencije i gotovo nema očigledne agitacije.

U partijskim organizacijama štampa ne igra ulogu koju mora da igra.

"Ljudska pravica" ne daje odgovore na problematiku terena (Klerikalizam, udarništvo itd.), a spoljno politička pitanja relativno mnogo mjesta zauzimaju. "Mariborski vjesnik" tretira opšta pitanja, a ne pitanja grada. – Zidne novine u preduzećima ne tretiraju pitanja preduzeća.

Što se tiče školstva, treba ukazati da partijske organizacije nisu postavile to pitanje. Imaju reakcionarnih profesora koji predaju društvene

³⁴ Besedi "neopravdanih izostanaka" sta dopisani na roko.

³⁵ Besedilo: "i slanju posebnih linija" je v tipkopisu prečrtano.

³⁶ Beseda "rada" je dopisana na roko.

nauke, socijalni sastav djaka pokazuje nedovoljnu brigu regrutovanja inteligencije iz siromašnih slojeva stanovništva. Kod djaka ima pojava degeneracije (pušenje 60%, pijančenje 15%, prostitucija – Maribor).

Na kraju komisija misli da članovi CK ne daju dovoljnu pomoć partijskim organizacijama i nisu uskladili svoje partijske i državne funkcije.

Komisija ističe da je u svim organizacijama bila dobro primljena.

Kao dopunu izvještaja govorili su drugovi Leković, Mitrović i Vrameš.³⁷

DISKUSIJA:

Drug MIHA MARINKO:

Govori o pomoći i koristi koju je komisija dala part. organizacijama. Kaže, da je mnoge stvari saznao iz izvještaja komisije. U toku zadnje pola godine mnoge su stvari pošle napred, ali su se pri tome pravile greške.

Po pitanju proširenja partijske organizacije nije dovoljno učinjeno na pripremi. Primljen je izvjestan broj slabih ljudi, a ima slučajeva nepravilnih isključenja.

Drug Tito primjećuje, da treba više da se interesuje CK SK Slovenije pitanjem primanja i isključenja.

Nastavak druga Marinka: Da bi se pravilno rešilo pitanje treba učvrstiti kriterij prijema i isključenja. CK je donio odluku o raspuštanju štajerske organizacije, jer je to kraj gde se nije vodila borba i u Partiju su se uvukli ljudi koji su saradjivali sa okupatorom.

Drug Tito primjećuje da to nije sasvim tačno. U Hrvatskoj je partijska organizacija dobra i gde nije vodjena borba, jer se poslije oslobodjenja zaoštrila borba protiv neprijatelja a kroz tu borbu su se uzdigli kadrovi. Stvari treba pravilno postaviti. Pogrešno je tvrditi da je slabost partijske organizacije zbog toga što za vreme rata nije bila razvijena borba.

Drug Marinko nastavlja, da je rasformiranje okružnih komiteta bilo pravilno, ali još nije rešeno pitanje kontakta sa sreskim rukovodstvima. Ukazuje, da gdje je god dobar sekretar, tu je i situacija dobra, da nije dovoljno da instruktori obilaze samo komitete, jer se u njima ne može potpuno videti situacija. Instruktori treba da prodiru do najnižih organizacija i da ih nauče kako da rade i kako da sprovode zadatke.

Kaže, da se ne može ničim pravdati, da još postoji takav uticaj klera i socijaldemokratizma. Ima kadrova koji idu iz krajnosti u krajnost i

često greše. Nisu u stanju organizovati rad po svim linijama.

Kaže, da su uočili slab socijalni sastav u narodnim odborima. Malo su posticali sindikate da pomažu narodne odbore u snabdevanju iako je to pitanje vrlo osjetljivo.

Nema šta da prigovori izvještaju i da spori s njime. Traži da CK Slovenije dobije sav materijal koji ima komisija.

Drug STANE KAVČIČ:

Smatra da je ocjena komisije u pogledu partijskog rada pravilna. Kaže da su u poslednje vreme postavljali privredna pitanja, da su politička³⁸ zapostavljali, da se osjećaju na terenu nekih rukovodstava izyjesni rezultati. Kritikuje sistem rada CK Slovenije i kaže da se on svodio na pomoć sreskim komitetima, a da nisu išli na čelije. Govori o suvišnoj administraciji, naročito između sreskih i mjesnih komiteta i čelija.

Ističe da se gotovo redovito dešava da rukovodstva idu iz krajnosti u krajnost. Čim se dade neka direktiva mora se ići da se ispravljaju greške.

Ima pojava potcenjivanja partije. Jača je veza Partije s masama nego što to iznose pojedini komiteti.

O prijemu u Partiju kaže, da se prvih šest meseci primilo 5.000 novih članova i da se ne bi složio da je primanje vršeno kampanjski. Iznosi da su se kandidati i stariji Skojevcu dugo držali van partije. Pažnju su skoncentrisali na industrijske centre.

O javnom isključenju kaže, da ga je bilo samo u Kamniku i Trbovlju.

O radu CK kaže da nema kolektivnog rešavanja, da se praktično rešavaju pitanja i da su se suviše oslonili na svoj aparat, a sami da malo obilaze teren.

Drugarica LIDIJA ŠENTJURC:

Glavni uzrok slabosti treba tražiti u sistemu rada CK. Često su analizirali pojedina pitanja ali uzgredno i nisu postavili zadatke rešavanja tih pitanja. Slaže se, da je pitanje političke borbe prepušteno samo organima agitacije i propagande i da postoji tendencija odvajanja agit-propa od Partije. Govoreći o slabom položaju u sindikatama, ističe da oni nisu škola za radničku klasu, jer nije zaoštrano pitanje političkog i kulturnog rada među radnicama.

Ističe da postoji pogrešna orijentacija u odgoju kadrova, da postoji nedovoljna pomoć komitetima po tem pitanju. Za sebe kaže da od februara nije bila ni na jednoj sjednici nekog sreskog komiteta.

Što se tiče kulturnog rada smatra da postoji

³⁷ Zadnji stavek je dopisan na roko.

³⁸ Beseda "politička" je dopisana nad prečrtano besedo "kato-lička".

tendencija pojednostavljenja od strane partijaca. Govori u uticaju Vidmara³⁹ u negativnom pogledu, o pesimizmu kod nekih književnika koje govori protiv "kulture radosti". O separatističkim tendencijama kaže da postoje, ali da se uvijek ne nalaze onamo gde neki kažu da su.

Drug MAČEK:

Sláže se sa izvještajem komisije. Sláže se sa drugom Kardeljom da su gotovo sva pitanja i ranije bila postavljena. Smatra da je CK odgovoran za stanje koje se stvorilo. Ističe da zaključke ne sprovode u život jer nema sistema kontrole. Osnovni uzrok slabosti partijskih organizacija jeste u pomanjkanju kontrole sprovođenja odluka. Smatra da situacija nije strašna i da se jačim radom može popraviti.

Ističe da je najveća pogreška u pogledu odnosa prema popovima i crkvi, da po tom pitanju nemaju jasne linije sreski komiteti, jer se linija ne prenosi pravilno. Ako se sve slabosti isprave situacija će se brzo popraviti.

Drug KRAJGER:

Sláže se sa izvještajem komisije i smatra da je situacija na terenu kritična i da treba naći način prebrođavanja te situacije. Ne treba postavljati da sreski komiteti ne znaju prenositi liniju, nego da CK ne kontroliše sprovođenje linije.

Glavno je pitanje da na terenu postoji političko mrtvilo. Ima se utisak napr. u Ljubljani, postoji oznovska partija, koja sakuplja podatke i naganja po izvesnim pitanjima ljude.

Smatra da treba izvršiti prelom u radu, da treba ukazivati više pomoći organizacijama, sa njima razradjivati plan rada i kontrolisati ih.

Što se tiče teškoća na kulturnom polju ističe da je osnovni uzrok u političkom mrtvilu. Navodi izjavu Vidmara da je kultura imala do sada zadatak da se bori protiv države, a da sada mora da hvali državu.

Drug Kardelj primećuje da je važno ne dekretirati ljudima šta da rade, nego razviti borbu.⁴⁰

Nastavak Krajgera: govori da je treba razviti političku borbu a ne orijentisati se na administrativne mjere.

Smatra da se pitanje ne može postaviti tamo gde su slabi sekretari tamo je slabo, jer i tamo gde su dobri sekretari ima zabrinjujućih stvari, napr. u Jesenicama je sekretar dobar, ali pitanje

proizvodnje nisu vidjeli kao osnovno pitanje.

Ne znaju, da je osnovna stvar razviti političku borbu.

Drugarica Vida Tomšič:

Treba tražiti slabosti partijske organizacije i u načinu rada CK. CK malo govori o pojedinim part. organizacijama. Zadovoljavali su se izvještajima i statistikom. Nije izvor samo u tome da stvorimo dobro org. instruktorsko odeljenje nego da sa tim odeljenjem proradjujemo sva pitanja partijskog rada.

Govori o praksi da partijska rukovodstva nisu navikla da odluke vlasti smatraju kao partijske direktive, nego da čekaju posebne direktive od CK. A kad se ide tom praksom, onda mora da nastane i velika administracija i druge nezdrave pojave.

Kaže da je u Jesenicama sekretar jedan od najboljih, ali se partija odvojila od masa, zato što je rad partije u mnogome prakticistički.

Drug LESKOVŠEK:

Smatra da se članovi Partije ne regrutuju pravilno. Postoji i sporo povezivanje kad prelaze partiji iz jedne u drugu organizaciju. Ističe da je organizacijama u partizanskim krajevima mala pomoć od strane CK i da ne postoji dobra veza između nižih organizacija i partijskih rukovodstava. Sláže se da CK nije kontrolisao sprovođenja direktiva u život.

Drug KIDRIČ:

Sláže se z izvještajem komisije.

Kaže da pored naredjenih tuđih i neprijateljskih elemenata u partijskoj organizaciji postoje i karijeristički elementi koji mnogim svojim postupcima kompromituju Partiju, i da se malo vodi borba protiv takvih elemenata.

CK se nije u dovoljnoj mjeri bavio državnim i privrednim pitanjima sa partijskog stanovišta. To se naročito vidi po radu Ministarstva industrije.

O ispunjenju plana kaže da uzroci slabosti ne leže u prvom redu u objektivnim momentima, već u pomanjkanju partijskog postavljanja toga pitanja. Smatra kao ozbiljan propust što se još uvijek na rukovodećim privrednim položajima nalaze kapitalistički elementi, iako postoji uslovi da se iz redova radnika uzdignu rukovodioci.

O pitanju ishrane navodi tendenciju da se to pitanje reši preko noći. U sindikatima postoje socijaldemokratske shvatanja, s druge strane postoji stari odnos prema sindikatima, što može da poljula pozicije kod radnika. Podcrtava da u pogledu životnog standarda radnika terba učiniti sve ono što se danas može i mora učiniti. Kritikuje nepravilno rešenje pitanja snabdevanja

³⁹ Josip Vidmar, književnik, literarni kritik, predsednik prezidija LS LRS (1945-1952), član zveznega prezidija FLRJ (1945-1953), predsednik IO OF Slovenije (1943-1953), član Društva slovenskih pisateljev od leta 1922.

⁴⁰ Besedi "razviti borbu" sta dopisani na roko.

ribom. Rešenje toga pitanja može mnogo pomoći u poboljšanju ishrane. Kada mase vide da mi činimo sve što možemo, onda će one razumjeti teškoće i političko stanje će se poboljšati.

O pitanju kulture: smatra se da se po ovom pitanju krupno greši, da se daje podrška slabim piscima, a one koji su talentovani ostavlja ih se po strani i ne radi se s njima. Često se greši što se stvari uopštavaju a u CK-u i u Agitpropu malo se o tim pitanjima diskutuje.

Političkog rada među nepartijskim masama vrlo je malo. Vrlo je opasno ako bi se Partija pretvorila u neki naganjački aparat. On treba da bude motor, movens rešavanja svih problema. Kada se takve naganjačke tendencije združe sa postojanjem socijaldemokratskih tendencija, onda nastaje nezdrava politička situacija

Drug. K A R D E L J:

Izveštaj komisije je vrlo točan i vrlo objektivn. On je pogodio osnovna pitanja. Ovakav pregledan izveštaj nije do sada dala organizacija Slovenije. Ona je ukazala na probleme, ali nije ukazala na izvore tih problema – da je izvor u samom CK-u da se drugovi nisu uhvatili u koštac sa slabostima.

Smatra da je partijski kadar zdrav i pored postojanja tolikih slabosti. Uticaj neprijatelja na partijsku organizaciju to je odjek neprijateljskog rada.

Govori o tome kako se je sastajao sa mnogim ljudima, koji su poštenu i čestiti, i da je dobio vrlo težak utisak. Gundjaju i dobri ljudi: "Tjeraju nas na rad a jedemo kukuruz". Neprijatelj koristi slabosti u organizaciji snabdevanja.

O pitanju političkog mrtvila. Političko mrtvilo to je nerad Partije. Za neprijatelja nema mrtvila. To pitanje nije novo za CK Slovenije. Iz izveštaja UDB-e vidi se sve ono što je konstatovala komisija. Umesto da se protiv toga povede borba, prilazi se raznim prakticističkim mjerama.

Dobija se utisak da Partija ne vodi organe vlasti, nego obratno organi vlasti Partiju. Zato se dešava da se govori da partijske organizacije nagone ljude. Umjesto da se partijske organizacije bave političkim pitanjima, pitanjima linije, one se bave tehničkim pitanjima. Na taj način partijske organizacije dobijaju karakter organizacije koja rešava konkretno-tehničke stvari.

Još o pitanju snabdevanja. Kritikuje stav o stezanju kaiša. Ističe da bi stanje bilo bolje kad bi bilo brige za političku stranu pitanja. Navodi primjer otkupa krumpira u nekom mjestu, povodom čega se razvila politička diskusija i gde su se na kraju postigli bolji rezultati nego što je bilo predviđeno. Gundjanje nije uvijek neprijateljstvo.

O pitanju crkve. O tom pitanju se često

govorilo. Prema crkvi vlada oportunistički odnos i to u CK-u Slovenije, čija je linija nepravilna. Ukazuje da je pravilno ono što je postavio drug Miha, ali komiteti ako im se ne pokaže primjerom, ne znaju se snaći. Stav CK prema vrhovima crkve nikada se ne vidi ni u "Ljudskoj pravici", ni u "Poročevalcu". Štampa ne vodi politiku prema crkvi. Kritikuje zašto Rožman⁴¹ osuđen samo 18 godina robije i kaže da su Hrvati primjenjivali daleko ispravnije mjere. Glaševine slovenačke crkve drže govorancije protiv države,⁴² a u srezu ne vide stav CK Slovenije, pa zato ni oni ne rade drugo nego ono što radi CK.

O radu CK: Konkretno je bilo govora da članovi CK idu i u ćelije, ali se ništa nije učinilo. Navodi primjer Luke koji ne ide ni na sreski komitet ni na ćelije. A ako ide onda ide kao ministar da nagoni ljude za ispunjenje plana. Kad se ljudi nalaze samo u kancelarijama, onda gube kontakt sa stvarnošću. Treba ići na teren i tamo vidjeti situaciju.

Partijski kadar je u većini po prošlosti mlad i slab. A kad rešavamo pitanje kadrova, rešavamo ga kao pitanje pojedinaca. Samo se prebacuju kadrovi tamo i ovamo. Trebalo bi bolje iskoristiti rukovodioce iz aparata za pomoć kadrovima. Današnji rad partijske škole malo vredi. Ako članovi CK ne uzmu partijsku školu, onda ona neće dati rezultata. U školi CK KPJ i drug Tito je predavao i drugi članovi CK.

Često treba mnogo vremena dok se naprave promjene u organizacijama. Za Ljubljanu se već dugo govori da ni MK ni Mjesni odbor ne vrede, a promjene se ne vrše. Ukazuje na slab spoljni izgled Ljubljanane, na to da u part. organizaciji u Ljubljani nema kadrova iz Ljubljanane, već da su kadrovi sa sela, poluseljaci, što ima slabih posljedica. U Beogradu i Zagrebu članovi CK su sekretari mjesnih komiteta.

Još o pitanju snabdevanja. Prije godinu dana je o tom pitanju bila konferencija u Beogradu. Ukazuje da se 2/3 stoke daje bez kontrole. Kulak i neprijateljski elementi jedu mesa, a radnici nemaju. Ukazuje da u ocjeni toga pitanja treba imati u vidu i socijalnu strukturu Slovenije, gde radnik i malogradjanski elemenat sačinjavaju većinu stanovništva.

O ideološkom radu u Partiji. Ideološki rad u Partiji svuda slabo stoji a naročito u Sloveniji. Rukovodstvo ideološkog rada u Partiji uzeli su malogranski elementi i prave gluposti.

Za rad na filmu kaže, da se kontrola scenarija dala političkim komesarima koji nemaju iskustva.

⁴¹ Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman je bil na procesu od 21. do 30. 8. 1946 pred vojaškim sodišćem v Ljubljani v odsotnosti obsojen na 18 let prisilnega dela, izgubo državljskih pravic še 10 let po prestani kazni in na zaplembo premoženja.

⁴² Beseda "države" je napisana z roko nad prečrtano besedo "crkve".

Navodi kao primer primedbe koje su bile date na scenariju Kosmača. Ukazuje da je trebalo sazvat i sastanak i šire prodiskutovati pitanje.

Kritikuje slabo proučavanje "Komunista" i ističe interes inostranstva za njega.

O radu sa kulturnim radnicama. Ističe da je nenormalna situacija da se agitprop nadje u položaju protiv svih. O izjavi Vidmara kaže da nije tačno prepričana. Kritikuje stav nekih naših ljudi koji kažu da ne treba pisati o ljubavi, – stav dekretiranja.

Drug Tito: "Treba pisati o svemu samo je pitanje kako pisati."

Nastavak druga Kardelja:

O čišćenju partijskih organizacija. Potrebno je i čistiti i širiti partijske organizacije. Kritikuje pojavu da rdjavi komunisti čiste dobre komuniste.

Drug Tito: ukazuje na kadar koji dolazi iz vojske i kritikuje čišćenje na brzini i ostavljanje u Partiji frazera.

Drug Kardelj.

Dugo treba dok se formira partijac. Treba imati u vidu da se ulizice znaju prilagoditi i oni često ostaju u Partiji.

O privrednim pitanjima. Stalno se ponavlja da Slovenija nije agrarna zemlja i da nema mnogo da da. Kritikuje stanovište druga Mihe u pogledu stoke i vune. Objašnjava da je ono što Slovenija treba da da sa stanovišta Jugoslavije svejedno, ali sa stanovišta Slovenije nije svejedno. Ističe politički značaj toga pitanja. Priča o agrarnim slabostima Slovenije politički šteti samoj Sloveniji.

Tačna je tvrdnja da postoji nevjerovanje u svoje vlastite snage. Određivanje procenata koliko je naroda za nas ili protiv nas jeste neprijateljski metod. Iz izvještaja komisije ne treba izvući zaključak da je situacija kritična. Tačno je da smo izgubili nešto uticaja.

O izvršnom odboru fronta. Postojala je pojava da front prekrili Partiju, a sada se front počeo potpuno zanemarivati. Ranije su rukovodioci fronta uvijek tražili da im se nešto reče, a sada toga nema.

Ima se utisak da se CK Slovenije zakačio sa nekim ljudima. Postoji sektaški odnos prema ljudima iz fronta. Karakteristična je da u Srbiji, u vezi sa planom, Front jača, a u Sloveniji obratno. Kritikuje zašto nije štampan referat druga Neškovića⁴³ na kongresu Fronte Srbije iako je bila data direktiva. Kaže da se članovi CK Slovenije nisu složili sa sadržinom toga referata i da ga zato nisu štampali.

Ističe da u Srbiji i Hrvatskoj sve više inteligencije ide sa nama, a da u Sloveniji otpada. Ukazuje na važnost – zbog malogradjanskog elementa – da ljudi kao Vidmar ostaju sa nama.

O sindikatima kaže da nemaju političke podrške.

Drug Marko:

Ne slaže se da su drugovi iz CK Slovenije poznavali sve ono što je komisija vidjela i ustanovila.

Ima utisak da CK Slovenije ne rukovodi stvarima u cjelini. Kada dodje neko novo pitanje koncentrišu se na njega, a druga važna pitanja zapostavljaju.

Kritikuje podjelu rada u CK i kaže da je nepravilna da drug Stane vodi i organizaciona pitanja i sindikate. Kada se zna kolika je važnost sindikata treba im posvetiti naročitu pažnju. Potrebno je odrediti jednog druga koji bi odgovarao za sindikate. Na nedavnoj konferenciji u Beogradu pokazalo se da postoje ozbiljne slabosti u sindikatima. U sindikatima smo uspjeli da okupimo izvestan kadar kojemu treba dati punu pomoć. Drugovi iz sindikata nisu sposobni da sve sami vide, zato ih Partija mora pomoći.

Izgleda da so drugovi iz CK svu pažnju koncentrisali na državne poslove. Sve stvari bi se prije i lakše svršavale, ako bi se članovi CK prethodno razgovarali u Partiji, ako bi se prethodno razgovaralo sa partijskim rukovodstvima i partijskim organizacijama. Govoriti posle učinjenih grešaka labavi partijsku organizaciju. Treba znati spojiti partijski sa državnim radom.

Preterano izključivanje i kažnjavanje je posledica slabog kriterija primanja u Partiju i slabog političkog rada. Ako se čišćenje bude sprovodilo samo tim putem, ako se ne bude kombinovalo drugim mjerama – naročito pomoću nižim partijskim organizacijama – onda će se slabo čistiti. Cifra primljenih u zadnje vreme (od 5.000 novih članova) je dosta velika. Sada treba dati veću pomoć, pojačati rad u Partiji i provesti veću kontrolu nad izvršavanjem direktiva.

Ne treba stvar odlazanja u crkvu previše zaoštriti. Ne treba ići linijom isključivanja, nego linijom prevaspitanja. Ono što neprijatelj daje u kulturnom i zabavnom pogledu, mi treba da damo, naročito omladini. Slati iz gradova razne kulturne ekipe i više zainteresovati seosku omladinu.

Drug Tito: Iz diskusije, iz izvještaja koji je podnela komisija i iz analize koju je dao Kardelj izlazi, da zaključci i odluke moraju biti obavezne za CK Slovenije.

Najviše me zabrinjava stanje u radničkoj klasi Slovenije, jer ona treba da igra najvidniju ulogu. Prema njoj se ne odnosite pravilno i to se teško održava na njenu aktivizaciju i zainteresovanost. Tu je krivo i slabo snabdevanje. Radnička klasa bi shvatila mnoge teškoće da nema slabosti u organizaciji snabdevanja i kad bi joj se objasnilo kako stoje stvari. Radnik vidi

⁴³ Blagoje Nešković, sekretar CK KP Srbije 1945-1948, predsjednik vlade FLRJ 1948-1952 in član PB CK KPJ.

šta jede kulak, šta srednjak, šta gradjani i zato kritikuje vlast. Seljacima ovdje nije ništa naročito oduzeto; oni žive odlično. Radnik sve to zna i vidi nebrigu za njega.

Bilo bi pogrešno reći da je stanje ovakvo kakvo jeste zbog toga što je Partija mlada. Neke partijske organizacije u izvjesnim krajevima Srbije i Hrvatske su mlade. Nije stvar o tome. Mi moramo revidirati naš odnos prema industrijskim radnicima. Njih se prepustilo samo Ministarstvu industrije i Ministarstvu rada. Sindikati treba da vode brigu o radnicima. Država vodi brigu u opštim razmerima, a sindikati vode svakodnevnu brigu. Partija treba da pomogne sindikate u pitanju snabdevanja.

Organizaciono pitanje Partije je dosta teško. S druge strane, prisilili su sve članove Partije da uče istoriju VKP(b) i na drugi način se može vaspitavati. Najvažnije je danas u vaspitanju – pitanje kako smo došli do ovoga što danas imamo. Izučavati Istoriju VKP(b) bez onoga što se kod nas zbiva je jalov posao. Nešto se novo kod nas zbiva. Ima kod nas, u našem razvoju, čitav niz novih puteva. Ima novih puteva u izgradnji socijalizma. Ti putevi po suštini ne protivureče razvoju u SSSRu. "Komunist" treba obavezno izučavati. Ako pitate člana Partije, pa čak i neke rukovodioce o izvesnim karakteristikama naše borbe neće znati.

Drugovi iz CK Slovenije prilično su se uspavali. Daleko je od toga da smo završili revoluciju. Neprijatelj se sve više sprema i mi moramo zaištriti mržnju i budnost prema neprijatelju. Treba vaspitavati članove Partije na primjerima iz naše borbe, na čemu se mogu učiti i druge partije. Istorija VKP(b) se mora izučavati, naročito je moraju izučavati rukovodioci ali ne šablonski.

Iz izvještaja se dobija dosta crna slika. Ne vidi se sasvim tačno ko je sve u Partiji i partijske organizacije nemaju jasnu liniju rada. Vi morate ići dalje, u najniže partijske organizacije i zainteresovati se za rad Partije, ako hoćete da sačuvamo ono zašto smo se borili. Bez monolitne Partije u svakoj federalnoj jedinici i u čitavoj FNRJ, mi ne možemo da izvršimo ono što smo postavili u Petogodišnjem planu. Komunisti odgovaraju za norme i premašenje plana. Komunisti moraju ići napred kao i u ratu.

Pitanje borbe protiv crkve mi postavljamo najoštrije. I ja se lično borim proti crkve. Vidjeli ste razne izjave, note itd. Ne rezati gume. Nepravilno je ako mislite da će Krajger sa hapšenjem rešiti stvar. Prvo treba raskrinkati pred narodom (izadji pred crkvom) a posle dolaze administrativne mjere. Objasnite ulogu tih popova prije rata i u toku rata. Ranije su objašnjavali da sve teškoće dolaze od boga, a danas? Ranije su se na taj način borili protiv naroda. Mi nismo protiv služenja u crkvi, ali jesmo protiv popova koji rade protiv države.

Najveća je opasnost ako se izoliramo od naroda. Mi smo u toku rata u vezi s masama, išli dalje od boljševičke partije. Stvorili smo širok oslonac kod seljaštva, o čemu sam govorio Staljinu.

Iz izvještaja i diskusije jasno je šta treba raditi. Sada na posao i založite se životom da se sve ovo ostvari. Ako će se samo kritikovati, a ne raditi konkretno, onda neće biti ništa. Vi ste postali samo funkcioneri svojih resora, a opšta pitanja ste zapostavili. Oslabila je budnost. Provjeravajte i mi ćemo provjeravati vas. Nećemo više ovako govoriti nego kako nam nalaze dužnost i kao komunisti.

*Zborovanje Enotne strokovne zveze delavcev in nameščencev v Tivoliju, 27. julija 1945.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, Poz II/E, št. 4*

UDK 347.731(497.4 Nova Gorica)"1952/1962"

Trgovinska zbornica Gorica in njeno arhivsko gradivo

ALEKSANDRA PAVŠIČ MILOST

arhivska svetovalka, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Trg Edvarda Kardelja 3, SI-5000 Nova Gorica

IZVLEČEK

V razpravi je predstavljeno arhivsko gradivo Trgovinske zbornice Gorica, ki je obstajala v obdobju med letoma 1952 in 1962. Arhivsko gradivo zbornice obsega 46 škatel je dobro ohranjeno in nudi veliko podatkov za gospodarsko zgodovino tistega časa. Najvišji organ zbornice je bila skupščina, izvršilni organ pa upravni odbor. V prispevku je izpostavljenih le nekaj glavnih vsebinskih vprašanj, ki jih je zbornica obravnavala po svojih organih. To so vprašanja trgovine, čeprav je v času od leta 1952 do 1955 zbornica pokrivala tudi področje gostinstva.

ABSTRACT

THE NOVA GORICA CHAMBER OF COMMERCE AND ITS ARCHIVE MATERIAL

The paper describes the archive materials of the Gorica Chamber of Commerce that existed from 1952 to 1962. The archive material of the Chamber consists of 46 boxes. It is well preserved and offers a lot of information on the economic history of that period. The highest body of the Chamber was general meeting and the executive body was the board of directors. This paper discusses some of the most important issues that the Chamber dealt with through its bodies. The issues relate to commerce, even though the Chamber also covered hotel and catering trade from 1952 to 1955.

Jubilantka Marija Oblak-Čarni se je na svoji službeni poti večkrat srečala s Pokrajinskim arhivom v Novi Gorici: ob reševanju njegove prostorske stiske, ob vprašanju vračanja arhivskega gradiva iz Italije, zadnja leta, že po upokojitvi, pa je bila članica sveta arhiva. Vsa leta z naklonjenostjo spremlja delovanje našega zavoda, zato je prav, da ji ob visokem življenjskem jubileju posvetimo tudi prispevek o arhivskem gradivu v goriškega območja.

Uvod

V prvem povojnem obdobju, v času tako imenovanega administrativnega socializma (1945-1952), je imela država prevladujočo vlogo na vseh področjih življenja, tudi v gospodarstvu. Ker je primanjkovalo vsega, je bila tudi trgovina povsem pod nadzorom države in strogo centralistično urejena. Do živih in drugih življenjskih potrebščin je bilo mogoče priti le s pomočjo "kart". Počasi so se razmere urejale in v začetku petdesetih let je državni socializem začel slabeti. V gospodarstvu se je začela decentralizacija, v kmetijstvu so bili odpravljeni obvezni odkupi, kupci za nakupovanje niso več potrebovali kart. Vsaj teoretično so se cene oblikovale prosto, čeprav je bil vpliv države še vedno velik, pa tudi ponudba blaga na trgu je bila skromna. Kljub vsemu je vloga države slabela, začel se je čas samoupravnega socializma. Podjetja, tudi trgovska in gostinska, so se osamosvajala, upravljali

so jih delovni kolektivi in ne več državni organi.

Ob tem se je pokazala potreba, da bi vsaj del nalog, ki jih je do tedaj opravljala državna uprava, prevzela posebna ustanova. Opravljala naj bi določene skupne naloge in koordinirala poslovanje podjetij v trgovini in gostinstvu. Zvezna vlada je zato junija 1952 izdala Uredbo o trgovinskih in gostinskih zbornicah,¹ ki je glede na območje delovanja predvidevala tri vrste zbornic. V okrajno oziroma mestno zbornico so se združevala gospodarska podjetja in druge gospodarske organizacije z območja okraja ali mesta. Podjetje je bilo lahko včlanjeno v več okrajnih zbornic (v zbornico na območju sedeža podjetja in v zbornico na območju, na katerem je imelo svoje obrate ali prodajalne). V republiško zbornico so se lahko vključile okrajne in mestne zbornice, pa tudi gospodarska podjetja in druge gospodarske organizacije z območja republike, ne glede na to, ali so bile včlanjene v okrajno oziroma mestno zbornico ali ne. V zvezno zbornico pa so se lahko včlanile republiške zbornice, pa tudi okrajne oziroma mestne, gospodarska podjetja in druge gospodarske organizacije, ne glede na članstvo v republiški ali okrajni oziroma mestni zbornici.

Zbornice so morale skrbeti za napredek organizacije in poslovanja svojih članov, jim svetovati, dajati mnenja in obvestila. Skrbele naj bi

¹ Uradni list FLRJ št. 31/1952.

za utrditev poslovne morale, predstavljale in zastopale koristi trgovine in gostinstva v odnosu do organov oblasti ter dajale državnim organom mnenja in predloge glede vprašanj, ki so zadevala trgovino in gostinstvo. Poleg tega so državni organi lahko s posebnimi predpisi prepustili zbornicam opravljanje določenih nalog, v kolikor niso sodile v izključno pristojnost državnih organov (izdajanje potrdil o strokovni izobrazbi, naloge v zvezi s strokovnimi in praktičnimi izpiti, izdajanje potrdil o izvoru blaga, potrjevanje spremnih listin ipd.). Pristojno zbornico so morali državni organi vprašati za mnenje pri pripravljaju pravnih predpisov za trgovino in gostinstvo, pri ustanavljanju oziroma dajanju dovoljenj za ustanovitev trgovskih in gostinskih podjetij ter odpiranju prodajaln in obratov. Zbornice so državnim organom lahko tudi predlagale gospodarsko-upravne ukrepe zoper podjetja in organizacije, ki so kršili načela poslovne morale, tudi če niso bili njeni člani. Zvezna zbornica je poleg tega opravljalna še vrsto nalog v zvezi s trgovskimi posli s tujino.

Ustanovitev

Okrajni ljudski odbor Gorica je v začetku julija 1952 imenoval iniciativni odbor, ki naj bi pripravil vse potrebno za ustanovitev trgovinske in gostinske zbornice za okraj Gorica.² Ze v istem mesecu je odbor sklical na terenu več sektorskih sestankov (v Solkanu, Šempetru, Kanalu, Ajdovščini, Vipavi, na Dobrovem), na katerih so podjetjem dajali podrobnejša pojasnila in jih povabili k včlanitvi, ki sicer ni bila obvezna, pričakovali pa so, da se bodo odzvale vse organizacije blagovnega in gostinskega prometa, pa tudi zadruga. Ustanovna skupščina je bila 17. septembra 1952 v kinodvorani v Solkanu. Do tega dne so se v zbornico včlanili 103 člani, na skupščini jih je bilo nekaj več kot pol (predstavnik 16 trgovskih podjetij, 13 zadrug in 28 gostinskih podjetij). Dr. Rudi Rutar je v uvodnem referatu pojasnil, da v goriškem okraju "ni pravih razlogov za ustanovitev ločenih zbornic. Povezava gostinskih podjetij s trgovinskimi v skupni Okrajni trgovinski in gostinski zbornici bo glede na številne stične točke, ki jih ima naše gostinstvo s trgovino, gotovo doprinesla za obe strani samo ugodne rezultate."³ Čez čas, avgusta leta 1955, je zaradi nove teritorialne razdelitve (okraj Tolmin se je priključil okraju Gorica) nastala sprememba. Iz enotne Okrajne trgovinsko gostinske zbornice sta nastali Trgovinska zbor-

nica Gorica in Gostinska zbornica Gorica, ki sta vključevali tudi območje nekdanjega tolminskega okraja, ki je dotlej imel svoje zbornice.

Organi zbornice:

Najvišji organ je bila *skupščina*. Sestavljali so jo izvoljeni predstavniki članov zbornice. Sprejemala je statut in druge splošne akte, sklepala o ustanovitvi sekcij, odborov in častnega sodišča, volila člane drugih organov zbornice, sprejemala predračun in zaključni račun, dajala smernice za delo organov zbornice, določala višino članarine, odločala o pritožbah ... Navadno se je sestajala enkrat na leto.

Izvršilni organ zbornice je bil *upravni odbor*. Skrbel je za uresničevanje sklepov skupščine in reševal vsa druga vsebinska vprašanja, ki niso bila izključno v njeni pristojnosti. Na dnevnem redu upravnega odbora so se znašla tudi vsa vprašanja, o katerih so razpravljali v odborih in komisijah, zato lahko ob njegovih dokumentih sledimo celotni problematiki oziroma vsebini dela zbornice. Sestajal se je večkrat na leto, včasih tudi vsak mesec.

Nadzorni odbor je pregledoval poslovanje zbornice in o njem poročal skupščini. Iz ohranjenih zapisnikov ni vidno, da bi kdaj ugotovil kake nepravilnosti.

Častno sodišče je razsojalo, ko so članice zbornice kršile poslovno moralo. Za obravnavo vsakega posameznega primera je predsednik sodišča imenoval tričlanski sodni senat. V praksi se je sestalo zelo poredko (npr. leta 1953, ko sta dve kmetijski zadrugi kršili dogovor o ceni mošta).

Zbornica je imela tudi šolski odbor in odbor za kadre, v obdobju samostojne trgovinske zbornice pa še finančni odbor in odbor za organizacijo tržišča. Najdejavniji je bil *šolski odbor*, ki je obravnaval predvsem vprašanja povezana z izobraževanjem za trgovske poklice. Trgovska šola in dijaški dom za učence z območja primorskih okrajev sta bila takrat v Brežicah. Šolski odbor je redno spremljal njuno delovanje. Potrjeval jima je hišni red in pravila, imenoval člane izpitnih komisij, obravnaval predračun, zaključni račun in letno poročilo o delu. Člani odbora so občasno tudi obiskovali šolo, bili navzoči pri pouku; navzoči so bili pri zaključnih izpiti, si ogledali razmere v dijaškem domu in o vsem poročali upravnemu odboru.

Z vprašanji izobraževanja delavcev v trgovini se je ukvarjal tudi *odbor za vzgojo kadrov*. Skrbel je predvsem za "prevedbo delavcev", pri tem je šlo za poklicno napredovanje delavcev, saj so na tečajih in potem z izpiti lahko pridobili naziv kvalificirani in visoko kvalificirani delavec. Sprva so tudi na republiškem nivoju zelo spodbujali to izobraževanje, kasneje pa ne več, saj so menili, da je število kvalificiranih in visoko kvalificiranih delavcev presegllo potrebo po

² Odločba o ustanovitvi iniciativnega odbora z dne 4. 7. 1952: Pokrajinski arhiv v Novi Gorici (odslej: PANG), Trgovinska in gostinska zbornica Gorica, teh. e. 2, a. e. 11.

³ Zapisnik ustanovne skupščine z dne 17. 9. 1952: PANG, Trgovinska in gostinska zbornica Gorica, teh. e. 1, a. e. 1.

teh kadrih.⁴ Odbor se je posvečal tudi sistemskim vprašanjem izobraževanja za poklice v trgovini, dajal je pripombe k učnim načrtom in predlogom za spremembe sistema izobraževanja delavcev v trgovini.⁵

Finančni odbor je predvsem redno spremljal predpise s področja finančnega poslovanja in dajal članicam napotke za uresničevanje le-teh.

Odbor za organizacijo tržišča je obravnaval organizacijska vprašanja trgovine, predlagal investicije v trgovini, predvsem pa pripravljali sezname blaga, ki naj bi ga po Goriškem sporazumu⁶ uvozili za potrebe splošne porabe.

V okviru zbornice so delovale tudi *sekcije* (za gostinstvo in turizem, splošno trgovino, za trgovino s kmetijskimi pridelki, zunanjo trgovino) in *komisije* (za uvoz in izvoz po Goriškem sporazumu, za oceno proizvodnje in tržnih presežkov, ugotovitev strokovne izobrazbe delavcev v trgovini, za maloobmejni promet).

Od leta 1956 naprej je imela zbornica tudi *predsedstvo*.

Arhivsko gradivo zbornice (46 škatel) je dobro ohranjeno, v njem pa je veliko podatkov o gospodarski zgodovini tistega časa. V prispevku bom poudarila le nekaj glavnih vsebinskih vprašanj, ki so jih obravnavali njeni organi. Omejujem se na vprašanja trgovine, čeprav je v času od leta 1952 do 1955 zbornica pokrivala tudi področje gostinstva.

Izobraževanje delavcev v trgovini

Tako šolski kot upravni odbor zbornice sta veliko pozornosti posvečala izobraževanju za poklice v trgovski stroki. Z vprašanji izobraževanja sta se ukvarjala teoretično (pregledovanje učnih načrtov, dajanje predlogov za spremembe), pa tudi praktično (sprotno reševanje težav na trgovski šoli).

S 1. marcem 1953 je financiranje šole za učence v trgovini v Brežicah, na kateri so se za trgovske poklice izobraževali dijaki z območja takratnih okrajev Idrija, Koper, Nova Gorica in Tolmin, zagotavljal državni proračun preko okrajnih trgovinskih zbornic (decentralizacija šolstva), te pa so si morale stroške razdeliti in jih vnesti v svoje proračune. Šola v Brežicah se je pri svojem delu srečevala s številnimi težavami, predvsem prostorskimi in kadrovskimi, občasno tudi finančnimi, zato so morali pri pouku večkrat improvizirati. V isti stavbi sta delovala šola in

dijaški dom, za poučevanje sta bili na razpolago le dve učilnici, zato so kljub pouku v dveh izmenah morali pogosto odklanjati učence. Šolanje posameznih vajencev se je tako večkrat precej zavleklo. Da bi bilo tega čim manj, so včasih prosili za pomoč tudi šole v drugih krajih; te so jim ustregle kolikor niso imele dovolj svojih učencev. Leta 1957 se je tako 6 primorskih dijakov šolalo v Kranju.⁷

Šola je pestilo tudi pomanjkanje predavateljev, zlasti za strokovne predmete. Se leta 1956 je bil redno zaposlen le en prosvetni delavec (ravnatelj, ki je hkrati tudi poučeval), vsi ostali so delali honorarno. Redno so bili zaposleni na tamkajšnji gimnaziji in v raznih podjetjih. Če bi se držali predpisov o največjem številu dovoljenih delovnih ur posameznika, bi morali šolo zapreti. Zaradi neodložljivih obveznosti predavateljev iz podjetij je veliko učnih ur tudi odpadlo. Nujno bi bilo vsaj za strokovne predmete namestiti stalne predavatelje, a jim ni uspelo. Strokovnjakov je primanjkovalo, delo v šolstvu zaradi slabših plač ni bilo vabljivo, prišlekem od drugod niso mogli zagotoviti stanovanj. Ugotavljali so, da bi v Brežicah težave težko odpravili, zato so razmišljali o preselitvi šole v kak drug kraj, vsekakor na Primorsko.⁸

Šolski odbor je natančno spremljal delovanje šole in dijaškega doma. Ob inšpekcijskih obiskih so se spuščali tudi v podrobnosti. Preverjali so celo koliko ocen imajo učenci v redovalnem obdobju,⁹ zakaj so jim zmanjšali obrok kruha ipd.¹⁰ V glavnem pa so bili z delom šole in dijaškega doma zadovoljni. Šola se je v okviru možnosti trudila, da bi učencem dala široko znanje. Poleg rednega pouka so občasno organizirali tudi seminarje, strokovna predavanja in ekskurzije v številna podjetja (Tovarna celuloze Krško, Sava Kranj, Emo Celje, obisk zagrebškega velesejma ...). V večernih urah so za dopolnitev in utrjevanje učne snovi učencem predvajali diafilme (o geografiji, blagoznanostvu – o steklu, lesu, usnju, tekstilu). Na šoli so imeli tudi kulturno društvo, pevski zbor, plesno skupino, v duhu tedanjega časa pa niso manjkala niti politična predavanja. Prirejali so športna tekmovanja (nogomet, odbojka, streljanje), pro-

⁴ Zapisnik upravnega odbora z dne 16. 5. 1959: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

⁵ Zapisnik odbora za vzgojo kadrov z dne 23. 3. 1960: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 15.

⁶ Goriški sporazum je bil trgovski sporazum o izmenjavi blaga v obmejnem območju, podpisan med vladama FLRJ in Italije v Vidmu leta 1949.

⁷ Zapisnik šolskega odbora z dne 12. 1. 1957: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 14.

⁸ Zapisnik šolskega odbora z dne 27. 6. 1956: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 14; Potrebo po ustanovitvi srednje šole trgovske smeri na Primorskem so omenjali že na seji šolskega odbora dne 13. 11. 1952, a so takrat imeli v mislih srednjo šolo, ki bi jo obiskovali dijaki s končano poklicno trgovsko šolo: PANG, Trgovinsko gostinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 12.

⁹ Zapisnik šolskega odbora z dne 17. 8. 1956: PANG, Trgovinsko gostinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 12.

¹⁰ Zapisniki šolskega odbora 16. 12. 1953: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 14.

slave, organizirali obiske gledaliških predstav in srečanja z drugimi trgovskimi šolami v Kranju, Mariboru in Novem mestu.

V pristojnost šolskega odbora sta spadala tudi razporejanje dijakov v izmene in dogovarjanje med okraji, koliko učnih mest pripada posamezni zbornici. Prav tako so redno spremljali vedenje in učni uspeh posameznih dijakov. V splošnem so bili z njimi zadovoljni, najdemo pa tudi pripombo, da so učenci premalo ambiciozni: "odličnjakov ni, prevladuje miselnost, da je glavno, da razred izdeliš".¹¹ Veliko so si prizadevali za specializacijo pouka blagoznanstva, ki naj bi bil specifičen glede na stroko, v kateri se je učenec usposabljal. Ker pa je bilo za nekatere usmeritve zelo malo dijakov, primanjkovalo pa je tudi učiteljev, je bilo to težko izpeljati.

Šolski odbor se je zanimal tudi za zdravstveno stanje vajencev. Ker je ugotovil, da pri nekaterih ni najboljše, je podjetja opozarjal, naj bodo previdna in preverijo učenčevo zdravje, preden ga sprejmejo v uk. Prav tako so bili člani odbora nezadovoljni z usposabljanjem nekaterih vajencev na učnih mestih. Ugotavljali so, da se posamezni mentorji ne držijo učnega načrta, tako da učenci ne dobijo vseh potrebnih znanj. Obravnavajo jih le kot delovno silo v trgovini. Od trgovinske zbornice so zato zahtevali, naj izloči trgovine, ki ne izpolnjujejo pogojev za sprejemanje vajencev v uk.¹² Ko je upravni odbor zbornice tej zahtevi ugodil, so se pojavile nove težave. Trgovine, ki niso smele sprejemati vajencev, predvsem manjše trgovine kmetijskih zadrug na podeželju, niso mogle dobiti delavcev, saj se izšolani kadri iz centrov niso hoteli zaposlovati na podeželju. Zato so predlagali, naj bo vsaki trgovini dovoljeno sprejemati vajence, po potrebi pa naj jim v tretjem letniku zagotovijo prakso na ustreznem mestu. Leta 1958 je zbornica takim vajencem omogočila opravljanje prakse v specializiranih trgovinah,¹³ organizirala je tudi seminarje za mentorje, na katerih so poučevali strokovno usposobljeni poslovodje z Goriškega.¹⁴ Zanimanja za vpis v trgovsko šolo je bilo veliko, zato so vztrajali, da je za vpis potrebno imeti opravljeno malo maturo (današnje osemletko), saj bi sicer učenci težko sledili učni snovi. Je pa zbornica prejela veliko prošenj za spregled zadnjega razreda osnovne šole, kar kaže na to, da je takrat še veliko otrok, zlasti s podeželja, obiskovalo sedemletke. Prošnje so načeloma za-

vračali, so pa bile tudi izjeme. Ker je primanjkovalo moških vajencev, so predlagali, da bi se manjkajoče leto osnovnošolske izobrazbe spregledalo fantom, ki so zadnji razred sedemletke izdelali s prav dobrim ali odličnim uspehom.¹⁵

Kot že rečeno, so v iskanju trajne rešitve za izobraževanje trgovskih poklicev vse bolj razmišljali o preselitvi šole iz Brežic na Primorsko. Kot možne lokacije so omenjali kraje Tolmin, Postojna, Koper, Izola, Nova Gorica. Šola sta želela imeti na svojem območju tako koprski kot goriški okraj. Nekaj časa je kazalo, da bo izbrana Postojna. Za potrebe šole naj bi po izselitvi vojske adaptirali poslopje nekdanjega Grand hotela. V njem bi bilo dovolj prostora za poklicno trgovsko šolo in ekonomsko srednjo šolo. Sredi leta 1956 pa je padla končna odločitev, da bodo šolo gradili v Novi Gorici.¹⁶ Dela so stekla v decembru istega leta, investitor je bila Trgovinska zbornica Gorica, pogodbo o financiranju pa sta podpisala tudi republiška trgovinska zbornica in okrajni ljudski odbor Gorica. Šolsko poslopje je bilo v grobem dograjeno v začetku leta 1958 in pouk se je začel 1. marca. V prvi, spomladanski izmeni je bilo v šestih oddelkih kar 166 učencev, kar je bilo največ dotlej. Treba je bilo nadomestiti zaostanke, ki so se zaradi pomanjkanja prostora na šoli v Brežicah vlekli že več let. Za tako veliko število dijakov pa v dijaškem domu ni bilo dovolj prostora, zato so se morali vsi iz okolice Nove Gorice, v šolo voziti, za bivanje pa so uporabili tudi prostor, ki je bil sicer namenjen zbornici. V jesenski izmeni je pouk stekel normalno. Razmere za delo na novi šoli so bile dobre. Zagotovljeno je bilo tudi dovolj učnega osebja, trije profesorji so se celo preselili iz Brežic v Novo Gorico. Blizu šole je bila zgrajena tudi stanovanjska hiša za učitelje, vzgojitelji pa so stanovali v dijaškem domu. Že čez dve leti, spomladi leta 1960, je bilo glede na zmogljivosti dijaškega doma, učencev spet preveč. Začeli so razmišljati, da bi za učence z obalnega območja potrebovali šolo v Kopru in 1. februarja leta 1961 so tam res odprli oddelek 1. letnika s 30 učenci.

Trgovinska zbornica je bila zelo naklonjena tudi dopolnilnemu izobraževanju delavcev v trgovini. Že v Brežicah, še bolj pa na novi šoli v Novi Gorici, kjer so bile možnosti boljše, je podpirala organizacijo raznih seminarjev (za zaposlene v trgovinah z živili in s tekstilom, za blagajničarke, knjigovodje, poslovodje, trgovske pomočnike, odkupovalce in komercialiste pri kmetijskih zadrugah, za nekvalificirane delavce (katerih namen je bil pridobiti kvalifikacijo), za-

¹¹ Zapisnik šolskega odbora z dne 18. 5. 1957: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 14.

¹² Zapisnik šolskega odbora z dne 17. 8. 1956: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 14.

¹³ Zapisnik upravnega odbora z dne 26. 4. 1958: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

¹⁴ Zapisnik upravnega odbora z dne 16. 5. 1959: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

¹⁵ Zapisnik šolskega odbora z dne 10. 10. 1957: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 14.

¹⁶ Zapisnik upravnega odbora z dne 30. 5. 1956: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

četni in nadaljevalni aranžerski seminar, ipd).¹⁷ Konec leta 1960 so predlagali, naj se šola preoblikuje v šolski center, ki bi imel več oddelkov: za blagovne manipulante, pomožne prodajalce, prodajalce, priučene delavce, poslovodje. Organiziranje rednih večernih poslovodskih šol je leta 1960 zelo priporočala tudi komisija za izpite pri republiški trgovinski zbornici, ki je ugotavljala, da izpiti za visoko kvalificirane delavce niso prava pot za ugotavljanje poslovodskih sposobnosti.¹⁸ Nasploh se je vse bolj uveljavljalo mnenje, naj bi bile v prihodnje vse vrste izobraževanja "internatskega" tipa, da bi se med šolanjem slušatelji zares posvetili le pouku in učenju.

Leta 1961 so razpisali tudi oddelek srednje komercialne šole, saj je primanjkovalo tudi ljudi s srednješolsko izobrazbo. Kmalu pa so preseñeñeni zaçeli ugotavljati, da je med trgovskimi delavci sicer veliko zanimanja za vpis v komercialno in poslovodsko šolo, da pa podjetja ne kažejo zanimanja, da bi jih poslala na šolanje. Verjetno zaradi stroškov in odsotnosti delavcev. Leta 1961 se je v šolski center vključila tudi sekcija izrednih slušateljev Višje komercialne šole v Mariboru. Ustanovljena je bila januarja 1961, skrbela pa naj bi za organizacijo predavanj in vpis novih slušateljev.

Preskrba tržišča, širitev trgovske mreže, reorganizacija trgovin

V obravnavanem obdobju je bila preskrba v primerjavi s prvimi povojnimi leti precej boljša, še vedno pa marsičesa ni bilo moč dobiti, ponudba in povpraševanje nista bila usklajena. Zbornica si je zelo prizadevala izboljšati založenost tržišča in zagotoviti pravično razdelitev blaga med posamezne kraje. Leta 1955 so ugotavljali, da še vedno primanjkuje tako živilskih izdelkov (sladkor, bela moka, olje, mast, koruza) kot industrijskih izdelkov (železnina, tekstil). V naslednjem letu je bilo hrano že mogoče dobiti, industrijskega blaga pa je še zmeraj primanjkovalo. Vzrok ni bil le v trgovini, ampak tudi v nezadostni proizvodnji, saj industrijskim podjetjem tržišču ni uspelo zagotoviti dovolj potrebnih izdelkov. Včasih so tarnali, da so naši kraji zapostavljeni tudi zaradi oddaljenosti, in da je v Ljubljani mogoče dobiti več blaga, da so ljubljanska grosistična podjetja bolj naklonjena svojim trgovcem.

Specifične razmere so bile v obmejnem pasu. Tu je bilo zaradi maloobmejnega prometa, ki ima

svoj začetek v letu 1955, pomanjkanje blaga večje, primanjkovalo je tudi živil. Zaradi valutne menjave, ki je bila ugodna za italijanske kupce, se je povpraševanje le-teh v naših trgovinah izredno povečalo. Trgovine na to niso bile pripravljene in stanje je bilo posebno v Novi Gorici in Šempetru pri Gorici nevdržno. Skoraj kronično je primanjkovalo mesa, masla in jajc. To blago so v večjih količinah kot samo za svoje lastne potrebe želeli kupovati tudi domači kupci. Zanimala jih je prodaja prek meje, saj so zaradi razlike v ceni pri tem nekaj zaslužili in si z lirami lahko v Italiji kupili blago, ki ga pri nas ni bilo. Ker grosistična podjetja, ki so dobavljala blago posameznim trgovinam niso mogla pokriti potreb z odkupom pri proizvajalcih in pridelovalcih v bližnji okolici, so se skupaj z zbornico trudila najti vire nakupov na drugih območjih, a kljub temu niso zadostila povpraševanju. Živinopromet Gorica je tako odkupoval živino tudi na Štajerskem in v Bosni, to pa je bilo povezano z večjimi prevoznimi stroški.

Pomanjkanje v obmejnem pasu so skušali delno omiliti z uvozom blaga iz Italije. Zbornica je želela storiti vse, da bi obmejni kraji, iz katerih je bilo na podlagi Goriškega sporazuma precej izvoza, v zameno dobili blago, ki so ga potrebovali in po istem sporazumu tudi uvoza. Zelo se je trudila višjim organom pravilno predstaviti razmere na Primorskem in za potrebe uvoza iztržiti čim več deviz, ki jih je naša država dobila pri izvozu blaga po Goriškem sporazumu. Glede na količino dodeljenih deviz so na zbornici sproti sestavljali sezname blaga za uvoz, pri čemer so skušali čim bolj zadostiti trenutnemu povpraševanju. S tem so želeli tudi doseči, da bi prebivalci čim manj odhajali po nakupih čez mejo.¹⁹

Leta 1958 so se pojavile težave tudi v oskrbi s kruhom, ki pa so bile bolj tehnične narave. Zaprli so zastarele pekarnice v Kanalu in Brdih, zato je morala tudi te kraje oskrbovati novogoriška pekarna, ki pa ni imela dovolj zmogljivosti. Na račun tega se je poslabšala oskrba v Novi Gorici.²⁰ Leta 1959 so bile pripombe tudi zaradi "nehigieničnega" prevažanja kruha v odprtih tovornakih.

Oskrba s kmetijskimi pridelki, predvsem s sadjem in zelenjavo, je pogosto šepala. Trudili so se, da bi vse odkupe pri proizvajalcih speljali v okviru kmetijskih zadrug, a vedno ni šlo vse gladko. Kmetijske zadruge zlasti ob obilnih letinah niso odkupile vsega, kar so kmetje pridelali, zato so bili ti nezadovoljni. Zmanjševali so pridelavo, nato pa je bilo ob slabših letinah pridelkov premalo. Zelenjave je včasih zmanj-

¹⁷ Zapisnik šolskega odbora z dne 10. 10. 1957: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 14; Zapisnik upravnega odbora z dne 18. 2. 1960; Zapisnik upravnega odbora z dne 24. 5. 1961: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

¹⁸ Zapisnik odbora za vzgojo kadrov z dne 4. 11. 1960: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 3, a. e. 15.

¹⁹ Zapisnik upravnega odbora z dne 24. 12. 1956: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

²⁰ Zapisnik upravnega odbora z dne 10. 9. 1958: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

kovalo tudi zato, ker so jo dvolastniki²¹ prodajali prek državne meje. Da bi zagotovili večjo stabilnost trga, je zbornica vzpodbujala vnaprejšnje sklepanje pogodb o odkupu med zadrugami in proizvajalci.²² To se je izkazalo za dobro. Težave so bile s cenami. Težko je bilo določiti take, ki bi bile ugodne za potrošnike in dovolj spodbudne za pridelovalce. Včasih je določenih pridelkov (krompir, jabolka, čebula) na trgu primanjkovalo prav zaradi prenizkih cen, ker kmetje niso bili motivirani za prodajo.²³ Leta 1960 so npr. ugotavljali, da kmetje zaradi prenizkih odkupnih cen češenj ne obnavljajo češnjevih nasadov. Bali so se, da bodo drevesa začeli sekati, zato so svetovali zvišanje cen.

Tudi v trgovini s sadjem in zelenjavo na drobno so bile težave. Oskrba je bila predvsem v rokah kmetijskih zadrug, ki pa niso kazale posebnega zanimanja za ureditev svojih trgovin, zato so bile te v zelo slabem stanju. Novembra 1959 so zato na upravnem odboru poudarili potrebo po ustanovitvi posebnega podjetja, ki bi s sadjem in zelenjavo oskrbovalo vsa večja potrošna središča v okraju. Sedež bi imelo v Sempetru pri Gorici kot središču pridelave povrtin, trgovine pa poleg tega še v Novi Gorici in vseh večjih krajih v Posočju. Prav na Tolminskem je namreč oskrba s sadjem in zelenjavo najbolj šepala. Predlog jim je uspelo udejanjiti čez približno leto dni in 1. novembra 1960 je bilo ustanovljeno podjetje Sadje-zelenjava.

Občasno na tržišču ni bilo moč dobiti moke, ki bi jo moralo dobavljati Mlinsko podjetje Ajdovščina (današnji Mlinotest). Trgovine so se pritoževale, da moke ne dobivajo pravočasno in da je njena kakovost slaba ter prosile zbornico naj posreduje pri mlinskem podjetju za izboljšanje razmer.²⁴

Veliko težav pri preskrbi je bilo zaradi premajhnih zalog blaga v trgovinah na drobno, saj si trgovine iz svojih lastnih obratnih sredstev niso mogle nakupiti večjih količin blaga. Zlasti v krajih, ki so bili pozimi zaradi snega težko dostopni, je bilo to zelo boleče. Organi zbornice so zato nenehno opozarjali na potrebo po ugodnih posojilih za te namene. Stanje se je počasi izboljševalo, leta 1962 so podjetja lahko dobila pri Komunalni banki kredite po 6% obrestni meri, to pa je veljalo za ugodno.

Izboljšanje preskrbe je bilo v precejšnji meri odvisno tudi od posodabljanja in širitve trgovske

mreže, zato je zbornica temu posvečala precej pozornosti. Prizadevala si je za izboljšanje opreme trgovin in skladišč, posodobitev prevoznih sredstev, odpiranje novih trgovin. V Novi Gorici, kjer je najbolj manjkalo trgovin, so rešitev videli v graditvi novih stanovanjskih in poslovnih objektov, v katerih bi bila pritličja namenjena trgovskim lokalom.²⁵ Ker pa podjetja niso imela dovolj denarja, je gradnja tekla počasneje kot so predvidevali in si želeli.²⁶ Na bolje pa je le šlo. Septembra 1959 so na zbornici z veseljem ugotavljali, da kažejo občinski ljudski odbori razumevanje za potrebe trgovine, saj je bila za leto 1960 predvidena gradnja kar 23 novih trgovskih lokalov, od tega 2 veleblagovnic, v Novi Gorici in Sempetru. Zbornica se je angažirala pri izdelavi gradbenih načrtov, propagirala je sodobno ureditev trgovin (samopostrežne) ter zbiranje sredstev za investicije na ravni občine, da bi se tako v krajšem času zbrale večje vsote denarja.

Leta 1954 je bil na državnem nivoju velik poudarek na reorganizaciji državne trgovske mreže, ki naj bi privedla do decentralizacije oziroma osamosvojitve trgovskih podjetij, ki so bila prej pod državnim nadzorom. Delovni kolektivi naj bi prevzeli upravljanje v svoje roke in sami vodili celotno poslovanje, kar je pri nekaterih vzbujalo strah in pomisleke. Trgovinska zbornica jih je v skladu s splošnimi usmeritvami k temu spodbujala in jim pomagala s svojim strokovnim delavci. Odločali so se različno. V Solkanu so npr. sklenili vse trgovine podjetij Potrošnja in Primorka osamosvojiti, pri podjetju Hubelj v Ajdovščini pa so vse ostale v njegovi sestavi.²⁷ Septembra 1954 je upravni odbor zbornice ocenjeval, da je decentralizacija uspela, češ da poteka v mnogih obratih delo bolje kot prej, da tudi z računsko službo nimajo večjih težav. Čas pa je prinesel svoje. Že čez tri leta so ugotavljali, da je trgovska mreža preveč razdrobljena, da veliko samostojnih trgovin nima možnosti za preživetje in da je nekatera podjetja nujno potrebno združiti. Seveda se to ni zgodilo kar čez noč. Razprave za združevanje in proti njemu so se vlekle skozi več let. Decembra leta 1961 je prevladalo mnenje, naj zbornica priporoči organiziranje večjih in specializiranih podjetij, ki bodo imela boljše možnosti pri nabavi blaga neposredno v proizvodnji, da pa naj bi organizacijske spremembe izvajali postopoma in previdno.²⁸

²¹ Dvolastniki so zemljiški posestniki, ki imajo zemljiško posestvo na obeh straneh državne meje.

²² Zapisnik upravnega odbora z dne 23. 5. 1960: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

²³ Zapisnik upravnega odbora z dne 11. 12. 1958: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

²⁴ Zapisnik upravnega odbora z dne 11. 12. 1958: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

²⁵ Zapisnik upravnega odbora z dne 30. 10. 1956: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

²⁶ Zapisnik upravnega odbora z dne 12. 9. 1957: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

²⁷ Zapisnik upravnega odbora z dne 7. 7. 1954: PANG, Trgovinska in gostinska zbornica Gorica, t. e. 1, a. e. 7.

²⁸ Zapisnik upravnega odbora z dne 11. 12. 1961: PANG, Trgovinska zbornica Gorica, t. e. 2, a. e. 8.

Leta 1957 je tekel tudi proces opuščanja trgovske dejavnosti kmetijskih zadrug in izločanja trgovin iz njihove sestave. To je šibkejšim kmetijskim zadrugam še zmanjšalo materialno osnovo za normalno poslovanje, zato je hkrati tekel tudi proces združevanja kmetijskih zadrug. Trgovine, ki so se izločile iz kmetijskih zadrug so prevzela že obstoječa podjetja (Primorka Nova Gorica, Soča Most na Soči, Hubelj Ajdovščina), ponekod (v Brdih, Braniku, Renčah, Komnu) pa so čutili potrebo po ustanovitvi novih, ki bi imela poslovalnice tudi na podeželju. Prevzem trgovin, izločenih iz kmetijskih zadrug, je spremljalo kup težav. Podjetja namreč niso imela dovolj denarja, da bi od kmetijskih zadrug odkupila osnovana sredstva in zaloge blaga. Prostori zadružnih trgovin so bili ponekod v zelo slabem stanju, pritoževali so se tudi nad strokovno slabo usposobljenim kadrom.

Na državni ravni so od leta 1958 močno propagirali specializacijo trgovin (trgovine z živili, drogerije, tekstilne trgovine ...). V okrajni trgovinski zbornici v Novi Gorici so realno ocenjevali, da je to možno izpeljati le v večjih središčih in da so na podeželju ekonomsko uspešne lahko le trgovine z mešanim blagom.

Zaključek

Trgovinska zbornica Gorica je obstajala do leta 1962. Takrat se je na osnovi Zakona o ustanovitvi enotnih gospodarskih zbornic²⁹ skupaj z drugimi zbornicami okraja Gorica³⁰ združila v Gospodarsko zbornico Gorica, ki je imela tri sekcije: trgovinsko-gostinsko, industrijsko-obrtno in kmetijsko. Dejavnost trgovinske zbornice se je nadaljevala v okviru trgovinsko-gostinske sekcije.

²⁹ Uradni list FLRJ, št. 22/ 1962.

³⁰ V Gospodarsko zbornico Gorica so se združile Kmetijsko-gozdarska zbornica Gorica, Trgovinska zbornica Gorica, Obrtno-komunalna zbornica Gorica in Gostinska zbornica Gorica.

*Delovna akcija, 1946.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, delovne akcije*

UDK 174:930.25

Kodeks arhivske poklicne etike

Janez KOPAČ

arhivski svetovalec, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Gorenjsko Kranj, Savska 8, SI-4000 Kranj

IZVLEČEK

Prispevek posreduje kratko opredelitev etike, morale in poklicnih etik, nakazuje osnovne odnose, ki jih na splošno obravnavajo kodeksi poklicnih etik in temeljna načela, ki naj jih upoštevajo pripravljavci poklicnih etik. Nekoliko podrobneje je opisan Kodeks arhivske poklicne etike, ki je bil sprejet septembra 1997 na XIII. mednarodnem arhivskem kongresu v Pekingu. Predstavlja deset "arhivskih zapovedi", v katerih pozoren bralec zasledi vsa najpomembnejša načela arhivistike. Slovenska arhivistika nima lastnega poklicnega kodeksa, zavezujoče ni sprejela niti v Pekingu sprejetega, ampak se je zadovoljila zaenkrat le z njegovim prevodom, ki je objavljen v Arhivih, glasilu arhivskega društva in arhivov Slovenije iz leta 1997.

ABSTRACT

CODE OF PROFESSIONAL ETHICS IN ARCHIVES

Ethics as a concept describing what is good or bad is a system of the moral principles that determine what should or should not be done. Concretisation of moral relations in the scope of individual professions is called a code of professional ethics. The field of archive studies has its own code of professional ethics, which was adopted at the International Archive Congress in Beijing in autumn 1996. The Slovene translation of this code was published in 1997 in Arhivi, the publication of the Slovene Archive Society and the Slovene Archives.

Codes of professional ethics generally define objects in professional practice, encapsulating the basic principles of professional work, relations to the users of their services, relations between the employees and relations to the society. The practice of complying with the principles of the code of ethics hence creates a positive public opinion of the profession, for which the code is used.

All general characteristics of a code of professional ethics can also be found in the Archive code, which consists of six introductory statements and ten provisions or principles. They define relations that evolve from the professional work in preservation and presentation of the archive material as a part of cultural heritage.

Uvod

V številki Arhivov 1-2, glasila Arhivskega društva in arhivov Slovenije iz leta 1997 je pod naslovom Kodeks etike objavljen prevod kodeksa arhivske poklicne etike, ki je bil sprejet na XIII. mednarodnem arhivskem kongresu med 2. in 7. septembrom 1996 v Pekingu.¹ Čeprav ga slovenska arhivska strokovna javnost ni verificirala, je pomembno opozoriti na splošna etična in moralna načela, ki so konkretizirana v kodeksu.

Preučevanje etike in morale je eno od pomembnejših področij filozofije kot najbolj splošne oblike znanosti, iz katere so se razvile številne znanstvene discipline.

Najbolj splošno etiko označujejo kot "... nauk o dobrem in zlu ...", kot zbirko splošnih vzorcev, kako naj živimo ...". Neko dejanje je etično le, če so posledice družbeno pozitivno optimalne, to pa so tedaj, kadar so koristne posledice takega dejanja "... največje za največje število ljudi ...".² Etika je torej filozofska disciplina, "... ki proučuje kaj je dobro in kaj zlo, kaj je vrednota in kaj ni ...".³

¹ Kodeks etike, prevod, Arhivi, glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, Ljubljana 1997, letnik XX, št. 1-2, str. 14-16 (v nadaljevanju Arhivi); Vladimir Kološa: XIII. mednarodni arhivski kongres Peking, 2.-7. september 1996, Arhivi, Ljubljana 1997, letnik XX, str. 236-240.

² Saša Zupanič: Pogled v knjižnično in informativno etiko, Knjižnica, glasilo Zveze bibliotekarskih društev Slovenije, Ljubljana 1995, letnik 39, št. 1-2, str. 8-11 (v nadaljevanju Saša Zupanič: n.d., str.); Janez Kopač: Arhivska etika in arhivarji, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, 2. zbornik referatov dopolnilnega izobraževanja s področja arhivistike, dokumentalistike in informatike v Radencih od 2. do 4. aprila 2003, Maribor 2003, str. 146-154 (v nadaljevanju Janez Kopač: n.d., str.).

³ Enciklopedija Slovenije, zvezek št. 3, Ljubljana 1989, geslo Etika, str. 61-62; Veliki splošni leksikon, druga knjiga Ch-Gh, Ljubljana 1997, geslo Etika, str. 1027; Leksikon Cankarjeve založbe, Ljubljana 1988, geslo Etika, str. 261.

Morala je filozofsko opredeljena kot "... sistem pravil, ki urejajo medsebojne odnose med ljudmi na podlagi spoznanja dobrega in zlega ...", ki opredeljujejo, "... kaj je treba storiti in česa se ne sme ...". Morala je zato "... sistem ... zapovedi ..., ki urejajo delovanje in ravnanje glede na dobro in zlo ...". Vsaka človeška skupnost si zato "... postavlja določene norme in pravila obnašanja in glede nato ocenjuje ravnanja posameznikov kot dobra ali zla ...". Nauk o dobrem in zlu, to je etika, je zato teorija morale.⁴

Poklicna, tudi profesionalna etika je opredeljena "... kot niz pravil, ki uravnavajo moralno vedenje v sferi vseh odnosov, ki nastopajo v stroki ...".⁵ Predstavlja jo "... celota pričakovanih in pravil o ravnanju nosilca določenega poklica ... na podlagi katerih je nosilec nadzorovan ..." in je zato "... celota moralnih pravil za ravnanje ljudi, ki opravljajo določen poklic ...".⁶

Kodeksi poklicnih etik

Moralna pravila ravnanja po poklicnih področjih pripravljajo in v obliki kodeksov profesionalnih etik sprejemajo poklicne skupine in organizacije (npr. častna razsodišča, poklicne zbornice itd.), ki praviloma poskrbijo tudi za sankcioniranje pripadnikov poklicnih področij, če jih ne spoštujejo oziroma jih prekršijo.

Kodekse poklicne etike označujejo tudi kot deontologijo, to je nauk o dolžnostih stanu ali poklica oziroma konkretnih (profesionalnih) dolžnostih v poklicih, kar je v antiki pomenilo, da "... se je moralni značaj človeka ocenjeval glede na to, kako dobro ali slabo je ta izvajal dolžnosti, ki mu jih je nalagal njegov družbeni položaj ...". Izraz deontologija se največkrat uporablja za označitev kodeksa poklicne etike v zdravstvu, s poudarkom zlasti na pravnih normah za to področje.⁷

Kodeksi poklicnih etik predstavljajo norme in pravila obnašanja številnih poklicnih skupin prebivalstva. Z njimi se ocenjuje ravnanja nosilcev poklicev kot etično in moralno sprejemljiva ali nesprijemljiva. Predstavljajo vrednostne

sisteme profesij in javnost seznanjajo, s tem, kaj lahko in česa ne more in ne sme pričakovati od strok. Z njihovo pomočjo se etične in moralne dileme v strokah (poklicih) rešujejo tako, da izbrane rešitve prinesejo kar "... najmanj negativnih posledic za vse vključene strani ...". Na ta način kodeksi poklicnih etik ščitijo javnost pred samovoljo, zlorabami in nepravilnostmi v poklicnih skupinah, hkrati pa tudi povečujejo družbeni ugled poklicev in utrjujejo zavest o pripadnosti posameznim vrstam poklicev. Kljub temu pa se najdejo avtorji, ki menijo, da so kodeksi poklicnih etik nepotrebni, saj jih moralni ljudje ne potrebujejo, nemoralni pa se jih ne držijo in jih ne spoštujejo.⁸

V splošnem za kodekse poklicnih etik velja, da opredeljujejo temeljna načela svojih strok, odnose do uporabnikov svojih storitev, odnose do družbenih okolij, v katerih delujejo, in odnose med zaposlenimi v strokah.⁹

Tako kot po svetu imajo tudi v Sloveniji številne poklicne skupine svoje kodekse poklicnih etik npr. zdravniki, odvetniki, sodniki, novinarji, policisti itd.¹⁰

Tudi poklicne skupine v Sloveniji, katerih dejavnosti so podobna arhivskim opravilom, imajo svoje kodekse poklicnih etik. Nekateri stroke so kodekse pripravile in sprejele v okviru svojih stanovskih združenj, v drugih pa so prevedli poklicne kodekse, ki so jih sprejela njihova mednarodna združenja. V prvo skupino sodijo slovenski bibliotekarji,¹¹ v drugo slovenski muzealci,¹² pa tudi arhivisti,¹³ ki jim je treba prišteti tudi specialni kodeks namenjen arhivistom, ki skrbijo za varovanje avdiovizualnega gradiva.¹⁴ Za trženje knjižničnega gradiva pa je v Sloveniji znan prevod angleškega poklicnega kodeksa.¹⁵

⁴ Enciklopedija Slovenije, zvezek št. 7, Ljubljana 1993, geslo Morala, str. 215; Veliki splošni leksikon, peta knjiga Ma-Ož, Ljubljana 1998, geslo Morala, str. 2679; Leksikon Cankarjeve založbe, Ljubljana 1988, geslo Morala, str. 660; Mateja Griljc: Etičnost profesionalnega odnosa do funkcionalno oviranih uporabnikov, Knjižnica, glasilo Zveze bibliotekarskih društev Slovenije, Ljubljana 1999, letnik 43, št. 1-2, str. 260.

⁵ Saša Zupanič: n.d., str. 8.

⁶ Leksikon Cankarjeve založbe, Ljubljana 1988, geslo Poklicna etika, str. 808; Enciklopedija Slovenije, zvezek št. 9, Ljubljana 1995, geslo Poklicna etika, str. 48.

⁷ Enciklopedija Slovenije, zvezek št. 2, Ljubljana 1988, geslo Deontologija, str. 234; Leksikon Cankarjeve založbe, Ljubljana 1988, geslo Deontologija, str. 194; Veliki splošni leksikon, druga knjiga, Ljubljana 1997, geslo Deontologija, str. 802; Saša Zupanič: n.d., str. 10.

⁸ Vlado Struk: Udejanjanje etičnega kodeksa bibliofilije, Knjižnica, glasilo Zveze bibliotekarskih društev Slovenije, Ljubljana 1999, letnik 43, št. 1/2, str. 243-248; Saša Zupanič: n.d., str. 23; Enciklopedija Slovenije, zvezek št. 9, Ljubljana 1995, geslo Poklicna etika, str. 48; Leksikon Cankarjeve založbe, Ljubljana 1988, geslo Poklicna etika, str. 808; Saša Zupanič: n.d., str. 12-15.

⁹ Janez Kopač: n.d., str. 148.

¹⁰ Enciklopedija Slovenije, zvezek št. 9, Ljubljana 1995, geslo Poklicna etika, str. 48.

¹¹ Etični kodeks slovenskih knjižničarjev, Ljubljana 1998; <http://www.kr.sik.si>; spletna stran Zveze bibliotekarskih društev Slovenije.

¹² Icomov kodeks poklicne etike, prevod, Ljubljana 1993.

¹³ Kodeks etike, prevod, Arhivi, Ljubljana 1997, letnik XX, št. 1-2, str. 14-16.

¹⁴ Branko Bubenik: Etika uporabe avdiovizualnih dokumenata, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, 2. zbornik referatov dopolnilnega izobraževanja s področja arhivistike, dokumentalistike in informatike v Radencih od 2. do 4. aprila 2003, Maribor 2003, str. 155-160.

¹⁵ Jože Piano: Kodeks vedenja pri nabavi in dobavi knjižničnega gradiva, Knjižnica, glasilo Zveze bibliotekarskih društev Slovenije, Ljubljana 1996, letnik 40, št. 2, str. 137-146; Nekoliko

Poklicni kodeksi bibliotekarjev, muzealcev in arhivistov (pa tudi drugih poklicev) z različno stopnjo intenzivnosti opredeljujejo te osnovne odnose:

- **odnos do gradiva (informacij)**, ki ga pridobivajo, strokovno obdelujejo, hranijo in posredujejo,

- **odnos do ustvarjalcev gradiva (informacij)**,

- **odnos do uporabnikov gradiva (informacij)**,

- **odnos do sodelavcev** (spoštljiv odnos do sodelavcev, pravilno kadrovanje itd.),

- **odnos do poklica oziroma profesije**, to je ustvarjanje pozitivnega družbenega mnenja – imidža o poklicu (npr. spoštljiv odnos do lastnega poklica, pripadnost poklicu, spremljanje novosti v stroki, kar zahteva stalno izobraževanje in izpopolnjevanje, promoviranje stroke v družbi, članstvo v lastnih profesionalnih združenjih, itd),

- **odnos do materialnih sredstev in delovnih pripomočkov**, to je do poslovnega in finančnega poslovanja, ki se kaže skozi odgovornost posameznika do uporabe službenih materialnih pripomočkov in itd.

Pri oblikovanju prvih treh odnosov je potrebno upoštevati ta štiri načela:

- **načelo splošne in enakopravne dostopnosti informacij**; to načelo zagotavlja pravico uporabnikov do vedenja, kar se izraža v "... zagotavljanju prostega pretoka informacij in idej in zavračanju kakršnihkoli poskusov cenzuriranja ..., pa naj gre pri tem za cenzuro s strani države, drugih vplivnih skupin ..." ali samih strok. To je v najtesnejši povezavi s t.i. intelektualno svobodo, ki pomeni imeti "... pravico do intelektualnih dosežkov drugih, kot tudi pravico do širjenja lastnih intelektualnih dosežkov ...".

- **načelo objektivnosti oziroma nepristranosti**; to načelo opredeljuje posredovanje in uporabo informacij in zagotavlja "... prost pretok informacij in idej ne glede na namen in posledice njihove uporabe ... odgovornost za posledice uporabe informacij morajo nositi uporabniki sami ...". Zaposleni v teh strokah "... niso odgovorni za interpretacije in dejanja uporabnikov ...", zato te ustanove lahko "... enakovredno služijo vsem uporabnikom le, če so politično, versko, moralno ipd. neopredeljene ...".

- **načelo zasebnosti in zaupnosti informacij**; to načelo zahteva varovanje osebnih podatkov uporabnikov informacij "... pred internimi in eksternimi pritiski in morebitnimi zlorabami ...".

- **načelo varovanja intelektualne lastnine**; to načelo ščiti avtorske pravice, med katere spadajo tudi deli arhivskega gradiva kot npr. pisna dela (spomini, načrti, skice, fotografije,

filmi itd.). Za arhivsko dejavnost so zlasti pomembne osebne ali moralne avtorske pravice, ki so časovno neomejene "... in pomenijo avtorjevo pravico, da ga ... navajajo kot avtorja dela ...".¹⁶

Kodeksi poklicnih etik v smislu definicije etike in morale na splošno kot etična in moralna opredeljujejo vsa tista ravnanja, ki so dobra za ljudi in stvari. Zato je razumljivo, da tudi kodeks arhivske poklicne etike s splošnimi načeli zadeva prav vsa opravila in odnose, ki se izvajajo oziroma razvijajo v arhivskem poklicu. Zato za arhivistiko velja, da je etično in moralno vse, kar je dobro za ohranitev arhivskega gradiva, ki mu slovenska zakonodaja daje oznako kulturni spomenik¹⁷ in kar je dobro za vse ljudi, ki imajo kakršen koli stik z arhivskim gradivom in arhivsko stroko.

Kodeks arhivske poklicne etike

Slovenska arhivistika svojega kodeksa poklicne etike ni pripravila sama, kot so storili slovenski bibliotekarji,¹⁸ ampak je le prevedla kodeks, ki so ga v začetku septembra 1996 sprejeli na XIII. mednarodnem arhivskem kongresu v Pekingu.¹⁹ Podobno je tudi s poklicnim kodeksom, namenjenim strokam za varovanje avdiovizualnih dokumentov²⁰ in slovenskim muzealcem.²¹

Slovenski prevod kodeksa arhivske poklicne etike je bil leta 1997 objavljen v Arhivih, glasilu Arhivskega društva in arhivov Slovenije.²² Po navedenih načelih obravnava vse odnose, ki jih navadno opredeljujejo kodeksi poklicnih etik. Sestavlja ga šest točk uvoda in deset določil (načel) arhivske poklicne etike, ki so dopolnjena še z razlago.

Uvodne točke arhivskega poklicnega kodeksa z izrazom arhivist označujejo vse ljudi, "... ki se ukvarjajo z nadzorom, vzdrževanjem, hranjenjem, varovanjem in upravljanjem arhivskega gradiva ...". Zaradi tako na široko definiranega pojma smemo določila arhivskega poklicnega

¹⁶ Saša Zupanič: n.d., str. 15-24.

¹⁷ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, 2. člen, Ur. l. RS, št. 20-1140/1997.

¹⁸ Sprejela ga je skupščina Zveze bibliotekarskih društev Slovenije 8. novembra 1995 na Bledu.

¹⁹ Code of Ethics, Internatoinal Council on Arhives (ICA): XIII. th Session of the General Assambly, Beijing, 4., 6. and 7. september 1996, Paris 1996, str. 63-65.

²⁰ Kodeks je leta 1998 sprejela Svetovna organizacija filmskih arhivov FIAF. Hrvaški prevod je objavljen v okviru referata Branka Bubenika v 2. zborniku referatov dopolnilnega izobraževanja s področja arhivistike, dokumentalistike in informatike v Radencih od 2. do 4. aprila 2003, Maribor 2003, str. 156-157.

²¹ Sprejela ga je generalna skupščina Mednarodnega muzejskega sveta ICOM 4. novembra 1986 v Buenos Airesu.

²² Kodeks etike, Arhivi, Ljubljana 1997, letnik XX, št. 1-2, str. 14-16, iz angleščine prevedla Marija Vera-Erjavec.

podrobnejši zapis o kodeksih poklicne etike v bibliotekarstvu, muzejstvu pa tudi arhivistiki glej Janez Kopač: n.d., str. 148-150.

kodeksa razširiti na celotno obdobje hranjenja arhivskega gradiva, na vse zaposlene v arhivskih ustanovah, pa tudi na obdobje, ko arhivsko gradivo v okviru dokumentarnega gradiva šele nastaja, ko zanj skrbijo delavci, ki delajo z dokumentarnim gradivom (arhivarji) in njim nadrejeni predstavniki vodstvenih struktur ustvarjalcev.²³ Vsi si morajo prizadevati doseči "... visoke standarde za ravnanje v arhivskem poklicu ...". Zato je namen kodeksa, da novince v tem poklicu seznanja z arhivskimi standardi, da "... izkušene arhiviste ... opominja na njihovo poklicno odgovornost ..." in da "... pri javnosti ... zbuja zaupanje v arhivski poklic ...". Arhivske poklicne ustanove so z določili kodeksa zavezane, da spodbujajo uresničevanje kodeksnih določil. Po določilu v šesti uvodni točki ima pri izvajanju načel arhivskega poklicnega kodeksa veliko vlogo tudi Arhivsko društvo Slovenije kot poklicno združenje, zlasti njegovo častno razsodišče,²⁴ "... ki bo dajalo smernice v dvomljivih primerih, raziskovalo neetično ravnanje in kaznovalo, če bi bilo potrebno ...".

V desetih določilih (načelih), zapisanih v arhivskem poklicnem kodeksu, so zajeti vsi odnosi, ki nastajajo v vseh fazah ravnanja z arhivskim gradivom, zato v njih v najbolj splošnih oblikah zasledimo vsa načela arhivskega strokovnega ravnanja in jih lahko imamo tudi za deset arhivskih zapovedi.

Prvo določilo zahteva, da je potrebno spoštovati načelo integritete (celovitosti) arhivskega gradiva oziroma arhivskih fondov, saj zagotavlja, da je arhivsko gradivo zanesljiva (objektivna) priča preteklosti.²⁵ V razlagi načela je poudarjeno, da arhivi oziroma arhivisti pod nikarkršnim pritiskom ne smejo dovoliti prikriivanja, spreminjanja oziroma potvarjanja vsebine arhivskega gradiva, s čimer bi se zmanjšala ali celo izgubila njegova dokazna vrednost. Objektivnost in nepristranskost sta zato merili arhivske strokovnosti.

Drugo določilo opredeljuje načeli izvora oziroma provenience in prvotne ureditve arhivskega gradiva, saj je pri strokovnem delu potrebno spoštovati zgodovinski, pravni in upravni kontekst njegovega nastanka. V razlagi določila pa je omenjen še postopek vračanja zaradi različnih vzrokov (elementarne nesreče, vojne itd.) razseljenega gradiva. Prav tako v razlagi drugega določila piše, naj arhivi ne sprejemajo (prevzemajo) arhivskega gradiva, če v arhiv prevzeto gradivo ne bo varno, zato morajo sodelovati "... pri zagotovitvi varovanja ... gradiva v najpri-

mernejšem arhivu ...". To pomeni, da arhivi ne smejo pridobivati arhivskega gradiva, če ni poskrbljeno za njegovo materialno varnost. To določilo zavezuje marsikateri slovenski arhiv k resnemu razmisleku.

Tretje določilo zahteva, da arhivsko gradivo med strokovno obdelavo, uporabo in hranjenjem (varovanjem) ne sme izgubiti svoje avtentičnosti. V razlagi določila je rečeno, da tudi konservatorski in restavratorski posegi ne smejo škoditi avtentičnosti gradiva. Če na primer zaradi tajnosti podatkov avtentičnost gradiva ni zagotovljena, morajo arhivi s tem seznaniti uporabnike, ki preučujejo tako okrnjeno arhivsko gradivo oziroma arhivski fond. Če je avtentičnost gradiva zaradi tajnosti začasno okrnjena, je potrebno uporabnikom sporočiti, kdaj se bo tako stanje spremenilo.

Četrto določilo zahteva stalno dosegljivost (dostopnost) in razumljivost arhivskega gradiva. Razlaga tega določila je na prvi pogled precej zapletena. V njej je zapisano, da se predvsem zato, da se ohranijo pomembna pričevanja (dokazila) o dejavnostih oseb in institucij (ustvarjalcev) arhivsko gradivo odbere za hranjenje v arhivskih ustanovah, ostalo dokumentarno gradivo pa nameni za uničenje. Pri valorizaciji arhivskega gradiva morajo v arhivih zlasti imeti v mislih spremembe raziskovalnih navad uporabnikov arhivskega gradiva, zato mora biti arhivsko gradivo za take spremembe vedno dosegljivo. To pomeni, da kodeks arhivske poklicne etike sviri pred pretirano liberalno oziroma širokogrudno valorizacijo arhivskega gradiva. Zaposlene v arhivski stroki hoče opozoriti na dejstvo, da se marsikdaj premalo zavedamo, da smo z valorizacijo arhivskega gradiva kreatorji zgodovinskih raziskav oziroma kar zgodovine. Gradivo, ki mu v danem trenutku ne določimo značaja arhivskega gradiva, je za vedno uničeno. Dosegljivost arhivskega gradiva pa se zagotavlja ne le s skrajno resno valorizacijo, ampak tudi s preprečevanjem kraje in nelegalnega trgovanja z njim. Pri preprečevanju takih dejanj morajo arhivi sodelovati s policijskimi in pravosodnimi organi.

Peto določilo zahteva, da morajo vsi, ki opravljajo strokovna opravila na arhivskem gradivu, beležiti svoje postopke, ki jih morajo biti sposobni tudi zagovarjati. Iz razlage je razvidno, da določilo opredeljuje dokumentacijo, ki spremlja strokovna dela na arhivskem fondu. Zato, da bi arhivi pridobivali kvalitetne arhivske fonde in s tem kvalitetno arhivsko gradivo je potrebno, da spremljajo gradivo fondov vse od nastajanja naprej in si prizadevati, da se ves čas pri rokovanju z dokumentarnim in arhivskim gradivom upoštevajo primerni arhivski postopki. Prevzete fonde mora spremljati predpisana in pravilno formalizirana prevzemna dokumentacija (darilo, nakup, pridobitev na podlagi zakonskih pred-

²³ Janez Kopač: n.d., str. 150-153.

²⁴ Častno razsodišče ima Arhivsko društvo Slovenije opredeljeno v VII. poglavju svojih pravil.

²⁵ Prav zaradi objektivnosti pričevanja je arhivsko gradivo opredeljeno kot primarni arhivski vir, zato ga zakonodaja označuje kot kulturni spomenik.

pisov, pri fizičnih pravnih osebah ureditev avtorskih pravic, prevzemna evidenca, evidenca o morebitnih konservatorskih in restavratorskih posegih, opisi opravljenih drugih strokovnih posegov itd.).

Sesto določilo opredeljuje dostopnost arhivskega gradiva in njegovo uporabo. Arhivi morajo uporabnikom svojih storitev zagotoviti čim večjo dostopnost arhivskega gradiva, ki ga hranijo, in z vsemi uporabniki ravnati nepristransko oziroma enakopravno. Razlaga določila predpisuje, da morajo arhivi za vse gradivo, ki ga hranijo, izdelati primerne pripomočke za uporabo. V okviru zakonskih in drugih predpisanih omejitev je v arhivih potrebno vljudno in spoštljivo sodelovati in komunicirati z uporabniki arhivskih storitev in jim nepristransko svetovati. Na splošno si je treba prizadevati za neomejeno uporabo arhivskega gradiva, kar pomeni, da kodeks arhivske poklicne etike načelno nasprotuje cenzuri informacij, ki so v vsebini gradiva.

Sedmo določilo se opredeljuje do varovanja zaupnih in osebnih podatkov, in sicer v okviru ustrezne zakonodaje. V arhivih je potrebno zaščititi vse oblike zasebnosti in državnih tajnosti, ki se nahajajo v vsebini arhivskega gradiva, ki ga hranijo. Posebno skrb morajo nameniti varovanju zasebnosti oseb, ki ne morejo odločati o uporabi ali uničenju dokumentov, ki vsebujejo njihove zasebnosti. Zaradi varovanja takih podatkov arhivskega gradiva ne smemo uničevati. Razlaga določila še zlasti opozarja na nevarnost uničevanja elektronsko (računalniško) zapisanih podatkov, saj jih je zelo preprosto uničiti.

Osmo določilo govori o zaupanju družbe, ki so ga zaradi arhivskega gradiva, ki ga hranijo, deležni zaposleni v arhivih in o prepovedi izrabljanja tega zaupanja za lastno in drugo okoriščenje. Razlaga pravi, da se morajo zaposleni v arhivih izogibati vseh dejanj, "... ki bi škodila njihovi poklicni poštenosti, objektivnosti in nepristranosti ...". Ni dovoljeno osebno okoriščenje na škodo ustanove in na račun uporabnikov in sodelavcev. Zaposlenim v arhivih ni dovoljeno za zasebne namene zbirati originalne arhivske dokumente in trgovati z njimi. Dovoljeno pa jim je preučevati arhivsko gradivo, a pod enakimi pogoji, ki veljajo za druge arhivske uporabnike, ta opravila pa tudi ne smejo ovirati opravljanje siceršnjih poklicnih obveznosti. Če pri svojem delu naletijo na neobjavljene raziskave oziroma najdbe ali ugotovitve drugih raziskovalcev, jih ne smejo uporabiti oziroma objaviti, ne da bi raziskovalce (avtorje) o tem predhodno obvestili.

Zanimiv je zadnji stavek v razlagi tega določila, po katerem zaposleni v arhivih ne smejo dovoliti, da bi se nearhivisti (ljudje od zunaj) vmešavali v arhivsko strokovno delo in ga motili.

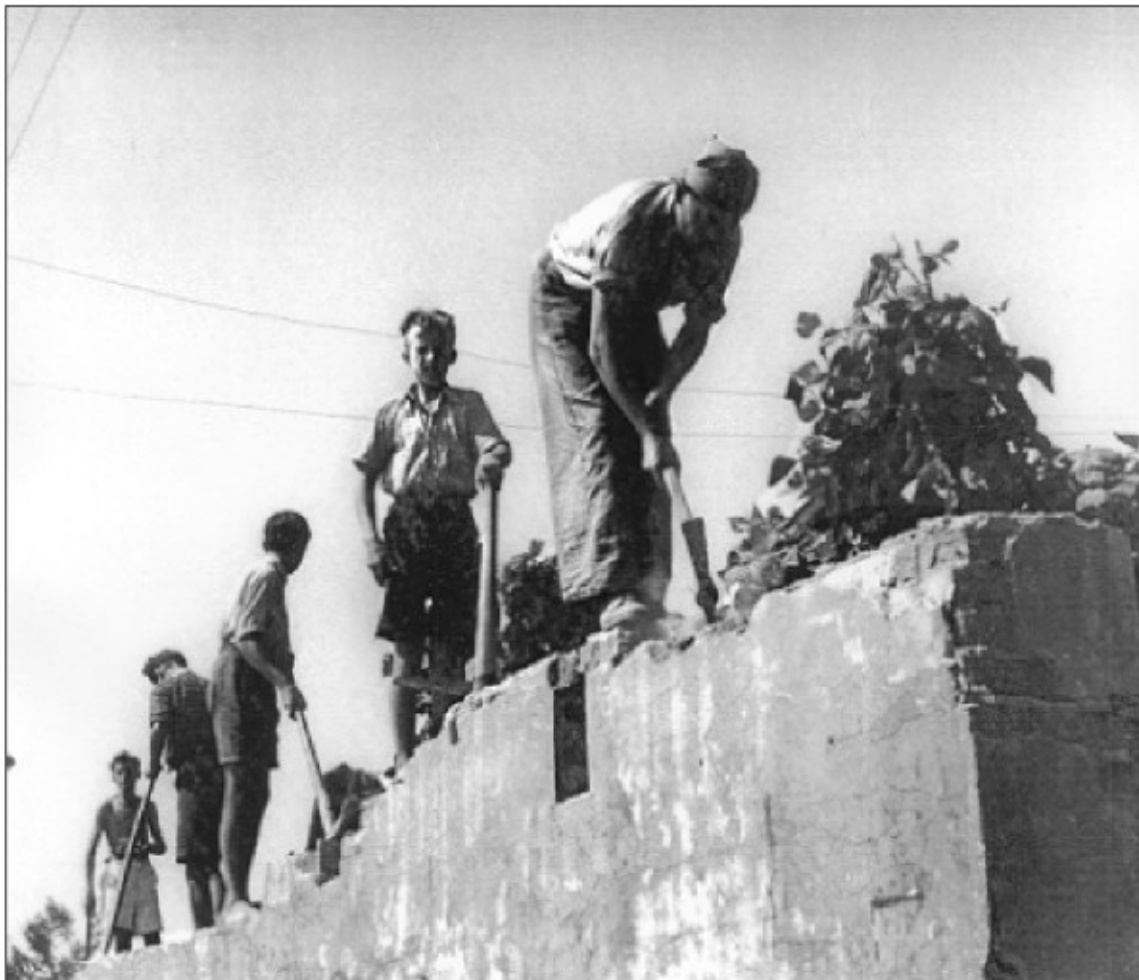
Deveto določilo zahteva, da se zaposleni v arhivih prizadevajo za sistematično, stalno strokovno in poklicno izpopolnjevanje in izobraževanje ter za seznanjanje stroke z njihovimi poklicnimi izkušnjami in rezultati raziskovanj. Prispevati morajo svoj delež k poklicnemu znanju oziroma razvoju svoje stroke.

Deseto določilo navaja, da si morajo zaposleni v arhivih s stanovskimi sodelavci in drugimi strokami prizadevati za zavarovanje in uporabo svetovne kulturne dediščine. To je potrebno doseči s sodelovanjem s predstavniki drugih strok, ki mora sloneti na medsebojnem spoštovanju in razumevanju. Tudi spore med sodelavci v arhivski stroki je potrebno reševati tako, da rešitve težijo k doseganju arhivskih etičnih standardov.

Zaključek

Določil oziroma načel arhivskega kodeksa poklice etike, skupaj s pripadajočo razlago, nisem poskušal neposredno prevesti, ampak jih vsebinsko opisati in nekoliko poenostaviti. Tako kot velja za prevode arhivski stroki podobnih kodeksov poklicnih etik, tudi za naš kodeks velja, da ga je težko neposredno prevesti v slovensko strokovno terminologijo.

Vse, kar je dobro za ljudi in stvari, je etično, moralno in v skladu s kodeksi poklicnih etik. Slovenska praksa na arhivskem področju pokaže, da je stopnja usklajenosti s kodeksom arhivske poklicne etike od arhiva do arhiva različna, zelo različno pa je tudi stanje urejenosti in materialnega varstva dokumentarnega in arhivskega gradiva pri ustvarjalcih. Veseli pa dejstvo, da je v splošnem opaziti pozitiven trend na vseh področjih ravnanja z arhivskim gradivom. V nekaterih arhivih se je že izboljšalo stanje materialnega varstva, v nekaterih pa potekajo intenzivna prizadevanja za pridobitev boljših in sodobnih arhivskih skladišč in opreme. Modernizirajo se tudi drugi strokovni postopki. Pa tudi pri ustvarjalcih dokumentarnega in arhivskega gradiva je čutiti, da se vedno bolj zavedajo, da je tudi poslovno koristno, če se do lastne dokumentacije in njihovih delavcev, ki skrbijo zanjo, obnašajo etično in moralno, torej v skladu z načeli arhivskega poklicnega kodeksa.

*Udarniška nedelja 3. september 1945 v Ljubljani.
Z zidu pobirajo opeko, da jo bodo porabili za nove namene.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Fototeka, delovne akcije*

UDK 930.253:347.7(497.4)"1975/1994"

Arhivsko gradivo sodišč združenega dela, zanimiva dediščina zadnjega obdobja socializma

JELKA MELIK

doc. dr., višja svetovalka – arhivistka, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, SI-1127 Ljubljana

IZVLEČEK

Danes slovenski arhivi prevzemajo arhivsko gradivo, ki je nastalo pred sprejetjem zadnje jugoslovanske ustave leta 1974, pa tudi dokumente tistih institucij, ki so v novem družbenem sistemu po letu 1991 izgubile svojo funkcijo. V pravosodju so to predvsem dokumenti samoupravnih sodišč. Med njimi so odločno najpomembnejša splošna sodišča združenega dela, ki so delovala med letoma 1975 in 1994. Arhivsko gradivo mora postati predvsem gradivo, ki je nastalo ob opravljanju temeljne dejavnosti sodišč. To so spisi z oznakama S in Sp, vključno z vpisniki in morebitnimi imeniki, ki bodo koristni za boljšo preglednost in uporabnost gradiva. Prav tako bomo ohranili dokumente sodne uprave (spise Su in SuZ), vključno z razpoložljivimi evidencami. Zaradi narave dejavnosti teh sodišč se ne bomo odločali samo za odločbe, temveč bomo ohranili predvsem tudi zaslišanja udeležencev sodnega postopka.

ABSTRACT

ARCHIVE MATERIALS OF THE COURTS OF ASSOCIATED LABOUR INTERESTING HERITAGE FROM THE LATE PERIOD OF SOCIALISM

Today the Slovene archives are receiving the archive materials that were produced before the adoption of the last Yugoslav constitution in 1974 as well as the documents of the institutions, which lost their function in the new social system after the year 1991. Judiciary documents are mainly related to self-managing courts. Courts of associated labour, which were active from 1975 to 1994, are by far the most important among them. The archive materials should above all include the documents that were produced when the courts performed their basic functions. Those files are marked S and Sp and include registers and possible directories, which will facilitate the examination and use of the documents. The documents of judicial administration (files marked Su and SuZ) will also be preserved, together with all available records. Due to the nature of those courts we will keep not only decisions, but also the hearings of the participants in the judicial procedure.

Najusodnejša naloga arhivistov pri nas je določanje dokumentov, ki bodo iz državnih organov, pri katerih so nastali, prispeli v arhivska skladišča in ostali na voljo za raziskave in druge namene zanamcem. Danes slovenski arhivi prevzemajo arhivsko gradivo, ki je nastalo v času pred sprejetjem zadnje jugoslovanske ustave leta 1974, pa tudi dokumente tistih institucij, ki so v novem družbenem sistemu po letu 1991 izgubile svojo funkcijo. V pravosodju so to predvsem dokumenti samoupravnih sodišč. Za tiste, ki določamo, katero dokumentarno gradivo je arhivsko gradivo, je nujno, pa tudi zanimivo in vznemirljivo, da se, preden dokončno zapečatimo usodo "starih papirjev", nekoliko pomudimo pri dogajanjih v tistem času.

Arhivist gleda na določeno obdobje skozi več oken. Eno je uradna predstavitev določenega obdobja. To nam pregledno in jasno podajajo predvsem učbeniki ustavnega prava tistega časa. Drugo je kritičen pogled na obdobje. Tretje okno so razni spomini ter znanstvene študije kasnejšega časa, tako uradne kot neuradne. Vsi pogledi

morejo prispevati k oceni pomembnosti dokumentov.

Dokumenti, ki pravkar prihajajo v arhive, so nastali glede na veljavno ustavo v predzadnjem in zadnjem obdobju socialistične družbene ureditve v Sloveniji. Vsaka ustava pa ni le vodilo nove dobe, ampak tudi rezultat sprememb in razvoja prejšnje. Osrednja točka našega zanimanja je torej ustava iz leta 1974, tako zvezna kot republiška. Učbenik ustavnega prava pravne fakultete v Ljubljani iz leta 1976 nam daje kratek in zelo jasen pregled dogajanj v šestdesetih in na začetku sedemdesetih let. Z željo, da bi ujeli tudi "duha" tistega časa, ga podajamo skoraj v celoti:¹ "V obdobju po sprejemu ustave SFRJ leta 1963 in republiških ustav, je bil poudarek na nadaljnem razvoju sistema socialistične demokracije. Ti procesi pa so potekali v dveh smereh.

Na eni strani je šlo za nadaljnjo krepitev vseh oblik samoupravljanja v organizacijah združene-

¹ Majda Strobl, Ivan Kristan, Ciril Ribičič, Ustavno pravo SFR Jugoslavije, Ljubljana 1976, str. 82-84.

ga dela in v družbi kot celoti. Značilnost teh prizadevanj je bila v tem, da je bil močan poudarek dan na nadaljni krepitvi materialne osnove samoupravljanja in na nadaljnji deatizaciji razpolaganja s presežno vrednostjo ...

Z gospodarsko reformo leta 1965 se je pričela odločna usmeritev na prerazporeditev narodnega dohodka v korist delovnih organizacij, tako da bi lahko prevzele vlogo glavnega nosilca razširjene reprodukcije ... Vendar pa reforma ni zajela celotnega gospodarskega sistema: še naprej je ostal star sistem planiranja, devizni sistem, zunanje-trgovinski sistem itd.

To je med drugim tudi omogočalo, da so v našem družbenem razvoju prihajale do izraza težnje po razraščanju tehnokratskomopolitičnih odnosov. Kot pravi Edvard Kardelj (Temeljni vzroki in smeri ustavnih sprememb, str. 12, Ljubljana 1973) je vir tega pojava predvsem v tem, da se je opredmeteno minulo delo združenih delavcev začelo vse bolj izmikati samoupravnemu nadzorstvu delavcev. Odtujeni skladi družbene akumulacije so se začeli osamosvajati v rokah upravljalških vrhov v proizvodnji, v zunanji trgovini, v notranji trgovini, v bankah idr. Če bi ti pojavi prerasli v prevladujočo lastnost proizvodnih odnosov, bi ne samo vse bolj omejevali samoupravnih pravic delavcev, ampak bi čedalje bolj spodkopavali tudi sistem družbene lastnine. Razraščanje tehnokratskoupravljalških monopolov, ki niso le samoupravni kontroli delavcev odvzeli nadzora nad večjim delom sredstev razširjene reprodukcije, ampak so se izmikali tudi nadzoru in usmerjanju državnih organov, je zahtevalo odločnejši poseg v družbenoekonomske odnose.

V neposredni socialistični demokraciji je potrebno močneje poudariti njeno razredno vsebino. Zagotoviti je treba odločilen vpliv delavskega razreda na razpolaganje z narodnim dohodkom in na odločanje organov oblasti, ter organov samoupravljanja na vseh ravneh ... Ta prizadevanja so dobila svoj odločilen izraz predvsem v ustavnih amandmajih (XX-XIII) iz leta 1971 (delavski amandmaji). Prizadevanja za krepitev neposredne demokracije delavskega razreda so bila povezana z borbo zoper razraščanje tehnokracije in birokracije.

Vsa ta prizadevanja za nadaljnje uveljavljanje socialistične demokracije so po letu 1971 dobila obliko borbe za ustanavljanje in uveljavljanje temeljnih organizacij združenega dela ...

Drugi vidik prizadevanj za nadaljnji razvoj samoupravljanja in sistema socialistične demokracije sploh, se je odvijal na ravni federacije in mednacionalnih odnosov.

Šlo je za nadaljnji razvoj odnosov v federaciji s ciljem okrepiti enakopravni položaj jugoslovanskih narodov in narodnosti v federaciji in samostojnost republik in pokrajin do federacije, to pa pomeni, da je šlo za graditev samoupravne jugoslovanske federacije.

Na eni strani je bila poudarjena potreba po ekonomski samostojnosti vsakega naroda, ki naj mu zagotavlja samostojnost pri delu in pri razpolaganju s sadovi svojega dela, na drugi strani pa je bila poudarjena medsebojna povezanost in soodvisnost jugoslovanskih narodov ...

Odnosi v federaciji so se začeli spreminjati z ustavnimi amandmaji iz leta 1967 in so bili zaokroženi z ustavnimi amandmaji iz leta 1971 oziroma v novi ustavi SFRJ. Prišlo je do nove razdelitve pravic in dolžnosti med federacijo na eni ter republikami in avtonomnimi pokrajinami na drugi strani, do sprememb v organih federacije itd. ..."

Taka je bila razlaga oblasti. Kako so videli resnico drugi? Kaj vse je spremljalo in kaj povzročilo nastanek novega, zadnjega obdobja socializma in hkrati zadnjega obdobja Jugoslavije ter kasneje tudi njun konec, nam odkrivajo predvsem članki, ki so začeli izhajati v drugi polovici osemdesetih let. Naj opozorim le na prispevek F. Bučarja²: "Razvoj, ki ga je sprožila uvedba samoupravljanja in gospodarska reforma iz leta 1965, osamosvajanje gospodarstva iz administrativnih vezi državnega urejanja, vse večje uveljavljanje ekonomskih zakonitosti – spremljano z vidnim naraščanjem blagostanja in življenjskega standarda – je prišlo do vrha svojih možnosti v okviru obstoječega integrativnega mehanizma. Nadaljevanje v tej smeri – zlasti zunanji opazovalci so v Jugoslaviji videli prvo zgodovinsko možnost, da ureditev po sovjetskem vzorcu iz lastne notranje moči preraste v nek socializem demokratičnega kova, ki bi bil sprejemljiv tudi za Zahod – pa je seveda zadevalo na revizijo nekaterih temeljnih ideoloških sestavin političnega dogmatskega korpusa, kot nam je bil posredovan iz SZ ..." Potrebne so bile, trdi pisec, "odločitve, ki so v veliki meri predstavljale ne samo nove praktične prilagoditve, pač pa revizijo nekaterih temeljnih postavk partijske ideologije ..." To pa po Bučarjevem mnenju za partijo ni bilo sprejemljivo, saj bi na koncu pripeljalo do ukinitve njenega političnega monopola. Zato se je odločila za novo smer. Sledili so ustavnimi amandmaji, nato nova ustava leta 1974 in nato zakon o združenem delu. Preusmeritev je pomenila novo "reafirmacijo partije, odmik od ekonomsko tržnega gospodarstva, večje usmerjevalne pristojnosti države, dogovorno ekonomijo in disperzijo organiziranosti v tozde, zlasti pa začetek velikega zadolževanja v tujini. Posledice so znane." Podobne ugotovitve lahko opazimo tudi v obsežni monografiji Liberalizem v Sloveniji. Avtor B. Repe je svojo temeljito raziskavo obdobja pred letom 1974 gradil ob upoštevanju obstoječe literature predvsem na partijskem arhivskem gradivu in izpovedih njenih članov. Poglejmo si nekaj

² France Bučar, Ob smrti Staneta Kavčiča, Nova revija 1987, letnik VI, št. 58-60, str. 527-529.

trditev iz izvlečka na koncu knjige: "Federalizacija države, pa tudi ZKJ, se je ob sočasnem poskusu gospodarske reforme v drugi polovici šestdesetih let vendarle začela in v takih bolj sproščenih razmerah so v posameznih nacionalnih delih ZKJ, najprej v Sloveniji, začele nastajati 'liberalne struje'. Slovenski 'liberalizem' je izhajal iz predpostavke, da je mogoče z vztrajno notranjo kritiko sistem tudi strukturno spreminjati. Pri tem pa je ostajal znotraj socialističnega sistema in večinoma tudi vodilne vloge ZK s hkratno zahtevo po pluralizmu tedaj obstoječih družbenopolitičnih organizacij. Najbolj radikalna zahteva je obsegala reorganizacijo SZDL po načelih Osvobodilne fronte z možnostjo vključitve različnih nazorskih skupin, ki bi imele samostojne programe in pravico do kritike uradne politike. Ob normalnem razvoju bi to pripeljalo v dvostrankarski socialistični sistem, nato pa tudi v večstrankarski pluralizem. Zagovorniki 'liberalizma' so v osnovi priznavali družbeno lastnino, vendar so se zavzemali tudi za druge oblike ..." Toda prišlo je do močnega pritiska konzervativnejše struje in njene zmage, ki ji je sledilo "ideološko čiščenje na vseh pomembnejših družbenih področjih. Vzporedno s političnim obračunom je potekalo tudi normativno vpeljevanje novega ekonomskega in političnega sistema, ki se je končalo s sprejetjem ustave leta 1974. Glavne zahteve liberalno-nacionalnih gibanj v Jugoslaviji so bile normativno uresničene. Ekonomski in politični del, ki je bil utemeljen na obračunu z 'liberalizmom', je vpeljal koncept samoupravnega sporazumevanja in družbenega dogovarjanja. Po njem naj bi družbeno življenje temeljilo na delovanju – samoupravljanju – na delovnih mestih in v komunah – krajevnih skupnostih, občinah. Tu naj bi neposredno uresničevali svoje pravice, cilj pa naj bi bil dosežeti, ko bo z radikalnim spreminjanjem obstoječega prišlo do visoke stopnje integriranosti med ljudmi v socialnem, delovnem, zlasti pa ideološkem pogledu. Ekonomski sistem, ki ga je vpeljal novi koncept, je bil entropičen in nekonkurenčen. V Sloveniji je ponovno prevladala realsocialistična ekonomska logika z velikimi industrijskimi kompleksi, nekvalificirano delovno silo, uvoženo iz drugih republik, ob sočasnem odhajanju šolanih ljudi v tujino. Kompenzacija za popolno ideološko in kadrovsko kontrolo v ZK je bil lažni socialni mir, ki je ljudi uspaval in spodbujal nekonkurenčnost na vseh področjih, kar je Slovenijo in Jugoslavijo v osemdesetih letih pripeljalo do hude ekonomske krize, v devetdesetih pa tudi do razpada države in državljanske vojne."³

Kakorkoli že, leta 1974 so bila ustanovljena sodišča združenega dela, ki so predmet mojega prispevka. Zvezna in slovenska ustava sta spre-

menili in dopolnili določila o sodstvu v obliki večje prilagoditve samoupravnemu družbenemu sistemu. Zato so bila v sodni sistem uvedena poleg rednih sodišč kot organov državne oblasti tudi samoupravna sodišča kot družbeni organi. Ta druga, nova vrsta sodišč naj bi bila popolnoma enakopravna prvim, tradicionalnim sodiščem, v okviru svoje pristojnosti seveda. Tudi zanje so zato veljala enaka načela delovanja, kot neodvisnost, vezanost na ustavo, zakone in samoupravne splošne akte, javnost obravnavanja, udeležba občanov pri sojenju, izvršljivost odločb, pravico do spremembe le-teh pa so imela le višja sodišča (redna in izredna pravna sredstva). Samoupravna sodišča naj bi bila praviloma ustanovljena s samoupravnim aktom, tudi s sporazumom strank. V tem so se razlikovala od rednih sodišč, ki so nastajala le na podlagi zakona. Predvideno je bilo, da bi nova vrsta sodišč zrasla na vseh področjih, ki so jih delovni ljudje v okviru združenega dela samoupravno urejali, kakor tudi odločali v sporih o pravicah, s katerimi so prosto razpolagali, kolikor seveda ni bilo z zakonom določeno, da določene vrste sporov rešujejo redna sodišča. Samoupravna sodišča naj bi delovala kot sodišča združenega dela, arbitraže, razsodišča, poravnalni sveti ali s kakšnim drugim imenom. Ustava SFR Jugoslavije⁴ je natančneje opredelila samo eno vrsto samoupravnih sodišč, in sicer sodišča združenega dela (skrajšano SZD). Odredila je tudi, in to se zdi presenetljivo, da morajo biti načela o ustanovitvi, pristojnosti in sestavi sodišča ter postopek pred tem sodiščem določena z zveznim zakonom. Izjemna ustavna zahteva, da zveza uredi poleg postopka tudi organizacijo in pristojnost, je verjetno izvirala iz potrebe po enakih rešitvah v federaciji. Namen SZD je bil varovati samoupravna razmerja v smislu ustavnih načel. V ospredju je bil torej samoupravni sistem in temu se je moral podrediti interes posameznika. To je bil tudi razlog za ustanovitev te posebne vrste sodišč. Pristojnost in delovanje SOZD je torej v grobih obrisih opredelila ustava SFR Jugoslavije in podrejeno ustava SR Slovenije v 226. oziroma 281. členu, konkretnije pa zvezni in kot podrejen republiški zakon o sodiščih združenega dela, ki sta bila oba sprejeta v letu 1974.⁵ Sodišča združenega dela naj bi predvsem odločala o obstoju pogojev za organiziranje temeljnih organizacij združenega dela in delovnih skupnosti ter o zahtevah za varstvo pravice dela z družbenimi sredstvi in varstvu drugih samoupravnih pravic ter družbene lastnine. Prav tako naj bi sodišča reševala spore glede organiziranja in izločitve temeljnih organizacij združenega dela ter spojitve, pripojitve in razdelitve organizacij združenega dela; spore o sklepanju in izvajanju sa-

³ Božo Repe, *Liberalizem v Sloveniji*, Borec, Ljubljana XLIV/1992, št. 9-10, str. 938-341.

⁴ Člen 226.

⁵ Uradni list FLRJ 24/74 in Uradni list SRS 38/74.

moupravni sporazumov o združevanju in medsebojnih razmerjih v združenem delu in končno druge vrste sporov v družbenoekonomskih in drugih samoupravnih odnosih, ki jih je določal zakon. Sodišča združenega dela naj bi se kot sodišča prve stopnje ustanovila za eno ali več občin ali za republiko oziroma avtonomno pokrajino. V republici oziroma avtonomni pokrajini naj bi bilo ustanovljeno sodišče druge stopnje kot najvišje sodišče za reševanje sporov v okviru samoupravnih in drugih določenih družbenoekonomskih odnosov.

Slovenski zakon o sodiščih združenega dela je predvidel v Sloveniji dve vrsti sodišč združenega dela: splošna in posebna. Splošna sodišča združenega dela so bila ustanovljena z zakonom, in sicer v Brežicah, Celju, Kopru, Kranju, Ljubljani, Mariboru, Murski Soboti, Novem mestu, Novi Gorici in Postojni (deset sodišč). Za posebno sodišča združenega dela pa je dajal zakon možnost, da jih ustanovijo samoupravne interesne skupnosti na področju družbenih dejavnosti. Najvišje sodišče združenega dela v republici je postalo Sodišče združenega dela SR Slovenije s sedežem v Ljubljani. V njegovo pristojnost je sodilo predvsem odločanje o pritožbah zoper odločbe sodišč združenega dela prve stopnje (tako splošnih kot posebnih). Prav tako je bilo sodišče pristojno za odločanje na prvi in zadnji stopnji v sporih o zakonitosti akta skupščine družbenopolitične skupnosti; z njim je bil organizaciji združenega dela, samoupravni interesni skupnosti in drugi samoupravni organizaciji odrejen začasen ukrep zaradi spodkopavanja samoupravnih odnosov, kršitve drugih družbenih interesov ali neizpolnjevanja z zakonom določenih obveznosti. Sodišče združenega dela Socialistične republike Slovenije je bilo zadolženo tudi za odločanje v sporih o pristojnosti med splošnimi sodišči, posebnimi sodišči ter med splošnimi in posebnimi sodišči na območju Socialistične republike Slovenije.

Delegati najvišjih SZD iz republik oziroma avtonomnih pokrajin pa naj bi na skupni seji usklajevali sodno prakso glede uporabe zvezne ustave in zveznih zakonov v posameznih republikah.

Sodišča združenega dela so začela delovati leta 1975. Republiški sekretar, pristojen za pravosodje, naj bi predpisoval načela za notranje poslovanje sodišč in izdajal predpise za pisarniško poslovanje sodišč ter navodila za vodenje statističnih podatkov. Poslovnik za sodišča združenega dela⁶ je bil izdan šele leta 1981, do takrat pa so se smiselno uporabljale določbe pravilnika o notranjem poslovanju sodišč (sodnega poslovnik).⁷ Poslovnik sodišč združenega dela nas posredno seznanja z vrstami gradiva, ki so pri njih nastajala. Zaradi evidence zadev, ki so jih obrav-

navala, so namreč tudi ta sodišča morala voditi vpisnike. V vpisnik Su so vpisovala zadeve sodne uprave, v vpisnik Su Z zadeve sodne uprave zaupne in strogo zaupne narave, v vpisnik S sporne zadeve o katerih so odločala na prvi stopnji, v vpisnik Pom vse zadeve pravne pomoči, v vpisnik PZNA predloge za preizkus zakonitosti dokončnih odločb notranjih arbitraž in v vpisnik R razne zadeve, ki niso sodile v noben drug vpisnik. Sodišče združenega dela SR Slovenije je vpisovalo zadeve, ki jih je reševalo kot sodišče druge stopnje v vpisnik Sp in zadeve, v katerih je odločalo na prvi in zadnji stopnji v sporih o zakonitosti akta skupščine družbenopolitične skupnosti, s katerim je bil organizaciji združenega dela, samoupravni interesni skupnosti ali drugi samoupravni organizaciji odrejen začasen ukrep družbenega varstva, v vpisnik ZA. Sodišča so vodila tudi razne pomožne knjige, na primer seznam pregledov sodišča, seznam stalnih sodnih izvedencev, sejno knjigo, poslovni koledar ter stvarne in imenske imenike k nekaterim vpisnikom.

Sodišča so delovala do leta 1994. Za določitev, katero gradivo bo postalo arhivsko, nas zanima predvsem gradivo, ki je nastalo ob opravljanju temeljne dejavnosti sodišč. To so torej spisi z oznakama S in Sp, vključno z vpisniki in morebitnimi imeniki, ki bodo omogočali boljšo preglednost in uporabnost gradiva. Prav tako bomo ohranili dokumente sodne uprave (spise Su in SuZ), vključno z razpoložljivimi evidencami.

Zakaj bi ohranjali celotne spise in ne le njihovih odločb? Prav odgovoru na to vprašanje je bil namenjen ta prispevek in predvsem njegov nekoliko nenavadni, prvi del. Mislím, da je čas, ki je minil od nastanka dokumenta, prinesel nova vprašanja, nove probleme, ki jih, ko je gradivo nastajalo ali je bilo morda izdano navodilo za odbiranje arhivskega gradiva iz dokumentarnega gradiva, še ni bilo. Ob dediščini sodišč združenega dela in drugih samoupravnih sodišč razmišljamo še posebej o današnji socialni sliki Slovenije, o vse večji razslojenosti, o vse večji brezposelnosti, vse skromnejših pravicah delavcev, vse manjši zaščiti delavcev, o težavah pri zaposlovanju žensk, vse manjši pravni varnosti in podobnem. Ne le pri nas. Tudi v drugih evropskih državah postajajo vse glasnejša neodobranja obstoječe oblike kapitalizma in vse več je iskanj novih možnosti. Bi nam mogli dokumenti teh sodišč pomagati pri razglabljanju o vzrokih za neuspeh samoupravljanja, potrditi obstoječa gledanja in sklepanja, dodati nova vedenja. Dokumenti sodišč imajo zaradi narave sodstva posebno izpovedno moč. Ne le sodne odločbe, temveč tudi, in v našem primeru še posebej, zaslišanja udeležencev sodnega postopka so pomembna za opredelitev časa in dogajanj v njem. Le-ta nam vedno razkrivajo težave, ki so se pojavljale v družbi, in sicer ne na njenem vrhu, temveč v sredini in na dnu.

⁶ Ur.l. SRS št. 14/1981.

⁷ Uradni list SRS, št. 42/59.

UDK 930.253:314.743(71=163.6)

Nam bo še uspelo ujeti čas? Arhivsko gradivo med izseljenci

MILICA TREBŠE ŠTOLFA

mag., arhivska svetovalka v pokoju, Šared 19d, SI-6310 Izola

IZVLEČEK

Po osemnajstih letih sistematičnega evidentiranja arhivskega gradiva med izseljenskimi skupnostmi v Kanadi avtorica glede na svoje izkušnje z arhivskim, raziskovalnim ter publicističnim delom pri zbiranju in ohranjanju kulturne dediščine kanadskih Slovencev opozarja na neizogiben propad pomembnega dela kulturne dediščine slovenskega naroda, ki je nastajala zunaj meja naše ožje domovine, če ne bomo s terenskim delom tudi v drugih državah nemudoma rešili, kar je še rešiti mogoče.

ABSTRACT

CAN WE STILL CATCH TIME?

The author has systematically sorted out the archive materials concerning emigrant communities in Canada for 18 years. On the basis of her experience in archive, research and journalistic work in collecting and preserving cultural heritage of the Slovenes in Canada, she warns against the inevitable decline of an important piece of cultural heritage of the Slovene people outside the borders of Slovenia. This will come about if what can be saved with fieldwork is not immediately saved in other countries as well.

V mislih imam evidentiranje dela naše kulturne dediščine, ki so jo v različnih obdobjih in v različnih delih sveta ustvarjali razseljeni Slovenci in njihovi potomci posamično ali v skupnostih – društvih. Seveda bi našli dežele, v katerih slovenska kultura ni pustila svojih sledov. Vendar je mnogo več tistih, v katerih so si našli svoje novo domovanje tudi naši rojaki. Toda ali smo pripravljene na trdo in obsežno terensko delo in zbrati te sledove v mozaik slovenske kulturne dediščine povsod tam, kjer se je gibal naš rod in ustvarjajo njegovi potomci? Ali smo si ustvarili dragoceno evidenco za sistematično terensko delo? Odgovor žal ne more biti pritrđen.

Marsikje smo že zamudili dragocene trenutke, ko je bilo po zapisanih in ustnih virih še mogoče zbirati sestavine mozaika, ki bi pričale o ustvarjalni navzočnosti naših rojakov v izbranih novih domovinah, o slovenskem prispevku k oblikovanju novih multikulturnih skupnosti, novih kvalitativ priseljskih držav.

Ko sem se leta 1985 odločila, da bom evidentirala, zbrala, popisala in s fotokopijami arhivskega gradiva društev slovenskih izseljencev v Kanadi obogatila zbirko arhivskega gradiva o slovenskem izseljenstvu v Arhivu Republike Slovenije, sem delo zasnovala tudi zato, da bi se slovenski arhivski delavci več odločali za sicer naporno terensko delo pri društvih slovenskih izseljencev. Vsaka država ima svoje specifičnosti in z njimi se je potrebno temeljito seznaniti že

pred odhodom, zato sem se na delo dobro pripravila.

Kanadske arhivske ustanove imajo po svoji zakonodaji tudi svoj odnos do prevzemanja arhivskega gradiva, pomembnega za zgodovino Kanade, v svoje depoje. Zaradi izjemne prostorske stiske (kako domače zveni!) skušajo večino bremena preložiti na civilne ustanove in nacionalne zbirke, še najbolj pa jim ugaja, če vsak ustvarjalec gradivo hrani kar v svojih prostorih ali pa če številnejše etnične skupnosti ustvarijo kar svoje 'zgodovinske zbirke' in tako z njimi občasno sodelujejo. V kanadskem nacionalnem državnem arhivu v Ottawi zbirajo le gradivo, pomembno za vse kanadsko območje. V njem najdemo skromno količino fragmentov arhivskega gradiva, ki se nanaša na Slovenijo le v okviru fondov o Jugoslaviji ali pa kar slovanskih skupnosti. Tudi to gradivo sem že evidentirala. Kanadski arhivisti ter svetovalci za terensko delo in stike z ustvarjalci so zadolženi za tako obsežno območje (za območje Ontaria sta bila npr. le dva arhivista – svetovalca!), da so stiki omogočeni tako rekoč le največjim narodnostnim skupinam, taka pa slovenska skupnost zagotovo ni. Je pa Kanada ena redkih držav, ki spodbujajo ohranjanje bogastva kulturnih različnosti priseljenih etničnih skupnosti. To je še dodatni razlog, da se je v tej državi razvilo in ohranilo več multietničnih dejavnosti kot v državah, v katerih se priseljenci hitreje stapljajo z okoljem.

V arhivskih in raziskovalnih ustanovah v Sloveniji je bilo tedaj zelo malo gradiva, ki bi mi omogočalo vsaj pregled nad dogajanjem pri društvih naših rojakov v tem multietničnem okolju. Še največ uporabljivih podatkov sem dobila v arhivu Slovenske izseljenske matice, ker je imela vsaj nekaj bolj ali manj svežih naslovov društev in vodstev, s katerimi je imela stike, popolnejšo predstavo o geografski poseljenosti rojakov v Kanadi in razvejanosti njihove dejavnosti pa v magistrski nalogi dr. Rada Genoria.

Ob finančni pomoči Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete in Ministrstva za znanost in tehnologijo ter s soglasjem Arhiva RS sem začela sistematično evidentirati arhivsko gradivo, pomembno za kulturno zgodovino Slovencev pri društvih slovenskih izseljencev v Kanadi. To so bili tudi prvi njihovi stiki s slovenskim arhivstvom. Odtlej sem tudi s pomočjo Ministrstva za kulturo, Urada za Slovence v zamejstvu in po svetu ter Pokrajinskega arhiva v Kopru vsako leto v poletnem času prihajala med kanadske rojake z isto nalogo – zbrati in v društvenih prostorih urediti in ohraniti čim več pisnih in drugih virov o njihovem delovanju, našim raziskovalcem zgodovine slovenskega izseljevanja v Kanado pa omogočiti pregledno arhivsko gradivo v fotokopijah že v Arhivu Republike Slovenije. Dotlej so rojake in institucije obiskovali le redki naši raziskovalci, predvsem zgodovinarji. Pregledovali ali celo zbirali pa so le vire, povezane s svojimi raziskovalnimi projekti. Morda se bodo prej ali slej tudi ti fragmenti znašli v naših arhivskih ali inštitutskih depojih, vendar popolnejšega védenja o delovanju določene skupnosti ti viri ne prinašajo.

Terensko delo arhivista ima drugačne cilje. Terja tudi drugačen strokovni pristop. Zavedati se moramo, da naši izseljenci niso **objekt** znanstvenih raziskav in statističnih ugotavljanj, njihova društva pa tudi niso poligon za merjenje naših notranjih nesoglasij. Slovensko izseljinstvo je **subjekt**, del našega najširšega kulturnega prostora in kot tako soustvarjalec slovenske kulturne dediščine, ne glede na to, kdaj, kam in zakaj so ljudje odhajali.

Takim ciljem je namenjeno sistematično evidentiranje arhivskega gradiva, ki se začne z ugotavljanjem stanja, nadaljuje z ozaveščanjem društvenih delavcev o pomembnosti njihove dejavnosti in se še nadaljuje z zbiranjem gradiva, ki je zaradi velike mobilnosti prebivalstva in marsikje že tudi zaradi časovne odmaknjenosti najtežavnejši del terenskega dela. Toda med kanadskimi rojaki je tudi to delo prijetno. Velika pripravljenost za sodelovanje in številna udeležba odbornikov na predavanjih in seminarjih, ki sem jih imela v posameznih okoljih, sta pomenili tudi izjemno angažiranost pri iskanju in pridobivanju dokumentarnega gradiva pri posameznikih, nekdanjih funkcionarjih in drugih

društvenih delavcih, da nam je bilo omogočeno pri društveni dejavnosti vzpostaviti kronološki red. Pomembno so k ozaveščanju pripomogle tudi jubilejne prireditve, saj jih društva želijo popestriti tudi s pisnimi dokazi o svojem dolgotrajnem delovanju – vendar bi brez uporabe arhivskega gradiva take predstavitve dejavnosti lahko vsebovale le spominska pričevanja. Ta pa zaradi časovne odmaknjenosti od dogajanj ne morejo biti zanesljiv vir.

Po evidenci, ki sem jo v teh letih ustvarila, je bilo v Kanadi bolj ali manj dejavnih 81 društev in zvez; nekatera v seznamu še ohranjam zgolj zato, ker so bila v preteklih desetletjih zelo dejavna. Med njimi je največ odsekov zavarovalniških družb. Od 22 registriranih odsekov Vzajemne podporne zveze BLED, ustanovljene v Kirkland Lakeu, ki ima sedaj sedež v kraju Beamsville, delujejo le še štirje. V njih so združeni tudi odseki, ki nimajo več kot pet članov. Nekaj odsekov je zaradi selitev ali po naravni poti preprosto prenehalo delovati. Nekaj društev, zlasti v bolj naseljenih območjih, je delovalo v jugoslovanskih društvih; v njih so bili naši rojaki vsestransko zelo dejavni. Taka društva so bila značilna za obdobje med drugo svetovno vojno in leta po njej, ko so tudi finančno pomagala porušeni domovini. Z ustanovitvijo nacionalnih društev je njihova dejavnost zamrla, ni pa zamrla pomoč, kadar jo je domovina potrebovala. Še najdlje je ostala dejavna skupna jugoslovanska radijska postaja v Torontu.

Tudi druga kulturna društva slovenskih rojakov, ki so bila ustanovljena med obema svetovnjima vojnama, skorajda ne obstajajo več. Kje torej najti pisne vire o njihovem obstoju in njihovi dejavnosti? Za zavarovalniške družbe je še mogoče najti vsaj evidenco članstva in delno korespondenco zaradi poslanstva, ki so ga te družbe imele (skrbno hranjeno gradivo z vsemi zapisniki je v glavnem uradu Zveze BLED v Kanadi od ustanovitve leta 1933 dalje, za kanadske lože SNPJ in oddelke KSKJ s sedežem v ZDA pa v arhivih na sedežih teh organizacij), gradivo pomembnih kulturnih društev po vseh kanadskih provincah iz tega obdobja pa je skoraj izginilo. Res je tudi, da sta bili priseljencem v prvem obdobju, t.j. med obema vojnama, primarni preživetje in ustvarjanje možnosti za ekonomski obstoj. Druženje jim je lajšalo občutek domotožja, na zapisovanje o svojem kulturnem udejstvovanju in društvenem delovanju pa niso veliko mislili. Zato tu in tam v privatni lasti še najdemo kakšno družinsko ali društveno družabno fotografijo ali kakšno vabilo na prireditve, ki je bolj osebni spomin na prednike in slovenske korenine kot pa spomin na organizirano delo na področju ohranjanja kulturnih vrednot 'starega kraja' v določenem prostoru in času. Ta del prenašanja slovenske kulturne dediščine v nova okolja bo žal ostal za vedno izgubljen.

Vendar za evidentiranje arhivskega gradiva društev in zbirk pomembnih ustvarjalcev v obdobju po drugi svetovni vojni še ni vse zamujeno. Še je čas, da tako kot je za zbirko kanadskega izseljenstva Arhiv Republike Slovenije ali pa Arhivsko društvo Slovenije zbudijo zanimanje arhivistov za sistematično terensko delo tudi na ostalih kontinentih, zlasti v državah, v katere so se Slovenci bolj množično priseljevali. Samo obiski raziskovalcev pri izseljencih in zapisovanje po ustnih virih pa pisnih virov ne bo moglo nadomestiti!

Dejavnost naših rojakov v Kanadi bo v Sloveniji dobro dokumentirana. ARS ima doslej že popise in fotokopije odbranega arhivskega gradiva teh ustvarjalcev:

- za zavarovalništvo: Glavni odbor Vzajemne podporne zveze BLED (ust. 1933), odsekov ZVEZDA – št. 6 v Vancouvru, Britanska Kolumbija (ust. 1942), PLANINA-PLANICA – št. 13 v Beamsville, Ontario (ust. 1943), NOVO MESTO – št. 12 v St. Catherinesu, Ontario (ust. 1943),

- za kulturno ustvarjalnost: Slovenska katoliška družba SV. JOŽEFA v Hamiltonu, Ontario (ust. 1937), Slovensko prosvetno društvo SIMON GREGORČIČ v Torontu (ust. 1959), Folklorna skupina NAGELJ iz Toronta (ust. 1959), Slovensko kulturno društvo SLOVENSKI PARK v Cambridgeu, Ontario (ust. 1964, kot primer ustvarjanja dokumentarnega gradiva v izseljenstvu prevzet v celoti v 32 registratorjih), Slovenski narodni dom LIPA PARK v St. Catherinesu, Ontario (ust. 1969), SLOVENSKO DRUŠTVO v Ottawi (ust. 1976), FESTIVAL kanadsko-slovenskih ansamblov v Torontu (ust. 1977), ZVEZA SLOVENSKIH DRUŠTEV v Kanadi (ust. 1985, fragmentarno),

- za informativne dejavnosti: SLOVENSKA RADIJSKA URA (gradivo je fragmentarno), glasilo slovenskega društva SLAP/FALLS iz Wellanda, Ontario (leto 1953, edina ohranjena številka; original hrani Anton Cvet v Wellandu, Ont.), MED NAMI, glasilo slovenskega društva v Ottawi (izhajalo 1979-1983), DNEVNIK/DIARY (1975-1978 iz Toronta, fragmentarno), KANADSKO SLOVENSKA KRONIKA (1991) in GLASILO kanadskih Slovencev iz Toronta (ust. 1992),

- ostale dejavnosti: Odbor za pomoč Onkološkemu inštitutu v Ljubljani (ustanovljen v Torontu leta 1985, deloval do leta 1987, originali so v osebni zbirki Cvetke Kocjančič v Torontu), otroške kolonije SKD Simon Gregorčič (1971-1977, osebni fond učiteljice Francke Seljak iz Wellanda).

Vse odbrano gradivo so hranitelji in/ali ustvarjalci brezplačno odstopili naši arhivski ustanovi z darilnimi pogodbami.

Moje prizadevanje za ohranjanje arhivske kulturne dediščine v Kanadi in samostojne knjižne

izdaje (SPD Simon Gregorčič 1959-1989, v letu 1989, VPZ BLED, odsek št. 13-PLANICA 1943-1993 v letu 1993, SFS NAGELJ 1959-1999 v letu 1999 in LIPA PARK 1967-2002 v letu 2002), ki sem jih društvom pripravila ob njihovih jubilejih, navodila društvom in razni drugi kronološki pregledi dejavnosti, ki sem jih objavila v strokovnih glasilih (Arhivi, razni zborniki) in glasilih za izseljence (Rodna gruda, Slovenski izseljenski koledar), je spodbudilo tudi rojake same, da so za pisanje društvenih jubilejnih publikacij začeli zbirati in pogosteje uporabljati arhivsko gradivo. Tako je društvo SLOVENSKI PARK iz Cambridgea ob 30-letnici že izdalo svojo publikacijo, nedolgo tega pa tudi SLOVENSKO LETOVIŠČE v Boltonu, Ontario.

V zaključni fazi je obdelava arhivskega gradiva SLOVENSKEGA KULTURNEGA DRUŠTVA v Edmontonu, Alberta (ust. 1964), ki želi 40-letnico svojega pestrega kulturnega in športnega delovanja počastiti tudi z jubilejno publikacijo, ki jo ob pomoči članov društva pripravljam za leto 2004. Tudi to arhivsko gradivo bo v fotokopijah društvo prepustilo Arhivu RS že v začetku naslednjega leta.

Zbiranje poteka še pri slovensko-kanadskem društvu v Vancouvru (Britanska Kolumbija) in pri Slovenskem klubu v Calgaryju v Alberti. Kljub intenzivnemu terenskemu delu pa ostaja v tej veliki državi vendarle še nekaj društev, s katerimi še nisem uspela navezati stikov. Pričakujem, da mi bo to v prihodnosti – mogoče še pravočasno – uspelo.

Pred nekaj leti organizirani prvi seminar za delavce, zadolžene za arhivsko gradivo pri društvih slovenskih izseljencev – organiziral ga je Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu v sodelovanju z Arhivom Republike Slovenije in drugimi zainteresiranimi ustanovami, udeležilo se ga je kar nekaj slušateljev iz zunajevropskih držav (iz Kanade pet udeležencev) – je zagotovilo, da bo arhivsko gradivo slovenskih društev, ki je udeležence poslalo, tudi v prihodnosti lepo ohranjeno. Prepričana sem, da bo izkušnje s tega delovnega seminarja koristno uporabil tudi udeleženec, ki je sedaj predsednik novega slovensko-kanadskega društva, ustanovljenega leta 2002 v Winnipegu v Manitobi.

V provincijskem muzeju Man and Nature v Winnipegu nastaja tudi prva slovenska etnološka zbirka v Kanadi. S strokovno pomočjo Narodnega muzeja v Ljubljani in razumevanjem donatorjev z raznih območij Slovenije mi je uspelo zagotoviti prvih devet eksponatov, ki od leta 1999 predstavljajo prvo slovensko etnološko izročilo v tem muzeju. Zanje sem pripravila obsežnejši opis tudi v angleškem jeziku. Zbirko nameravam po zastavljenem strokovnem programu še dopolniti.

Že pred nekaj leti sem izdelala tudi projekt za "Center za arhivsko in kulturno dediščino ka-

nadskih Slovencev", ki bi vključeval originale arhivskih fondov društev in dejavnosti naših rojakov v Kanadi, saj originali arhivskega gradiva tudi v kanadski zakonodaji po provenienci sodijo v njihov fond. Zbirka bi bila z dovoljenjem njegove ekselence gospoda Jožeta Slobodnika, generalnega častnega konzula Republike Slovenije v Torontu lahko locirana kar v delu prostorov njegovega častnega konzulata v Mississaugi. S tako ureditvijo nacionalne slovenske zbirke arhivske kulturne dediščine v Kanadi se je strinjal tudi Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu in v ta namen Vseslovenskemu kulturnemu odboru v Torontu že dodelil prva finančna sredstva. Nikakor si ne moremo dovoliti siromašenja arhivske kulturne dediščine priseljenskih držav s prisvajanjem in odnašanjem originalnega arhivskega gradiva, z odnašanjem dokazov o slovenskem prispevku k razvoju in blaginji na vseh področjih v njihovih novih okoljih. Ali bo ta zbirka nastala še pravočasno ali ne, ni več odvisno le od nas, vsekakor pa je namestitev zbirke v prostore častnega generalnega konzulata že zamujena priložnost. Z dozidavo prostorov doma LIPA v Mississaugi pa se morda tej zbirki končno le obeta prepotrebni prostor.

Arhivsko gradivo društev slovenskih izseljencev po svetu je ogroženo. Z njegovim izginotjem bi bil osiromašen pomemben segment slovenske kulturne dediščine, ki je nastajala zunaj meja matične domovine in ima pomen za kulturno zgodovino našega naroda in za kulturno zgodovino držav, v katerih so naši rojaki našli svoje novo domovanje.

V številnih državah so si močnejše narodnostne skupnosti že pred več desetletji ustanovile svoje centre, v katerih je zbrano vse gradivo, ki omogoča temeljite študije o delu in delovanju, nastanku in razvoju posameznih etničnih skupnosti v priseljski državi in njihovem sooblikovanju novih kultur. Med slovanskimi narodi so bili v preteklosti na tem področju aktivni zlasti Ukrajinci, Poljaki, Slovaki, med ostalimi pa zlasti Nemci, Skandinavci. Svoje centre v Kanadi pa ustanavljajo tudi azijske nacionalne skupnosti. Močnejših zbirnih centrov dokumentarne ustvarjalnosti naših rojakov razen v ZDA in na novo nastajajočega središča v Avstraliji ni zaznati.

Ali bomo še lahko ujeli čas in rešili tisti del kulturne dediščine slovenskega naroda, ki pisno izpričuje prizadevanje dela razseljenega narodovega telesa po ohranjanju narodne identitete v oddaljenih novih domovinah? Skrajni čas je, da se tudi arhivski delavci zavemo nujnosti hitrega ukrepanja. Tudi v drugih delih sveta moramo spoštovati zakonsko določene normative in standarde ob zbiranju, urejanju, popisovanju in ohranjanju arhivskega gradiva, kjer je nastalo, in s poštenim osebnim odnosom pridobiti zaupanje slovenskih izseljencev in njihovih potomcev v naše delo. Le od nas samih je odvisno, ali nam bo to tudi uspelo. Zaupam v trdo delo in skromnost arhivistov in prepričana sem, da nam bo uspelo zbrati najpomembnejše gradivo vsaj v reprodukcijah. Kar zadeva našo kulturno dediščino med kanadskimi rojaki, smo na dobri poti, da čas še nekako ujamemo.

UDK 930.251(497.4 Novo mesto)

Novomeški mestni arhiv in skrb zanj

META MATIJEVIČ

arhivska svetovalka, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino,
Skalickega 1, SI-8000 Novo mesto

IZVLEČEK

V literaturi o Novem mestu najdemo sem in tja podatek, da so bili krivi pogosti požari, da se je ohranilo tako malo arhivskega gradiva iz preteklih stoletij. Ko natančneje prebiramo stavke, ki sta jih o hranjenju gradiva zapisala zgodovinarja Ivan Vrhovec leta 1891 in Janko Jarc pred drugo svetovno vojno, zaključimo, da je bila kriva človeška malomarnost, vendar je pri obeh to veljalo za pretekle čase in ne za njun čas. Če se danes ozremo nazaj na obe obdobji, je mogoče dokazati malomarnost celo obeh avtorjev. Celotno danes, ob vsej skrbi za arhivsko gradivo in varovanje le-tega, je malomarnosti veliko, največja pa se kaže pri zagotavljanju primernih prostorov za skrbno hranjenje arhivskega gradiva.

ABSTRACT

NOVO MESTO CITY ARCHIVE AND ITS PRESERVATION

In the writings about Novo mesto, one encounters scattered information that frequent fires were the reason why so little archive material is preserved from the last few centuries. If we carefully read the sentences written on the preservation of material by historians Ivan Vrhovec in 1891 and Janko Jarc before the Second World War, we find that human negligence was to blame, but for both authors this was true for their past, not present. When we look back now on both periods, we can prove negligence even then, and with both authors. Even today, with all the care about the preservation of the archive material, there is a lot of negligence. It is evident in the failure to provide suitable places for the careful keeping of archive material.

Novo mesto je eno mlajših mest na Slovenskem, pa vendar je že v naših mladih letih praznovalo svojo šeststoletnico. V tem dolgem času je bilo popisane nekaj pergamenta in dosti papirja, teh občutljivih in krhkih materialov, na katere so knežji, mestni, okrožni, okrajni, občinski in drugi pisarji, pa tudi trgovci, obrtniki in vsi, ki so znali pisati zapisovali tisto, kar je bilo nujno ohraniti spominu. Ko je njihovo življenje minilo in se je svet spremenil, so vse zapisane besede izgubile svoj stvarni pomen in večinoma so postale mnogim nerazumljive čačke gotske pisave. Pomen teh "izgubljenih besed" postaja danes vse večji, ker nam odkriva življenje, delo, mišljenje, upanje in obup ljudi preteklih rodov, prednikov današnjega slovenskega naroda, kar pa bi moralo biti zanimivo ne samo za zgodovinarje in ljubiteljske iskalce preteklosti, temveč za vse pripadnike tega naroda, predvsem pa za tiste, ki javno, ves čas in na ves glas govorijo o narodovi identiteti in kulturi. Ti so tudi tisti, ki odločajo, koliko sredstev bomo lahko namenili za skrbno hranjenje in varovanje arhivskega gradiva, tega ostanka zapisanih besed iz minulih dni.

Novomeškega mestnega arhiva se ni ohranilo prav veliko in zato je to, kar je ostalo, toliko bolj dragoceno. Najstarejši dokument, ki ga hranimo v arhivu, ima letnico 1621. Vseh spisov iz 17. in 18. stoletja do leta 1795 je komaj za dve arhivski

škafli. Vse ohranjene starejše listine iz obdobja od 16. stoletja dalje, potrditve mestnih pravic in pravic do letnih sejmov, so ostale v Dolenjskem muzeju, kjer so po 2. svetovni vojni začeli skrbeti za arhivsko gradivo in niso bile izročene v varstvo novomeški enoti Zgodovinskega arhiva Ljubljana ob njeni ustanovitvi v začetku sedemdesetih let. Najlepše in najpopolneje so ohranjeni dokumenti od leta 1795 pa do padca francoske oblasti, kar je bolj posledica dela in skrbi redoljubnega sindika tistih časov Franca Sebastijana Janežiča. Ko je mestu po uvedbi avstrijske oblasti ostalo malo prejšnjih pristojnosti v okviru nove občinske uprave, je bilo tudi pisno vodenje občinskih zadev na nižji ravni. O protokolih ni bilo ne duha ne sluha in župan je na dopise kar sam pisal datume prejema. Stanje gradiva, ki se je ohranilo iz teh let, je temu primerno, koncepti so lističi, popisani tudi ob robu, pretrgani, brez naslovov. Z novo občinsko upravo sredi 19. stoletja je postalo tudi vodenje pisarne bolj urejeno, nastavili so delovodnike in indekse in spise natančno odlagali po številkah. Red in pregled nad gradivom bi ostal, če se ne bi kasneje dogajale stvari, ki bi jih preprečil že rahel občutek za zgodovino in spoštovanje do teh, s tako srečo do nas prispelih šepetanj iz preteklosti.

Na brezskrbnost in površnost mesta in meščanov v odnosu do njihove lastne preteklosti kaže že

to, da se ni ohranila najpomembnejša listina, kar jih je mesto dobilo in bi mu jo zavidala druga mesta, ki so jim ustanovitelji podelili privilegije le ustno. Originalna privilegijska listina naj bi bila še konec 18. stoletja shranjena v mestnem arhivu. Tam jo je videl, prebral in po svoje prepisal starograjski graščak Franc Anton Breckerfeld, ko je zbiral gradivo za svoj nikoli objavljeni poskus topografskega orisa Novega mesta.¹ Ali je res videl originalno listino ali pa le kak kasnejši prepis, je stvar podrobnejše raziskave strokovnjakov in to vprašanje tu ni niti tako pomembno. K sreči se je ohranilo kar nekaj prepisov, vendar na žalost nikoli niso ne na pogled ne po vsebini prav taki, kot je bil original. Z vsebino privilegijske listine se je največ ukvarjal Sergij Vilfan, ki je zapisal, da "se izvorni privilegij tudi do danes ni našel in je po vsej verjetnosti že pred stoletji postal žrtev požara".² Takih požarov, ki bi upepelili celo mesto, pa po tistem v letu 1664 ni bilo več. Bili so manjši in tudi malo hujši požari, v katerih so pogorele hiše vzdolž vse ulice, vendar ni vsega, česar o Novem mestu in njegovi zgodovini ne vemo in ne bomo nikoli mogli raziskati, odnesel požar. Kriva je bila tudi malomarnost.

Ko je prezadolženo Novo mesto z neurejenim vodenjem mestnega gospodarstva po sredi 18. stoletja prišlo pod državni komisijski pregled, so mu predpisali tudi stroga merila in pravila. Predpisali so tudi "dela in naloge" mestnega sodnika, blagajnika in tudi tajnika. Ta je moral urediti mestne spise in listine, ki so bili do tedaj v neredu, kakor so zapisali. Uredil naj bi inventar s številkami vseh spisov in listin za nazaj, v prihodnje pa bi moral voditi protokol vseh odredb in v posebni rubriki beležiti čas in način rešitve. Skrbno bi moral voditi tudi sodne protokole in po posvetovanju z mestnim svetom pripravljati poročila za vse višje oblasti in dopise za vse mestne korespondente.³ Nikoli ne bomo vedeli, ali je tajnik začel voditi predpisane protokole takoj, pa so se kasneje izgubili, ali pa šele čez desetletje, ko se je ohranila knjiga sodnih protokolov za čas od 1773. do 1784. Na notranji strani platnice ima res majhno oznako "6. knjiga", o čemer je pisal tudi profesor Janko Jarc, v tipkopisnem poročilu o novomeškem arhivu pa spregledal tisto piko za številko šest in zato sklepal, da so "do leta 1788 narastli ti protokoli na šest knjig, od katerih se je do danes ohranila samo zadnja za čas od 1773 do 1788, pa še tej so iztrgani listi za čas od novembra 1784 do konca februarja 1788". Pri najboljši volji danes ni mogoče na zadnjih straneh najti letnice 1788, videti

pa je, da so bili listi iztrgani, ne pa tega, če so bili trgani dvakrat.

Leta 1784 si mestni sodnik, član notranjega mestnega sveta in pisar niso mogli dovoliti, da bi kot odgovor guberniju zapisali kaj slabega o mestu. Pisali so, da patente in ukaze oblasti razglašajo z bobnanjem na štirih krajih v mestu, mestni pisar jih prevaja v "kranjščino", pa to v nekaj letih ne bo več potrebno, ker ljudje že večinoma govorijo nemško. Pisar je patente nato vestno zbiral skupaj in oštevilčene odlagal v fascikel, to je magistrat od časa do časa preverjal in tudi skrbel, da so bili vsi vloženi nazaj v mestni arhiv. Sestavljalci so se tudi pohvalili, da so sodni in ostali protokoli redoljubno vodeni, le za ostale registraturne spise bi morali šele nastaviti repertorij z indeksom.⁴ Skoraj nič od vsega tega, če so sploh vodili, pa se ni tudi ohranilo.

Da je bila skrb za mestne spise konec 18. stoletja bolj deveta skrb mestnih očetov, dokazuje tudi prošnja enega takrat najvestnejših in najbolj natančnih sindikov Franca Sebastijana Janežiča. Leta 1802 je imel že sedem let pisarno v svoji hiši; tam je tudi hranil mestno registraturo zaradi pomanjkanja prostora v rotovžu. Prosil je, da bi dobil iz mestne blagajne povrnjene stroške za razsvetljavo in kurjavo za svojo pisarno. Ta se mu je zdela tudi precej bolj varna za hranjenje spisov kakor pa premajhna sobica s starim lesenim podom v nenaseljenem rotovžu.⁵ V še slabših razmerah so bili takrat shranjeni spisi okrožnega urada, ki je imel svoje prostore v najemu v hiši bogatega trgovca ob Gorenjih mestnih vratih. K hiši je bila prizidana hišica mestnega čuvaja, ki si je vežo preuredil v svinjak. "Neznosen smrad", ki se je iz veže širil v uradne prostore, je dal okrožnemu glavarju povod za pritožbo. Podkrepil jo je tudi dejstvom, da vlaga iz svinjaka škoduje registraturnim spisom, ki so bili shranjeni na drugi strani ob zidu. Zahteval je, da mestni čuvaj svinje odstrani in svinjak očisti,⁶ kljub temu pa je bilo še čez leto dni stanje enako.⁷

Prvi, ki se je natančneje ukvarjal z mestnim arhivom in iz dokumentov črpal podatke za zgodovino Novega mesta, je bil Ivan Vrhovec. Njegova Zgodovina Novega mesta iz leta 1891 sega le do padca francoske oblasti in čas po letu 1813 zanj že ni bil več zgodovina. Med "netiskanimi viri", ki jih je pregledoval, je izmed novomeških arhivov navedel kapiteljski, gimnazijski in mestni arhiv ter arhiv frančiškanskega samostana. Že o kapiteljskem arhivu se ni izrazil prav pohvalno, kajti arhiv, ki je "shranjeval marsikatero važno drobtinico za zgodovino kapi-

¹ ARS, Gr. a. Dol, fasc. 127, str. 5.

² Sergij Vilfan: Novomeški mestni privilegij iz leta 1365 v: Novo mesto 1365-1965, Prispevki za zgodovino mesta, Novo mesto, Maribor, 1969.

³ ZAL, Mestna občina Novo mesto, NME 5 (v nadaljevanju NME 5), a.e. 1, št. 24.

⁴ NME 5, a.e. 1, št. 74.

⁵ NME 5, 1802, št. 463, 526.

⁶ NME 5, 1799, št. 280.

⁷ NME 5, 1800, št. 203.

I. Vavpotič: portret Ivana Vrhovca, olje/platno, hrani Dolenjski muzej Novo mesto, foto: Petra Matijević

teljna, so že v prejšnjih časih raznesli na vse strani". Pri tem je dodal celo splošno opombo, namreč da "so s starimi listinami postopali preje kaj malomarno in čuditi se je, da se jih je ohranilo še toliko, kolikor se jih je; pa tako niso počenjali preje samo v Novem Mestu, ampak tudi drugod". Njegova sodba o mestnem arhivu pa je prav porazna. "Sicer kopica papirja iz zadnjih treh stoletij ne zasluži tega imena", je zapisal. "Neredno razmetane se nahajajo v tej kopici stare in nove, važne in nevažne listine, kakor jih je slučaj ravno nagnetel na kup ... Novomeška registratura je bila vedno v največjem neredu. Že v 17. stoletju so poročali mestni očetje, če je zahtevala vicedomska gosposka od njih kako listino, skoraj o vsaki priliki, da je nimajo. Izgovarjali so se vedno na grozni požar leta 1664." Vrhovec je zraven navedel tudi stavek o stari mestni registraturi in skrbi oz. neskrbi zanj, ki ga je prepisal iz dokumenta iz leta 1799 ter pod opombo celo citiral, da je shranjen v "Mestnem arhivu". Danes pa celo tega dokumenta nikjer več ni.

Še naprej lahko preberemo, da "še te listine, kar se jih je kljub vsem neprilikam ohranilo, so po večem izginile v najnovejšem času na prav barbaričen način. Shranjene so bile pod streho na

rotovžu. Neki uradnik, ki je tam stanoval, si ni vedel poiskati pristnejšega kurila, kakor ravno najstarejše še ohranjene uradne listine; menil je pač, da niso za drugo rabo. Ko so mestni očetje zvedeli za to početje, so ravno najstarejše že zgorele." Iz Vrhovčevih besed veje obžalovanje zaradi za vedno izgubljenih listin, pa tudi jeza in posmeh nad nevednostjo in nevestnostjo "nekega uradnika". Vsak, še tako slabo ohranjen dokument iz zgodnejše novomeške zgodovine bi mu bil dragocen.

Sto let po nastanku Vrhovčeve Zgodovine Novega mesta so vsi dokumenti iz konca 18. ali začetka 19. stoletja dragoceni. Vsak zase ali zloženi v smiselni red pripovedujejo svojo zgodbo o zgodovini, nekateri morda samo o plačilu za nastanitve vojaštva po hišah ali cenah mesa. Na teh najdemo z velikimi črkami in Vrhovčevo pisavo zabeležene pripombe "wertlos". Nekateri teh "wertlos dokumentov" so Vrhovcu rabili kot današnje "arhivske srajčke" nam. Tudi če si danes želimo poiskati dokument, iz katerega je Vrhovec črpal, si moramo vzeti čas, ker razen citata "Mestni arhiv" ni navedel ničesar drugega.

Obdobje novomeške zgodovine po letu 1813, o katerem Vrhovec ni več pisal, je počasi prav tako postajalo "zgodovina". Pred drugo svetovno vojno je to obdobje postalo zanimivo za raziskovanje. Znani novomeški zgodovinar, humanist in dolgoletni ravnatelj Dolenjskega muzeja prof. Janko Jarc, ki bi prav pred kratkim praznoval stoto obletnico rojstva, se je tik pred vojno lotil raziskovanja mestnega arhiva in o tem v Kroniki slovenskih mest leta 1937 objavil poročilo. Začenja se podobno kot pred skoraj pol stoletja Vrhovčev uvod: "Ko sem poizvedoval za novomeškim mestnim arhivom, mi občinski tajnik Franc Ausec ni vedel nič določenega povedati o njem. Pokazal mi je v posebnih omarah shranjeno registraturo, ki obsega le akte od leta 1880 dalje, poleg tega pa še zavitek s kakimi 200 akti iz raznih let 19. stoletja, ki jih je nekoč slučajno pobral na podstrešju." Tajnik mu je pokazal tudi dve knjigi, dva kataloga meščanov in mestnega sveta iz 18. stoletja ter pet pergamentnih listin, "ki jih je svoj čas našel v posteljah mestnih stražnikov." Knjigi in listine, ki jih je občinski tajnik kot po čudežu rešil izpod posteljnine stražnikov, kjer so jih varovale mraza v hladnih zimskih nočeh in vlage spomladi, so na srečo še danes ohranjene. Vendar ne v arhivu, temveč kot "eksponat" v Dolenjskem muzeju. Namigovanje profesorju Jarcu pred leti, da bi ti dragoceni dokumenti morali biti shranjeni v arhivu, je povzročilo le izbruh jeze in zamero.

Podobno kot je konec 19. stoletja Vrhovec mestni arhiv imenoval "kopica papirja", je Janko Jarc zapisal, da je "pri ogledu podstrešja naletel na gomilo papirja". V tej gomili so "ležali ostanki mestnega arhiva, brez reda nagomiljeni, posamezni akti pa so bili raztreseni po vsem delu

podstrešja... Akti so bili deloma poškodovani, oglodani in po dežju, ki je skozi včasih odprto strešno okno zamakal "arhiv", prepojeni z vlago ali celo izprani do nečitljivosti." Jarc sam je opazil podobnost med Vrhovčevo najdbo in svojo: "Kot nedavno tega na podstrešju novega, so bili v Vrhovčevem času pod streho starega rotovža nametani akti in listine kakor jih je ravno slučaj nagnetel na kup," je zapisal.

Poleg podstrešja so po sredi 19. stoletja kot "depo" uporabili še nekdanji zapor v rotovžu ali "malo, temno in vlažno sobico", katere vrat sploh ni bilo mogoče zapirati. Prof. Jarc je o tem zapisal: "V tej vsakomur dostopni sobici je bil mestni arhiv dobrodošlo skladišče starega papirja onim, ki so si z njega prodajo mestnim trgovcem hoteli prislužiti kakšen belič ... po pripovedovanju osemdesetletnega meščana ... je pomočnik omenjenega brivca na skrivaj odnašal cele fascikle in knjige iz sobice za brivnico takratnim trgovcem Jenknerju, Marinu in drugim."

Janko Jarc je v tem času našel in prepisoval dokument iz leta 1802, v katerem mestni sindik Janežič prosi za povračilo stroškov za razsvetlavo in kurjavo sobe v svoji hiši, saj je v njej uradoval in imel tudi shranjeno mestno regi-

Prof. Janko Jarc, fotografijo hrani Dolenjski muzej Novo mesto

straturo. Telega dokumenta pred kakimi petnajstimi leti ni bilo več v letniku 1802. Kasneje se je le pojavil, vendar v fasciklu, ki mu arhivisti "strokovno" radi rečemo "solata". Bila je spet majhna kopica ali gomila papirja.

Jarc je pri svojem raziskovanju mestnega arhiva sestavil tudi popis, ki je ohranjen v tipkopisu. Tu je naštetih precej dokumentov, ki jih danes ni več. Vmes so bili vojna, pa selitve gradiva sem in tja in bombardiranja mesta, pa morda tudi kakšen požar.

Iz za vedno izgubljenega gradiva pa se je spisom Okrožnega urada iz leta 1848 le uspelo rešiti. Spise, ki jih je dr. Stane Granda s pridom obdelal v svoji doktorski disertaciji o revolucionarnem letu 1848 na Dolenjskem, je prof. Jarc štel za žrtev večkratnih povojnih selitev, ko "so izginile ravno najstarejše arhivalije, najobsežnejši sveženj okrožnega arhiva iz leta 1848 itd."⁸ Kot po čudežu je stal ta resnično obsežni sveženj kasneje na polici med fragmenti ostalih letnikov Okrožnega urada. Take sreče na žalost niso imeli ostali spisi in knjige Okrožnega urada, saj so bili še leta 1951 odpeljani v Vevče.⁹

Mnogim dokumentom, ki jih je prof. Jarc bral in so pritegnili njegovo pozornost, je nekje na zgornjem robu dodal svojo parafo, včasih kar s tintnim svinčnikom. Druga stvar, ki se današnjim arhivistom zdi nemogoča, je bilo "kupčkanje" dokumentov po vsebini, ki je bila za raziskovalca vredna pozornosti. Ostali, tisti "wertlos" so obležali v "solati". Kdaj se je to dogajalo, ne vemo, morda tudi po vojni, ko je bil sicer leta 1946 ustanovljen Okrajni arhiv, vendar je imel svoje prostore od ustanovitve Dolenjskega muzeja leta 1951 v njegovi stavbi. Tisti čas je šlo zanimanje za zanimive vsebine celo tako daleč, da ni bila več pomembna pripadnost fondu oz. ustvarjalcu, temveč zanimivi vsebini. Poskušali pa so v tistem času urediti tudi ostalo gradivo, "solato", vendar je določanje fonda slonelo na naslovniku v spisu, pa čeprav je bil dokument koncept. Tako se je neverjetno razširil sicer skrajno pomanjkljivo ohranjeni fond Okrožnega urada Novo mesto, saj sta mu mesto in kasneje glavna občina pošiljala veliko dopisov. Tako je arhiv ob ustanovitvi Enote za Dolenjsko in Belo krajino leta 1972 premožl po imenu čudovita fonda Deželni gubernij in Ilirske province, v katerih so bili koncepti mestne pisarne ali pa so spisi izvirali iz zanimivega obdobja francoske okupacije. Če bi nekoč mestna registratura "ne bila vedno v največjem neredu", bi bilo z velikim trudom mogoče stanje rekonstruirati, vendar so priloge, ki so bile vzete iz spisov, brez vseh oznak in tako pretrd oreh.

⁸ Novo mesto, kulturnozgodovinski vodnik, Novo mesto 1976, str. 143.

⁹ Isto, str. 142.

*Grad Grm v Novem mestu, kjer ima prostore ZAL, Enota za Dolenjsko in Belo krajino,
foto: Petra Matijevič*

Spet je minilo več kot pol stoletja od Jarčevega pregledovanja mestnega arhiva pred drugo svetovno vojno. Čas teče naprej in dogodki se pogrezajo v zgodovino. Obdobje, ki profesorju Jarcu še ni bilo zgodovina, čas med vojnama, je za današnje raziskovalce postalo zanimivo. Vendar iz časa od leta 1923 do 1941 ni ohranjen niti en sam dokument občinske pisarne, nepopolno sta ohranjeni le seriji delovodnikov in indeksov. Prof. Jarc je opisal, kako sta z Milanom Dodičem leta 1934 prenesla "starejšo mestno registraturo" v prostore v podpritličju osnovne šole, v katerih je že začela nastajati prva novomeška zbirka arheoloških in kulturnozgodovinskih predmetov. "Mestno registraturo novejšega časa" pa sta pustila na rotovžu, kjer naj bi bila uničena ob nemškem bombardiranju mesta leta 1943.¹⁰ Toda bombe med vojno rotovža niso zadele. Morda so pa spisi prav tako končali v ognjenih zubljih, takih, ki so greli kakega premraženega meščana.

Čas gre spet naprej, zgodovina pa se ponavlja. Marsikateri fond, ki bo nekoč pričevalec svojega časa, leži raztresen kot gomila ali kopica papirja kljub določilom arhivskih predpisov in arhivisti se ga trudimo brez prevelikega tarnanja pobrati, popisati in prepeljati v arhivska skladišča. Skladišča niso več podstrešja rotovža, bili pa so to še nenavno prostori v prvem nadstropju nekdanje osnovne šole v Karteljevem. Stanovalci so v pritličju v eni svojih sob gojili kokoši, tako da se je neznosen smrad širil v arhivska skladišča. Golobi so vdiral skozi strešne luknje in spuščali tiste nemarne reči po arhivskih škatlah. Vode in stranišča nismo imeli, toda na srečo je bil blizu gozd. Danes so skladišča prevlažni in premajhni prostori v gradu. Država, ki ima denar za marsikakšno reprezentančno in pozornost vzbujajočo potezo, ga za varovanje najpomembnejšega dela svoje kulturne dediščine nima. Spet besede, iz katerih vejeta obžalovanje in jeza.

¹⁰ Isto, str. 142.

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

Za objavo prispevka INZ ni pridobil soglasja avtorja

UDK 930.253:373.23/.24(497.4)

Arhivsko gradivo vrtcev v luči predpisov

IVANKA ZAJC CIZELJ

mag., arhivska svetovalka, Zgodovinski arhiv Celje, Teharska 1, SI-3000 Celje

IZVLEČEK

Pravilnik o dokumentaciji v vrtcu (Ur.l. RS, št. 41/97) je pustil ob strani vprašanje arhivskega gradiva in določili gradivo, ki naj bi ga ustanova hranila trajno. To pa se ne pokriva z zahtevami arhivske stroke in lahko se zgodi, da bi vzgojno-izobraževalne ustanove, ki so v prvi vrsti seznanjene z "lastnimi" in ne z arhivskimi predpisi, izločale gradivo, ki ima trajen pomen za znanost in kulturo.

ABSTRACT

ARCHIVE MATERIAL OF KINDERGARTENS IN THE LIGHT OF REGULATIONS

This paper presents the regulations on documentation in educational institutions and the arising problems concerning the preservation of cultural heritage – the archive material, since technical regulations are not always harmonised with the archive legislation.

Arhivsko gradivo vrtcev v luči predpisov

Zaradi nedoslednosti strokovnih predpisov in nepoznavanja arhivskih se v marsikateri ustanovi izloči tudi arhivsko gradivo, ki ga strokovni predpisi ne ovrednotijo kot trajno.

Na problematiko šolskih arhivov sem že opozorila, potrebno pa je opozoriti še na arhive vrtcev, saj je stanje še bolj kritično. Pravilnik o dokumentaciji v vrtcu (Ur. l. RS, št. 41/1997) je namreč še veliko bolj nedosleden, kot sta bila oba pravilnika o dokumentaciji v osnovni šoli pred sprejetjem "poprakov", kajti ta ne le nikjer ne omenja, da je del dokumentacije, ki nastaja v tej ustanovi arhivsko gradivo – gre celo tako daleč, da kot gradivo trajne vrednosti navaja le kroniko vrta. In ne samo to – temu določilo daje veljavo tudi za nazaj, ko pravi: "Določilo 10. člena tega pravilnika velja tudi za dokumentacijo, ki so jo vrtci vodili v skladu s Pravilnikom o pedagoški dokumentaciji v vzgojno varstvenih organizacijah."¹ Navedeni pravilnik je bil, kar zadeva skrb za ohranitev kulturne dediščine, veliko bolj napreden; to je vidno iz člena 3, ki pravi: "Vzgojno varstvene organizacije hranijo

matične knjige, matične liste in kroniko v skladu s predpisi o arhivih."

Arhivski predpisi

Z načrtnim zbiranjem arhivskega gradiva se zakonodaja vse do leta 1952, ko je bila izdana zvezna odločba o hrambi arhivskega gradiva in na njeni osnovi navodilo o zbiranju, hrambi in periodičnem izročanju arhivskega gradiva, ni posebej ukvarjala in je v arhivih pristalo gradivo, ki je avtomatično pritekalo iz določenih pisarn, gradivo, ki ga je imetnik ponudil arhivu in gradivo, za katero je bil zainteresiran arhiv.²

Zakonsko je bilo varovanje in prevzemanje arhivskega gradiva urejeno z Zakonom o arhivskem gradivu in arhivih, sprejetim leta 1966,³ ki je zavaroval arhivsko gradivo kot kulturni spomenik. Z omenjenim zakonom je bilo zavarovano tudi registraturno⁴ gradivo kot "vir za arhivsko gradivo". Zakon je natančno opredelil tudi službo

¹ Pravilnik o pedagoški dokumentaciji v vzgojno varstvenih organizacijah, Ur.l. št. 20/1980. S tem pravilnikom je bila v vrtcih predpisana naslednja dokumentacija: matična knjiga, matični list, potrdilo o obiskovanju priprave na osnovno šolo, dnevnik dela, organizacijsko poročilo, letni delovni načrt, priprava na vzgojno delo, kronika, zapisniki konferenc vzgojiteljskega zbora in roditeljskih sestankov.

² Sergij Vilfan in Jože Žontar, Arhivi v Sloveniji, str. 37, Ljubljana, 1970.

³ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur.l. SRS 4/1966.

⁴ "Registraturno gradivo so spisi, fotografski in fonografski posnetki ter drugače sestavljeni zapiski in dokumenti ter evidenčne knjige in kartoteke o takih spisih, zapiskih in dokumentih, prejeti ali nastali pri delu družbeno političnih skupnosti in njihovih organov ter delovnih in drugih organizacij, dokler imajo pomen za njihovo tekoče delo ali dokler ni iz takega registraturnega gradiva odbrano arhivsko gradivo." Citirani zakon, člen 3.

varstva arhivskega in dokumentarnega gradiva, ki je zajemala:

- evidentiranje, zbiranje in strokovno obdelovanje gradiva ter
- vzdrževanje in varovanje gradiva pred poškodbami, uničenjem in izgubo.

S tem zakonom so bile določene naloge imetnika,⁵ ki se v novejših predpisih niso bistveno spremenile:

- imetnik mora sodelovati s pristojnim arhivom;
- arhivsko in dokumentarno gradivo mora vzdrževati v urejenem stanju in poskrbeti za materialno varstvo;
- arhivsko in registraturno gradivo mora predati arhivu v urejenem stanju in zaokroženih celotah, povezanih po nastanku;⁶
- rok za predajo gradiva ne sme biti krajši kot pet in ne daljši kot trideset let.

Zakon o naravni in kulturni dediščini⁷, ki je bil sprejet leta 1981, je ob podpori podzakonskih aktov vpeljal bistveni novosti, in sicer navodila za odbiranje arhivskega iz dokumentarnega gradiva in usposabljanje delavcev za delo z dokumentarnim gradivom. Za pomoč pravnim osebam je republiški komite za kulturo leta 1984 izdal Priročnik za strokovno usposabljanje delavcev, ki delajo z dokumentarnim gradivom, Priročniku so dodana tipska navodila, ki so mišljena kot informativni pripomoček pri izdelavi navodila za odbiranje arhivskega gradiva, ki ga mora izdelati strokovnjak pristojnega arhiva na osnovi ohranjenega dokumentarnega gradiva za vsakega imetnika posebej.

Glede na dokumentacijo, ki so jo hranile vzgojne ustanove, in tisto, ki je nastajala v obdobju socialističnega samoupravljanja, lahko sklepamo, da imajo status arhivskega gradiva te kategorije dokumentacije:

1. vsa dokumentacija, ki je nastala do leta 1949 (tu igrata pomembno vlogo čas nastanka in količina gradiva; morebitno izločanje opravi arhivski strokovni delavec po prevzemu);
2. dokumentacija o ustanovitvi vrta, spisi o statusnih spremembah, gradnjah in adaptacijah ter premoženjsko-pravni spisi;
3. kronike;

⁵ Prvi člen zakona opredeljuje arhivsko gradivo kot tisti del dokumentarnega (registraturnega) gradiva, ki ima trajen pomen za znanost in kulturo in je nastalo pri delovanju: državnih organov, družbeno-političnih skupnosti, delovnih in drugih organizacij, civilnih pravnih oseb in posameznikov; naštetih se smatrajo za ustvarjalce oziroma imetnike arhivskega gradiva.

⁶ Izraz registraturno gradivo se v arhivistiki ne uporablja več, zamenjal ga je sodobnejši izraz dokumentarno gradivo. Z zakonom o naravni in kulturni dediščini je bilo leta 1981 predpisano, da morajo arhivi prevzemati v varstvo samo arhivsko gradivo, ostalo pa hrani ustanova v skladu s strokovnimi predpisi in potrebami.

⁷ Zakon o naravni in kulturni dediščini, Ur. l. SRS, 1/81.

4. matične knjige in mape otrok (dosjeji s telesnovzgojnim kartonom) ter matični listi;
5. matične knjige zaposlenih, personalne mape – vzorčno;
6. letni delovni načrti in programi dela;
7. letna finančna poročila in zaključni računi;
8. letna statistična poročila;
9. samoupravni splošni akti (statuti, pravilniki, sporazumi);
10. zapisniki strokovnih organov (konferenc, svetov staršev, zborov, ...), inšpekcij in svetovalcev;
11. zapisniki samoupravnih organov (delavskega sveta, zbora delavcev, komisij in odborov);
12. gradivo družbenopolitičnih organizacij (osnovne organizacije zveze komunistov in zveze sindikatov – zapisniki sej);
13. publikacije ustanove;
14. priznanja, pohvale in odlikovanja, ki jih je prejela ustanova;
15. fotografije, filmi in drugo gradivo, ki priča o delovanju ustanove (prireditve, izleti, tekmovalništvo, ...) ali ima likovno oziroma literarno vrednost;
16. pedagoška in vzgojna dokumentacija (vzorčno za določeno časovno obdobje in ob organizacijskih spremembah).

Navedeni seznam je le informativno pomagalo, kajti vsak imetnik mora po Zakonu o arhivskem gradivu in arhivih⁸ iz leta 1997 sodelovati s pristojnim arhivom, ki glede na dejansko stanje ohranjene dokumentacije v posamezni ustanovi izda uradno navodilo, na osnovi katerega potem imetnik odbere arhivsko gradivo in ga v zakonitem ali dogovornem roku preda arhivu.

Glede na navedeno morajo arhivi preučiti gradivo, ki nastaja v vzgojnih ustanovah, in narediti seznam dokumentarnega gradiva, ki ga je treba zaščititi kot arhivsko gradivo. V nasprotnem primeru se lahko zgodi, da se ustanova pred izločanjem dokumentacije ne obrne na arhiv, da bi ji izdal navodila za odbiranje, saj je Pravilnik ne zavezuje, da mora odbrati arhivsko gradivo, niti je ne opozori na to, da je dolžna sodelovati s pristojnim arhivom. Strokovni predpisi bi morali jasno opozoriti na arhivski pomen dela dokumentacije in zahtevati, da ustanova hrani nastalo dokumentacijo v celoti in ničesar ne izloči, dokler ni odbrano arhivsko gradivo, kajti le tako bi lahko zagotovili, da bi se kulturna dediščina ohranila v celoti in ne le fragmentarno, kar je sedaj običajno. Seznam bi imel v bistvu značaj tipskih navodil in bi zaščitil predvideno arhivsko gradivo, kajti *"absolutnih meril znanstvene vrednosti, ki bi enako veljala za vse čase, za vse kraje in za vse vrste spisov in poslovnih knjig, praktično ne moremo postavljati. Pač pa moremo za*

⁸ Zakon o arhivskem gradivu in arhivih, Ur. l. RS, št. 20/97, popravek 32/97.

neke vrste pisarniškega gradiva glede na čas in kraj nastanka in glede na njegovo vrsto (po namenu in vsebini) vnaprej trditi, da zanj ne bo resnega znanstvenega zanimanja. Prav tako moramo za druge vrste vedeti vnaprej, da so ali da bodo znanstveno pomembne. V določeni meri bo mogoče postopoma izluščiti vedno več vrst gradiva, ki jim bodo priznavali ali odrekli znanstveno vrednost. Vendar bo to opredeljevanje zahtevalo še leta in leta podrobnega dela in mnogih izkušenj. Tudi ko bo kategorizacija gradiva v okviru možnost izvedena, pa bo mogla v glavnem veljati le za novejšo dobo in se bodo vedno znova pojavljale kategorije, ki niso bile predvidene ali so sploh na novo nastale. Če bo mogoče znanstveno vrednost še tako podrobno določiti, bo konkretna presoja posameznih primerov vedno ostala odgovorna in v mnogih primerih visoko kvalificirana delovna naloga.⁹

Strokovni predpisi

Na podlagi 38. člena Zakona o vzgojno varstveni dejavnosti za predšolske otroke (Ur.l. SRS št. 28-181/71) je republiški sekretar za prosveto in kulturo v soglasju z republiškim sekretarjem za zdravstvo in socialno varstvo izdal Pravilnik o dokumentaciji v vzgojno varstvenih organizacijah, s katerim je bilo predpisano vodenje naslednje dokumentacije:

1. matične knjige, v katero so vpisovali osnovne podatke o otrocih po vrsti, z indeksom, v katerega so bili otroci vpisani po abecedi;
2. imenika, ki so ga vodili letno in je služil kot evidenca prisotnosti otrok;
3. mape (dosjeja) s telesnovzgojnim kartonom, ki je vsebovala vse podatke o otroku. V njej je bila vprašalna pola s podatki o socialnem stanju otrokove družine in zapiski o telesnem in duševnem razvoju otroka. Telesnovzgojni karton, ki je otroka spremljal na šolo, je vseboval podatke o otrokovi telesni razvitosti in njegovem zdravstvenem stanju ter evidenco zdravstvenih pregledov in ukrepov;
4. priprave na vzgojno delo v oddelku, letno za vsak oddelek posebej; vsebovala je trimesečni načrt in tedenske ter dnevne priprave z analizami;
5. letnega organizacijskega poročila;
6. zapiskov o sejah vzgojno-varstvenih zborov in roditeljskih sestankov in
7. kronike, v katero so vpisovali važnejše dogodke, pomembne za življenje in delo vrtca.

Drugi člen kot dokumente trajne vrednosti določa matično knjigo in mapo,¹⁰ v bistvu samo dokumente, ki se nanašajo na otroke, vse do-

kumente, ki pričajo o delovanju ustanove, pa pušča v nemar. Tako bomo le redko našli kroniko in zapisnike med dokumentacijo, ki jo bomo prevzeli iz vrtca; možno je, da se je iz tistega obdobja ohranilo organizacijsko poročilo o delovanju vrtca, ki so ga morali vsako leto do 1. novembra poslati republiškem sekretariatu za prosveto in kulturo.

Pravilnik o pedagoški dokumentaciji v vzgojno-varstvenih organizacijah iz leta 1980 je prinesel kar nekaj sprememb, ukinil je mape in uvedel: matične liste, letni delovni načrt in dnevnik dela. Poleg tega je tudi poskrbel za varovanje zasebnih podatkov – člen 5 pravi: "Vzgojno-varstvene organizacije morajo urediti svoje poslovanje in dokumentacijo tako, da zavarujejo poklicno skrivnost. Za poklicno skrivnost se šteje vse kar vzgojitelji in drugi delavci vzgojno-varstvene organizacije zvedo o razvoju otroka ter o njegovih osebnih in družinskih razmerah."

Kot dokumentacijo arhivske vrednosti je Pravilnik ovrednotil: matično knjigo, matične liste in kroniko.

Na osnovi tega predpisa so vodili:

1. matično knjigo z osnovnimi podatki o otrocih;
2. matične liste s podatki o otrokovi družini in zabeležkah vzgojitelja o otrokovem razvoju;
3. dnevnik dela z imenikom otrok v posameznih oddelkih, podatke o vzgojnem delu in evidenco prisotnosti;
4. letno organizacijsko poročilo, ki so ga morali poslati: Republiškemu komiteju za vzgojo in izobraževanje ter telesno kulturo, Zavodu SRS za šolstvo in občinski skupnosti otroškega varstva;
5. letni delovni načrt;
6. priprave na vzgojno delo v oddelku, ki so vsebovale trimesečni načrt, tedensko in dnevno pripravo;
7. kroniko;
8. zapisnike vzgojiteljskega zbora in roditeljskih sestankov, ki so obsegali dnevni red in sklepe ter
9. potrdila o obiskovanju priprave na osnovno šolo.¹¹

Navedeni pravilnik je bil kar zadeva varovanje dokumentacije bolj napreden, saj je kot trajno ovrednotil poleg matičnih dokumentov še kroniko. Poskrbel pa je tudi za varovanje zasebnih podatkov.

Pravilnik o dokumentaciji v vrtcu iz leta 1997 predpisuje vodenje:

- kronike, v kateri so vpisani dogodki, pomembni za vrtec,
- letnega delovnega načrta ustanove (enote) in letnega delovnega načrta strokovnih delavcev vrtca,
- poročila o uresničevanju letnega delovnega načrta ustanove in poročil strokovnih delavcev,

⁹ Sergij. Vilfan, Jože. Žontar, Arhivi od pisarne do zakladnice zgodovine, str. 6, Ljubljana 1967.

¹⁰ Pravilnik o dokumentaciji v vzgojno-varstvenih organizacijah, Ur. SRS, št. 37/1972.

¹¹ Pravilnik o pedagoški dokumentaciji v vzgojno-varstvenih organizacijah, Ur.l. SRS, št. 20/1980.

- dokumentacije o otrocih, vključenih v vrtec,
- zapisnikov sej vzgojiteljskega zbora in strokovnih aktivov,
- zapisnikov sej sveta staršev in
- zapisnikov sej sveta vrtca.

Glede shranjevanja (arhiviranja) dokumentacije pravi 10. člen:

- *"trajno se hrani kroniko vrtca,*
- *eno leto po odhodu otroka iz vrtca se hrani vlogo za vpis otroka v vrtec, dnevnik in imenike, osebno mapo otroka, ki potrebuje svetovanje oziroma pomoč ter osebni list otroka s posebnimi potrebami,*
- *najmanj pet let se hrani letni delovni načrt, poročilo o uresničevanju letnega načrta, zapisnike sej vzgojiteljskega zbora in strokovnih aktivov, zapisnike sej sveta staršev ter zapisnike sej sveta vrtca,*
- *do konca šolskega leta se hrani letni načrt dela v oddelku, evalvacijo in pripravo na delo v oddelku ter zapis komisije za sprejem otrok v vrtec".*

Za vodenje dokumentacije so predpisani obrazi.

Glede na to, da so vrtci organizirani kot javni zavodi, je arhivsko gradivo, ki nastaja pri njih,

javna lastnina in jih Zakon o arhivskem gradivu in arhivih zavezuje, da sodelujejo s pristojnim arhivom in skrbijo za materialno varovanje dokumentarnega gradiva, dokler iz njega ni odbrano arhivsko gradivo, ki nikakor ni samo kronika.

Kot arhivsko gradivo naj bi vrtci varovali (trajno oziroma do oddaje v pristojni arhiv) predvsem naslednje dokumente: kroniko, letne delovne načrte in poročila ustanove, sezname otrok in vpisne liste, zapisnike komisije za sprejem otrok, zapisnike sej vzgojiteljskega zbora in strokovnih aktivov, zapisnike sej sveta vrtca in zapisnike sej sveta staršev.

Navedeni seznam je le informativno pomagalo, kajti vrtec mora dobiti individualna navodila od pristojnega arhiva.

Ker se strokovna zakonodaja obnaša mačehovsko do kulturne dediščine, je naloga arhivistov in ozaveščenih strokovnih delavcev v ustanovah, da ohranijo zanamcem dokumente, ki bodo v celoti orisali razvoj posamezne ustanove.

Kot strokovna delavka v arhivu se kar pogosto srečujem z razočaranimi obrazi raziskovalcev in študentov, pa tudi strank v upravnem postopku, ki zaman iščejo dokumente, ki so izginili po nemarnosti ali zaradi naravne nesreče.

ARHIVSKO DRUŠTVO SLOVENIJE

1000 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1
telefon: (01) 241 42 00
e-pošta: andrej.nared@gov.si
domača stran: www.arhivsko-drustvo.si

ZGODOVINSKI ARHIV CELJE

3000 Celje, Teharska cesta 1
telefon: (03) 428 76 40
telefaks: (03) 428 76 60
e-pošta: zg.arhiv-celje@guest.arnes.si
domača stran: www.zgarhiv.celje.si

POKRAJINSKI ARHIV KOPER

6000 Koper, Kapodistrijsov trg 1
telefon: (05) 627 18 24
telefaks: (05) 627 24 41
e-pošta: arhiv.koper@guest.arnes.si
domača stran: www.arhiv-koper.si

Enota Piran

6330 Piran, Župančičeva 4
telefon: (05) 673 28 41

ŠKOFIJSKI ARHIV KOPER

6000 Koper, Trg Brolo 11
telefon: (05) 611 72 04
telefaks: (05) 627 10 59
e-pošta: arhiv.kp@rkc.si

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA

1000 Ljubljana, Mestni trg 27, p.p. 373
telefon: (01) 306 13 06, 306 13 03
telefaks: (01) 426 43 03
e-pošta: zal@zal-lj.si
domača stran: www.zal-lj.si

Enota za Gorenjsko

4000 Kranj, Savska cesta 8
telefon: (04) 280 59 00
telefaks: (04) 202 44 48

Enota za Dolenjsko in Belo krajino

8000 Novo mesto, Skalického 1
telefon: (07) 394 22 40
telefaks: (07) 394 22 48

Enota v Škofji Loki

4220 Škofja Loka, Blaževa ulica 14
telefon: (04) 506 07 00
telefaks: (04) 506 07 18

Enota v Idriji

5280 Idrija, Prelovčeva ulica 2
telefon: (05) 372 22 70
telefaks: (05) 372 22 71

NADŠKOFIJSKI ARHIV LJUBLJANA

1000 Ljubljana, Krekov trg 1
telefon: (01) 433 70 44
telefaks: (01) 439 64 35

Na naslovnici:

Plakat za volitve v ljudsko skupščino LRS 18. marca 1951. Plakat je oblikoval Janez Trpin. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Zbirka plakati in letaki, 330

ZGODOVINSKI ARHIV IN MUZEJ**UNIVERZE V LJUBLJANI**

1000 Ljubljana, Kongresni trg 12
telefon: (01) 241 85 80
telefaks: (01) 241 86 60

POKRAJINSKI ARHIV MARIBOR

2000 Maribor, Glavni trg 7
telefon: (02) 228 50 11
telefaks: (02) 252 25 64
e-pošta: web@pamb.pokarh-mb.si
domača stran: www.pokarh-mb.si

Enota za koroško območje

2390 Ravne na Koroškem, Na gradu 1
telefon: (02) 822 05 29

Enota za pomursko območje

9220 Lendava, Kovačeva ulica 28
telefon: (02) 575 18 44

ŠKOFIJSKI ARHIV MARIBOR

2000 Maribor, Koroška cesta 1
telefon: (02) 251 76 90
telefaks: (02) 252 30 92

POKRAJINSKI ARHIV V NOVI GORICI

5000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 3
telefon: (05) 302 77 37
telefaks: (05) 302 77 38
e-pošta: pang@guest.neticom.si
domača stran: www.pa-ng.si

ZGODOVINSKI ARHIV V PTUJU

2250 Ptuj, Muzejski trg 1
telefon: (02) 787 97 30
telefaks: (02) 787 97 40
e-pošta: zgod.arhiv-ptuj@guest.arnes.si
domača stran: www2.arnes.si/~mbzgarhp1/GLAV1.HTM

ARHIV REPUBLIKE SLOVENIJE

1127 Ljubljana, Zvezdarska ulica 1, p.p. 21
telefon: (01) 241 42 00
telefaks: (01) 241 42 69
e-pošta: Ars@gov.si
e-pošta: Vladimir.Zumer@gov.si
domača stran: www.gov.si/ars/index.html

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo I

1000 Ljubljana, Linhartova 3a
telefon in telefaks: (01) 232 24 90

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo II

1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
telefon: (01) 200 31 52

Oddelek za dislocirano arhivsko gradivo III

1000 Ljubljana, Linhartova 3a
telefon: (01) 432 81 08

Arhivski center za strokovni razvoj

1000 Ljubljana, Zvezdarska 1
telefon: (01) 241 42 14
telefaks: (01) 241 42 69
e-pošta: matevz.kosir@gov.si

**INŠPEKTORAT ZA PODROČJE
KULTURNE DEDIŠČINE**

1000 Ljubljana, Slovenska cesta 27
telefon: (01) 478 25 17
telefaks: (01) 478 25 20